

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Қазақ және орыс тілдерінде

Тоғызыншы том

**ӘДЕБИЕТ
ТАНЫТҚЫШ**

Астана, 2022

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)
Б 20

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты
Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу-әдістемелік,
ғылыми-зерттеу орталығы

ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақтың мәдени мұрасын сақтау, зерделу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Құрастырып, баспаға дайындағандар:

С. Жүсіп, Р. Имаханбет, Д. Қамзабекұлы, С. Жұмағұл, Қ. Кемеңгер, Х. Маслов, А. Мырзағали.

Жауапты редактор: *Р. С. Имаханбет*

Жауапты шығарушы: *С. А. Жүсіп*

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТ

Б 20 Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Әдебиет танытқыш. Қазақ тілінде /Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, – 2022.

ISBN 978-601-337-723-0

Т. IX: –592 б.

Ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлының он екі томдық шығармалар жинағының тоғызыншы кітабына ұлттық әдебиеттанудың тұғыры, қазақ әдебиетінің алтын ғасыры болып табылатын «Әдебиет танытқыш» атты зерттеуінің 1926 жылғы нұсқасының мәтіні бүгінгі жазуға қаз-қалпында қопарылып, факсимилесі оң қапталына берілді.

Жинақ ЖОО студенттері мен оқытушыларына, магистранттар мен докторанттарға, ғалым-зерттеушілерге, сонымен бірге мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне, жалпы әдебиетті сүйетін оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 (5 Қаз)

ISBN 978-601-337-723-0

ISBN 978-601-337-727-8

© Байтұрсынұлы А. 2022

© «Алашорда» ҚҚ, 2022

© А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» ОӘҒЗО., 2022

ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

Байтұрсын ұлы Ақымет.

ӘДЕБИЙЕТ ТАНЫТҚЫШ

1-інші басылыуы.

Қазағыстан мемлекет басбасы.
Қызыл Орда – Тәшкен – 1926 жыл.

جەر جۇزىنىڭ ەكبە كىشىلەرى، بىرىڭگىدەرا

بايتۇرسىن ۇلى اقمەت.

ارەبىيەت تانتقىش

1 نىشى باسلىقۇى.

قازاقىستان مەملىكەت باسباسى.
قىزىل وردا - تاشكەن - 1926 - جىل.

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

Байтұрсын ұлы Ақымет.

ӘДЕБИЙЕТ ТАНЫТҚЫШ

1-інші басылыуы.

Казакское Государственное Издательство
г.Кзыл-Орда 1926 г. Ташкент

بىر جۈزنىڭ ەكچە كىشىلىرى، بىر ئىككىمىز !

بايتۇرسىن ۋالى اقمەت

ادەبىيەت تاننىقىش

1 نىشى باسلىقى

Казакское Государственное Издательство
г. Кызыл-Орда. 1926 г. | г. Ташкент

Андатыу

Біздің көріб, сезіб, біліб тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе. Орман, теңіз, тау, тас, өзен, бұлақ – бұлар табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселер, үй, кірпіш, бақша, арық, құдық – бұлар адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер. Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселердің бәрі табиғат дүнийесі болады. Адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүнийесі болады; өйткені жасалынды нәрселердің істеліб шығуына адам ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші кіріскен.

Өнер түрлі болады. Біреулер үй салады, арық қазады, етік тігеді, арба істейді, киіз басады, ыдыс істейді. Тағысын тағы сол сыйақты шаруаға керек нәрселерді жасайды. Біреулер көрікті мешіт, көрнекті там, көркем сүгірет салады. Әдемі ән, әсерлі күй – ажарлы сөз шығарады. Алдыңғы өнер мен соңғы өнердің арасында айырым бар. Алдыңғы өнерден шыққан нәрселер күн көру ісіне керек шаруа керек жарақтары. Мұны істегенде, «сұлығынан жылуы» дегендей, көркем болуын көздемейді, тұтынуға қолайлы, жәйлі, берік болу жағын көбірек көздейді. Екінші өнерден шыққан нәрселер жылуынан гөрі сұлыу болуы көбірек

اكتاتىۋ

ئىزدىنىش كۆرىپ، سەزىپ، ئېلىپ تۇرغان اينالامزداغى نارسىلەردىكى ئىبارى نە تاپىپات سىنىن شىققان جاراتىندى نارسە، نە ادام سىنىن شىققان جاسالىندى نارسە. ورمان، تەڭىز، تاۋ، تاس، وزەن، بۇلاق - بۇلار تاپىپات سىنىن شىققان جاراتىندى نارسىلەر، ئۇي، كەرىپىش، باقشا، اربىق، قۇدىق - بۇلار ادام سىنىن شىققان جاسالىندى نارسىلەر. تاپىپات سىنىن شىققان جاراتىندى نارسىلەردىكى ئىبارى تاپىپات دۇنيەسى بولادى؛ ادام سىنىن شىققان جاسالىندى نارسىلەردىكى ئىبارى ونەر دۇنيەسى بولادى؛ ئىپتىدائى جاسالىندى نارسىلەردىكى ئىپتىدائى شىققان ادام ئاقىلى، ئادىس - ئامالى، شەپەرلىكى، ونەر كۆشى كىرىسكەن.

ونەر تۇرلى بولادى، بىرەرلەر ئۇي سالادى، اربىق قازادى، تىك تىگەدى، اربا ئىستەيدى، كىيىم باسادى، ئادىس ئىستەيدى، ئاغىسىن ئاغى سۇل سىپاقتى شاربۇغا كەرەك نارسىلەردى جاسايدى. بىرەرلەر كۆرىكتى مەشىت، كۆرۈنەكتى تام، كۆرۈكەم سۇگىرەت سالادى، ادەمە ئان، سەرلىكى كۆي - اجارلىقى سوز شىعارادى. ئىككىسى ونەردىن سۆڭىكى ونەردىكى اراسىندا ايرىم بار. ئىككىسى ونەردىن شىققان نارسىلەر كۆن كۆرۈش سىنىن كەرەك شاربۇغا كەرەك جاراتقارى، مۇنى ئىستەگەندە «سۇلمۇنغان جىلىۋى» دەگەندەي كۆرۈكەم بولۇپ كۆزدەمەيدى، تۇتىنىۋغا قولايلى جايلى، بەرىك بولۇپ جاعىن كۆيۈرەك كۆزدەمەيدى. ەكىنشى ونەر - دەن شىققان نارسىلەر جىلىۋىنان كۆرى سۇلمۇ بولۇپ كۆيۈرەك

көзделінгеннен көзге көркем, көңілге жағымды болып істелген нәрселер. Алдыңғы нәрселер адамның, мақұлықтық жан сақтау керегінен шыққан нәрселер. Соңғы нәрселер адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрселер. Сондықтан алдыңғы нәрселерді жасауға жұмсалатұн өнер-тіршілік үшін жұмсалатұн тірнек өнері болады да, соңғы нәрселерге жұмсалатұн өнер – көркемшілік үшін көрнек өнері болады.

Көрнек өнерінің тараулары.

Көрнек өнері бес тарау болады:

Бірінші – тастан, кірпіштен, ағаштан йаки болмаса басқа заттан сәнін келтіріб сәулетті сарайлар, мешіт, медресе, үй, там сыйақты нәрселер салыу өнері. Бұл сәулет өнері болады (йаурыпаша арқыйтектұура).

Екінші – балшықтан иә металдан құйыб, тастан иә ағаштан жоныб, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, сын-сымбатын келтіріб сүгірет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады (йаурыпаша ыскулбтұура).

Үшінші – түрлі бойаумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескін-келбетін келтіріб, сүгіреттеб көрсету өнері. Бұл кескін өнері болады (орысша жійопійіс).

Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрауын келтіріб, құлаққа жағыб, көңілді әсерлейтүн ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері (йаурыпаша мұузійке).

كوزدەلىنىگەننەن كوزگە كوركەم، كوڭلىگە جاعىمدى بولب
ستەلگەن نارسەلەر: الدىڭى نارسەلەر ادامنىڭ ماقۇلۇقتىق جان
ساقتاۋ كەرەگىنەن شىققان نارسەلەر؛ سوڭى نارسەلەر ادامنىڭ
جان قوشتاۋ كەرەگىنەن شىققان نارسەلەر. سوندىقتان الدىڭى
نارسەلەردى جاساۋعا جۇمسالاتۇن ونەر-تىرشىلىك ءۇشىن جۇمسا-
لاتۇن تىرنەك ونەرى بولادى، سوڭى نارسەلەرگە جۇمسالاتۇن
ونەر-كوركەمشىلىك ءۇشىن كورنەك ونەرى بولادى.

كورنەك ونەرىنىڭ تاراۋلارى.

كورنەك ونەرى بەس تاراۋ بولادى:

بىرىنشى — تاستان، كىرىپىشتەن، اعاشتان ياساڭى،
زاتتان ساندىن كەلتىرىپ، ساۋلەتتى سارايلار، مەشىت، مەدەسى،
ءۇي، تام سىياقتى نارسەلەر سالماۋ ونەرى. بۇل ساۋلەت ونەرى
بولادى. (ياۋرپاشا ارقىبتەكتۇورا).

ەكىنشى — بالشىقتان يا مەتالدىن قۇيىپ، تاستان يا اعاشتان
جونىپ، نارسەنىڭ تۇلعاسىن، تۇرپاتىن، سىمىن - سىمباتىن كەلتىرىپ
سۇڭىرەت جاساۋ ونەرى، بول سىمبات ونەرى بولادى (ياۋرپاشا-
شا سىكولىمبىتۇورا).

ئۇچىنشى — تۇرلى بويامەن نارسەنىڭ ءىسىن، ءتۇرىن،
ءتۇسىن كەسكىن - كەلبەتىن كەلتىرىپ، سۇڭىرەتتەپ كورسەتمەۋ
ونەرى. بۇل كەسكىن ونەرى بولادى. (ورىسشا جىيىپومپىس).

تورتىنشى — اۋەزنىڭ تۇرلى وازىپىن، شىراپىن، سازىن
سايىرامىن كەلتىرىپ، قۇلاققا جاعىپ، كوڭلىدى اسەرلىيىتۇن ان
سالماۋ، كۇي تارتىۋ ونەرى. بۇل اۋەز ونەرى بولادى. (ياۋرپاشا
شامۇزىيكە).

Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін-түсін, ісін сөзбен келістіріб айтыу өнері. Бұл сөз өнері болады (қазақша асыл сөз, арабша әдебиет, йаурыпаша литератыура).

Өнердің ең алды сөз өнері деб саналады. «Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйіттеген қалық болыб, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты иә кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеб, сүгіреттеб көрсетіуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді. Сөзбен қандай сымбаттау иә кескіндеуге болатұндығын көрсетіу үшін бірнеше мыйсал келтіріб қарайық.

1) Абайдың әйелді сымбаттауы.

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы;
Аласыз қара көзі нұр жайнайды;
Жіңішке қара қасы сызыб қойған
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.

Маңдайдан тұра түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды.
Көрінер аузын ашса, кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.

Сөйлесе сөзі әдебті һәм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбыл құс сайрайды.

بەسىنىشى - نارسەنىڭ جايىن، كۇيىن، تۇرىن - تۇسىن،
ئىسىن سوزبەن كەلمىستىرىپ ايتىمۇ ونەرى. بۇل سوز ونەرى
بولادى. (قازاقشا اسىل س. وز، اراپشا ادەبىيەت، ياۋرپاشا
لىيتەراتۇرا).

ونەردىڭ ەڭ الدى سوز ونەرى دەپ سانالادى. «ونەر الدى
قىزىل ئىل» دەگەن قازاق ماقالى بار. مۇنى قازاق سوز باققان،
سوز كۇيىتتەگەن قالمىق بولمى. سوز قادىرىن بىلگەندىكىتەن
ايتقان. الدىڭشى ونەردىڭ بارىنىڭ دە قىزمەتتىن شاما قىدارىنىشا
سوز ونەرى اتقارا الادى. قانداي ساۋلەتتى سارايىلار بولسىن،
قانداي سىمباتى يا كەسكىندى سۇگىرەتتەر بولسىن، قانداي ادەمە
ئان - كۇي بولسىن، سوزبەن سويلەپ، سۇگىرەتتەب كورسە -
تىۋگە، - ئانىتىمۇغا بولادى. بۇل وزگە ونەردىڭ قولىنان كەلمەيدى.
سوزبەن قانداي سىمباتتاۋ يا كەسكىنەۋگە بولاتۇندىن كورسە -
تىۋۇشىن بىر نەشە مىسال كەلتىرىپ قارايمىق.

1. ابايدىڭ ايەلدى سىمباتتاۋى.

قاتتاعان اق كۇمىستەي كەڭ ماڭدايلى؛

الاسىز قارا كوزى نۇر جايىنايدى؛

جىڭشىكە قارا قاسى سىزىپ قويغان

بىر جاڭا ۇقسانا مەن تۇۋعان ايدى.

ماڭدايدان تۇۋرا تۇسكەن قىرلى مۇرىن،

اقشا جۇز، ال قىزىل بىت ئىل بايلايدى.

كورىنەر اۋزىن اشسا كىرىسىز تىمىسى

سقىلى قولىمەن تىزگەن، شىش قايىنايدى.

سويلەسە سوز ادەبىتى ام ماعىنالى؛

كۈلكىسى بەينە بۇلبىل قۇس سايرايدى.

Жұб-жұмыр ақ торғындай мойыны бар,
Тамағын үлбіреген күн шалмайды.

Тақтайдай жауырыны бар, ыйығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.

Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.

Етіндей жас баланың білегі бар;
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Шашы бар қолаң қара жібек талдай;
Торғындай толқындырыб көз таңдайды.

2) Абайдың күзгі күнді сүгіреттеуі.

Сұр бұлт түсі сұуық қабтайды аспан.
Күз болыб дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма?

Жылқы ойнаб, бiйе қашқан, тай жарысқан
Жасыл шөб, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шұулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетiб,
Айырылған жапырағынан ағаш құурай.

Бiреу малма сабсыйды, салыб iйiн,
Салбыраңқы тартыбты жыртық кiйiм.
Енесiне iйбiртiб, шұуда жiбiн,

Жас қатындар жыртылған жамайды үйiн.
Қаз, тырна қатарланыб қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол бiр керiуен.
Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,
Күлкi-ойын көрiнбейдi, сейiл-серуен.

جۇب - جۇمىر اق تورغىنداي مۇيىنى بار،
تاماعىن ۇلبىرەگىن كىم شالمايدى.

تاقىداي جاۋىرنى بار بىعى تىك.

ەكى الما كەۋدەسىنە قىساپمايدى.

سوراقى ۇزىن دا ەمەس، قىسقادا ەمەس،
نازىك بەل تال شىبىقتاي بۇراڭدايدى.

ەتىندەي جاس بالانىڭ بىلەگى بار؛

اجىمىسز اق ساۋساعى سىكە نىڭعايلى.

شاشى بار قۇلاڭ قارا چىبىك تالداي؛

تورغىنداي تولقىندىرىپ كوز تاڭدايدى.

(2) ابايدىڭ كۇزگى كۇندى سۇگىرەتتەۋى.

سۇر بۇلىت نۇسى سۇۋىق قابىداي اسپان.

كۇز بولمى دىمقىل تۇمان جەردى باسقان،

بىلمەيمىن تويعانىما، نوڭعانىما؟

جىلقى ويناب بىيە قاشقان، تاي جارىسقان.

جاسىل شوب بايشەشەك جوق، بۇرىنغىداي.

جاستار كۇلمەس، جۇگىرمەس بالا شۇۋلاي.

قايرىشى شال كەمپىردەي نۇسى كەتپ

ايرىلغان چاپىراغىنان اعاش قۇۋراي.

بىرەۋ مالما سابىمىدى سالىب ئىيىن.

سالبىراڭقى تارتىپتى جىرتىق كىيىم.

نەسەنە ئىيىرتىپ شۇۋدا جىيىن

جاس قاتىندار جىرتىلغان جاسايدى ئۇيىن.

قاز تىرنا قاتارلانىپ قايتسا بەرمەن،

استىندا اق شومىشى جۇرول بىر كەرىۋەن،

قاي اۋىلى كورسەڭدە جابىر قاڭقى --

كۇلكى، ويىن كورنەبەيلى سەيىل سەرئۋەن.

Кемпір-шал құржаң қағыб, бала бүрсен,
Көңілсіз қара сұуық қырда жүрсен.
Кемік сүйек, сорпа-сұу тіймеген соң,
Тышқан аулаб, үйде ійт жоқ қайда көрсен.

3) Мағжанның толқынды сыйпаттауы:

Толқыннан толқын тұады,
Толқынды толқын құады.
Толқын мен толқын жарысад,
Күңіренісіб кеңесбен,
Бітбейтүн бір егесбен
Жарысыб жарға барысад.

Толқын мен толқын сырласыб,
Сырларын еббен ұрласыб,
Толқынға толқын еркелеб,
Меруерт көбікке ораныб,
Жыландай жүзге бұралыб,
Жарға жетер ентелеб.

Еркелеб бала былдырлаб,
Сылдыр, сылдыр, сылдырлаб,
Толқынды толқын құады.
Күміс кәусар сұуымен,
Сұуының алтын бұуы мен,
Жарының бетін жұады.

كەمپىر- شال قۇرچاڭ قاعىب، بالا بۇرسەڭ.
كوڭىلسىز قارا سۇۋىقى قىردا جۇرسەڭ.
كەمىك سۇيەك سورپا سۇۋ تىمىگەن سوڭ،
نىشقان اۋلاب، ۋىدە ئىت چوق قايدا كورسەڭ.

3 ماعجاننىڭ تولقىندى كەسكىندەۋى.

تولقىننان تولقىن تۇۋادى؛

تولقىندى تولقىن قۇۋادى؛

تولقىن مەن تولقىن چارساد،

كۆڭرەنسىب كەڭەس بەن،

بىتبەيتۇن ئىر ەگەس بەن؛

چارىسىب چارغا چارساد.

تولقىن مەن تولقىن سىرلاسىب،

سىرلار بىن ەب بەن ۇرلاسىب،

تولقىنغا تولقىن ەركەلب.

مەرىۋەرت كۆبىككە ورائىب،

چىلانداي جۇزگە بۇرالىب

چارغا چەتەر ەنتەلب.

ەركەلب بالا بىلىرلاب،

سىلىر، سىلىر، سىلىرلاب،

تولقىندى تولقىن قۇۋادى.

كۆمىس كەۋسەر سۇۋى مەن،

سۇۋىنىڭ التىن بۆۋى مەن،

چارىنىڭ بەتىن جۇۋادى.

Мөлдіретіб көз жасын,
Жасымен жұуыб жар тасын,
Сүйтіб сылқ-сылқ күледі.
Жылағаны – күлгені,
Күлгені – оның өлгені.
Жылай-күле өледі.

* * *

Сылдыр, сылдыр, сылдырлаб,
Бірінің сырын бірі ұрлаб,
Толқынды толқын құады.
Жарына бал береді,
Береді де өледі.
Өледі толқын, тұрады.

4) Абайдың ән мен күйді сөзбен сыйпаттап танытыуы:

Көңіл құсы құйқылжыр шартарабқа,
Адам ойы түрленіб ауған шақта.
Салған ән көлеңкесі сол көңілдің,
Тактісіне бійлесін ол құлаққа.

Шырқыб, қалқыб, сорғалаб, тамылжыйды,
Жүрек тербеб, ойатар баста мыйды.
Бұл дүнийенің ләззәты сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сынды.

مولدېرەتەب كوز جاسىن
جاسى مەن جۇۋىب جار تاسىن،
سۇيتىب سىلىق - سىلىق كۈلەدى.
جىلاغانى كۈلگەنى،
كۈلگەنى ونىڭ ولگەنى،
جىلاي كۈلە ولەدى.

سىلىر - سىلىر، سىلىر لاپ
بىرىنىڭ سىرىن بىرى ۇرلاپ،
تولقىنىدى تولقىن قۇۋادى.
جارىنا بال بەردى،
بەرەدى دە ولەدى.

ولەدى تولقىن تۇرادى.

(4) ابايدىڭ مان مەن كۇيدى سوزبەن سىپاتتاب
تانتىمۇ.

كوڭىل قۇسى قۇيقىلجىر شار تارابقا.
ادام ويى تۇرلەنىب اۋعان شاققا.
سالعان مان كولهڭكەسى سول كوڭىلدىڭ
تاكتىسىنە بىيلەسىن ول قۇلاققا.

شېرقا، قالقىب، سورعالب، تامىلجىيى.
جۇرەك تەربەب ويانار باستا مىدى.
بۇل دۇنيەنىڭ لاززاتى بارى سوندا -
ويىسىز قۇلاق الا الماس ونداى سىيىنى.

Ұйықтаб жатқан жүректі ән ойатар,
Үннің тәтті оралған мәні ойатар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғаб,
Жас балаша көңілді жақсы ойатар.

Көбінесе ән басы келер ащы,
Кел тыңда, деб өзгеге болар басшы
Керім толғаб тауысар дүңгір-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар.

Сөз өнері.

Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі:
1) *Ақылға*; 2) *Қыйалға*; 3) *Көңілге*.

Ақыл ісі – аңдау йағыни нәрселердің жайын ұғу, таныу, ақылға салыб ойлау. Қыйал ісі – меңзеу йағыни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, сүүреттеб ойлау. Көңіл ісі – түйіу, талғау.

Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қыйалдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйіуін түйгенінше айтыуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетүн адамы табылса, тіл шама

ۋېقناب چاتقان چۇرەكتى ۋان وياتار؛
ۋۇنىڭ ۋاتتى ورائعان ۋانى وياتار؛
كەبى زاۋىق، كەبى مۇڭ دەرتىن قوزغاب
جاس بالاشا كوڭىلى جاقسى وياتار.

كوبىنەسە ۋان ياسى كەلەر اششى،
كەل تىڭدا دەب وزگەگە بولار باسشى -
كەرىم تولغاب تاۋسار، دۇڭگىر - كۇڭگىر،
سول جەرىنە ويدىڭ مەن ارالاششى.

اننىڭ دە ەستىسى بار سەرى بار،
تىڭداۋشنىڭ قۇلاغىن كەسەرى بار،
اقىلدىنىڭ سوزىنەي ويلى كۇيدى
تىڭداغاندا كوڭىلدىڭ وسەرى بار.

سوز ونەرى.

سوز ونەرى ادام ساناسىنىڭ ۋۇش نەگىزىنە تىرەلەدى:
(1) اقباعا، (2) قىيالعا (3) كوڭىلگە.
اقىل ۋىسى - اڭداۋ ياعىنىي نارسەلەردىڭ جايىن ۋىمۇ،
تانبۇ، اقباعا سالىب ويلاۋ؛ قىيال ۋىسى - مەڭزەۋ، ياعىنىي ويداعى
نارسەلەردى بەلگىلى نارسەلەردىڭ تۇرپاننا، بەرنەسىنە ۋىساتىۋ،
بەرنەلەۋ سۇۋرەتتەب ويلاۋ؛ كوڭىل ۋىسى ۋۆيۋ، تالعاۋ.
ۋىلىڭ مىندەتى - اقبىلدىڭ اڭداۋىن اڭداغانىنشا، قىيالدىڭ
مەڭزەۋىن مەڭزەگەننىشە، كوڭىلدىڭ ۋۆيۋىن تۇيگەننىشە ايتىۋعا
جاراۋ. مونىڭ بارىنە جۇمىساي بىلەتۇن ادامى تابىلسا، ۋىتىل شاما

қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетүн адам табылуы қыйын. Ойын ойлаған қалпында, қыйалын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтбай білдіруге көб шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қыйын екендігін мынадан байқауға болады: орыстың асқан ақыны Пушкин жазған өлеңдерінің кейбіреуін 13 ірет түзеткен. Орыстың асқан ойшысы, сөз өнерпазы Леб Толыстой шығарған сөздерін баспаға беріп қойғаннан кейін де талай өзгертеді екен. Бұл ойындағы, қыйалындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қыйын екендігін көрсетеді. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қыйналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді жана шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да ішінде бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?, -

деб Абай айтқандай, сөз шығаратындар көб, бірақ келістіргендері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазыушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз біліуінше пікірлейді, сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік

قادارنىشا جارايدى. ۋىراق ئىلىدى جۇمىساي بىلەتۇن ادام تايىلىۋى قىيىن. ويىن ويلانغان قالىپىندا، قىيالىن مەككەزەگەن تۇرىنىدە، كوڭلىنىڭ تۇيىگەنن تۇيىگەن كۇيىنىدە، ئىلىمەن ايتىم، باسقارغا ايتىباي بىلىدىرۋىگە كوپ شەبەرلىك كەرەك. مۇدەسەن ئىلىمەن ايتىم چەتكىزۋ قىيىن ەكەندىگىن، وعان وتە شەبەرلىك كەرەك ەكەندىگىن مەنادان بايقاۋغا بولادى: ورسىتىڭ اسقان اقنى پۇشكىن جازغان ولەككەرىنىڭ كەي بىرەۋىن 13 نەرت تۇزەتكەن. ورسىتىڭ اسقان ويىشىسى، ۋسوز ونەر پارى لەب تولىستوى شىعارغان سوزدەرىن باسباغا بەرىپ قىويغاننان كەيىن دە تالاي تۇزەتىپ، تالاي وزگەرتەدى ەكەن. بۇل ويىشكەن، قىيالىشكەن، كوڭلىشكەن نارسەنى ئىلىمەن ايتىم چەتكىزۋ وتە قىيىن ەكەندىگىن كۆرسەتەدى. سوز ونەرى جۇزىنىدە اسقان ونەرپازدار مۇدەسەن ئىلىمەن ايتىم، چەتكىزە الماي، سونداي قىيىنلەنغاندا، وزگەلەرگە ونداي ۋسوز وكىاي بولىپ تاپىلارما؟ سوندىقتان سوزدەن جاساب ۋسوز شىعارىۋ دەگەن جۇمىس ۋار كىمنىڭ قولىنان كەلە بەرمەيدى جانا شىعارغانلارنىڭدا سوزدەرى ۋبارى بەردەي جاقسى بولا بەرمەيدى.

“ولەككە ۋار كىمنىڭ اق بار تالاسى،

سوندادا شىنىدە بار تاڭدا ماسى،

ۋشى التىن، سىرتى كۇمىس. ۋسوز جاقسىمەن

قازاقنىڭ كەلىستىرەر قاي بالاسى؟”

دەپ اباي ايتقانداي ۋسوز شىعاراتۇنىدار كوپ ۋىراق

كەلىستىرەتۇنىدەرى از بولادى. «الۋان - الۋان جۇيىرىك بار،

الئە قاراي جۇگىرەدى». ۋار اقىن ۋار جازىۋشى ۋسوزدىڭ

باسىن وزىنشە قۇراستىرىپ، ۋوز وكىيىمەن تىزەدى. ۋوز بىلىۋىنشە

پىكىرلىيدى. سوندىقتان ۋار قىيىسىنىڭ لۇعاتىندا وزىندىك

айырымы, өзіндік белгісі болады. Ол айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қыйын. Әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетүн белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтбай таныйды. Мәселен, пышақты көріп, «мынау пәлен ұстаның қолы екен» дейді; ерді көріп «мынау пәлен ершінің қолы екен» дейді. Сол сыйақты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтбай таныуға болады. Сөздің өзін танытатүн белгі – тіл йаки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп, әдеттенуінен, салттаныуынан болады. Әркімнің өз салты болғанмен, ол салттар жалпы сөз тізіу салттарынан, шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын шарттарын біліу қажет.

Шығарма сөз.

Сөз өнерінен жасалып шығатүн нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып, көбінесе шығарма деб айтылады. Ауызша шығарылған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма сөз болады. Шығарманың түрлері толыб жатыр, оның бәрін шұумақтаб бір-ақ атағанда, арабша әдебийет, қазақша асыл сөз дейміз.

ايىرىمى، وزىنىڭ بەلگىسى بولادى ول ايىرىم بەلگىلەردىن جاي
ايتىپ تۇسىنىدۇرۇ قىيىن؛ ۋار قايسىسىنىڭ شىعارغان سوزدەردىن
وقىپ، ابدەن تانىسىپ، ۋىرەنشىكتى بولغانداغانا سەزىلەتۇن بەلگى.
شەبەرلەردىڭ قوللىنان شىققان نارسەلەرمەن تانىس ادام، سول
شەبەرلەردىڭ بىستەگەن نارسەلەردىن فاي جەردە كورسەدە. ايتىباي
تانىيدى؛ ماسەلەن، پىشاقى كورىپ، «مىناۋ پالەن ۇستانىڭ قولى
كەن» دىدى؛ ەردى كورىپ، «مىناۋ پالەن ەزىمنىڭ قولى
كەن» دىدى. سول سىياقتى ۋسوز ونەرىپازدارىنىڭدا شىعارغان
سوزدەردىن وقىپ، لۇغاتىنا ۋيىر بولغاننان كەيىن، ونىڭ بۇردىن
وقىلماعان، اتى قويىلماعان سوزدەردىن دە ايتىباي تىانىۋعا بولادى.
ۋسوزنىڭ ۋوزىن تانىتاتۇن بەلگى ۋتىل ياكى لۇغات بەلگىسى
بولادى. ول بەلگى ۋار كىمنىڭ ۋوزىنىڭ مەن، ۋوزىنىڭ مەن
ۋسوز تىزىپ ادەتتەن تۇنەن. سالىتتەن تۇنەن بولادى. ۋار كىمنىڭ
ۋوز سالىتى بولغان مەن، ول سالىتتار جالىپى ۋسوز تىزىۋ سالىتتارىنا
شارتتارىنان اسا المايدى. ۋسوز شىعارىۋشىلار، ۋولى ۋسوز
ۋناسىمىنا كەرەك جالىپى شارتتاردى ورنىما كەلتىرىپ، ۋوزنىڭ
وزگەشە ۋادىسى بولسا، سونىڭ ۋستىنە عانا قوسادى. سوندىقتان ۋسوز
شىعارىۋشىلار بارىنەن بۇردىن لىبىز زاڭىنان شىققان ۋسوزدىڭ
اسىل بولۇشىنىڭ جالىپى شارتتارىن ۋبىلىۋ قاچەت.

شىعارما ۋسوز

ۋسوز ونەرىنەن جاسالىپ شىعاتۇن نارسەنىڭ جالىپى اتى
شىعارما ۋسوز ول اتى قىسقارتىلىپ كۆيىنەسە شىعارما دەپ
ايتىلادى. ۋبىز شىعارغان ۋسوز بولسىن، جازىپ شىعارغان ۋسوز
بولسىن - ۋبارى شىعارما بولادى. شىعارمانىڭ تۇرلەرى تولىم
جاتىر. ونىڭ ۋبارىن جۇۋماقتاب ۋبىراق اتاعاندا ارابشا ادەبىيەت
قازاقشا اسىل ۋسوز دەيمىز.

Шығарма сөздің бәрінен бұрын байқалатұн тысқы нәрселері: 1) Тақырыбы; 2) Жоспары; 3) Мазмұны; 4) Түрі.

Тақырыб – әңгімедегі пікір не тұуралы болса, сол нәрсе тақырыбы болады. Мәселен, пікір жаз тұуралы болса, шығарманың тақырыбы «жаз» болады. Той туралы болса, тақырыбы «той» болады, ат тұуралы болса, тақырыбы «ат» болады. Әңгімедегі пікір не тұуралы екенін күн ілгері білдіру үшін шығарманың тақырыбы басына қойылады. «Айман-Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай Жомарт» деген сөздер шығарма тақырыптары болады жана бұл сөздер Айман-Шолпан, Бақытсыз Жамал, Қобыланды батыр, Атымтай Жомарт тұурасында айтылатұн әңгімелердің басында тұрады. Әңгіме басында тұрған «Айман-Шолпан» йаки «Бақытсыз Жамал» деген сөздерді көріб, кім тұуралы екенін бірден білеміз, бірақ шығарма сөздің бәрінің де басына тақырыбы қойыла бермейді. Көбінесе өлең сөздердің басына тақырыбы қойылмайды, үйткені бір өлеңнің ішінде бірнеше нәрселер тұуралы айтылыб кетеді. Тақырыбы бар сөздер Айман-Шолпан», «Бақытсыз Жамал» деб тақырыбы аталғанда, тақырыбы басына қойылмаған сөздер, мәселен, өлеңдер бастабқы жолындағы сөздермен аталады. Абайдың өлеңдерінде тақырыб қойылмаған сөздер көб. Оларды атағанда алдыңғы сөздерін айтыб, атаймыз: «Өзгеге көңілім тойарсың», «Келдік талай жерге енді» деген өлеңі дейміз.

Жоспар. Сөз шығарыудан бұрын шығарыушы айта тұн пікірін қай ретбен жазатұнын мерзімдеб, жоспарлаб

شعارما ۋە سۆزدىڭ بارىنەن بۇرىن بايقالاتۇن تەسقى نارسە لەرى:

1) تاقىرىبى (2) جوسپارى (3) مازمۇنى (4) ۋە تۇرى. تاقىرىب - انگىمە دەگى پىكىر نە نارسە تۇۋرالى بولسا، سول نارسە شعارمانىڭ تاقىرىبى بولدى. ماسەلەن، پىكىر جاز تۇۋرالى بولسا، شعارمانىڭ «تاقىرىبى» جاز بولدى. ئوي تۇۋرالى بولسا، تاقىرىبى «ئوي» بولدى؛ ات تۇۋرالى بولسا، تاقىرىبى «ات» بولدى. انگىمە دەگى پىكىر نە تۇۋرالى ەكەنن كۈن بىلگەرى ۋە بىلىك بىر ۋە ۋەش، شعارمانىڭ تاقىرىبى باسنان قويدلدى. «ايما، شولپان» «باقىتسىز جامال»، قوبىلاندى باتىر»، «اتىمىتاي جۇمارت» دەگەن سۆزدەر شعارما تاقىرىبتارى بولدى. جانا بۇل سۆزدەر ايمان - شولپان، باقىتسىز جامال. قوبىلاندى تاتىر، اتىمىتاي جۇمارت تۇۋراسىدا ايتىلاتۇن انگىمەلەردىڭ باسنىدا تۇرادى. انگىمە باسنىدا تۇرغان «ايما، شولپان» ياكى «باقىتسىز سۆز جامال» دەگەن سۆزدەردى كۆرىپ، كىم تۇۋرالى ايتىلاتۇن انگىمە ەكەنن بىردەن بىلەمىز. ۋە بىراق شعارما سۆزدىڭ بارىنىڭ - دە باسنا تاقىرىبى قويا بىرەمەيلى. كۆيىنەسە ولەك سۆزدەردىڭ باسنا تاقىرىبى قويا بىرەمەيلى؛ ۋە بىر ولەكنىڭ بىرىنە ۋە بىر نەشە نارسەلەر تۇۋرالى پىكىر ايتىلىپ كەتەدى. تاقىرىبى بار سۆزدەر «ايما - شولپان»، «باقىتسىز جامال» دەپ تاقىرىبى اتال-ھاند، تاقىرىبى باسنا قويا بىرەمەيلى سۆزدەر، ماسەلەن، ولەككەر، باسنا بىر جۈملىسى سۆزدەرمەن اتالدى. ابايدىڭ ولەككەر بىر تاقىرىب قويا بىرەمەيلى سۆزدەر كۆپ. ولاردى اتاغاندا، اللىشى سۆزدەرمەن ايتىپ اتايمىز: «وزگەگە كۆڭلەم توپارسىن» دەگەن ۋە سۆزى «كەلىدىك تالاي چەرگە ەندى» دەگەن ولەككى دەيمىز. جوسپار. ۋە سۆز شعاربۇدان بۇرىن شعاربۇشى ايتاتۇن پىكىرىن قاي بىرەتەن جازاتۇن مەرزىمەلەپ، جوسپارلاپ

алады; онысы неден басталады, неден соң нені айтып, немен айақтайтунын белгілеп алу болады. Әнігіменің жоспарын шығарыушы адам иә ойында белгілеп алады иә қағазға жазып алады. Қай шығарма сөзде де болса, жоспар болады, бірақ біреуінің жоспары, тәртібі сара-сара ашық болады. Біреуінің жоспары тәртібсіз, былықба, ашық болмайды. Қаншама кішкентай шығарма болса да, өзіне сәйкес жоспары болады. Балғожаның баласына жазған хаты деген кішкене өлең бар, кішкене өлеңнің кішкене жоспары мынау:

1) Оқыудағы баласына ата-анасы амандығын білдіруі.

2) Баласына айтқан ақылы.

3) Оқымаған қазақ балалары не істейтүнін көрсетіуі.

Әнгіме үлкенірек болса, жоспары да үлкен болады. Алайық, мәселен, Сейдахмет ақынның қондырмаған құрбысына айтқан өлеңін. Бұл әлгі айтылған өлеңнен үлкенірек, мұның жоспары да үлкенірек, мынадай:

1) Құрбысының кім екені.

2) Құрбысының қонуға келгені.

3) Құрбысының қондырмағаны.

4) Қалаға жақын жердегі қонақасының қымбат арзандығы.

5) Көңілдестігін көрсетіуі.

Мазмұн. Шығарманың тақырыбынан басқасы мазмұны болады. Солай болған соң, мазмұн дегеніміз – бір нәрсе тұралы ойға алған пікірді айтыуға жұмсаған бүкіл сөзіміз мазмұн болып шығады. Мазмұнның үш мүшесі болады: 1) Аңдатыу; 2) Мазмұндау; 3) Қорытыу.

الادى؛ ونىسى، نەدەن باستاپ، نەدەن سولڭ نەنى ايتىپ، نەمەن
اداقتايتۇنن بەلگىلەپ الۇ بولادى. انگىمەنىڭ جوسپارىن شىعارىۋىشى
ادام يا ويىندا بەلگىلەپ الادى. يا قاعازغا جازىپ الادى. قاي
شىعارما سوزدەدە بولسا، جوسپار بولادى؛ ۱ پىراق بىرەۋىنىڭ
جوسپارى تارتىمى سارا-سارا اشق بولادى. بىرەۋىنىڭ جوسپارى
تارتىمىسىز، بىلىقبا اشق بولمايدى، قانشاما كىشكەنتاي شىعارما
بولسادا، وزىنە سايگەس جوسپارى بولادى. بالەوجىمانىڭ بالاسىنا
جازغان قاتى دەگىن كىشكەنە ولەڭ بار، كىشكەنە ولەڭنىڭ كىشكەنە
جوسپارى مىناۋ:

(1) وقۇداعى بالاسىنا انا - اناسى اماندىن ۱ بىلىدىرىۋى.
(2) بالاسىنا ايتقان اقبلى.
(3) وقىماغان قازاق بالالارى نە سىتەيتۇنن كورسەتىۋى
انگىمە ۱ لكەنبرەك بولسا، جوسپارى دا ۱ لكەن بولادى. الايق
ماسلەن سەيىت اقىمەت اقىننىڭ قوندىرماغان قۇربىسىنا ايتقان
۱ لكىن. بۇل الگى ايتىلغان ۱ لكەن ۱ لكەنبرەك، مۇنىڭ
جوسپارى دا ۱ لكەنبرەك مىناداي:

(1) قۇربىسىنىڭ كىم ەگەنى.
(2) قۇربىسىنا قونۇعا كەلگەنى.
(3) قۇربىسىنىڭ قوندىرماغانى.
(4) قالاعا جاقىن جەردەگى قوناعاسىنىڭ قىمبات ارزاندىعى.
(5) كوڭلىكەستىگىن كورسەتىۋى.
مازمۇن. شىعارمانىڭ تاقىرىپىنان باسقاسى مازمۇنى بولادى.
سولاي بولغان سولڭ، مازمۇن دەگەنىمىز ۱ بىر نارسە تۇۋرالى
ويىعا العان پىكىردى ايتىۋعا جۇمىساغان بۇكىل ۱ سوزىمىز مازمۇن
بولىپ شىعادى. مازمۇننىڭ ۱ ۇش مۇشەسى بولادى: (1) اڭداتىۋ
(2) مازمۇنداۋ، (3) قورىتىۋ.

Мазмұнның аңдатыуында мазмұн тұралы алдын ала айтарға керек болған ғана ойлар айтылыб шығады, сондықтан мазмұнның бұл мүшесі шығарған сөздің бәрінде де бола бермейді. Аңдатыу мүше шығарманың керегіне қарай болады.

Мазмұндауында ой тійегін ағытқан сыйақты айта-йүн деген пікірдің бәрі айтылады. Мазмұндау шығарманың мазмұн мүшесінің ең зоры, онсыз шығарманың мазмұны болмайды. Мазмұнның қорытыуында мазмұндауда айтылған пікірдің қорытылыб, маңызы шығарылады. Қорытыу мүше де мазмұн біткеннің бәрінде бола бермейді. Бұ да керегіне қарай болатүн мүше.

Сүйтіб, шығарма мазмұнының аңдатыу, мазмұндау, қорытыу үш мүшесінің үшеуі де болуға ықтимал; басқалары болмай, жалғыз ғана мазмұндау болуға да ықтимал; кейде аңдатыу мен мазмұндау ғана болады; кейде мазмұны мен қорытыу ғана болады.

Түрі. Шығарманың мазмұны қай-қай түрде айтылса, сол түрі шығарыу түрі деб айтылады.

Шығарманың мазмұны төрт түрде айтылады:

- 1) *Жай сөйлеу түрде;*
- 2) *Сөйлестірген түрде;*
- 3) *Қат түрінде;*
- 4) *Аралас түрде.*

М ы й с а л:

- 1) Жасымда ғылым бар деб ескермедім,
Пайдасын көре-тұра тексермедім.
Ержеткен соң түсбеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Бұл мақұрым қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөб сермесем, өстер ме едім.

مازمۇنىنىڭ اڭداتىۋىدا مازمۇن تۇۋرالى الدىن الا ايتارعا كەرەك بولغان عانا ويلار ايتىلىپ شىعادى. سوندىقتان مازمۇننىڭ بۇل مۇشەسى شىعارعان سوزدىڭ بارىندە دە بولا بەرمەيدى. اڭداتىۋ مۇشە شىعارمالاردا كەرەگىنە قاراي بولادى.

مازمۇنداۋىندا وي تىبەگىن اعىتقان سىياقتى ايتايىن دەگەن پىكىردىڭ بارى ايتىلادى. مازمۇنداۋ شىعارمانىڭ مازمۇن مۇشەسىنىڭ ەڭ زورى: ونسىز شىعارمانىڭ مازمۇنى بولمايدى. مازمۇننىڭ قورىتىۋىندا مازمۇنداۋدا ايتىلغان پىكىردىڭ قورىتىلىپ، ماڭىزى شىعارىلادى. قۇرىتىۋ مۇشەدە مازمۇن بىتكەننىڭ بارىندە بولا بەرمەيدى بۇدا كەرەگىنە قاراي بولاتۇن مۇشە.

سۈيىتىپ، شىعارما مازمۇننىڭ اڭداتىۋ، مازمۇنداۋ، قورىتىۋ-ئۇش مۇشەسىنىڭ ئۇشەۋىدە بولۇعا بقتىمال، باسقارلى بولماي، جالعزى عانا مازمۇنداۋ بولۇعادا بقتىمال: كەيدە اڭداتىۋمەن مازمۇنداۋ عانا بولادى، كەيدە مازمۇنداۋمەن قورىتىۋ عانا بولادى. تۇرى، شىعارمانىڭ مازمۇنى قاي قاي تۇردە ايتىلسا، سول تۇرى شىعارىۋ تۇرى دەپ ايتىلادى.

شىعارمانىڭ مازمۇنى تورت تۇردە ايتىلادى:

- 1) جاي سويلەۋ تۇردە، 2) سويلەستىرگەن تۇردە،
- 3) قات تۇرىندە، 4) ارالاس تۇردە.

مىسال:

1) جاسىمدا عىلىم باردەپ ەسكەرمەدىم.

پايداسىن كورە تۇرا تەكسەرمەدىم.

ەر جەتكەن سوڭ تۇسبەدى ۇۋىسىما

قولمى مەزگىلىن كەش سەرمەدىم.

بۇل ماقىرۇم قالماعىما كىم جازالى

قولمى ەدوب سەرمەسىم ۇستارمەدىم.

Адамның бір өмірі бала деген;
Баланы оқытыуды жек көрмедім.

Баламды медресеге біл деб бердім;
Қызмет қылсын, шен алсын деб бермедім.
Өзім де басқа шауыб, төске өрледім;
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

2) Кебек – Ассалаумағалейкүм! Кеш жарық! (төрге шығады).

Ақан – Алік салам, е, жарқын, қай ұлсың?
Танымадық.

Кебек – Ата, мен тобықты Тоқтамыстың інісімін.
Атым – Кебек болады (Еңлік қарайды).

Ақан – Уа, тобықтының ер, азаматы аман ба? Елдерің тыныштық па?

Кебек – Шүкіршілік, аман, ата! (үй ішіндегілердің бәрімен де амандасады).

(Біраз тым-тырыс).

Ақан – Жарқын, беймезгіл ұақытта келдің, мына пісіб тұрған аз дәмге рыйза боламысың, жоқ қайтадан қазан көтерсін бе?

Кебек – Осы да болады ғой, ата! Көтермей-ақ қойсын.

Ақан – Өзің түнделетіб қайдан жүрсің, балам?

Кебек – Бүгүн бір аңшылық қыла шығыб едім,
әлгі бір әзірде түлкінің ізі кездесіб еді, аң көздің

ادامنىڭ ئېرى ۋە مېرى بالا دەگەن؛

بالانى وقتىنىۋدى جەك كورمەدىم.

بالامدى مەدىرەسەگە ئېلى دەپ بەردىم،

قەزەت قىلىسەن، شەن السەن دەپ بەرمەدىم.

ئۆزۈمدە باسقا شاۋبە، تۈسكە ورلەدىم؛

قازاققا قارا سوزگە دەس بەرمەدىم.

ەكئە گەڭىدى بىلەرلىك ەش ادام جوق —

تۇپىندە تىنىش جۇرگەندى تەرس كورمەدىم.

(2) كە بەك — سالاۋماعالايكۇم! كەش جارقىق. (تورگە

شعادى).

اقان — البىك سالام، ە، جارقىن قاي ۇلسىن؟ تانمادىق.

كە بەك — اتا، مەن توبىقتى توقتامىستىڭ ئىسىمىن. انىم

كە بەك بولادى.

(ەكئەلىك قارايدى).

اقان — ۋا، توبىقتىنىڭ ەر ازاماتى امان با؟ ەلدەرىڭ

تىنىشتىق با؟

كە بەك — شۇكىرشلىك، امان اتا. (ئۇي شىندەگەلەردىڭ

ئبارى مەندە امانداسادى).

(ئېرى ازىم — تەرس)

اقان — جارقىن ئېرى مەزگىل ۇۋاقىقتا كەلدىك، مىنا

ئېسىپ تۇرغان از دامگە رىزا بولامسىن، جوق قايتادان

قازان كوتەرسەن بە؟

كە بەك — وسىدا بولادى عوي، اتا، كوتەرمەي اق قويسىن.

اقان — ئوزىڭ تۇندەلەتەن قايدان جۇرسەن بالام؟

كە بەك — بۇگۇن ئېرى اڭشىلىق قىلا شىعبە دەدىم، الكى

ئېرىزىدە تۇلكىنىڭ ئىزى كەزدەسىپ ەدى، اڭ كوزىڭ

құрты ғой, күн батқанға қарамай, соның ізіне түсіб,
жана мына бір жердегі шатқалда алғыздым. Соған
алданыб жатқанымда бұлыңғыр түсіб кеткен екен,
әйтеуір ійттің дауысымен осында әрең жеттім.

Ақан – Мақұл, балам. (айқайлаб) Жапал, әй, Жапал!
Жапал (тыстан) – Ау, немене?

Ақан – Қойды көңге қайырыб қой, балам, ығыб
кетіб жүрмесін, боран болыб, үйтсе-бүйтсе, мына
қонағыңның атын ыққа байлаб қой, шарбақтың ішіне
кіргізіб.

.....

3) Үміт еткен көзімнің нұры балам,
Жаныңа жәрдем берсін Құдай Тағалам!
Атаң мұнда анаңмен есен, аман,
Сүйтіб сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деб асығарсың,
Сабаққа көңіл бөлсең басыларсың.
Ата-анаңды өнер білсең асырарсың,
Надан боб білмей қалсаң ақ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?
Қолыңа құрық алыб кетер едің.
Тентіреб екі ауылдың ортасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің?!

Шығарыу түрі шығармаларда дәйім бір өңкей
болыб, осы көрсеткен мыйсалдардағыдай кілең сөйлеу
түрінде иә кілең сөйлестірген түрде йаки кілең қат
түрінде болыб айтыла

قۇرتى قوي، كۇن باتقانغا قاراماي، سونىڭ بىزىنە ئۇسۇب چاڭا
مىنا بىر جەردەگى شاتقالدا العىزدىم. سوعان الدانىب چاتقانمىدا
بۇلىڭغىز ئۇسۇب كەتكەن ەكەن، ايتەۋىر ئىيتىڭ داۋىسى مەن
وسىندا ارەڭ جەتتىم.

اقان — ماقۇل بالام. (ايقايلاپ) جاپال، اي جاپالا جاپال -
(تىستان) اۋ، نە مەنە؟

اقان — قويدى كوڭگە قايمىرىپ قوي، بالام نەبب كەتتەپ
جۇرمەسەن، بوران بولمىپ ۇيتسە - مۇيتسە مىنا قوناعىڭنىڭ اتىن
بققا بىلاپ قوي، شارباقتىڭ بىشەنە كىرگىزىپ

.....
(3) ۇمىت ەتكەن كوزىمنىڭ نۇرى بالام.

جانىڭغا جاردەم بەرسەن، قۇداي ئالام!

اتاڭ مۇندا اناڭمەن سەن، امان

ئسۇبتىمپ سالەم جازادى بۇگۇن ساعان.

اتاڭكى ساعىنىدەم دەپ اسىعارسەن.

ساياققا كوڭىل بولسەڭ باسىلارسەن.

اتا — اناڭ ونەر بىلسەڭ اسىراسەن.

نادان بوب بىلمەي قالساڭ اق ۇراسەن.

شىراعىم مۇندا جۇرسەڭ نە تەر ەدىڭ

قولىڭغا قۇرىق الىپ كەتەر ەدىڭ.

تەنتىرەب ەكى اۋىلىڭ ورتاسىندا

جۇركەن مەن نە مۇراتقا جەتەر ەدىڭ

شىعاربۇ تۇرى شىعارمالاردا دايمم بىر وڭكەي بولمىپ. وسى
كۆرسەتكەن مىساللارداغىداي كىلەڭ سويلەۋ تۇرىندە، يا كىلەڭ
سويلەستىرگەن تۇردە، ياكى كىلەڭ قات تۇرىندە بولمىپ ايتىلا

бермейді. Көбінесе аралас түрде айтылады, әсіресе сөйлеу мен сөйлестірген түрлері аралас келіп отырады.

Мыйсал:

Жәнібек батыр.

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін қаракерей соқыр Абыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан жағын жібекбен таңып отырған адам екен, Жәнібекті көріп:

– Сен қай ұлсың деді.

– Қошқар ұлымын деді.

– Қошқардың адам ійісті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? деді.

– Болармыз деді.

– Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғыб жүрсің? деді.

– Осы жақта қарт атамыз бар дегенге, қолын алыб, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деб жүр едім, - деді.

«А, а!!! Ел бастаб, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастаб бій болайын деген ұл екенсің.

Алдыңа келсе, әділдігіңді аймама:

Аймағың кетбес алдыңнан.

Қол бастаб, жол алайын деген ұл екенсің. Жолдастың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге бір кісі олжа салатұғын! Олжаңды аймамасаң жолдасың қалмас жаныңнан. Жүз жыйырма алтыға келіп отырмын. Жас күнінде қалың бер де, қатын

بەرمەيدى. كۆپىنچە ارالاس تۇردە ايتىلادى، اسىرەسە سويلەۋمەن
سويلەستىرگەن تۇرلەرى ارالاس كەلىپ وتىرادى.

مىسال:

جانىبەك باتىر.

جانىبەك باتىر بالا كۈنىندە اقىل.. بىلىم ۋىرەنۋ ۋىشەن
قارا كەرەي، سوقىر. اېز دەگەندى بزدەب كەلگەن ەكەن. سالەم
بەرب كىرىپ كەلسە، قارتتىقتان چاغىن جىبەك بەن تاكىپ وتىر-
غان ادام ەكەن. جانىبەكتى كورىپ:

— سەن قاي ۇلسىن دەدى.

— قوشقار ۇلىمىن دەدى.

قوشقاردىڭ ادام بىسىنى بىر ۇلى بار دەپ دەدى، سول

بولارسىن با؟ دەدى

— بولارىمىز دەدى.

بالام نە جۇمىسىڭ بار، بۇل چاقىتا نەعب جۇرسىن؟ دەدى.

— وسى چاقىتا قارت اتامىز بار دەگەنگە قولىن الىپ بىر-

ەكى اۋىز اقىل- بىلىم الايىن دەپ جۇر دەدىم دەدى.

«ا، ا، ا! ەل باستاب جۇرت الايىن دەگەن ۇل ەكەنسىن؛

سوز باستاب بىي بولايىن دەگەن ۇل ەكەنسىن.

الدىڭا كەلسە ادىلدىگىڭدى اياما:

ايماعىڭ كەتپەس الدىڭنان.

قول باستاب جول الايىن دەگەن ۇل ەكەنسىن. جولداستىڭ

مىڭىن الما، بىرىن ال: مىڭ كىسىگە بىر كىسى ولجا سالا-

نۇغىن. ولجاڭدى اياماساڭ جولداستىڭ قالماي جانىڭنان جۇرۇپ

جىبىرما تىغا كەلىپ وتىرمەن. جاس كۈنىڭدە ۋالىڭ بەردە، قاتىن

ал жігіттің хан болатұн, қыздың ханым болатұн уақыты сол. Қартайған соң өкінбе, ұлым! Қару жыйсаң мылтық жый: Жайау жүрсең – тайағың, қарның ашса тамағың».

Мұнан шығыб, кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген бійге келеді. Келсе, бійдің елі көш екен. Көш үстінде кез болып, сәлем беріп, ат үстінен көріседі. Мұнысын жақтырмай, бұл бій де сұрайды:

– Жаным, қай ұлсың?

– Қошқарұлымын.

– Ұлым, неғыб жүрсің?

Жәнібек оған да айтады: Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығыб, қолын алыб, бір-екі ауыз ақыл сұрамақшы едім, - деб.

– Е! Е! Е! - деді бій.

«Азыуы алты қарыс арғынның Қошқарұлы Жәнібегі алшынның бір алжыған шалын келемеж қылыб кетейін деб едім десеңші».

Жәнібек: – Мен сөз сұраймын деб келсем, көңілімді қайтарды ғой, - деб атының басын бұрыб алыб, жүріб кетеді.

Анадай жер барғанда, бій: «Әй, Жәнібек, - деб шақырады.

Жәнібек артына қарайды.

Сонда бій атыңның басын бұрма, солай тұр! Жүзім кішілігінен бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым. «Өгізді өрге салма: қанатың талар; жаманға жүзің салма: сағың сынар».

ال جىگىتىنىڭ قان بولاتۇن، قىزدىڭ قانىم بولاتۇن ۋاقىتى سول.
قارتايغان سوڭ، وكىنبە ۋلىم! قارىۋ جىساڭ، مىلتىق جىي: جايان
جۇرسەڭ، تاياعدار، قارنىڭ اشسا تاماعىڭ».

مۇنان شىعبى، كىشى جۇزدە توقسانغا كەلىپ وتىرعان تايغان
دەگەن بىيگە كەلەدى كەلسە، ئىيىڭ ەلى كوش ەكەن. كوش
ۋستىندە كەز بولۇپ، سالەم، بەرىپ ات ۋستىنەن كورسەدى.
مۇنىسەن جاقىتىرماي، بۇل ئىي دە سۇرايدى:

جانىم قاي ۋلىسەن؟

— قوشقار ۋلىمەن.

ۋلىم نەعب جۇرسەن؟

جانىبىڭ ەغاندا اينادى: وسى جاققا ئىي قارت اتامىز بار
دەگەنگە، جولىعبى، قولن امب، ئىي — ەكى اۋىز اقىل سوراماق —
شى ەدىم دەپ.

! ! ! ە! ە! دىدى ئىي

«ازىۋى التى قارس ارىنىڭ قوشقار ۋلى جىنبەگى
الشىنىڭ ئىي الجىعان شالەن كەلمەج قىلىپ كەتەيىن دەپ
ەدىم دەسەڭشى».

جانىبەن — مەن ئسوز سۇرايمەن دەپ كەلسەم، كوڭلىمى
قايتاردى عوي دەپ، اتنىڭ باسەن بۇرىپ الىپ. جۇرىپ كەتەدى.
اناداي جەر بارغاندا، ئىي «اي، جانىبىڭ» دەپ شاقىرادى.
جانىبەك ارتىنا قارايدى.

سوندا ئىي اتنىڭ باسەن بۇرما، سولاي تۇرا جۇزىم
كىشىلىگىنەن ئىي اۋىز ئسوزبەن كوڭلىڭدى قايتاردىم: «وگىزدى
ورگە سالما: قاناتىڭ نالار؛ جامانغا جۇزىڭ سالما: سامىڭ سىنار».

Мазмұн түрлері.

Шығарманың мазмұнында байқалатұн негіздік түрлер үшеу: 1) Әуезе; 2) Әлібтеу; 3) Байымдау.

Дүнийедегі нәрсенің қайсысы тұуралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алыб, сөз қылыуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылыуға алсақ иә ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылыб сөйлейміз. иә тұлға, тұрпатын, кескінін, көркін айтыб, пернесін әліптеб сөйлейміз иә болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдаб сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әлібтеме, не байымдама болыб шығады.

Жоғарыда мыйсалға алынған шығармалардың әуезе болатұн түрі: «Жасымда ғылым бар деб ескермедім» деген Абай сөзі. Әлібтеме болатұндары: «Абайдың әйелді сыйпаттауы», «Күзді әлібтеуі»; Мағжанның «Толқынды сыйпаттауы»; Абайдың «Әнді сыйпаттауы». Байымдау болатұны – «Балғожаның баласына жазған хаты».

Көбінесе-ақ әуезе, әлібтеме, байымдама шығарма ішінде аралас келіб отырады. Жоғарғы көрсетілген сөздердің қайсысы да болса, таза бір түрдегі мазмұнды емес.

Мазмұн түрінің аралас келетұн шығарманың мыйсалы жоғарыдағы «Жәнібек батыр» деген сөз.

مازمۇن تۇرلەرى.

شعارمانىڭ مازمۇنىدا بايقالاتۇن نەگىزدىك تۇرلەر ۋەشەۋ:
(1) ۋەزە، (2) الپتەۋ، (3) بايىمداۋ.
دۇنيەدەگى نارسەنىڭ قايسىسى تۇۋرالى سۈيلىسەككە، بىر
چاينان غانا مەس، ار چاينان الپ سوز قىلۇغا بولادى.
ماسلەن، بىر ادامدى سوز قىلۇغا الساق، يا ول ادامنىڭ
ستەگەن ئىسن، ايتقان سوزىن ۋەزە قىلىپ سۈيلىيمىز، يا
تۇلغا - تۇرپاتىن؛ كەسكىنىن، كوركىن ايتىپ، پەرنەسنى الپتەب
سۈيلىيمىز، يا بولما- ول ادامنىڭ ستەگەن ستەرىنىڭ، سوزىنىڭ
چاقى جامان بولغانىنىڭ مانىسىن، سەبەبىن تەكسەرە، بايىمداپ
سۈيلىيمىز. وسىمان قاراي سۈيلىگەن سوزىمىزدىڭ تۇرى نە
ۋەزە، نە الپتەمە، نە بايىمداپ بولۇپ شىعادى.

جوعارىدا مىسالغا الپتەمان شىعارمالاردىڭ ۋەزە بولانۇن
تۇرى: «چاسىمدا علمىم باردەب سەكەرمەدىم» دەگەن اباي سوزى
مەن كەبەكتىڭ اقاندا كورگەننى ايتقان سوزى. الپتەمە
بولانۇندارى: «ابايدىڭ ايلدى سىپاتتاۋى»، «كۇزدى الپمەۋى»،
ماعجاننىڭ «تولقىندى سىپاتتاۋى»، ابايدىڭ «اندى سىپاتتاۋى»؛
بايىمداۋ بولانۇنى: «بالىجاننىڭ بالاسىنا چازعان قاتى».

كۈبىنەسەق ۋەزە، الپتەمە، بايىمداپ، شىعارما شىندە
ارالاس كەلىپ وتىرادى جوعارى كورسەتىلگەن سوزدەردىڭ
قايسىسىدا بولسا تازا بىر تۇردەگى مازمۇندى مەس.
مازمۇن تۇرىنىڭ ارالاس كەلەتۇن شىعارما مىساللى جوعارىدا.
عى «جانىبەك باتىر» دەگەن سوز.

Бірінші бөлім.

Сөз өнерінің ғылымы.

Сөз өнеріне жұмсалатын зат – сөз.

Сөз жұмағы тіл деб аталады. Сөз өнеріне жұмсалған сөз жұмағы да тіл (иә лұғат) деб аталады.

Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) Ақын тілі. 2) Әншейін тіл. Ақын тілі – айрықша өң беріліб айтылған сөз; әншейін тіл – ондай өң берілмей, жәй айтылған сөз. Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен лебіз көрнекі болып шығады. Әншейін тілмен сөйлегенде сөзге өзгеше өң берілмегендіктен лебіз сыйда, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекі лебіз деліп, соңғысы жалаң не (көсе) лебіз делініп айтылады.

Сөз өнері деб, асылында, нені айтамыз?

Бір нәрсе тұурасындағы пікірімізді, йаки қйялымызды, йаки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылаб айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қйялды, көңілдің күйін тәртібтеб, қййсынын, қырын, кестесін келістіріб сөз арқылы тысқа шығарыу сөз шығарыу болады. Шығарма дегеніміз осылай шығарған сөз. Сөзді бұлай етіб шығарыуға көб өнер керектігі жоғарыда айтылды. Сөз

بىرىنىشى بولم.

سوز ونەرىنىڭ عىيلەمى.

سوز ونەرىنە جۇمىلاتۇن زات - سوز.
سوز جۇمىلىقى ئىل دەپ اتالدى. سوز ونەرىنە جۈمە -
سالغان سوز جۇمىلىقىدا ئىل (يا لوعات) دەپ اتالدى.

شعارما ئىلى ەكى ئۇرلى بولدى: 1) اقن ئىلى،
2) انشەين ئىل. اقن ئىلى ايرىقىشا ۇڭ بەرىلىپ ايتىلغان
سوز؛ انشەين ئىل، ونداى ۇڭ بەرىلمەي، جاي ايتىلغان سوز.
اقن ئىلى مەن سويلەگەندە، سوزگە ايرىقىشا ۇڭ بەرىلگەندىكىتەن
لەبىز كورنەكى بولمىپ شىعادى. انشەين ئىل مەن سويلەگەندە
سوزگە وزگەشە ۇڭ بەرىلمەگەندىكىتەن. لەبىزسىدا، جالاڭش
بولمىپ شىعادى. سوندىقتان الدىڭغىسى كورنەكى لەبىز دەلمىپ،
سوكغىسى جالاڭ يا (كوسە) لەبىز دەلمىپ ايتىلدى.

سوز ونەرى دەپ اسلىندا نەنى ايتامىز؟

بىر نارسە تۇۇراسىنداى پىكىرىمىزدى، ياكى قىيالىمىزدى،
ياكى كوڭلىمىزدىڭ كۇپىن سوز ارقىلى جاقىسلاپ ايتا بىلسەك
سول سوز ونەرى بولدى. شىندەگى پىكىردى، قىيالى، كوڭل -
دىڭ كۇپىن، ئارتىبىب قىسىنن. قىرىن، كەستەسەن كەلىستىرىپ
سوز ارقىلى تىسقا شىعارىۋ - سوز شىعارىۋ بولدى. شىعارما
دەگەنمىز وسلاى شىعارغان سوز. سوزدى بۇلاى ەتىپ
شىعارىۋعا كوب ونەر كەرەكتىگى جوعارىدا ايتىلدى. سوز

шығарыу өнерді қорек қылса, өнер ғылымды қорек қылады. Сонан сөз өнерінің ғылымы тұады.

Шығарманың екі жағы бар: 1) Ішкі пікір жағы, 2) Тысқы тіл жағы. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы екіге бөлінеді: 1) Шығарманың түрінің ғылымы, 2) Шығарманың тілінің ғылымы.

Тілінің ғылымы дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатүн тіл өңінің жүйелерін танытады, ал түрінің ғылымы сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы тіл өңі жағынан тіл иә лұғат қыйсыны болыб, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болыб бөлінеді.

Әр саласы айырылыб, бөлек-бөлек сөз болмақшы.

I

ТІЛ ҚЫЙСЫНЫ.

(йаки лұғат қыйсыны).

Тіл қыйсыны дегеніміз – асыл сөздің асыл болатүн заңдарын, шарттарын танытатүн ғылым. Лебіз ғылымының мақсаты – асыл сөздердің асыл болатүн заңдарын білдіріб, түрлерін танытыб, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырыб, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатұндығын көрсетіу.

Сөзден әдемілеб әнгіме шығарыу өнері үй салыу өнеріне

شعاربۇ ونەردى كورەك قىلسا، ونەر عىيلمدى كەرەك قىلادى.
مۇنان سوز ونەرنىڭ عىيلمدى تۇۋادى.

شعارمانىڭ ەكى جاعى بار: 1) نىشىكى پىكىر جاعى،
2) تىمسقى تىل جاعى. سوندىقتان سوز ونەرنىڭ عىيلمدى
ەكىگە بولىنەدى: 1) شعارمانىڭ تۇرنىڭ عىيلمدى، 2) شعار-
مانىڭ تىلىنىڭ عىيلمدى.

تىلىنىڭ عىيلمدى دىيىستاردىڭ، سوزدەردىڭ، سويلەمدەردىڭ
زاڭنان شعارتون تىل ۋوگىنىڭ جۇيەلەرىن تانتادى؛ عىيلمدى
سوز ونەرىنەن شىققان نارسەلەردىڭ مازمۇن جاعىنىڭ جۇيەلەرىن
تانتادى. سوندىقتان سوز ونەرىنىڭ عىيلمدى، شعارمانىڭ تىل
ۋوگىسى جاعىنان تىل يا لوعات قىيىسىنى بولغى، مازمۇن
جاعىنان قارا سوز جۇيەسى، دارىندى سوز جۇيەسى
بولىپ بولىنەدى.

ار سالاسى ايرىلىپ، بولەك - بولەك سوز بولماقشى.

I

تىل قىيىسىنى.

(ياكى لۇئات قىيىسىنى)

تىل قىيىسىنى دەگەنمىز اسىل سوزدىڭ اسىل بولاتۇن
زاڭدارىن، شارىتتارنى تانتاتۇن عىيلمدى. لەپىز عىيلمدىنىڭ ماقساتى
اسىل سوزدەردىڭ اسىل بولاتۇن زاڭدارىن بىلىپ، تۇرلەرىن
تانتىپ، ادەبىيەت جۇزىندەگى ونەر پارىداردىڭ شعارعان سوز-
دەرىنىڭ ۇلگى - ونەگەلەرىمەن تانىستىرىپ، سوزدەن شەبەرلەر نە
جاساغاندىغىن، نە جاساۋعا بولاتۇندىغىن كورسەتەتۇ.
سوزدەن ادەملەپ انىگمە شعاربۇ ونەرى ۋوي سالىۋ ونەرىنە

ұқсас. Үй салыуға мәселен, түрлі зат керек. Ол керек зат–топырақ болса, оны біріктіріп ійлейді, ійлеген балшықтан кірпіш құйады. Кірпішті қалаб, неше түрлі үй қылыб шығарады. Үйдің жақсы-жаман болып шығыуы балшығынан да, кірпішінен де болады, бірақ көбінесе кірпіштерінің қалауынан болады. Кірпіш қандай жерде қалай қаланып, қандай үй болып шығыуы жасаған жобаға қарай болады. Неғұрлым жоба жасайтұн сәулет өнерпазы қыйалға бай болса, соғұрлым салған үй сәулетті, әдемі болып шықбақ.

Сөзден құрастырып, пікірлі әнгіме шығару үшін жұмсалатұн зат – сөздер. Топырақтан ійленіп кerpіш жасалған сыйақты, дыбыстан құралып сөз жасалған. Кірпіштен қалаб түрлі үй жасау сыйақты сөзден бірігіп, түрлі әнгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығыуы балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатұны сыйақты, әнгіменің түрлі болып шығатұны сөздің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен. Балшық жаман болса, кірпіші жақсы болмайды, кірпіш жақсы болмаса, үй жақсы болып шықбайды. Сол сыйақты сөздің дыбысы жаман болса, дыбыстың қосылуы жақсы болмаса, сөз құлаққа жағымды болып шықбайтұны рас, бірақ тізіуі жаман болса, дыбысы жақсы сөзден де жақсы әнгіме шықбайды.

Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сыйақты, әнгіменің әдемі болып шығыуы,

ۇقساس، ۇي سالۇغا ماسلەن، ەنۇرلى زات كەرەك. ول كەرەك زات — ئوپىراق بولسا، ونى بىرىكتىرىپ بىلەيدى. بىلەنگەن بالىقتان كەرىپش قۇيادى. كەرىپشتى قالاب، نەشە ەنۇرلى ۇي قىلىپ شىعارادى. ۇيدىڭ جاقسى — جامان بولمىپ شىعئوى بالىد — ەينان دا، كەرىپشىمەن دە بولادى. ۇپىراق كوپىنەسە — كەرىپشتەرنىڭ قالاۋىنان بولادى. كەرىپش قانداي جەردە قالاي قالانىپ قانداي ۇي بولمىپ شىعئوى جاساعان جوباعا قاراي بولادى. نە ەورلىم جوبا جاساپتۇن ساۋلەت ونەر پارى قىمالعا باي بولسا، سوعورلىم سالعان ۇي ساۋلەتنى ادەمە بولمىپ شىقباق.

سوزدەن قۇراستىرىپ پىكىرلى انىگمە شىعارىۋ ەۋشىن جۇمسالاتۇن زات سوزدەر، ئوپىراقتان بىلەنىپ كەرىپش جاسالغان شىياقتى، دىبىستان قۇرالىب، ۇوز جاسالغان. كەرىپشتەن قالاب ەنۇرلى ۇي جاساۋ شىياقتى سوزدەن ۇيرىلمىپ ەنۇرلى انىگمە — لەر ايتىلادى. ۇيدىڭ ەنۇرلى بولمىپ شىعئوى، — بالىشەننان، كەرىپشىمەن، اسىرەسە قالاۋىنان بولاتۇنى شىياقتى، انىگمەنىڭ ەنۇرلى بولمىپ شىعئوتۇنى ەنلىدىڭ دىبىسنان. سوزىنەن، اسىرەسە ۇوزدىڭ تىزىلمىۋىنەن. بالىشق جامان بولسا، كەرىپشى جاقسى بولمايدى، كەرىپش جاقسى بولماسا، ۇي جاقسى بولمىپ شىقبايدى بۇل نراس. ۇپىراق كەرىپش جاقسى بولسادا، قالاۋى جامان بولسا، ونان جاقسى ۇي شىقبايدى. سول شىياقتى ەنلىدىڭ دىبىسى جامان بولسا، دىبىستىڭ قوسىلىۋى جاقسى بولماسا، ۇوز قۇلاققا جاعىمىدى بولمىپ شىقبايتۇنى نراس ۇپىراق ەنۇرلى. جامان بولسا، دىبىسى جاقسى سوزدەردەن دە جاقسى انىگمە شىقبايدى.

سوندىقتان ەانىستىڭ زورى كەرىپشتىڭ قالاۋىندا، جوبانىڭ جاساۋىندا بولغان شىياقتى، انىگمەنىڭ ادەمە بولمىپ شىعئوى

сөздің тізілуі мен әнгіме айтыушының пікірлеуінде. Неғұрлым сәулет өнерпазы қыйалға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті, әдемі болып шығатұны сыйақты, неғұрлым жазыушы қыйалға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі, әдемі болып шықбақ. Жақсылаб үй сала біліу үшін сәулет өнерпазы үй салыуға ұсталатұн заттардың сыр-сыйпатұн, қасіетін жақсы біліу тійіс. Оларды тійісті орнына жұмсауын жақсы біліу тійіс. Кірпіштің түрлі қалауларын жақсы біліб, белгілеген жобамен үйдің түрін келістіріб шығарыу жағын жақсы біліуі тійіс. Мұның бәрін жақсы біліу үшін сәулет өнерінің ғылымын жақсы біліуі керек. Сондай-ақ, сөзіндегі сөзден құрастырыб қыйсынын келтіріб, жақсылаб бір нәрсе шығарыу үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы біліу керек. Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сыйпатын таныу, заңдарын біліу – бұл үйге керек заттардың сыр-сыйпатын біліу сыйақты нәрсе. Керек заттарын сайлаб алыб, үй салыуға кірісу – дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліб алыб, солардың әрқайсысын дұрыстаб орнына жұмсаб, пікірлі әнгіме шығарыуға кіріскен сыйақты болады.

Айтыушы ойын өзі үшін айтбайды, өзге үшін айтады, сондықтан ол ойын өзгелер қыйналмай түсінетұн қылыб айтыу керек. Оның үшін айтыушы сөйлейтұн тілін жақсы қолдана біліу тійіс йағыни әр сөздің мағынасын жақсы біліб, дұрыстаб, сөйлемді тізе біліу тійіс. Адам ана тілін жасынан естіуінше үлкендерден үйренеді. Сонан

سوزدىڭ ئىزىلىۋى مەن انگىمە ايتىۋىشىنىڭ پىكىرلەۋىنىدە. نە
عۇرلىم ساۋلەت ونەر پازى قىبالغا باي بولسا، سو عۇرلىم ئۇي دە
ساۋلەتتى ادەمە بولسۇ شىعارنى سىياقتى، نە عۇرلىم جازىۋىشى
قىبالغا باي، پىكىرگە شەبەر بولسا، سو عۇرلىم شىعارغان سوز
پىكىرلى، اسەرلى ادەمە بولسۇ شىقباق. چاقىلاپ ئۇي سالا
ئېلىۋۇش. ساۋلەت ونەرپازى ئۇي سالىۋغا ۇستالاتۇن زات -
تاردىڭ سىر - سىپاتىن قاسىيەتن چاقسى ئېلىۋۇ ئىيىس؛ ولاردى
ئىيىستى ورنىنا جۇمساۋىن چاقسى ئېلىۋۇ ئىيىس. كەرپىشتىڭ
ئۇرلى قالاۋلارىن چاقسى ئېلىپ، بەلگىلەگن جوبامەن ئۇيدىڭ
ئۇرلىن كەلتىرىپ شىعارىۋۇ چاقىن چاقسى ئېلىۋۇ ئىيىس.
مۇنىڭ ئۇرلىن چاقسى ئېلىۋۇ ئۇشۇن ساۋلەت ونەرنىڭ غىيلىمىن
چاقسى ئېلىۋۇ كەرەك. سونداي اق تىلىندەگى سوزدەن قۇراستىرىپ
قىيىسىن كەلتىرىپ، چاقىلاپ ئىر نارسە شىعارىۋۇ ئۇشۇن،
سوز ونەرنىڭ غىيلىمىن چاقسى ئېلىۋۇ كەرەك. دىيىستىڭ،
سوزدىڭ، سويلەمنىڭ سىر - سىپاتىن تانىۋۇ، زاڭكارىن ئېلىۋۇ -
بۇل ۇيگە كەرەك زاتاردىڭ سىر - سىپاتىن ئېلىۋۇ سىياقتى
نارسە. كەرەك زاتاردىن ساپلاپ الب، ئۇي سالىۋغا كىرىسۇ، -
دىيىستىڭ، سوزدىڭ، سويلەمنىڭ جايىن ئېلىپ الب سولار -
دىڭ ئار قايىسىن دۇرىستاب ورنىنا جۇمساپ، پىكىرلى انگىمە
شىعارىۋغا كىرىسكەن سىياقتى بولادى.

ايتىۋىشى وىين ئوزى ئۇشۇن ايتىبايدى. وزگە ئۇشۇن
ايتادى. سوندىقتان ول وىين وزگەلەر قىنالماي تۇسنەتۇن.
قىلىپ ايتىۋ كەرەك. ونىڭ ئۇشۇن ايتىۋىشى سويلەيتۇن ئىلىن
چاقسى فولدانا ئېلىۋۇ ئىيىس ياعنىي ئار سوزدىڭ ماغاناسىن
چاقسى ئېلىپ، دۇرىستاب سويلاملى تىزە ئېلىۋۇ ئىيىس. ادام
انا ئىلىن چاقسىن سىتۇنىشە ۇلكەندەردەن ۇيىرەنەدى. سونان

соң тіл танытқыш кітабтардан таныйды. Онан әрі үлгілі жазыушылардың шығарған сөздерін оқып, өзі іс жүзінде иә жазып қолданумен біледі. Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана біліу болып табылмайды. Сөзді қолдана біліу – айта-түн ойға сәйкес келетүн сөздерді таңдап ала біліуді жана сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қойа біліуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады. Бүтін пікірін айтып шығатүн әнгіме түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «амансыз ба?» деб, біреу «есенсіз бе?» деб, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деб, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деб амандасады. Бәрінің де ой, мақсаты бір. Бәрінікі де амандық біліу, амандық сұрау, бірақ әркім әр түрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды.

Сол сыйақты әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздердің әрқайсысын әр түрлі қолданады. Қысқасын айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өзі оңтайлы көруінше тұтынады. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөзі сол адамның сөзі болады.

Сөздің келісті болатүн заңдарын, шарттарын біліп тізіу – тіл қыйсыны деб айтылады.

سوڭ، غىتىل تاننىقىش كىتابتاردان تانىدى. ونان ارى ۇلگىلى جازىۋىشلاردىڭ شىعارعان سوزدەرىن وقىپ، ۇزى غىس جۇزىندە يا اۋىزشا ايتىپ، يا جازىب قولدانۇ مەن بىلەدى. غىبىز قازاق تىلىندە گى غىسوزدىڭ غىبارىن بىلگەنمىز قازاق غىتىلىن قولدانانا غىبىلىۋ بولىپ تابىلمايدى. غىتىلى قولىدانا غىبىلىۋ دەپ - ايتاتۇن وىعا ساپكەس كەلەتۇن سوزدەردى تاڭداپ الا غىبىلىۋدى جانا سول سوزدەردى سويلەم بىشىنە ورىن - ورىنىنا دۇرىستاب قويا غىبىلىۋدى ايتامىز. قازاق غىتىلى قازاق ورتاسىنداغى بارىنە بىردەي ورتاق مۇلىك بولغان مەن، غىبارى بىردەي پايدالانىپىدى ار كىم ار سوزدى وزىنشە قولدانادى، وزىنشە تۇتىنادى. غىبۇتىن پىكىرىن ايتىپ شىعاتۇن انگىمە بىشىندە تۇگىل، جالغىز اۋىز امانداسىۋ جۇزىندەدە ار كىم ار تۇرلى سوز قولدانادى؛ ماسەلەن، بىرەۋ « امانسىزبا؟ » دەپ، بىرەۋ « سەنسىزبە؟ » دەپ، بىرەۋ « سالەمەت جۇرسىزبە؟ » دەپ، بىرەۋ « كۆپلى قۇۋانتى بارسىزبا » دەپ امانداسادى. غىبارىنىڭ دە وى ماقساتى غىبىر. بارىنكى دە اماندىق غىبىلىۋ، اماندىق سۇراۋ، غىبىراق ار كىم ار تۇرلى سوز قولدانىپ، وزىنشە سۇرايدى.

سول سىياقتى ار كىم پىكىرىن سوز قىلىپ شىعارعاندا، انا تىلىندە گى سوزدەردى ار قايسىسىن ار تۇرلى قولدانادى. قىسقا سىنىان ايتقاندا، ار كىم سوزدى ۇز قالاۋىنشا الىپ، ۇزى وكتايلى كورىۋىنشە تۇتىنادى. ار كىم ۇز قالاۋىنشا الىپ ۇز وكتايىنشا الىپ تۇتىنغان سوزدى سول ادامنىڭ غىتىلى بولادى.

سوزدىڭ كەلىستى بولاتۇن زاڭدارىن، شارتتارىن غىبىلىپ غىتۈرۋى. غىتىل قىسىنى دەپ ايتىلادى.

Сөз талғау.

Шығарма тілі екі түрлі болатұндығы жоғарыда айтылған еді. Оның бірі– ақын тілі деб, екіншісі– әншейін тіл деб аталады деб едік. Бұл екі тілдің арасындағы айырмасы мынау: әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтығын, тазалығын, дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, анықтығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болыу жағын талғайды.

Шығарма сөз өнді, ұнамды болыу туралы талғаудың қойатұн жалпы шарттары мынау:

1. Сөз дұрыстығы.

Сөз дұрыс айтылуы деб әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалыуы айтылады. Олай болыу үшін керек:

Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетұн түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сыйақты нәрселерді жақсы біліб, әрқайсысын өз орнына тұтыныу;

Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс себтеб, дұрыс көбтеб, дұрыс ымыраластыру; Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырыб, дұрыс құрмаластырыб, дұрыс орындастыру.

2. Тіл тазалығы.

Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Басқа тілден сөз тұтыныу қажет болса, жұртқа сіңісіб, құлақтарына үйір болған, мағынасы қалыққа түсінікті сөздерді алыу.

سوز تالغاۋ.

شعارما، ئىملى ەكى تۇرلى بولاتۇندىغى جوعارىدا ايتىلعان ەدى. ونىڭ بىرىن اقىن ئىملى دەپ، ەكىنشىسى انشەيىن ئىملى دەپ اتالادى دەپ ەدىك. بۇل ەكى ئىملىنىڭ اراسىنداغى ايرىماسى مناۋ: انشەيىن ئىملى كۆپىنەسە سوزدىڭ دۇرىستىغىن، انىقتە-غىن، تازالىغىن، دالىگىن تالغايدى. اقىن ئىملى سوزدىڭ دۇرىستىغىنىڭ، تازالىغىنىڭ، دالىگىنىڭ ۇستىنە كورنەكى، ۇەزدى بولۇ جاعىندا تالغايدى.

شعارما سوز ۇكىسى، ۇنامدى بولۇ تۇۋرالى تالغاۋدىڭ قوياتۇن جالىپى شارىتتارى مناۋ:

1. سوز دۇرىستىغى.

سوز دۇرىس ايتىلۇ دەپ ار سوزدىڭ، ار سويلەمنىڭ دۇرىس كۆپىنە جۇمىسالىۋى ايتىلادى. ولاي بولۇ ۇشمن كەرنەك: ۱) سوزدەردىڭ تۇلغاسىن، ماعىناسىن وزگەرتەتۇن تۇرلى جالغاۋ، جۇرناق، جالغاۋلىق سىياقتى نارسەلەردى جاقسى بىلىپ ار قايسىسىن ۇز ورنىنا تۇتىنىۋ.

۲) سويلەم بىشىنەگى سوزدى دۇرىس سەبتەپ، دۇرىس كويتەپ، دۇرىس بىمىرلاستىرىۋ. ۳) سويلەملەردى بىر-بىرىنە دۇرىس ورايلاستىرىپ، دۇرىس قۇرما-لاستىرىپ، دۇرىس ورنىداستىرىۋ.

2. ئىملى تازالىغى.

ئىملى تازالىغى دەيتۇنىمىز. انا ئىملىنىڭ سوزىن باسقا ئىملىنىڭ سوزى مەن شۇبارلاماۋ. باسقا ئىملىنەن سوز تۇتىنىۋ قاچەت بولسا. جۇرتقا سىڭىپ قۇلاقتارىنا ۇيىر بولغان، ماعىناسى قالىققا تۇسىنىمىكتى سوزدەردى اللۇ.

Орыстың жақсы жазыушыларын алсақ, олар көбінесе мынау түрлі сөздерден қашқан:

- а) Ескірген сөздерге жоламаған;
- б) Жаңадан шыққан сөздерден қашқан;
- п) Өз тілінде бар сөздің орнына басқа жұрттан сөз алудан қашқан;
- т) Жергілікті сөздерге иағный бір жерде айтылыб, бір жерде айтылмайтұн сөздерге жоламаған.

Қазақ әдебиеті қатыб-пісіб жетбеген ұуақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деб талғамаймыз, жергілікті сөз екен деб ол жағынан қатал қараб, қашыб тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтаб қашатынымыз жатшылдық (жат сөзшілдік).

Біз сыйақты мәдениет жемісіне жаңа аузы тійген жұрт өз тілінде жоқ деб мәдени жұрттардың тіліндегі дайар сөздерді алғыштаб, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылыб қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітабтарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің дайарлығына қызықбай, ана тілімізден қарастырыб, сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болыб, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады.

3.Тіл (лұғат) анықтығы.

Айтылған лебіз ашық, мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтұн болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады.

ورىستىڭ جاقسى جازبۇشلارنى ساق، ولار كوبىنەسە
مىناۋ تۇرلى سوزدەردەن قاشقان:

(ا) مەسكۈرگەن سوزدەرگە جولامان.

(ب) جاڭادان شىققان سوزدەردەن قاشقان.

(پ) ۋوز تىلىنىدە بار سوزدىڭ ورنىنا باسقا جۇرتتان سوز
المۇدان قاشقان.

(ت) جەرگىلىكتى سوزدەرگە، ياعنى بىر جەردە ايتىلىپ،
بىر جەردە ايتىلماپتۇن سوزدەرگە جولامان.

قازاق ادەبىيەتى قاتىپ — ئېسىب جەتبەگەن ۋاقتتا بىز
قازاق سوزىن مەسكۈ جاڭا دەپ تالعامايمىز، جەرگىلىكتى سوز
مەكەن دەپ، ول جاعىنان قاتال قاراپ، قاشىپ تۇرمايمىز. جالعىزاق
بىزدىڭ مەقتاب قاشاتۇنىمىز جاتشىلىدىق (جات سوزشىلىدىك).

بىز سىياقتى مادەنىيەت جەمىسىدە جاڭا اۋزى ئىيگەن
جۇرت، ۋوز تىلىنىدە جوق دەپ مادەنىي جۇرتاردىڭ تىلىنىدەگى
دايار سوزدەردى العىشتاپ، انا ئىلى مەن جات ئىلىدىڭ سوزدەرىن
ارالاستىرا — ارالاستىرا اقىرىندا انا تىلىنىڭ قايدا كەتكەنىن
بىلمەي ايتىلىپ قالمۇى بقتىمال. سوندىقتان مادەنىي جۇرتتار —
دىڭ تىلىنىدەگى ادەبىيەتتەرىن عىيلىم كىتابتارىن قازاق تىلىدە
اۋدارغاندا ميان سوزدەرىنىڭ دايارلىغىنا قىزىقباي، انا تىلىمىزدەن
قاراستىرىپ سوز ئالبۇمىمىز كەرەك. سوندا بىزدىڭ ادەبىيەتتە —
مىزدىڭ ئىلى تازا بولس، جوعارىدا ايتىلغان تالعاۋ سالتىنىڭ
شارتى ورنىدىالغان بولادى.

3. ئىلى (لۇغات) انىقتىمى.

ايتىلغان لەبىز اشىق ماعىنالى، تۇسىنىۋگە جەڭىل، كوڭىللى
كۇدىكتەندىرمەيتۇن بولسا، ئىلى انىقتىمى دەگەنىمىز سول بولادى.

Лебіз ашық, мағыналы болуы үшін айтыушы айтатұн нәрсесін анық таныйтұн болуы керек. Адам анық таныйтұн нәрсесін анық атайды да, көмескі таныйтұн нәрсесін көмескі, күнгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін анық түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдаб, жорыб, ұйғарыб қана қойамыз.

Лебіз анық болыуына мынадай орындарда кемшілік келмек:

а) Лебіз мағынасы екіұшты ұғарлық болыб айтылғанда.

М ы й с а л :

Жаман қатын алсаңыз,
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай
Тең құрбысы келгенде,
Жөнді жауап айта алмай
Жалғанда қор болады.

Мұнда «жалғанда қор болады» дегенді екі түрлі ұғуға болады: «Төркініне бере алмай, төсегіне жата алмай» байы «қор болады» деб те ұғыуға болады. «Тең құрбысы келгенде жөнді жауап айта алмай» қатыны «қор болады» деб те ұғыуға болады.

Сол сыйақты мынау да екіұшты лебіз:

«Абай ұрыға қас еді, ұры ауылының маңына жоламаушы еді». Мұнда «ұры ауылының маңына» Абай «жоламаушы еді» деб те ұғыуға болады, ұры Абай «ауылының маңына жоламаушы еді» деб те ұғыуға болады.

لەبىز اشق ماعىنالى بولمۇ ۋەشەن ايتمۇشى ايتاتۇن نارسەسەن
انق تانىتۇن بولمۇ كەرەك. ادام انق تانىتۇن نارسەسەن انق
اتايدى، كومەسكى تانىتۇن نارسەسەن كومەسكى، كۇكگىرت
اتايدى. سوندىقتان پىرەۋدىڭ ايتقان سوزىن انق تۇسنەمىزدە،
پىرەۋدىڭ سوزىن انىن تۇسنىبەي، سورامالداپ، جورىپ، ۇيعارىپ
عانا قويامىز.

لەبىز انق بولۇنما مىناداي ورىنداردا كەمشىلىك كەلمەك:
1) لەبىز ماعاناسى ەكى ۇشتى ۇعارلىق بولمىپ ايتىلغاندا.

مىسال:

1) جامان قاتىن الساڭمىز،

توركىنىنە بەرە الماي.

توسەگىنە جاتا الماي،

تەڭ قۇربىسى كەلگەندە

ءجوندى جاۋاب ايتالماي

جالعاندا قور بولادى.

مۇندا «جالعاندا قور بولادى» دەگەندى ەكى ئۇرلى

ۇعۇغا بولادى: «توركىنىنە بەرە الماي، توسەگىنە جانا الماي»

بايى «قور بولادى» دەبدە ۇعۇغا بولادى، «تەڭ قۇربىسى

كەلگەندە، ءجوندى جاۋاب ايتالماي» قاتىنى، «قور بولادى»

دەبدە ۇعۇغا بولادى.

سول سىياقتى مىناۋدا ەكى ۇشتى لەبىز:

«اباي ۇرىغا قاس ەدى: ۇرى اۋلىنىڭ ماڭىنا جولاماۋشى

ەدى».

مۇندا، ۇرى اۋلىنىڭ ماڭىنا اباي، جولامۇشى ەدى» دەبدە

ۇعۇغا بولادى، ۇرى اباي، اۋلىنىڭ ماڭىنا جولاماۋشى ەدى»

دەبدە ۇعۇغا بولادى.

Абайдың мына сөзін екі түрлі ұғыуға болады: «Қыйсық болса, закон бар судиаға беріуге, ол да уезднай емес қой, алуға теңдік сенуге».

ә) Сөйлемдер шұбалаңқы айтылыб, бір басыңқы сөйлем қасында көб бағыныңқы сөйлем болса немесе сөйлемдердің кұралу, кұрмаласу, сабактасулары шатақ түрде болса, әйтбесе тыныстар орнына қойыл-маса.

М ы й с а л:

а) «Өз әкесі Құнанбай... уақытындағы елдің кұр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей қан жеб, неше түрлі ырымдарға табыныб жүргеніне қатты тыйу салыб, анық шарійғат қосбаған істі қылған ғайыры бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салыб, қалық ауыл басы молда ұстатыб, қадары қал ғылымның жолын көрсетіб, үлгі салған еді».

б) Соңғы ұуақытта Абай өзі өлеңінің өнер екенін біліб жаза бастаған соң бұрынғы ақындар надандықбен өленді өнер орнына ғыйбырат үшін айтбай тіленшілік орнына айтқандықтан ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтыб, өзін олардың ретінен басқа қылыб, алмақ пайда үшін емес, қалықты ұмтылтыб, көңіл көзін ашпаққа ғыйбырат үшін жазғанын білдіріб, өлең шығарған.

п) Сол себепті жазыушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалыб салақ болыб, берірек ұлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіб, жасында ғылым жолында болмай, қазақтың айқайымен жүргендіктен, кешірген өмірінің, жазған өлеңінің рет-

ابايدىڭ مىنا سۆزىدە ەكى تۇر ۇعبۇغا بولادى:
،قىيسىق بولسا، زاكون بار، سودىياعا بەرىۋگە. ولدا ۇيەز—
ناي مەمس عوي، المۇغا تەكلىك سەنىۋگەۋ

۲) سويلەمەر شۇبالىقى ايتىلىپ، ۇير باسقى سويلەم
فاسىندا كوب باغىنىقى سويلەم بولسا، نەمەسە سويلەمەردىڭ
قۇرالۇ، قۇرمالاسۇ، ساپاتاسۇلارى شاناق تۇردە بولسا، ايتبەسە
تىنىستار ورنىنا قويىلماسا.

مىسال:

ا) ۇز اكەسى قۇنانباي. . . ۇۋاقتىنداى ەلدىڭ قۇر
مۇسلىمەنمىن دەگەننەن باسقا دىننىڭ نە ەكەننەن بىلمەي قان جەب،
نەشە تۇرلى بىرىمدارعا تابىنىپ جۇرگەننەن قاتتى تىيۇ سالىپ،
اننى شارىيات قوساعان ۇستى قىلغان عايىرى بۇزىقىشلىق
ۇس قىلغاندارعا بەك ۇير جازا سالىپ، قالىققا ۇل باسى
مولدا ۇستاتىپ، قادارى قال عىلىمنىڭ جولىن كورسەتىپ، ۇلگى
سالغان ەدى.

ب) سوگى ۇۋاقتىنا اباي ۇزى ولەگىنىڭ ونەر ەكەننەن
ۇيلىپ جازا باستاعان سوڭ، بۇرىنقى اقىندار ناداندىق بەن
ولەگى ونەر ورنىنا عىبىرات ۇشۇن ايتباي تىلەنشىلىك ورنىنا
ايتقاندىقتان اقىندىقتىڭ دا، ولەگىنىڭ دە قازاق ورتاسىندا باعاسى
كەتكەندىگىن ايتىپ، ۇزىن ولاردىڭ برەتىننەن باسقا قىلىپ،
الماق پايدا ۇشۇن مەمس، قالىقتى ۇمتىلىپ، كوگىل كوزىن
اشباققا عىبىرات ۇشۇن جازانن ۇيلىرىپ، ولەڭ شىعارغان.
پ) سول سەبەبتى جازىۋشلىقتىڭ ۇزىدە ەكىنشى دارەجىدە
قالىپ سالاق بولمى، بەربرەك ۇلعايىڭقىراغان كەزىندە، وكىنىش
ۇتۇسىپ، جاسىندا عىلىم جولىندا بولماي، قازاقتىڭ ايقايى مەن
جۇرگەندىكتەن، كەشىرگەن ۇمىرىنىڭ، جازغان ولەگىنىڭ، برەت.

сіз болып йаки ғыибырат алмаққа жарамайтұндығын, ақылға сыйымсыз жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан өзінің тәрбийесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікбен бойды ыза кернеб, өткен қатам болса айаб, аз сөге көріңдер деб жазғаны – «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?..».

т) Сөздер өз мағынасында жұмсалмай, басқа мағынада меңзеу өрескел болса, мәселен:

Таулардан бұлақ ағар сарқыраған,

Күмістей сәуле беріп жарқыраған, -

дегеннің орнына «таулардан сарқыраб, жарқыраб, ақ күміс ағады» десе ...

ж) Адас сөздерді аңдаб айтбаса, мәселен, «ол елдің адамының бәрі азыулы» дегенде адамның бәрі азыб болғанын айтқаны ма? Болмаса «адамының бәрі мықты, азыулы айғырдай» дегені ме? Анық емес.

ш) Сөз өктейсіз орынға қойылғанда, мәселен, күндерде бір күн Сатемір далада ойнаб жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қараб жатса, бір айағы ақсақ құмырысқа тамның төбесіне қарай өрмелеб барады да, орта шеніне барғанда құлаб түседі.

Мұнда «бір айағы ақсақ құмырысқа» деген сөз құмырысқаның бір айағының ақсақ екендігін көрсете ме, болмаса айағы ақсақ бір құмырысқа деген мағына ма – белгісіз.

سىز بولۇپ، ياكى غەيبىرات الماققا چارامايتۇندىن، اقبىلا
 سىيىمىز جەرى بولسا، كەينىكى زامانداغى سىناۋشى جاستاردان
 ۋوزنىڭ تارىپىمىز ۋلگىمىز وسكەن ۋمىرىن ايتىپ نادان
 ەلدىڭ بىشىدە نەشە ۋتۇرلى ماشاقتا، ۋرەشلىك بەن بويدى
 نزاكەرنەب، ونكەن قانام بولسا، اياپ، از سوگە كورىڭمىز
 دەپ جازغانى. ۋلسەم ورنىم قارا جەر سىز بولمايما. . . .
 (ت) سوزدەر ۋوز ماغاناسىندا جۇمسالىماي، ياسقا ماغانادا
 جۇمسالىغاندا، مەڭزەۋ، ورەسكەل بولسا، ماسەلەن.

«تاۋلاردان بۇلاق اعار سارقىراغان

كۇمىستەي ساۋلە بەرىپ جارقىراغان»

دەگەننىڭ ورنىدا، تاۋلاردان سارقىراپ، جارقىراپ، اق
 كۇمىس اعدى دەسە. . .

(ج) اداس سوزدەردى اڭداب ايتىلسا، ماسەلەن،

«ول ەلدىڭ ادامنىڭ ۋبارى ازبۇلى» دەگەندە، ادامنىڭ
 ۋبارى ازىپ بولغانىن ايتقانىما؟ بولمىسا ادامنىڭ ۋبارى مىقتى،
 ازبۇلى ايعىرداي دەگەنى مە؟ انىق ەمەس.

(ش) ۋسوز وكتەپسىز ورنىدا قويىلغاندا، ماسەلەن، كۇندەردە
 ۋبىر كۇن ساتەمىر دالادا ويناب ۋجۇرنەب، ۋبىر ەسكى تامنىڭ
 تۇپىندا شارشاغان سوڭ سۇپەنىب جانجامىنا قاراپ جاتسا، ۋبىر
 اياغى اقساق قۇمىرسقا تامنىڭ توبەسىنە قاراي ورمەلەپ پارادىدا،
 ورتاشەنىنە بارغاندا، قۇلاب تۇسەدى.

مۇندىدا، ۋبىر اياغى اقساق قۇمىرسقا دەگەن ۋسوز
 قۇمىرسقانىڭ ۋبىر اياغى اقساق ەكەندىگىن كورسەنەمە، بولمىسا،
 اياغى اقساق ۋبىر قۇمىرسقا دەگەن ماغانا ما — بەلگىمىز.

4. Тіл дәлдігі.

Тіл дәлдігі деб ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра біліу керек. Тіл дәлдігін бұзатын көбінесе амәндес сөздер.

Амәндес сөз деб мағынасы жақын сөздер айтылады. Мәселен, батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік деген сыйақты сөздер. Мұның бәрі жүректілікті көрсеткенмен әрқайсысының өз алдына өңі бар. Өңін танымай йаки аңғармай, бірін бірінің орнына айтса, лұғат дәлдігіне кемшілік келтіреді. Тіл дәлдігіне мынадай орындарда кемшілік келеді.

1) Сөйлем ішіне орын алыб, оралғы болыудан басқа қажеті жоқ сөздер кірсе.

М ы й с а л:

а) Кейбіреулер дүниье құуғыш, мал жыйғыш, пайда қылғыш келеді;

ә) Өз көзіммен көріб, көз алдымнан атқарыб келіб отырмын;

б) Оның қалыбтанған ерте тұратұн әдеті бар еді.

Бұл үш мыйсалдың ішінде алыб тастаса, орны ойсырамайтұн сөздер «мал жыйғыш», «пайда табқыш», «көз алдымнан атқарып», «қалыбтанған» деген лебіздер. Бұлар сөйлем ішінде тұрғанда ғана толық болыуына келтіріп тұрған пайдасы жоқ

4. ئەتىل دالدىگى

ئەتىل دالدىگى دەپ ويدالغان ۋەممىغا سوز ماعاناسى ساپكەس كەلمىۋى ايتىلادى. ۋەممىغا سوز دال كەلمىۋ ۋىشىن سوزدىڭ ماعاناسىن دۇرسىن ايرىرا بىلمىۋ كىرەك. ئەتىل دالدىگىن بۇزاتۇن كوپىنەسە امانەس سوزدەر.

امانەس سوز دەپ ماعاناسى جاقىن سوزدەر ايتىلادى. ماسەلەن باتىرلىق، ەرلىك، باتىلىق، وتكىرلىق، وجەتتىك دەگەن سىياقتى سوزدەر. مۇنىڭ بىرى جۇرەكتىلىكتى كورسەتكەن مەن ار قاي - سىسىنىڭ ۋوز الدىنا ۋكى بار. ۋكىن تانىماي، ياكى اكارماي بىرىن بىرىنىڭ ورنىنا ايتسا لۇعات دالدىگىنە كەمشىلىك كەل - تىرەدى. جانادا ئەتىل دالدىگىنە مىناداي ورنىداردا كەمشىلىك كەلەدى.

(1) سويلەم شىنە ورنىن الەب، وراى بولۇدان باسقا قاچاتى جوق سوزدەر كىرسە.

مىسال:

(ا) كەي بىرەۋلەر دۇنىيە قۇۋەش، مال جىيەش، پايدا قىلىش كەلەدى.

(ب) ۋوز كوزىمنەن كورىپ، كوز الدىمنان اتقارىپ كەلىپ وتىرەن.

(پ) ونىڭ قالىپتانعان ەرتە تۇراتۇن ادەتى بار ەدى. بۇل ۋوش مىسالدىڭ شىنە الەب تاستاسا، ورنى وپىسرا - مائتۇن سوزدەر: «مال جىيەش»، «پايدا تاپقىش»، «كوز - الدىمنان اتقارىپ»، «قالىپتانعان» دەگەن لەبىزدەر. بۇلار سويلەم شىنە تۇرغاندا انا تۇلىق بولۇنسا كەلتىرىپ تۇرغان پايداسى جوق

Ойы қарайлас сөйлемдер қатар айтылғанда, мәселен, «Мен қартайған шағымда байы жоқ деп баққан жоқ, күйі жоқ деп күйген жоқ, қайраты жоқ деп қарасқан жоқ, әлі жоқ деп асыраған жоқ» деген сыйақты. Бұлай айтыудың сырты көркем сыйақты көрінсе де, ішкі мағынасы пікірді толықтырмай, тек сөздің, сөйлемнің қарасын көбейтеді.

5. Тіл көрнектілігі.

Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстіне талғау сөздің көрнекі болыуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болуы үшін дерексіз заттарды деректі заттарша, бернесіз заттарды бернелі затша сыйпаттайды, жансыз затты жанды заттай ғамалдайды. Ақ көңіл, шолақ ақыл, арам ой деу йаки күн бүркіп тұр, найзағай ойнады, сұу қайтты деу иә болмаса қазанның құлағы, ошақтың бұты, үйдің төбесі деу дерексіз заттарды деректі затша, жансыз заттарды жанды затша, бернесіз заттарды бернелі затша қалыптау, ғамалдау, бернелеуден шығыб, әдетті сөзге айналыб кеткен. Мұндай сөздер жалғыз әдетті түрінде емес, әдейі де айтылады. Мәселен, Мағжанның «Толқын» деген өлеңінде толқынның толқығанын бернелеп, түсінікті түрде көрсету үшін әдейі жанды нәрседей ғамалдаб, былай дейді:

Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады.

ت) ويى قارايلاس سويلەمدەر قاتار ايتىلغاندا؛ ماسەلەن،
«مەن قارتايغان شاعىمدە، بابى جوق دەپ باققان جوق، كۇيى
جوق دەپ كۇيكەن جوق، قايرانى جوق دەپ قاراسقان جوق،
«الى جوق دەپ اسىراغان جوق» دەگەن سىياقتى. بۇلاي ايتىۋ-
دىڭ سىرتى كوركەم سىياقتى كورنەسەدە، شىكى ماغاناسى پىكىر-
دى تولقىتىرماي، تەك «سوزدىڭ، سويلەمنىڭ قاراسىن كوبيتەدى.

5. «تىل كورنەكتىلىگى.

«سوزدىڭ دۇرس، نازا، انقى، «دال ايتىلۋىنىڭ ۇستىندە
تالعاۋ «سوزدىڭ كورنەكى بولمۇن دا كەرەك قىلادى، ادامعا
دەرەكسىز زاتتان كورى دەرەكتى زات تۇسىنىكتىرەك، جانسىز
زاتنىڭ كۇيىنەن جاندى زاتنىڭ كۇيى تانىسپراق. سوندىقتان
ادام سويلەگەندە «سوزى تولقى تۇسىنىكتى بولمۇ «ۇشىن دەرەكسىز
زاتتاردى دەرەكتى زاتشا، بەرنەسىز زاتتاردى بەرنەلى زاتشا سىي-
پاتتايدى، جانسىز زاتنى جاندى زاتتاي عاملدايدى. اق كوڭىل،
شولاق اقىل، ارام وي دەۋ، ياكى كىم بۇركىپ تۇر،
ناپىزاعاي وينادى، سۇۋ قايتتى دەۋ، يا بولماسا، قازاننىڭ
قۇلاعى، وشاقتىڭ بۇتى، «ۇيدىڭ توبەسى دەۋ دەرەكسىز
زاتتاردى دەرەكتى زاتشا، جانسىز زاتتاردى جاندى زاتشا بەرنە
سىز زاتتاردى بەرنەلىسى زاتشا قالىپتاۋ، عاملداۋ، بەرنەلىۋدەن
شىعبى، ادەتتى سوزگە اينالىپ كەتكەن. مۇنداي سوزدەر جالغىز
ادەتتى تۇرىندە مەس، ادەبىي دە ايتىلادى. ماسەلەن، ماغاننىڭ
تولقىن دەگەن ولەككىندە، تولقىننىڭ تولقىعانىن بەرنەلىب، تۇس-
نىكتى نۇردە كورسەتەۋ «ۇشىن ادەبىي جاندى نارسەدى عاملداب
بۇلاي دەيدى:

تولقىننان تولقىن تۇۋادى.

تولقىندى تولقىن قۇۋادى.

Толқын мен толқын жарысад
Күңіренісіб кеңесбен,
Бітбейтүн бір егесбен.

Толқын мен толқын сырласыб,
Сырларын еббен ұрласыб,
Толқынға толқын еркелеб,
Меруерт көбікке ораныб,
Жыландай жүзге бұралыб,
Жарға жетер ентелеб.

.....

Осы сыйақты өң берілген сөздер көрнекі тіл делінеді. Тіл көрнекі болыу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-саңылауына келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек. Қалыпты түріндегі сөз ондай дәрежеге жету үшін түрлі әдістер істеледі. Ол әдістер негізгі түріне қарай үш тапқа бөлінеді: 1) Көріктеу; 2) Меңзеу; 3) Әсерлеу.

1) Көрнектеу.

Бір нәрсені көбтен айырыб, көзге көбірек түсерлік етіб айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосыб айтамыз. Мәселен, «Қара Мұқан», «Сары Мұқан», «Болыс Мұқан» дейміз. Мұнда Мұқандарды бірінен-бірін айырыб, әрқайсысын айқын шығарыу үшін Мұқан деген

تولقىن مەن تولقىن چارسادا؛
 كۆكتەرەنسىمب كەڭەس بەن،
 بېتپەيتۇن ۋىرەگەس بەن.

تولقىن مەن تولقىن سىرلاسىب
 سىرلارېن مەن ۋىرلاسىب،
 تولقىنغا تولقىن مەركەلەب
 مەرىۋەرت كۆبىككە ورائىب،
 جىلانداي جۇزگە بۇرالىب.
 چارعا جەنەر ەنتەلەب.

.....

ۋىسى سىياقتى ۋوڭ بەرىلگەن سوزدەر، كۆرنەكى ۋىتىل
 دەلەدى، ۋىتىل كۆرنەكى بولۇۋ ۋىشىن. دەرەكسىز نارسە، دەرەكتى
 نارسەدەي. جانسىز نارسە، جاندى نارسەدەي سۇۋرەتتەلەب. ادامنىڭ
 ساناساڭلاۋىنا كەلىپ تۇسەرلىك «ارەجەگە جەتمۇ كەرەك.
 قالبىتى تۇرىندەگى» سوز ونداي دارەجەگە جەتمۇ ۋىشىن ۋىتۇرلى
 ادبىتەر بىستەلەدى. ول ادبىتەر نەگىزگى تۋرىنە قاراي ۋىش
 تابقا بولىنەدى:

(۱) كورىكتەۋ، (۲) مەشزەۋ، (۳) اسەرلەۋ.

(۱) كورىكتەۋ.

ۋىر نارسەنى كۆپتەن ايرىب، كوزگە كۆپەرەك تۇسەرلىك
 ەتىب ايتقىمىز كەلگەندە ول نارسەنىڭ اتىنا ايقىن كۆرسەتكەن.
 ەي سوز قوسىب ايتامىز. ماسەلەن: «قارامۇقان» «سارىمۇقان»،
 «بولمىس مۇقان» دەيمىز. مۇندا مۇقانداردىڭ بىرىنەن ۋىرىن
 ايرىب، ار قايسىسىن ايقىن شىعارىۋ ۋىشىن، مۇقان دەگەن

сөзге басқа сөздер қосып отырмыз. Атымтай Жомарт, Жійренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деу де айқындау мақсатбен айтқаннан шыққан.

Бұл келтірілген мыйсалдардағы «қара», «сары», «болыс», «жомарт», «шешен», «қаз дауысты» деген сөздер айрықша мақсатбен әдейі айтылып тұр. Сондықтан айқындаудың бұл түрі тек айқындау ғана болады. Мұнан басқа көркейтіу мақсатбен айқындау бар. Мәселен, «қызыл тіл», «алтай түлкі», «ақ сұңқар» деген сыйақты. Бұлай айқындау басында айыру мақсатбен айтылса да, соңынан көркейтіу мақсатбен айтыуға айналған. Бұл күнде қызыл тіл, алтай түлкі, ақ сұңқар дегенде, «қызыл», «алтай», «ақ» деген сөздерді көбінесе көркейтіу үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркейтіу деб айтылады. Көркейтіу иә жалпы сыйпатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, иә нәрседе болмайтын сияқты болатұндай етіп айтыумен болады. Асылында, айқындау нәрсені иә көркейтіу үшін айтылады, иә лақаптау үшін айтылады. Сары арқа, сары қымыз, шалқар көл, самал жел, алалы жылқы, ақты қой, әділ би деген сыйақты лебіздерде сары, шалқар, самал, алалы, ақты, әділ деген айқындау болады. Бұл айқындау көркейтіу үшін айтылып отырған айқындаулар. Асан Қайғы, Ер Тарғын, Қара Қыпшақ Қобыланды, Қаз дауысты Қазыбек, Бұғабай басшы, Орынбай ақын деген лебіздерде қайғы, ер, қара қыпшақ, қаз дауысты, басшы, шешен, ақын деген сөздер лақаптау үшін айтылып тұр.

Көркейте айқындау ақындар сөзінде көп келеді.

سوزگە باسقا سوزدەر قوسىپ وتىرىمىز. اتىمىزنى جوتمارت،
چىيرەنشە شەشەن، قاز داۋىستى قازىبىك دىۋدە ايقىنداۋ ماقسات
بەن ايتقاننان شىققان.
بۇل كىلىتىرگەن مىسالدارداغى «قارا»، «سارى»، «پولس»،
«جوتمارت»، «شەشەن»، «قاز داۋىستى»، دەگەن سوزدەر ايرىق
شا ماقسات بەن ادەبى ايتىلىپ تۇر. سوندىقتان ايقىنداۋدىڭ بۇل
تۇرى تەك ايقىنداۋ عانا بولدى. مۇنان باسقا كوركەيتىۋ
ماقسات بەن ايقىنداۋ بار. ماسەلەن، «قىزىل تىل»، «التاي
تۇلكى»، «اق سۇشۇقار» دەگەن سىياقتى. بۇل ايقىنداۋ
باسىندا ايرىۋ ماقسات بەن ايتىلسادا سوگىمان كوركەيتىۋ ماق-
سات بەن ايتىۋعا اينالغان. بۇل كۇندە قىزىل تىل، التاي
تۇلكى، اقسۇشۇقار دەگەندە، «قىزىل»، «التاي»، «اق»، دە-
گەن سوزدەردى كۆپىنەسە كوركەيتىۋ ءۇشەن ايتىپ جۇمىسايىمىز.
سوندىقتان ايقىنداۋدىڭ بۇل تۇرى كوركەيتىۋ دەپ ايتىلدى.
كوركەيتىۋ يا چاپى سىپاتى جالغىز نارسەگە تەلىپ ايتقاندا،
يا نارسەدە بولمايتۇن سىپاتى بىرلەنۋىداي ەتىپ ايتىۋ مەن بولدى.
اسلىندا ايقىنداۋ نارسەنى يا كوركەيتىۋ ءۇشەن ايتىلدى، يا
لاقتاۋ ءۇشەن ايتىلدى سارى ارقا، سارى قىمىز، شالقار
كول، سامال جەل، الالى جىلقى، اقسۇ قوي، ءادىل ءىمى
دەگەن سىياقتى لەبىزدەردە سارى، شالقار، سامال، الالى،
اقتى، ءادىل دەگەن ايقىنداۋ بولدى. بۇل ايقىنداۋ كوركەيتىۋ
ءۇشەن ايتىلىپ وتىرعان ايقىنداۋلار، اسان قايعى، ەر تارغىن،
قارا قىبشاق قوبلاندى، قاز داۋىستى قازىبىك، بۇغاباي
باسشى، چىيرەنشە شەشەن، ورتىباي اقسۇ دەگەن لەبىزدەر-
دە قايعى، ەر، قارا قىبشاق، قاز داۋىستى، باسشى، شە-
شەن اقسۇ دەگەن سوزدەر لاقتاۋ ءۇشەن ايتىلىپ تۇر
كوركەيتىۋ ايقىنداۋ اقسۇ سوزىندە كۆپ كەلدى.

Мыйсалдар:

1) Ақ таудай аққан ақ бұлақ,
Айдынға құйар аққан сұу.
Алалы жылқы, ақты қой
Аңдыған бөрі кірмес бе?!
Ійесі ұйықтап жатқан соң.
Алтын тақты әділ қан
Адасқан аққу қалықтан соң.

(Байтоқ ақын)

2) Біз кеттік абайсызда елден шығыб,
Жол тарттық құба шыңға Жемнен шығыб.
Тамызда қызыл мұнар астық шөлге,
Қаз қонған баттауықты көлден шығыб.

(Сүгір ақын)

3) Ақтөбе мен Қорғаншы
Асан Қайғы бабаның
Қызыл тастан үй салып,
Әнгіме құрып кеткен жер.

(Мұрат ақын)

4) Байлауда қалған ақ сұңқар
Бұрынғыдай бола алмас.
Көлден үйрек ала алмас

.....
Балдағы алтұн ақ болат,
Енді белге ілінбес,
Ерлігім жауға білінбес.

مىسالدار:

(1) اق تاۋداى اققان اق بۇلاق،

ايدىنغا قۇيار اققان سۇ،

الالى جىلقى، اقتى قوي

اكتىنغان بۇرى كىرمەس بە؟

يەسى ۇيىقتاب جاتقان سوڭ

التىن تاقتى ادىل قان

اداسقان اققۇۋ قالىقتان سوڭ.

(بايتوق اقمىن)

(2) بىز كەتتىڭ ابايسىزدا ەلدەن شىعبى،

جول تارتتىق قۇبا شىڭغا جەمنەن شىعبى،

تامىزدا قىزىل مۇنار استىق شولگە

قاز قونغان باتتاۋىقتى كولدەن شىعبى.

(—ۋىگىر اقمىن)

(3) اق توبە مەن قورعانشى

اسان قايعى بابانىڭ،

قىزىل تاستان ۇي سالىب،

انگىمە قۇرب كەتكەن جەر،

(مۇرات اقمىن)

(4) بايلاۋدا قالغان اق سۇڭقار

بۇرىنغىداي بولا الماس،

كولىن ۇيرەك الا الماس.

.....

بالداعى التىن اق بولات

ەندى بەلگە ئىلىنەس،

ەرلىگىم جاۋا بىلىنەس.

Оза шауыб олжа алған,
Таласты жерде жолды алған.
Жасанған жауға қол салған,
Қарт қожак деген ер едім.

Алла тізгін оңдаса,
Көк сүңгіні салармын.
Балдағы алтұн ақ берен
Қызыл қанға малармын.

(«Ер Тарғын»)

а) Меңзеу.

Көрнекілеудің өзі бірнеше түрге бөлінеді:

1. Теңеу.

Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеб көрсетіуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сыйпатты белгілі сыйпатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеб, көрнектеб, ашығырақ көрсетеміз.

М ы й с а л:

Таулардан бұлақ ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, құйын соқса, бір қалыпта
Аралаб тау мен тасты арқыраған.

.....

وزا شاۋىب ولجا العان،
تالاستى جەردە جولدى العان،
جاسانغان جاۋعا قول سالغان.
ورتادان ويب جول سالغان
قارت قوجاق دەگەن ەر ەدىم.
الدا تىزگىن وكتاسا،
كوك سۇنگىنى سالارمىن
بالداغى التىن اق بەرەن
قىزىل قانغا مالارمىن.
(ەر نارعىن)

(۲) مەشھۇر.

كورنەكىلەۋدىڭ ءوزى ءبىر نەشە تۇرگە بولسەدى:

1 تەشكەۋ.

كورىكتەۋ نارسەنى ايرا كورسەتىپ، ايقىن شىعارىۋعا.
جاراعان مەن، نارسەنىڭ بەرنەسىن - سۇگرەتتەپ كورسەتەۋگە
كۇشى جەتپەيدى ونداى ورنىدا بەلگىسىزدەۋ سىپاتتى بەلگىلى
سىپاتقا، بەلگىسىزدەۋ نارسەنى، بەلگىلى نارسەگە تەكەپ، كور-
نەكتەپ، اشىقراق كورسەتەمىز.

مىسال:

تاۋلاردان بۇلاق اعار سارقىراغان.
ايناداي ساۋلە بەزىپ جارقىراغان.
جەن سوقسا، قۇيىن سوقسا ءبىر قالىبتا
ارالاب تاۋ مەن تاستى ارقىراغان.

Шапақтан бұлт шығар мұнарланыб,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданыб.
Адамзат нұр ауасын сұудай жұтар,
Шөл тартқан хайыуандарша құмарланыб.

.....

Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша,
Жайқалыб шыға келер жердің гүлі.

(Алтынсары Ыбырай)

Теңеудің неше түрлері ескі өлеңдерде көб кездеседі.
Ер Тарғынның Тарланына айтқан сөзінің ішінде мына-
дай теңеу бар:

1) От орнындай тұяқтым,
Омыртқаң бар оқтаудай.
Жауырынына қарасам,
Сыпыра шабқан тақтайдай.
Құйрығыңа болайын,
Қынабтан шыққан қанжардай.
Жалыңа сенің болайын,
Күлтеленген жібектей.
Шықшытыңа болайын,
Оралыб жатқан түбектей.
Құлағыңа болайын,
Көлге біткен құрақтай!
Қабағыңа болайын,
Қара албасты қабақтай.
Бауыздау жеріңе болайын.

شاپاقتار بۇلت شىعار مۇنارلانمى،
جاڭبىرلى كۈندەر تۇسەر تۇماندىمى.
ادام زات نۇر اۋاسىن سۇۋىداي جۇتار،
شول تارتقان قايمۇندارشا قۇمارلانمى.

ۋىقىمدان كوزىن اشقان جاس بالاشا
جايقالمى شىعا كەلەر جەردىڭ گۈلى.
(التىن سارى بىسراي)

تەڭمۇدىڭ نەشە تۇرلەرى مەسكى ولەڭدەردە كۆپ كەلەدى.
بەر تارغىنىڭ تارلانمىنا ايمىقان سوزىنىڭ بىشىندە مىناداي تەڭمۇ
بار:

(1) وت ورنىمىنداي توياقتىم

ۋەمىرتقاڭ بار وقتاۋىداي

جاۋىرىنىڭا قاراسام،

سېپىرا شاپقان تاقتايداي.

قۇبىرىنىڭا بولايىن

قىناپتار شىققان فانجارداي.

جالڭا سەنىڭ بولايىن—

كەلتەلەنگەن جىبەكتەي

شىقىشىنىڭا بولايىن—

ورالىپ جاتقان تۇبەنتەي.

قۇلاعىڭا بولايىن—

كولىگە بىتىگەن قۇراقتاي!

قاپاىڭا بولايىن—

قارا الباستى قاپاقتاي.

باۋىزداۋ جەرىڭە بولايىن—

Піскен алма сабақтай.
Екі көзіңе болайы
Қорықтан жанған шырақтай

2) Астына мінген тарланның
Тұрпатына қараса,
От орнындай тұяқтан
Оймақтайы қалыбты.
Етектейін еріннен
Екі елісі қалыбты.
Қыйған қамыс құлақтан,
Бір тұтамы қалыбты.
Жалбыраған жалынан
Жалғыз қарыс қалыбты.
Бір құшақтай құйрықтан
Бір ұуыстай қалыбты.

3) Бұқар барсаң құлан бар,
Құлаңды көр де, шашым көр.
Зергер барсаң қасында
Алтыннан соққан түйме бар.
Түймені көр де, басым көр.

.....

Теңеу екі түрлі: 1) Әншейін теңеу; 2) Әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады. Мәселен, ұудай ашшы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «ұудай», «айдай», «күйедей» деген сыйақты сөздер.

Әдейі теңеу жоғарыда келтірілген мыйсалдардағы теңеулер.

پەسكەن الما ساباقتاي.

ەكى كوزىڭە بولايىن

قۇرىقتان جانعان شىراقتاي.

(2) استىنا مىنگەن تارلاننىڭ

تۇرپاتىنا قارا،

وت ورنىداي تۇياقتان

ويماقتاي قالىبتى،

ەتەكتەيىن ەرنىنەن

ەكى ەلسى قالىبتى؛

قىيىعا قامسى قۇلاقتان

بىر نۇتاي قالىبتى.

جالبىراغان جاللىنان

جالعىز قارسى قالىبتى:

بىر قۇشافتاي قۇيرىقتان

بىر ۇۋىستاي قالىبتى.

(3) بۇقار بارساڭ، قۇلاڭ بار،

قۇلاڭدى كوردە شاشىم كور؛

زەرگەر بارساڭ قاسىندا

التىندان سوققان تۇيمە بار

تۇيمەنى كوردە، باسىم كور.

.....

تەڭمۇ ەكى تۇرلى: (1) انىشەيىن تەڭمۇ، (2) ادەيى تەڭمۇ.

ەكۋىنىڭ اراسىنداى ايرماسى سول: انىشەيىن تەڭمۇ-ادەنتى

تەڭمۇ بولادى؛ ماسەلەن، ۇۋداي اششى، ايداي جارىق، كۇيەدەي

قارا دەگەندەگى «ۇۋداي»، «ايداي»، «كۇيەدەي»، دەگەن سىياق

تى سوزدەر. ادەيى تەڭمۇ جوعارىداى كەلتەرگەن مىسالدارداى

تەڭمۇلەر.

б) Ауыстырыу.

Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», «айаз қарыған», «қырау соққан» дейміз. «Құтырып кетті», «қарыған», «соққан» деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. «Құтыру» жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мына күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндіктен, жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін көрсетіуге ауыстырылып алынып тұр. «Қарыған» деген сөз де солай алынып тұр, қарығанда ыссы нәрсемен қариды. Айаздың үсіткен жарасы ыссы нәрсенің қарыған жарасына ұқсас болғандықтан айаз ғамалына айтылып тұр. Соғудың өз мағынасы – бір нәрсені екінші нәрсемен ұру. Қырау бір нәрсеге түскенде оны ұрмайды, тек тийеді. Нәрсеге тийгендегі келтірген зақымсыз соққаннан болатын зақымға ұқсас болғандықтан, «соққан» деген сөз қырау ғамалына ауыстырылып айтылып тұр. Осындай ұқсастығымен ауыстырып, өз мағынасынан өзгелеб айтыу – ауыстырыу деп аталады.

Сөз мағынасынан ауыстырыу түрліше болады, көбінесе ұшырайтын түрлері мыналар:

Бейнелеу.

Бір нәрседе болмайтұн күйді, екінші нәрседе бола-тұн күйді көрсететұн сөзбен айтыу бейнелеу болады.

(ب) اۋستىرىۋ.

سوزدىڭ كوپىن ۋز ماعاناسىدا جۇمىساماي، وزگە ماعانادا جۇمىسامىز. اراسىندا تۆك ۇقساستىق جوق. ەكى نارسەنىڭ ەتە نۇن اسەرى بىردەي بولسا، بىرىنە قاس عاملدى ەكىنشىسىنە اۋستىرىب ايتامىز. ماسەلەن، «كۈن قۇتىرىب كەتتى»، «اياز قارىغان»، «قىراۋ سوققان» دەيمىز. «قۇتىرىب كەتتى»، قارت ەان»، «سوققان» دەگەن سوزدەر ناق ۋز ماعاناسىدا مەس، وزگە ماعانادا ايتىلىپ تۇر. «قۇتىرىۋ» جاندى، ەستى نارسەنىڭ كۇيىن كورسەتەتۇن سوز. مۇندا كۇننىڭ جەلدەتەۋى ادامنىڭ قۇتىرىغان كۇيىنە ۇقساس اسەر ەتەتۇندىكتەن جاندى نارسەنىڭ كۇيىن كورسەتەتۇن سوز كۇننىڭ كۇيىن كورسەتەۋگە اۋس - تىرىلىپ اللىنىپ تۇر. «قارىغان» دەگەن سوزدە سولاي اللىنىپ تۇر: قارىغاندا بىسى نارسە مەن قارىدى؛ ايازنىڭ ۇسىنكەن جارسى، بىسى نارسەنىڭ قارىغان جارسىنا ۇقساس بولغاندىقتان اياز عاملنا ايتىلىپ تۇر. سوعۇدىڭ ۋز ماعاناسى - بىر نار - سەنى ەكىنشى نارسە مەن ۇرىۋ. قىراۋ بىر نارسەگە تۇسكەندە. ونى ۇرمايدى، تەك تىيدى. نارسەگە تىيگەندەگى كەلتىرەتۇن زاقىمى سوققاننان بولاتۇن زاقىمعا ۇقساس بولغاندىقتان «سوققان» دەگەن سوز قىراۋ عاملنا اۋستىرىلىپ ايتىلىپ تۇر.

وسىندا ۇقساستىعى مەن اۋستىرىب، ۋز ماعاناسىنان سوزدى وزگەلەپ ايتىۋ - اۋستىرىۋ دەپ اتالادى.

سوز ماعاناسىن اۋستىرىۋ تۇرلىشە بولادى؛ كوپىنەسە ۇشرايتۇن تۇرلەرى مىنالار:

بەينەلەۋ.

بىر نارسەدە بولمايتۇن كۇيدى، ەكىنشى نارسەدە بولاتۇن كۇيدى كورسەتەتۇن سوز بىن ايتىۋ بەينەلەۋ بولادى.

Мыйсалдар:

1) Бұйдайлар басы толық ійіліб тұр,
Дән берген қожасына сыйыныб тұр.
Басында бұл бұйдайдың дәні болмай,
Кекірейіб көкке қараб бүлініб тұр.

(Қырық мыйсал)

2) Жүгірер кійік, құлан тау мен қырда,
Құуаныб ықыласбен келген жылға.
Алыстан мұнарланған сағымдары
Шақырыб тұрар құбылыб кел, деб мұнда.
Көл бұзылыб, көк шығыб қойнын ашса,
Қаңқылдаб қонар оған қаз бен тырна.

(Алтынсары Ыбырай)

3) Бұл күнде сөйлей берсем, сөз жетерлік,
Білгендер тағылым бар үлгі етерлік.
Кеңестің көзі ашылған бұлағымен,
Ағызыб, шұқанақты көл етерлік.

(Наушабай Нұржаны)

4) Науша бій, Есенғазы жана Тауым,
Сыбанқұл сұңқар еді алған бауын.
Қожамжар Жантемірмен түсін ашыб,
Бійлікке салыушы еді омырауын.

(Сүгір ақын)

5) Атаңыз қыйналады кетеді деб,
Қайсы қыз шырағыма жетеді деб;

مىسالدار:

(1) بۇيدالار باسى تولق ئېلىپ تۇر
ئان بەرگەن قوجاسنا سىنىپ تۇر.
باسندا بۇل بۇيدالدىڭ ئانى بولماي،
كەكرەپ كوككە قاراپ بۇلىنىپ تۇر.
(قىرىق مىسال)

(2) جۇگەرە كىيىك، قۇلان تاۋ مەن قىردا
قۇۋانىپ ئىقلاسى بەن كەلگەن جىلعا.
الستان مۇنارلانغان ساعىمدارى
شاقىرىپ تۇرار قۇبلىپ ئەل دەپ مۇندا.
كول بۇزىلىپ، كوك شىعب قوينىن اسشا،
قاقتىلاب قونار وعان قاز بەن تىرنا.

(التىن سارى بىراي)
(3) بۇل كۈندە سويلەي بەرسەم سوز جەتەرلىك
بىلگەندەر ئاعلىم بار ۇلگى ەتەرلىك.
كەكەستىڭ كوزى اشىلغان بۇلاعى مەن
اعىزىپ شۇقانتى كول ەتەرلىك

(ئاۋشاي نۇرچانى)
(4) ئاۋشا ئىبى سەنغازى جانا تاۋم
سۇبقانقۇل سۇقار ەدى العان باۋىن
قوجامجان جان-تەمىر مەن. ئۇسەن اشىپ
بىلىككە سالمۇشى ەدى ومىراۋىن
(سۇگەر اقەن)

(5) ئانگىز قىينالادى كەتەدى دەپ:

قايسى قىز شىراغما جەتەدى دەپ:

Көшкенде көштің көркі көгершінім,
Қадірі кетсе мұның өтеді деб.

(Шернiяз ақын)

6) Мен Қырымның ішінде,
Ақша ханның қызы едім.
Атам менен анамның
Асыранды қызы едім.
Жылқыда шаңқан бозы едім,
Қытай менен Қырымнан
Тәмам жақсы жыйылса,
Аузындағы сөзі едім.

(Ер Тарғын)

7) Дұшпандар тың салмай ма, шабысыңа,
Тұлпардай дүбір шыққан дабысыңа.
Байұзақ, Батырбекбен екі нұусың,
От салма, өзді-өзіңнің қамысыңа.
Белбеуді бел қышиды шешерінде,
Жылқы мал тістеспейді өсерінде.
Екеуің орта жасқа келіп қалдың,
Тастама, жұртқа шала көшерінде.
Бір дұшпан екеуіңді жаныб жүр ме?
Жел сөзге арадағы наныб жүрме!
Басын тарт, тұлпарыңның керістірмей,
Сауырын зорықтырыб алыб жүрме!

(Мәдәлі қожя)

كوشگەندە كوشتىڭ كوركى كوگىرشىنىم
قادىرى كەتسە مۇنىڭ وتەدى دەپ.
(شەرنىياز اقىن)

(6) مەن قىرىمنىڭ بىشىدە
اقشا قانىنىڭ قىزى دەيم،
اتام مەنەن انامنىڭ
اسراندى قازى دەيم.
جېلىقىدا شاڭقان يوز دەيم
قىتاي مەنەن قىرىمىنان
تامام جاقسى جېيىلسا،
اۋزىنداغى سوزى دەيم

(ەر نارەن)

(7) دۇسپاندار نىڭ سالماي ما شاپسىگا.
تۇلپارداي غۇبىر شىققان دابىسىگا
بايۇزاق باتىرىك بەن ەكى نۇۋىسىن
وت سالما غوزدى غوزىڭنىڭ قامىسىغا.
بەلبەۋدى بەل قىشىپىدى شەشەرىندە.
جېلىقى مال تىستەسىپىدى وسەرىندە.
كەۋىڭ ورتا جاسقا كەلب قالدىڭ
تاستاما جۇرتقا شالا كوشەرىڭدە.
غېر دۇسپان كەۋىڭنى جانىب جۇرمە?
جەل سوزگە اراداعى نانىب جۇرمە?
باسىن تارت تۇلپارىڭدىن كەرىستىرمەي!
ساۋىرىن زورنىقتىرىپ الب جۇرمە?
(مادالى توچا)

Ауысыу да екі түрлі болады: 1)Тіл ауысыуы; 2) Лұғат ауысыуы. Мұнда да әдетті ауысыу тілдікі болады да, айтыушының сөзіндегі ауысыу лұғаттікі болады. Лұғаттағы ауысыу жоғарыда келтірілген мыйсалдардағы, тілдегі ауысыу мәселен, суық сөз, суық жел, қызыл тіл, бақыт құс, мый ашыған, ант ұрған, жын қаққан сыйақты сөздер.

Алмастыру.

Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырыб, бірінің орнына бірін айтыу төмендегі түрі болса, ондай ауыстырыу – алмастыру деб аталады.

Мыйсалдар:

1) «Анау үйдің құдасы келіб жатыр» дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйдегі адамдікі, үй мен үй ійесінің арасы жақындығынан бірінің орнына бірін айтамыз.

2) «Ауыл ұйқыда жатыр» дейміз. Ауыл ұйықтамайды, адамы ұйықтайды. Ауыл мен ауылдағы адам екеуінің арасында жақындық барлығынан адамның орнына ауылын айтамыз.

3) Біреудің қолы жүйрік, шабшаң жазады дегеннің орнына «қаламы жүйрік» дейміз (қол мен қалам жақындығы).

4) «Ет берілді ме?» дегеннің орнына «табақ тартылды ма?» дейміз йағный тамағын табағына алмастырыб айтамыз. Сол сыйақты «Неше аяқ іштің?», «Неше кесе іштің?» Неше

اۋسىۋدا ەكى ئۇرالى بولدى: 1) ئىل اۋسىۋى،
2) لۇعات اۋسىۋى. مۇندادا ادەتتى اۋسىۋ تىلىكى بولدىدا،
ايتۇشنىڭ سوزىندەگى اۋسىۋ لۇعاتتىكى بولدى. لۇعاتتاغى
اۋسىۋ جوعارىدا كەلتىرگەن مېسالدارداغى، تىلدەگى اۋسىۋ،
ماسلەن، سۇۋىق سوز، جەل سوز، قىزىل ئىل، باقىت قۇس.
مې اشعان، انت ۇرغان، جن قاققان دەگەن سىياقتى سوزدەر.

الماستىرىۋ

اراسىندا جاقىندىغى بار ەكى نارسەنىڭ اتىن اۋستىرىب،
بىرىنىڭ ورنىنا بىرىن ايتۇ تومەندەگى ئۇرى بولسا، ونداي
اۋسىۋ الماستىرىۋ دەپ اتالدى.

مېسالدار.

1) «اناۋ ئۇيدىڭ قۇداسى كىلىپ جاتىر» دەيمىز
قۇدا ۇيدىكى مەس، ول ۇيلەگى ادامىكى ئۇى من ئۇى يە..
سىنىڭ اراسى جاقىندىغىنان بىرىنىڭ ورنىنا بىرىن ايتامىز.
2) «اۋىل ۇي-قىدا جاتقاندا» دەيمىز. اۋىل ۇيىقتا.
مايدى، اۋىلدىڭ ادامى ۇيىقتايدى. اۋىل مەن اۋىلداغى ادام
ەكەۋىنىڭ اراسىندا جاقىندىق بىزلىغىنان ادامنىڭ ورنىنا اۋىلن
ايتامىز.

3) بىرەۋدىڭ قولى جۇبىرىك، شابشاڭ جازادى دەگەننىڭ
ورنىنا «قالامى جۇبىرىك» دەيمىز. (قول من قالام جاقىندىغى).
4) «ەت بەرىلدى مە؟» دەگەننىڭ ورنىنا، تاپاق تارقىلدى.
دى ما؟ دەيمىز ياعىنى تاماعىن تاباغىنا الماستىرىب ايتامىز. سول
سىياقتى نەشە اياق ئىشتىڭ؟ نەشە كەسە ئىشتەڭ؟ نەشە

шелек құйдың?» дейміз (қымыз орнына айағын, шай орнына кесесін, су орнына шелегін алмастырып айтамыз).

Үстіне кійгені кілең жібек иә кілең былғары дейміз (кійім орнына жасалған нәрсесін айтамыз). Ақсұлығу мен Кеншімбайдың айтысқан өлеңінде Кеншімбайдың сөзінде былай деген жері бар:

Жаббастың саб-сары алтын жыйған мүлкі,
Меймандос, келсе қонақ барша жұрты.
Шығады қыз, бозбала серуенге,
Үстіне масаты мен кійіб құлпы.

Мұндағы алтыннан істелген бұйымдардың орнына бұйымдардың істелген затын – алтынды айтыб отыр. Масаты мен құлпыдан істелген заты – масаты мен құлпының өздерін алыб отыр.

Абайдың сөзінен йаки кітабынан көшіріб жаз деудің орнына «Абайдан көшіріб жаз» дейміз. Сөзінің орнына йіесін атаймыз.

Кейіптеу.

Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріб, тұрпаттау кейіптеу деб айтылады. «Қылышын сүйретіб қыс келеді» дегенде қыйалыңа қылыш сүйреткен адамның сүгіреті келіб түседі. Қыста қылыш та жоқ, қылыш сүйрететүн күйі де жоқ. Жансыз қысты жанды адамның күйіне

شەلەك قۇيدىڭ؟ دەيمىز. (قىمىز ورنىنا اباغىك، شاي ورنىنا كەسەسەن، سۇۋ ورنىنا شەلەگەن الماستىرىب ايتامىز):
(5) ۇستىنە كىيگەنى كىلەككە جىبەك، يا كىلەككە بۇلغارى دەيمىز. (كىيىم ورنىنا جاسالغان نارسەسەن ايتامىز) اقسۇلۇ مەن كەنشىبايدىڭ ايتىسقان ولەگىندە كەنشىبايدىڭ سوزىندە بۇلاي دەمەن جەرى بار.

جاپباستىڭ ساپ-سارى التىن جىيعان مۇلكى.
مىيمان دوس كەلسە قوناق بارشا چۇرتى-
شعاعى قىز بوز بالا سەرئۇەنگە.
ۇستىنە ماساتى مەن كىيىپ قۇلپى.

مۇندا التىننان ئستەلگەن بۇيىمداردىڭ ورنىنا بۇيىمداردىڭ ئستەلگەن زاتىن - التىندى ايتىپ وتىر، ماساتى مەن قۇلپىدان ئستەلگەن كىيىم ورنىنا كىيىمدەردىڭ ئستەلگەن زاتى-ماساتى مەن قۇلپىنىڭ وزدەرىن المىپ وتىر.
(6) ابايدىڭ سوزىنەن ياكىي كىتابىنان كوشىرىپ جازدەۋ-
دىڭ ورنىنا «ابايدان كوشىرىپ جاز دەيمىز». سوزىنىڭ ور-
نىنا يەسەن ايتامىز.

كەيىبتەۋ.

جانسىز نارسەنى جانلى نارسەنىڭ كۇيىنە ئۇسىرىر تۇر-
پاتتاۋ كەيىبتەۋ دەپ ايتىلادى. «قىلىشىن سۇيىرەتىپ قىس
كەلەدى» دەگەندە، قىيالىڭقا قىلىش سۇيىرەتكەن ادامنىڭ سۇ-
گىرەتى كەلىپ تۇسەدى قىستاق قىلىشدا چوق، قىلىش سۇيىرەتە.
تۇن كۇيىدە چوق، جانسىز قىستى، جانلى ادامنىڭ كۇيىنە

түсіріб, адамның істейтүн ғамалын телігендіктен, қыс бізге адам сүгіретінде келіб көрініб отыр.

1) Ақ кійімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі сұуық,
Басқан жері сықырлаб келіб қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдаң қыс келіб әлек салды.

(Абай)

2) Асау Терек долданыб, буырқаныб,
Тауды бұзыб жол салған, тасты жарыб.
Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдағардай бүктеліб, жүз толғаныб.

Капказдан шықты жайнаб, қылып ұу-шұу,
Тұзу жерден жол кернеп, ұлғайды сұу.
Қалың қайрат бойында, беті күліб,
Момынсынған пішінмен ағады құу.

Капказдай құзда тұуған перзенттенмін,
Бұлттың сұуын ішіб ержеткенмін.
Қазбектен ағам сені көксеб шығыб,
Кім қақтықса, жолымда күйреткенмін.

Зор кеуде азаматтың айласына
Көнбей бүкіл күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріб айғайласам

ئۇسۇرىپ، - ادامنىڭ ئىستىتۇن عامالدىن تەلىگە ئىككىتىن قىس بىز -
گە ادام سۇگىرەتمىدە كەلىپ كۆرىنىپ وتىر.
1) اق كىيىمى دەنەلى اقساقالدى.

سوقىر، مىلقاۋ تانماس ئىتىرى جاندى؛
ئۇستى باسى اق قىراۋ، ئۇسى سۇۋىق،
باسقان جەرى سىقىرلاب كەلىپ قالدى.
دەم اللىس - ئۇسكىرىك: اياز بىن قار؛
كارى قۇداڭ قىس كەلىپ اللىك سالىدى.

(اباي)

2) اساۋ تەرەك دولمانى بۇۋىرقانىب،
تاۋدى بۇزىپ چول سالغان تاستى جارىب،
ارىستاننىڭ جالىنداي بۇيىرا تولقىن
ايداعارداي بۇكتەلىپ، جۇز تولغانىب.
قايقازدان شىقتى جايناب قىلىپ ۋۇ - شۇۋ؛
ئۇزىۋ جەردەن چول كەرنەپ ۇلەيدى سۇۋ؛
قالىڭ قايرات بويىندا بەتى كۆلىپ،
مومىنىسنان ئېشىن مەن اعادى قۇۋ.
قايقازداي قوزدا تۇۋعان پەرزەنتتەنمىن،
بۇلىتتىڭ سۇۋىن ئىشىب ەر جەتكەنمىن،
قازبەكتىن اعام سەنى كوكسەپ شىعب
كەم قىتىقسا چولمىدا كۆيىرەتكەنمىن.
زور كەۋدە ازاماتتىڭ ايلاسىنا
كۆنەيدى بۇكىل كۇشىمدى كورسەتكەنمىن
ەكى ەزىۋىم كۆپىرىپ ايلەلا سام

Шын құтырсам шың-тасты тербеткенмі.
Абтығыб асау інің келді, ақсақал!
Тау-тасқа, адамзатқа келіб жанжал.
Демалайын деб келдім аш, қойныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, хош көріб ал.

(Абай)

Бернелеу.

Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мыйсалында көрсетіп айтыу – бернелеу болады.

Бейнелеу мен бернелеудің екі арасы жақын. Бейнелеу де, бернелеу де екі ұқсас нәрсенің бірін бірінің орнына айтыудан шығады. Бейнелеу ұлғайғанда бернелеуге айналып кетеді. Мәселен, мынау түрлі сөздер бейнелеуден ұлғайып, бернелеуге айналып кеткен болады:

Адамдық дыйқаншысы қырға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құр қалықтың.

Қор болған босқа кетіп еңбек, бейнет,
Құлдардан, құлдықтан жоқ артық зейнет.
Оттай бер, жануарым, екі аяқты!
Азаттық хайыуанға қанша қажет?!

Жаратқан малды Құдай не керекке?
Мініуге, сойыу, соғыу, жүндемекке.

شىن قۇتسسام شىڭ - تاستى تەربەتكەنمەن،
ابتىغىب اساۋ ئىنىڭ كەلىى اقساقال،
ئاۋ - ناسقا، ادام - زاتقا كەلىب جانجال.
دەم الاين دەب كەلىم، اش قوينىڭىنى،
سالەم - ساۋقات اكەلىم قوس كورىب ال
(اباي)

بەرنەلەۋ.

بەرنەرسەنىڭ، كويىنەسە ادامنىڭ مەنەزىن قۇلقتىن، عامالمن
كەينىشى نارسەنىڭ ميسالىمدا كورسەتىمب ايتىۋ - بەرنەلەۋ بولدى.
فازاقتىڭ بەرنەمەن سويلەپ وتىر دەگەنى وسى بەرنەلەۋ بولدى.
بەينەلەۋ بەرنەلەۋمەن ەكى اراسى جاقىن. بەينەلەۋدە، بەرنەلەۋدە
ەكى ۇقساس نارسەنىڭ بىرىن بىرىنىڭ ورنىنا ايتىۋدان شىعادى.
بەينەلەۋ ۇلعايىندا بەرنەلەۋگە اينالىب كەتەدى.
ماسلەن، ميناۋ تۇرلى سوزدەر بەينەلەۋدەن ۇلعايىب، بەرنەلەۋگە
اينالىب كەتكەن بولادى:

(1) ادامدىق دىيىقانىشى قىرعا شىقتىم؛

كوگى جىرق. كوگالى جوق قۇرعا شىقتىم؛

تۇقىمىن ادامدىقتىڭ شاشتىم ەكىم،

كوگىلىن كوگەرتىۋگە قۇل قالقتىڭ.

قور بولغان بوسقا كەتىب ەكەك، بەينەت.

قۇلباردان قۇلبىقتان جوق ارتىق زىينەت.

وتتاي بەر، جانىۋارىم ەكى اياقتى!

ازاتتىق قايمىۋانغا قاندا قاچىت!؟

جاراتقان مالدى قۇداي نەكەرەككە؟

مىنىۋىگە، سويىۋ، سوعىۋ جۇندەمەككە.

Жорта бер, қамыт кійіб, қамшыңды жеб,
Бұйрық жоқ ұрасың деб үндемекке.

Тайаққа еті үйренген қойшы жәйләб,
Көк есек қозғала ма, түрткенге айдаб?
Есебтен жаңылғандай болғандар көб,
Жасықты асыл ма, деб білмей қайраб.

Мағжанның «Шын айт» деген өлеңі де бейнелеуден ұлғайыб, бернелеуге айналған сөздің түрі болады. Бейнелеу мен бернелеу арасындағы айырмасын мынадан анық көруге болады.

Бейнелеу мыйсалы:

Жан еркем, мен жүремін мынау күй мен,
Бар ма екен ғашық жарын мендей сүйген.
Сен бір шам, айнала ұшқан мен парыуана,
Айналыб, аламын деб, отқа күйген.

Мұнда «мен бір шам» дегеннен бастап айағына дейін бейнелеу болады.

Бернелеу мыйсалы:

Отқа ұшар көбелек,
Қарамай сорлы, алды-артын.
Ойына кіріб шықбайды,
Күйділер, деб от-жалын
Шырқ айналыб ентелеб
Жүрер де бір ұуақ ол қонар.
Ұмтылған оты сорлыны,
Күйділер де тез тынар.

جورتا بەز، قامت كىيىپ، قامشىكىدى جەپ،
بۇيىرىق جوق ۇراسىن دەپ ۇندەمەككە.
تاياققا ەتى ۇيىرەنگەن قويشى جايلاپ،
كوك ەسەك قوزءالما، تۇرتكەنگە ايداب؟
سەبەتەن جاڭىلعانداي بولعاندار كوپ
جاسىقتى اسىلما دەپ بىلمەي قايىراپ.
ماعجاننىڭ «شەن ايت» دەگەن ولەڭى دە بەينەلەۋدەن ۇلعايىپ،
بەرنەلەۋگە اينالغان ۇسوزدىڭ ۇنۇرى بولادى. بەينەلەۋمەن بەرنەلەۋ
اراسىنداغى ايرىماسىن مىنادان انىق كورىۋىگە بولادى.

بەينەلەۋ مىيسالى:

جان ەركەم مەن جۇرەمىن مىناۋ كۆي مەن.
بارماەكەن عاشىق حارىن مەندەي سۇيگەن.
سەن ۇيىر شام اينالا ۇشقان مەن پارۋانا
اينالىب الامەن دەپ وتقا كۆيگەن
«موندانا مەن ۇيىر شام» دەگەننەن باستاپ اياغىنا شەيىن بەينەلەۋ بولادى.

بەرنەلەۋ مىيسالى:

وتقا ۇشار كوبەلەك،
قاراماي سورلى الدى-ارتەن.
ويىنا كىرىپ شىقايلى،
كۆيدىرەر دەپ وت جالىن.
شېرىق اينالىب ەنتەلەپ
جۇرەدە ۇيىر ۇاقى ول قونار..
ۇمتىلعان وتى سورلىنى
كۆيدىرەردە تەز تىنار.

Бұл келтірілген екі мыйсалдың екеуінде де адам күйінің көбелекке ұқсастығы айтылады. Ол ұқсастығын қысқалап айтқанда, бейнелеу болып, ұлғайтып айтқанда, бүтін мыйсалға айналып, бернелеу болып кетеді.

«Қырық мыйсалдағы» мыйсалдардың, Абай кітабындағы мыйсалдардың бәрі бернелеу болады. Қазақтың «бернемен сөйлейді» деуінің өзі иә «пердемен жасырып сөйлейді» дегеннен шыққан, иә «бернемен сүгіреттеб сөйлейді» дегеннен шыққан боларға керек. Бұл екеуінің соңғысынан да алдыңғысы болыуының ықтималы мол, үйткені «бернемен сөйледі» деб қазақтар сөздің өз мағынасын жасырып, өзге мағынамен сөйлегенде айтады. Бернелеу сол мағынасы жасырын сөздің нағыз өзі.

Бернелеу біткеннің бәрінің лебіз мағынасынан басқа астыртын мағынасы болады. Бернелеу өте ұзақ болса, айтыушы байандаб береді, иә болмаса ұшығын көрсетіп қояды. «Қырық мыйсалдағы» жана мыйсалдардың көбінде-ақ бернелеудің астыртын мағынасынан байандауы, шешуі бар. Жоғарыда айтылған Мағжан бернелеуінің де айағында мынадай байандауы бар.

Құрбылар, іске бет алсақ,
Ойламай қанат қақбалық.
Анау жарық, алтын деб,
Көрінгенге шаббалық.

Жолымен кетсек қанаттың,
Көбелектей күйерміз.
Алам деб алтын барғанда
Күлден кебін кійерміз.

بۇل كەلتىرگەن ەكى ميسالدىڭ ەكەۋىنىدە دە ادامنىڭ كۆيى-
نىڭ كۆپلەككە ۇقاساتىعى ايتىلادى. ول ۇقاساتىمىن قىسقالاب
ايتقاندا، بەينەلەۋ بولىپ، ۇلايتىب ايتقاندا، ءبۇتىن ميسالعا اينال-
لىپ، بەرنەلەۋ بولمىپ كەتەدى

«قىرىق ميسالداغى» ميسالداردىڭ، اباي كىتابىنداغى ميسال-
داردىڭ ءبارى بەرنەلەۋ بولادى. قازاقتىڭ «بەرنەمەن سويلەيدى»،
دەۋنىڭ ءوزى يا «پەردەمەن جاسىرىپ سويلەيدى» دەگەننەن
شىققان. يا «بەرنەمەن سۇگرەتتەپ سويلەيدى»، دەگەننەن شىققان
بولارعا كەرەك، بۇل ەكەۋىنىڭ سوڭقىسىندا الدىڭشىسى بولۇر-
نىڭ بىقتىمالى مۇل: ۇيتكەنى «بەرنەمەن سويلەيدى»، دەپ قازاقتار
ءسوزدىڭ ءوز ماغاناسىن جاسىرىپ، ءوزگە ماغانا مەن سويلەگەننە
ايتادى، بەرنەلەۋ سول ماغاناسى-جاسىرىن ءسوزدىڭ ناعىز ءوزى.
بەرنەلەۋ بىتكەننىڭ ءبارىنىڭ لەپىز ماغاناسىنان باسقا استىر-
تىن ماغاناسى بولادى. بەرنەلەۋ وتە ۇزاق بولسا، ايتىۋشى بايانداپ
بەردى. يا بولماسا ۇشىمىن كورسەتىپ قويدى. «قىرىق ميسالداغى»،
جانا ميسالداردىڭ كوپىندەاق بەرنەلەۋدىڭ استىرتىن ماغاناسىنىڭ
بايانداۋى شەشەۋى بار. جوعارىدا ايتىلعان ماغانا بەرنەلەۋنىڭ دە
ايغىندا مىناداي بايانداۋى بار:

قۇربىلار سىكە بەت الساق،
ويلاماي قانات قاقبالىق،
اباۋ جارىق التىن دىب
كورىنگەنگە شايبالىق.

جولى مەن كەتسەك قاناتتىڭ
كۆپلەككە كۆيەرمىز
الام دەپ التىن بارغاندا
كۆلدەن كەبىن كەيەرمىز.

Жоғарыда көрсетілген «Адамдық дыйқаншысы» деген сөз бернелеудің астыртын мағынасының ұшығын көрсетіу болады. Шетін сездірген соң, ар жағының бәрі түсінікті. Бернелеу шығарманың неғұрлым лұғаты жайнақы, ойнақы келсе, әдемі болыб шығады. Лұғатында жайнақылық, ойнақылық кем болса, бернелеу әдемі сөз болмай, әншейін сөзге айналып кетеді. Әсіресе бернелеу әншейін сөзге айналып кететіні лұғат жағының толық болыуына назар салмай, тек бейнелеу, ұқсату жағына ғана ілтипат еткенде болады. Әдемі бернелеуге қойатын сын мынау түрлі болыуы керек.

Бернелеудің астарын қойа тұрып, оң жағын алғанда, астыртын мағынасын қойа тұрып, лебіз мағынасының өзін алғанда жолы қанша? Ұқсастығының сәйкестігі қанша? Дәл келе ме? Болмаса, июмен, бұраумен келіп, әдейі бернелейін деген ниеті көш жерден көзге түсіп тұра ма, иә болмаса ұқсастығы өте алыс, көруге тым қараңғы ма? Егер де бернелеудің шешуі бар болса, онысының қажеті қанша? Керек болған халде өте ұзын емес пе? Ақылды ғана қанағаттандыра ма, болмаса көңілге иә қиалға тиісті сыбағасын да бере ме? Бернелеудің өзі болсын, байандауы болсын, лұғаттың өте жинақы, ойнақы келгенін жақтырады. Бернелеудің өзінің де, байандауының сынына үлгі болыуға жарарлық «Қырық мыйсалдағы» «Ійттің достығы» деген сөз жоғарғы айтылған сынмен сынағанда мұның өз басынан да, байандауынан да сын табылмайды.

جوعارىدا كورسەتىلگەن «ادامىلىق دىيەنشىسى» دەگەن بىرنە-
لەۋدىڭ ايرىقىشا بايانداۋى جوق، بىراق كىمكە ايتىلىپ وتىرعان
سوز ەكەننىڭ ۇشەي كورسەتىلگەن:

«كوڭىلىن كوگەرتىۋگە قۇل قالماقتىڭ»، دەگەن سوز بىرنە-
لەۋدىڭ استىرتىن ماغاناسنىڭ ۇشەين كورسەتمەۋ بولادى. شەتن
سەزدىرگەن سولك، ار جاعىنىڭ بارى تۇسىنىكتى. بىرنەلەۋ شىعار-
مانىڭ نەغۇرلىم لۇعاتى جايىناقى، ويناقى كەلسە، ادەمە بولمىش
عادى. لۇعاتىندا جايىناقلىق، وينا قىلىق كەم بولسا، بىرنەلەۋ ادەمە
سوز بولماي، انشەين سوزگە اينالىپ كەتەدى. اسرەسە بىرنەلەۋ
انشەين سوزگە اينالىپ كەتەتۇنى لۇعات جاعىنىڭ تولق بولۇشنا
نازار سالماي، تەك بىينەلەۋ، ۇقساتمۇ جاعىنا عانا ەلتىيات تەكەندە
بولادى: ادەمە بىرنەلەۋگە قوياتۇن سىن مىناۋ تۇرلى بولۇ كەرەك.
بىرنەلەۋدىڭ استارىن قوياتۇرىپ، ۇلك جاعىن العاندا، استىر-
تىن ماغاناسىن قويا تۇرىپ، لەبىز ماغاناسىنىڭ ۇزىن العاندا، جولى
قانشا؟ ۇقساستىننىڭ سايكەستىگى قانشا؟ ەدال كەلمە؟ بولماسا،
ئىيۇمەن، بوراۋمەن كەلىپ ادەبى بىرنەلەپىن دەگەن نىيەتى، كوش
ھەردەن كوزگە ئۇسىب تۇرما؟ يا بولماسا، ۇقساستىنى وتەلسى،
كورىۋگە تىم قاراڭىما؟ ەگەردە بىرنەلەۋدىڭ شەشمۇ بار بولسا،
ونسىنىڭ قەجەتى قانشا؟ كەرەك بولغان قالدە، وتە ۇزىن مەس بە؟
اقىلدى عانا قاناعاتاندىراما؟ بولماسا، كوڭىلكە ياقىبالعا ئىيىستى
سىباغاسىندا بەرمە؟

بىرنەلەۋدىڭ ۇزى بولسىن، بايانداۋى بولسىن، لۇعاتتىڭ وتە
جايىناقى. ويناقى كەلگەننى جاقىترادى. بىرنەلەۋدىڭ ۇزىنىڭ دە،
بايانداۋىنىڭ دا سىمىنا ۇلگى بولۇعا جارارلىق «قىرىق مىسالداغى»
«ئىيتىڭ دوستىنى» دەگەن سوز، جوعارى ايتىلغان سىن مەن
سىناغاندا مۇنىڭ ۇز باسىندا، بايانداۋىناندا سىن تاپىلمايدى،

Мұнда бернелеуге керек болатұн лұғат жый-
нақылығы да, лұғат мағынасын қойыб, тысқы лебіз
мағынасын алғанда да йттiң мiнезiн дұрыс сүгiреттей-
тұн, тындауға тұрарлық сөз болыб шығады:

ЙТТІҢ ДОСТЫҒЫ.

Бір байдың «Төрткөз», «Мойнақ» төбеттері,
Өздері йт болса да әдебті еді.
Түнде үріб, күндіз үрмей, жәй жататұн
Болады әдебті йттiң әдеттері.

Түс мезгіл екі төбет тойыб жатыб,
Кемпір наз, өкбе үшін қойыб жатыб.
Ас үйдің алдындағы күн шуақта
Сөйлесті әр нәрсенің басын шатыб.

Сөз қылды жақсылықты, жамандықты,
Жомарттық, мырзалық бен сараңдықты.
Достықтың, дұшпандықтың жайын сөйлеб,
Қолға алды татулық бен араздықты.

Ділмарсыб сол ұуақытта айтты «Мойнақ»:
Менсіз-ақ қара, Төрткөз, өзің ойлаб.
Дүнійеде онан артық не нәрсе бар?
Таласбай, тұрсаң татыу күліб-ойнаб?

Дос болсаң құшақтасыб, жанға балаб,
Сөз айтсаң бір-біріңе шырақ-қарақ,
Алты күн ашаршылық көрсең-дағы,
Жемесең бірің жоқта бірің тамақ.
Достың досы жұлдырмас жауға түгін;

مۇندا بەرنەلەۋگە كەرەك بولاتۇن لۇعات جايناقلىغىدا، لۇعات وي-
ناقلىغىدا تۇگەل. بۇل مىسالدىڭ بشكى استىرتىن ماعاناسىن
قويىپ، تىسقى لەبىز ماعاناسىن العاندا ئىتتىڭ مەنەزىن دۇرس
سۇگىرەتتەپتۇن، تىڭداۋغا تۇرارلىق سوز بولىپ شىعادى.

ئىتتىڭ دوستىمى.

ئىبىر بايدىڭ «ئورت كوز»، «مويىناق»، تەوبەتتەرى.

وزدەرى ئىت بەلسادا ادەبىتى ەدى

تۇندە ئۇرىپ، كۇندىز ۇرمەي جاي جاناتۇن

بولادى ادەبىتى ئىتتىڭ ادەتتەرى.

ئۇس مەزگىل ەكى توبەت تويىپ جاتىپ،

كەمپىرناز، وكبە، ئۇشىن قويىپ جاتىپ،

اس ۇيدىڭ الدىنداغى كۇن شۇۋاقتا

سويلەستى ەر نارسانىڭ باسىن شاتىپ.

سوز قىلىى جاقسىلىقتى، جاماندىتى،

جومارتتىق، مىرزالىق بىن ساراڭدىقتى.

دوستىقتىڭ، دۇسپاندىقتىڭ جايىن سويلەپ،

قولعا الدى تاتمۇلىق بىن ارادىقتى.

ئىدىلارسىب سول ۇۋاقتىتا ايتتى «مويىناق»:

مەنسىزاق قارا، «ئورت كوز»، ۇزىڭ ويلاپ.

دۇنيەدە ونان ارتىق نەنارسە بار؟

تالاسباي، تۇرساڭ تاتمۇ كۇلىپ ويناب.

دوس بولساڭ قۇشاقناسىب جانغا بالاب،

سوز ايتساڭ ئىبىر بىرىڭگە شىراق-قاراق.

التى كۇن اشارشلىق كورسەڭداغى،

جەمەسەڭ ئىبىرىڭ جوقتا ئىبىرىڭ تاماق.

دوستىڭ دوسى جۇلىدىرماس جاۋغا تۇگىن؛

Еш нәрсе айырмаса ара жігін.
Бірінің қабағына бірі қараб,
Білімесе күннің қалай өткендігін.

Не бар деб дүниеде мұнан артық?
Мен қалыб, бір қыйалға тұрмын бүгін.
«Жолдыайак», «ақсақ Құтбан», «жаман Сарқұс»,
Солар да таб-тату боб жүр, біздер түгіл.

Сөйлейді маңызданыб, енді «Төрткөз»:
«Мойнеке, мұның әбден айтарлық сөзі.
Тұрмайтын бір күн тату неміз бар деб,
Мен-дағы ойлаушы едім осыны әр кез.

Не келіб, тірі жүрсең, не кетбейді?
Араз боб екеумізге не жетбейді?
Тамақ тоқ, өркені өссін ійеміздің!
Тійіссіз сөгіб, соқбай, құрметтейді.

Расты рас демей, танамыз ба?
Бір сөтке татыулық жоқ арамызда.
Тұрмайтұн ренжуге аз нәрсеге
Екеуміз таласамыз, барамыз да.

Мұндай іс арасында болған емес,
Көз салсақ бұрынғы өткен бабамызға.
Атаның жолын қумай лаққанда,
Тұура жол содан артық табамыз ба?».

Бұл сөзге көңілденіб Мойнақ тасты,
(Ол үлкен, онан гөрі Төрткөз жас-ты).
«Төрткөзім!», «Мойнекем!» деб бірін-бірі,
Дос болыб, серт айтысыб, құшақтасты.

ئەش نارسە ئېرىمسا ارانچىگىن.
ئېرىنىڭ قايغىغا ئېرى قاراپ،
بىلمەسە كۈننىڭ قالايمىكىنى.

نە باردەب دۇنيەدە مۇنان ارتىق؟
مەن قالىپ ئېرىقىغا تۇرۇمىن بۇگۈن.
«چولمى ئايىق» افساق «قۇتبان، جامان-سارقۇس»
سولاردا تاب-تاتىۋۇ چۈر بىزدەر تۇگىل.
سويلىپىدى ماڭىزدان ئېلىنى «تورت كوز»
مويىن ەكە مۇنىڭ ئېدىن ايتارلىق ئسوزى.
تۇرمايتۇن ئېرىكۈن تاتىۋۇ نەمىز باردەب،
مەن داعى ويلانۇشى دەيم، وسىنى ار كەز.

نەكەلىپ ئىرى چۇرسىڭ نە كەتەيدى؟

اران بوب ەكەۋمىزگە نە جەتەيدى؟

تاماق توق وركەنى ئسسىن بىمىزدىڭ!
ئىسسىن سوكىب سوكباي قۇرمەتەيدى.

راستى، راس دەمەي تانامىزبا؟

ئېرى سۈنكە تاتىۋۇلىق چوق ارانمىزدا.

تۇرمايتۇن بىرەنجىۋگە از نارسەگە

ەكەۋمىز تالاسامىز بارانمىزدا.

مۇنداي ئس ارانمىزدا بولغان مەس،

كوزسالساق بۇرىنچى وركەن بابامىزغا.

اتانىڭ چولمىن قۇۋماي ۇلاققاندا،

تۇۋرا چول سونان ارتىق تابامىزبا؟

بول سوزگە كوگىلىكەن بى مويىن تاستى؛

(ول ۇلكەن ونان كورى ئتورت كوز جاستى)

«تورت كوزىم!» «مويىن ەكەم!» دەپ بىرىن ئېرى،

دوس بولمى سەرت ايتىسىپ قۇشاق تاستى.

Екеуі бірін-бірі сүйді, құшты,
Қызығы басылмаған достық күшті.
Ас үйден лақтырылған бір омыртқа,
Солардың нақ жанына келіп түсті.

Көрген соң майлы сүйек ійт тұра ма?
Құшағын жазыб ала жүгірісті.
Достықты, айтқан сертті былай қойыб,
Екеуі бір-біріне салды тісті.

Досты дос мұнан артық қалай сыйлар,
Жүндері бұрқыраған аспанға ұшты.
Сұу құйыб үстеріне, жыйылған жұрт
Екеуін зордан ғана айырысты.

Ійттерге таласса да жарасады,
Әйтбесе ійт әдетінен адасады.
Дос болған адамдарға қараб тұрсақ,
Бійікбен тең деб болмас аласаны.

Сүйектей арасына нәрсе түссе,
Ійттерден олар артық таласады.

Әсірелеу.

Бір нәрсені өте асырып иә өте кемітіп айтыу әсірелеу болады.

«Көб түкірсе, көл болар» деген мақал, «Көзінің жасы көл болды» деген мақал түкірік бен көз жасын өте асырып айтып отыр. «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар» деген мақал, «Бойы бір тұтам» деген мақал арықтың күші мен аласаның

ەكەۋى بىرىن بىرى سۇيىدى قۇشتى.
قىزىنى باسلىماغان دوستىق كۇشتى.
اس ۇيدەن ۇلاقتىرعان بىر ومىرتقا
سولاردىڭ ناق، جانىنا كەلب ەتۇستى.
كورگەن سولڭ مايلى سۇيەك ئىت تۇراما؟
قۇشاعىن جازىت الا جۇگىرىستى.
دوستىقتى ايتقان سەرتتى بۇلاي قويىب،
ەكەۋى بىر بىرىنە سالىدى ئىستى.
دوستى دوس مۇنان ارتىق قالاي سىيلار،
جۇندەرى بۇرقىراعال اسپانعا ۇشتى.
سۇۇ قۇيىب ۇستەرىنە جىيىلغان جۇرت
ەكەۋىن زوردان ئانا ايرىستى.
يىتتەرگە تالاسادا چاراسادى.
ەتبەسە ئىت ادەتىن اداسادى.
دوس بولغان ادامدارعا قاراب تۇرساق،
بىيىك بىن تەككەب بولماس الاسانى
سۇيەكنەي اراسىنا نارسە تۇسسە،
ئىتتەردەن ولار ارتىق تالاسادى.
اسىرەلەۋ.

بۇ نارسەنى وتە اسىرىپ، باوتە كەمىتىپ ايتىۋ-اسىرەلەۋ
بولادى.

«كوب تۇكىرسە، كول بولار» دەگەن ماقال، «كوزىنىڭ جاسى
كول بولدى» دەگەن ماقال، تۇكىرىك بىن كوز جاسىن وتە اسىرىپ
ايتىپ وتىر. «قارا ارىمقاق ارسا قارعا ادىم جەر موڭ بولار» دەگەن
ماقال، «بويى بىر تۇتام» دەگەن ماقال ارىقتىڭ كۇشى مەن، الاسانىڭ

бойын өте кемітіб тұр. Ақындардың өлеңінде де не осындай өте асырыб, не өте кемітіб айтыу көб болады. Бұлай айтыудағы мақсат сөздің әсерін күшейту, әсірелеу, әсіресе ескі сөздерде ескі ақындардың айтысқан иә мақтаған өлеңдерінде, батырлардың жырларында көб ұшырайды. Алаша Байтоқ ақын Жәңгір ханның істеген ісін айтыб жоқтаған сөзінде былай деген жері бар:

Тастан сарай салдырған,
Ол салдырған сарайдың
Айналасы айшылық,
Көлденеңі күншілік.

Мұның соңғы екі жолында айтылған сөздер әсірелеу болады. «Қобыланды батырда» мынадай әсірелеулер бар:

1. Астындағы Бурылдың
Жоғарғы ерні көк тіреб,
Төменгі ерні жер тіреб
.....

2. Асқар төбе бел еді,
Бірде шауыб желеді.
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеб тійген тұяғы
Ұршығынан енеді.
.....

3. Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қысыныб,
Бес жүз құлаш жазылды.
.....

بويىن وتە كەمىتىپ تۇر. اقىنداردىڭ ولەڭىندەدە نە وسىنداي وتە
 اسىرىپ، نە وتە كەمىتىپ ايتىۋ كۆپ بولادى. بىولاي ايتىۋداعى
 ماقسات سوزدىڭ اسەرىن كۇشەيتىۋ. اسىرەلەۋ اسىرسە ەسكى
 سوزدەردە ەسكى اقىنداردىڭ ايتىسقان ياماقىتاعان ولەڭدەرىندە،
 باتىرلاردىڭ جىرلارىندا كۆپ ۇشرايدى. الاشاي بايتوق اقىن جانگىر
 قانىڭ ىستەگەن ۇسىن ايتىپ جوقىتاعان سوزىندە بۇلاي دەگەن
 جەرى بار:

«تاستان ساراي سالىدىغان،
 ول سالىدىغان سارايدىڭ
 اينالاسى ايشىلىق،
 كۆلەنەنى كۇنشىلىك».

مۇنىڭ سوڭغى ەكى جولىندا ايتىلغان سوزدەر اسىرەلەۋ بولادى
 «قوبىلاندى باتىر»، دا مىناداي اسىرەلەۋلەر بار:

- (1) استىنداغى بۇۋرىلىڭ
 جوعارغى ەرنى كۆك تىرەپ،
 تومەنگى ەرنى جەر تىرەپ،

- (2) اسقار توبە بىل ەدى
 بىردە شاۋىب جەلدى.
 كۆلەنەن جاتقان كۆك تاسقا
 تىكتەپ تىيگەن تۇياعى
 ۇرشىمىنان ەندى

- (3) اتنىڭ جولى قازىلدى.
 ۇمىتلغاندا قىسىمىپ
 بەس جۇز قۇلاش جازىلدى.

4. Қарсы келген қабақтан
Қарғыб, асыб жөнелді.
Сеңгір-сеңгір таулардан
Секіріб, асыб жөнелді.

(Қобыланды батыр)

5. Тийеді ер пайдасы сасқан жерде,
Етегін ер жаңылыб басқан жерде.
Жаманға жазатайым ісің түссе,
Қабысыб қалады екен аспан жерге.

6. Қарағым, сапар шектің бөтен елге,
Қош айтыу қыйын болды кетер жерге.
Мегзеген қор қызына сен кеткен соң,
Түсті ғой шыр айналыб аспан жерге.

7. Қарағым, бөтен елге сапар шектің,
Айтысыб, қош, аман бол, бізден кеттің.
Жаманға малын берген еріп кетіб,
Досынды ойнаб жүрген зар еңіреттің.
Алайда еш өкбем жоқ, саған шырақ,
Аспаннан қан жауған күн сертке жеттің.

.....

(Ғайныкей мен Қызтойым)

Мезгеу.

Бір ұғым орнына екінші бір ұғым айтылуы мезгеу болады. Мезгеу мынадан шығады:

1) Ана ауылға Омар, Оспан, Асан, Үсен келді деудің орнына ана ауылға Омарлар келді дейміз. Омарлар келді деуіміз мезгеу болады.

4 قارىسى كەلگەن قاباقتان
 قارغىپ اسىپ جونەلدى.
 سەككىز-سەككىز تاۋلاردان،
 سەككىز اسىپ جونەلدى.
 (قوبىلاندى باتىر)

5 تىپەدى ەر پايلاسى ساسقان جەردە.
 ەتەگىن ەر جەڭىلىپ باسقان جەردە.
 جامانغا جازا تاپىم ئىسىڭ تۇسسە،
 قابىسىپ قالادى ەكەن اسپان جەرگە

6 قاراعىم ساپار شەكتىڭ بوتەن ەلكە،
 قوش ايتىۋ قىيىن بولدى كەتەر جەرگە.
 بەگىزەگەن قورقىزىنا سەن كەتكەن سوڭ،
 تۇستى عوي شىمرايىلىپ اسپان جەرگە.
 قاراعىم بوتەن ەلگە ساپار شەكتىڭ.

7 ايتىسىپ: «قوش امان بول»، بىزدەن كەتتىڭ.
 جامانغا مالىن بەرگەن ەرب كەتتى.
 دوستىڭنى ويناب چۇرگەن زار ەكشەتتىڭ:
 الايدا ەش وكبەم جوق ساغان شىمراق
 اسپاننان قن جاۋعان كۇن سەرتكە جەتتىڭ.

(غايىمكەي مەن قىزتويىم)

مەزگەۋ.

بىر ۇعىم ورنىنا ەكىنشى بىر ۇعىم ايتىلمىۋى مەزگەۋ بولادى. مەزگەۋ مىنادان شىعادى.

1) «انا اۋىلغا ومار، و سپان، اسان، ۇسىن كەلدى»، دەۋدىڭ ورنىنا انا: «اۋىلغا ومارلار كەلدى»، دەيمىز. ومارلار كەلدى دەۋىمىز مەزگەۋ بولادى.

2 Үй кімдікі екенін ұмытпа, үйге қара деудің орнына шаңыраққа қара дейміз. Шаңырақ мезгеу болады.

3) Осы ауылдың адамдары жүдеу екен деудің орнына осы ауылдың адамы жүдеу екен дейміз. Адамы мезгеу болады.

4) Абайдай ақын қазақтан тұуа бермейді ғой деудің орнына Абайлардай ақын қазақтан тұуа бермейді ғой дейміз. Мұнда Абайлар мезгеу болады.

5) Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге жайылады дейміз. Отыз тістен шыққан сөз отыз емес, қырық рулы йаки жыйырма рулы елге жайылатұн шығар, біз білмейміз. Отыз деб кесіб айтыуымыз мезгеу болады.

Мезгеумен айтылған сөз жәй айтылған сөзден жыйнақы, шыйрақ келеді, сондықтан мезгеу ақындар сөзінде көб ұшырайды.

1) Ант ішкен күнде берген жаны құрсын!
Арын сатыб, тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойыб,
Құу тілмен құулық сауған заңы құрсын!

(Абай)

2) Кім біліб, ер еңбегін сезіп жатыр,
Кім шыдаб жолдастыққа төзіб жатыр.
Сасық мый, сасық жүрек санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіб жатыр.

(Маса)

3) Болған соң ағаң болыс, ендігің не?
Таласыб мен болам деу кемдігің де.
Сөзімді достық білмей, қастық білсең,
Қаларсың Алтынбектің түндігінде.

(Бұдабай ақын)

۲) «ئۇي كىملىكى كەنەن ۋىتىبا، «ئۇيگە قارا»، دەۋىدىڭ
 ورنىنا شاكتىراققا قارا دىمىز. شاكتىراق مەزگىڭ بولادى
 ۳) «ئوسى اۋىلىڭ ادامدارى جۇدەۋ ەكەن دەۋىدىڭ ورنىنا
 «ئوسى اۋىلىڭ ادامى جۇدەۋ ەكەن»، دەيمىز. ادامى مەزگىڭ بولادى.
 ۴) «ابايداي اقىن قازاقتان تۇۋا بەرمەيدى عوي»، دەۋىدىڭ
 ورنىنا «ابايلاردى اقىن قازاقتان تۇۋا بەرمەيدى عوي»، دەيمىز. مۇندا
 ابايلار مەزگىڭ بولادى.

۵) وتىز تىستەن شىققان سوز وتىز ۇرىۋىلى ەلگە جايلادى
 دەيمىز. وتىز تىستەن شىققان سوز دەمس. قىرىق ۇرىۋىلى، ياكى
 جىرما ۇرىۋىلى ەلگە جايلاتۇن شىعار. بىز بىلمەيمىز. وتىز دەپ
 كەسب ايتىۋىمىز مەزگىڭ بولادى.
 مەزگىڭمەن ايتىلغان سوز جاي ايتىلغان سوزدەن
 جاپتاقى: شىمىراق كەلەدى سوندىقتان مەزگىڭ اقىندار سوزىندە
 كوب ۇشرايدى

1) انت بىشكەن كۇندە بەرگەن جاني قۇرسىن!
 ارىن ساتىب تىلەنكەن مالى قۇرسىن!
 قىسقا كۇندە قىرىق جەرگە قويما قويىب.
 قۇۋ غىلىمىن قۇۋلىق ساۋعان زاكى قۇرسىن!
 (اباي)

2) كىم بىلىبەر ەكەنگەن سەزىب جاتىر.
 كىم شىداب جولداسنىققا تۈزىب جاتىر.
 ساسىق مەي ساسىق جۇرەك سانسىزدار
 الاكىسىزاق مالتاسىن مەزىب جاتىر.

3) بولغان سولك اعالك بولس ەندىگىڭ نە?
 تالاسىبمەن بولام دەۋ كەملىگىڭ دە.
 سوزىمدى دوستىق بىلمەي، قاستىق بىلسەڭ.
 قاراسىن التىن بەتتىڭ تۇندىگىنە.
 (بوداباي اقىن)

4) Түрленіп жыйырмада кйдім кйім,
Түсiрдiм атын ұстаб, мырза-бiйдiң.
Көрiнсе қайда жақсы өзiмсiнген,
Келсейшi, қайта айналып жiгiт күйiм.

(Наурызбай бий)

5) Жау жоғары, бiз төмен,
Жеткен екен қамалға.
Наурызбай сынды сұр перен.

(Нысанбай жырау)

6) Қайырсыз толыб жатыр Қарынбайлар,
Қолы ашық аз табылар Атымтайлар.
Ат майын ағайынға берер ме екен?
Ат айаб, тайын мiнiб жүрген байлар.

.....

Әсерлеу (лептеу)

Әсерлеу деб сөздің әсерін күшейтiб сөйлеудi айтамыз. Әсерлеу көңiл күйiнен шығыб, көңiлге күй түсiредi. Көңiл қалыбты, тыныш күйiнде тұрғандағы адамның аузынан шыққан сөз бен көңiл көтерiңкi иә бәсең ұуақытта адам аузынан шыққан сөздің екеуi бiрдей болмайды. Әсерлеудiң көбiнесе айтылатұн түрлерi мынау: 1) Арнау; 2) Қайталақтау; 3) Шендестiрiу; 4) Дамыту; 5) Түйдектеу; 6) Бүкбелеу; кекесiндеу.

I. Арнау. Арнаудың өзi үш түрлi болады: 1) Сұрай арнау; 2) Зарлай арнау; 3) Жарлай арнау.

1. Сұрай арнау мыйсалдары:

Не жазыб ем, Құдай-ау, мен қазаққа?
Мүбтәла қыб салғандай мұнша азабқа.

4 تۇرلەنمىب جىيرىمادا كىيىم كىيىم.
 تۇسۇردىم اتىن ۇستاب مىوزا-ئىيىدىڭ.
 كورننە قايدا جاقسى وزىمىنىڭ،
 كەلسىشى قايتا اينالىب جىگىت كۇيىم.
 (ناۋرۇزباي ئىيى)

5 جاۋ جوعارى ئىز تومەن
 چەتكەن ەكەن قامالغا.
 ناۋرۇزباي سىنىدى سۇرپەرەن.

(ئىسناپاي جىراۋ)

6 قايرىسىز تولىب جاتىر قارىنبايلار.
 قولى اشىق از تەبىلار اتمەتبايلار.
 ات ماينىن اءاينغا بەرەر مە ەكەن؟
 ات، اباپ تاينىن ئىنىب جۇرگەن بايلار.

اسەرلەر (لەيتەۋ).

اسەرلەر دەپ سۆزدىڭ اسەرىن كۇشايتىپ سويلەۋدى ايتامىز.
 اسەرلەر كوكىل كۇيىنەن شىعب، كوكىلگە كۇي تۇسۇردى.
 كوكىل قالىبتى تىنىش كۇيىندە تۇرغانداى ادامنىڭ اۋزىنان
 شىققان سۆز بەن كوكىل كوتەرىشكى ياباسەڭك ۇۋاقتتا ادام
 اۋزىنان شىققان سۆزدىڭ ەكىۋى بىردەي بولمايدى. اسەرلەۋدىڭ
 اسلى وسىنان شىعادى. اسەرلەۋدىڭ كوبىنەسە ايتىلاتۇن تۇرلەرى مىناۋ:

- 1 ارناۋ 2 قايتالاقتاۋ، 3 شەندەستىرۋ، 4 دامىتەۋ،
- 5 تۇيدەكتىۋ، 6 بۇكىلەۋ، كەكەسىندەۋ.
- 1 ارناۋ. ارناۋدىڭ ۇزى ۇش ئۇرلى بولادى: 1 سۇراي
- ارناۋ، 2 زارلاي ارناۋ، 3 جارلاي ارناۋ.

1 سۇراي ارناۋلاردىڭ مىيسالدارى.

نە جازىب ەم قۇداي اۋ مەن قازاققا?
 مۇبتالاقىب سالىعانداي مۇنشا ازابقا.

Адамшылық есебіне кірісіб,
Қолы жетсін дегеніміз бе азатқа?

Барма, қазақ, мұнан басқа қылғаным?
Неңді шаштым, неңді бұздым, былғадым?
Аштан өлген аталарың бар ма еді?
Тамақ үшін сатқан ійттер ыйманын.

(Маса)

Ұу-шұу боб қыбырлаған төрт түлік мал,
Есетін солтүстіктен салқын самал.
Апырым-ай! Қандай жауыз тағдыр деген,
Бұйырған тұтқын болыб жат та, қамал.

(Мағжан)

Барма, тобқа шақырмай,
Жат үйіңде, шатылмай!
Шыдармын ба, йапырым-ай,
Жатуға шықбай үйде енді!

Қатыныңның ойнасын,
Көрсен, білсең қоймасын.
Не ойлар едің өз басың?
Сонымен тең біз де енді.

(Абай)

Алдымызда көрінген,
Балабамның таулары.
Артымызда көрінген,
Үргеніштің аңғары.
Енді бізге күн қайда,
Қайтыб соған барғалы?

ادامشلىق سەيپىز كېرىسىپ،
قرل جەتسىسىن دەگەنمىز بە ازاتقا؟
بارما قازاق مۇنان باسقا قىلغانىم؟
نەگدى شاشتىم، نەگدى بۇزدىم، بىلغادىم؟
اشتان ولگەن اتالارىڭ بارما ەدى؟
تاماق ءۇشىن ساتقان يىتتەر بىمانىن.

(ماما)

ۋۋ-شۇ بوب قىبىرلاغان ءتورت تۇلك مال.
سەتۇن سول تۇستىكتەن سالقىن سامال.
اپىرىم اي! قانداي جاۋىز تاعدىردەگەن
بۇيىرعان تۇتقىن بولىپ جاتدا قامال؟

(ماعجان)

بارما توبقا شاقىرماي،
جات ۇيىگنە شاتىلماي!
— شىدارمىن با، اپىرىم اي!
جاتىۋعا شىقباي ۇيدە ەندى!
قاتنىڭنىڭ ويناىسىن،

كورسىڭ، بىلىسىڭ قويماىسىن.
نە ويلار ەدىڭ ءوز باسىڭ؟
سونى مەن تەڭ ءبىزدە ەندى.

(اباي)

الدىمىزدا كورىنگەن
بالامنىڭ تاۋلارى.
ارتىمىزدا كورىنگەن
ۇرگەنىشتىڭ اڭغارى.
ەندى بىزگە كۇن قايدا
قايتىپ سوعان بارعالى؟

А, дариға, дүнийе-ай!
Көкірегімнің арманы.

Күндер қайда басқандай?!
Еттім қайрат мен жаста.
Қан қарадан жасқанбай

.....
Күдірет Алла, не жаздым?
Бір сағатта тосқандай!

(Жүсіб-бек бен Ақымет-бек)

Желі толған сар түйе
Ағажан, кімге тапсырдың?
Қора толған ақты қой
Ай көке, кімге тапсырдың?
Тоғай толған мың жылқы
Күн көке, кімге тапсырдың?
Тоқсанда әкең Тоқтарбай
Алпыста шешең Аналық
Бірге тұуған мен зарлық
Ақ көке, кімге тапсырдың?
(Қобыланды батыр)

2. Зарлай арнау мыйсалдары:

Ойпырым-ай, Алла-ай, жасаған!
Қысылды ғой шыбын жан.
Құуат кеміб барады.
Көб болды мынау аққан қан,
Тәңірі, өзіңе жылайын!

ا، دارىيغا، دۇنىمە اي!
كوكىرەگىمنىڭ ارمانى.
كۈندەر قايدا باسقانداي؟!
دېتىم قايراتمەن جاستا
قان قارادار جاسقانىباي.
قۇدىرەت الل، نە جازدىم?
بىر ساعاتتا توسقانداي!
(جۇسۇب-بەك بەن اقمەت-بەك)

جەلى تولغان سار تۇيە،
اعاجان كىمگە تاپسىردىڭ?
قورا تولغان اقتى قوي.
اي كوكە كىمگە تاپسىردىڭ?
توعاي تولغان مىڭ جىلقى،
كۈن كوكە كىمگە تاپسىردىڭ?
توقساندا اكەڭ توقتارباي،
جان كوكە كىمگە تاپسىردىڭ?
الپىستا شەشكەڭ انالىق،
بىرگە تۇۋعانمەن زارلىق،
اى كوكە كىمگە تاپسىردىڭ?
(قوبىلاندى باتىر)

(2) زارلاي ارناۋ مىسالدارى:

ويپىردىم اي، اللاي جاساعان!
قىسىلى عوي شىبىن جان!
قۇۋات كەمىب بارادى.
كول بولدى مىناۋ اققان قان.
ئەكسىرى، وزىڭگە جىلايىن!

Қал жоқ, қалай тұрайын?!
Жүректі жара жеб барад,
Жасаған-ау, қалай шыдайын?!
.....

Сауықшыл есіл елім-ай!
Сарыарқа сайран жерім-ай!
Күмістей таза сұуы бар,
Айдын шалқар көлім-ай!
.....

Қыйналдың-ау, шыбын жан,
Тоқталсайшы ыстық қан!
Зарлайсың ғой жетім боб,
Бесікте қалған балапан!

(Мағжан)

3. Жарлай арнау мыйсалдары:

Бұл сөзге құлағың сал, ақын інім,
Ой-пікір, рухымыз жақын інім!
Ағалық прауосын қолыма алыб,
Келемін айтайын деб, ақыл інім!

(Маса)

Қара палуан Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек.
Жетім қалған қалқыңа
Тұлға болыб артыңа
Кім тыйанақ қазық ед?!

(Маса)

قال جوق قالاي تۇرايىن؟!
جۇرەكتى جارا جەب باراد.
جاساعان اۇ قالاي شىدايىن؟!

ساۋنقىشل ەسىل ەلم اي!
سارى ارقا سايران جەرىم اي!
كۇمىسىستەي تازا سۇۋى بار.
ايدىن شاقار كولىم اي!
قىينالدىڭ اۋ شىبىن جان!
توقتالسايشى سىتىق قان!
زارلايسىن عوي جەنىم بوپ،
بەسىكتە قالعان بالاپان!

(ماعجان)

3) جارا لاي ارناۋ مىسالدارى:

بۇل سوزگە قۇلاعىڭ سال، اقسىن ەنىم!
وي، پىكىر، رۇۋقىمىز جاقىن ەنىم!
اعالمىق پىراپاسىن قولما المى،
كەلمەن ايتايدىن دىب اقسىل ەنىم!

(ماسا)

قارا بالىۋان جانىسەك،
قاز داۋىستى قازىبەك.
جەنىم قالعان قاقىڭشا،
تۇلغان بولىپ ارتىڭشا.
كىم تىيا ئاق قازىق دە.

(ماسا)

Еркінді құу қайғыға берме, көңілім,
Күйленіп, бұрынғыдай керне, көңілім!
Қамығыб, жабырқадың неге мұндай?
Талпынып көкке құлаш серме, көңілім!

(Сәкен)

Ассалаумағалейкум, батыр Ерден!
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы кердең.
Ішінде көб қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көрінесің келген жерден

(Орынбай ақын)

Бір Аллаға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласбен тоқылық!
Оқысаңдар, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей ақ табылар.

(Алтынсары Ыбырай)

Пір Назар, Смайыл мен Жүсіб Назар!
Тілімді алсаң мұныңды қой, мырзалар!
Бар ма еді құлағыңда қалған нақыл,
«Тозған құудан тобтанған қарға озар».

(Бұдабай ақын)

б) Қайталақтау. Бір сөзді йаки лебізді қайта-қайта айтыу қайталақтау деб аталады. Ондай қайта-қайта айтыу нәрсенің өзіне йаки ғамалына көбірек назар салғызу үшін істеледі. «Кітабты әпер деймін, кітабты» дегенде кітапқа назар салғызу үшін кітабты қайта-қайта айтамыз. «Бару деген соң бар»

ەركىڭىدى قۇۋ قايمىغا بەرمە، كوڭلىم!
كۈيلەنىپ بۇرىنغىداي كىرنە، كوڭلىم!
قامىغىپ جابىرقادىڭ نەگە مۇنداي؟
تالپىنىپ كوككە قۇلاش سەرمە، كوڭلىم!
(ساكەن)

اسسالۇمىغا لايىكوم، بانىر ەردەن!
كەتىپ نۇر باق داۋلەتنىڭ تاغى كەردەن.
بىشىندە كوب قارغانىڭ بىر بۇركىتىي
كوزىمە كورنەسەن كەلگەن جەردەن.
(ورىمباي اقىن)

كەل بالالار، وقىلىق!
وقىغاندى كوڭلىگە
قىلاس بەن توقىلىق!
وقىساڭلار، بالالار.
شامىنا شىراق چاغلار.
تىلەگەتنىڭ الدىڭنان
بۇدەمەي اق تاپلار.

(التىنسىرى بىراي)

بىر نازار، سىمايىل مەن جۇسىب نازار!
غىلىمىنى سالڭ مۇنىڭدى قوي مېرزالار!
بارما ەدى قۇلاغىڭدا قالغان ئاقىل:
”توزغان قۇۋدان، توبىتەنغان قارغا وزار،“

(بۇدا باي اقىن)

ب) قايتالاقتاۋ. بىر سوزدى ياكى لەبىزدى قايتا-قايتا
ايتىۋ قايتالاقتاۋ دەپ اتالدى. ونداي قايتا-قايتا ايتىۋ-نارسەنىڭ
وزىنە ياكى عامالىنا كوپىرەك نازار سالغىزىۋۇشنى سىستەلەدى.
”كىتابتى اېەر دىيمىن، كىتابتى،“ دەگەندە كىتابقا نازار سالغىزىۋۇ
شۇش، ”كىتابتى،“ قايتا-قايتا ايتامىز. ”بار دەگەن سولڭ بار،“

дегенде бар да қайта-қайта айтамыз. Бару ғамалы-на назар салғызу үшін. «Қарай-қарай көзім талды» йаки «Сұрай-сұрай мезі қылды» дегенде көздің талуының, мезілеудің себебіне көбірек назар түсіріу үшін «қарау» мен «сұрау» қайта-қайта айтылыб тұр. Сол сыйақты бір сөзді қайта-қайта айтыу шығарма сөздерде де болады. Шығарыушы бірдемеге көбірек назар салғысы келгенде соны қайта-қайта айтады.

Мыйсалдар:

1) Мен кетемін, кетемін,
Мен кеткенмен айдалаға кетбеймін.
Айналыб елді өтемін.
Қадір білмес бұл ійтке,
Қарашы болыб не етемін.

(Ер Тарғын)

Ой деген – ұу,
Ауызға салсаң, қандырад.
Ой деген – ұу,
Жанды есінен тандырад.

2) Қайғыланба, соқыр сорлы, шекбе зар,
Мен күн ұлы, көзімде күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем
Күннен туған, гүннен туған Пайғамбар.

.....

Күншығыстан таң келеді, мен келем,
Көк күңіренед, мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, күн берем!

(Мағжан)

دەگەندە بار دى قايتا-قايتا ايتامز. بارىۋ عامالنا كوبرەك نازار
 سالغىزىۋ ءۇشىن، «قاراي-قاراي كوزىم تالدى»، دەگەندە ياكى
 «سۇراي-سۇراي مەزى قىلدى»، دەگەندە كوزدىڭ تالۋىنىڭ،
 مەزىلەۋدىڭ سەبەبىنە كوبرەك نازار ءۇسىرىۋ ءۇشىن «قاراۋ»،
 «مەن سۇراۋ»، قايتا-قايتا ايتىلىپ تۇر. سول سياقتى ءبىر سوزدى
 قايتا-قايتا ايتىۋ شىعارما سوزدەردە بولادى. شىعارىۋشى ءبىر دەمەگە
 كوبرەك نازار سالغىزمىسى كەلگەندە سونى قايتىل-قايتا ايتادى.

مىسالدار:

- (1) مەن كەتەمىن، كەتەمىن.
 مەن كەتكەن مەن ايدالعا كەتەيمىن.
 اينالىب ەلدى وتەمىن.
 قادىر بىلمەس بۇل يىتكە.
 قاراشى بولىپ نەتەمىن.
 (ەرتارعىن)

- وي دەگىن ۇۋ
 اۋزعا الساڭ قاندىرا :
 وي دەگەن ۇۋ
 جاندى سىنەن تاندىراد.
 (2) قايعىلانباء، سوقىر سورلى، شەكە زار.
 مەن كۇن ۇلى، كوزىمدە كۇن نۇرى بار.
 مەن كەلەمىن، مەن كەلەمىن، مەن كەلەم
 كۇننەن تۇۋعان، گۇننەن تۇۋعان پايعامبار

 كۇن شىعىستان تاڭ كەلەدى: مەن كەلەم.
 كوك كۇڭىرەنەد. مەن دە كوكتەي كۇڭىرەنەم .
 جەردىڭ ءجۇزىن قاراڭشىلىق قايتاعان.
 جەر جۇزىنە، نۇر بەرەمىن، كۇن بەرەم.
 (ماعجان)

Қазақ тілінде қайталақтау жоғарыда айтылған мәністен басқа жөнмен де айтылады. Бірдененің көбтігін көрсеткенде соны қайта-қайта атаб көрсетеміз. «Көре-көре көсем болар», «Сөйлей-сөйлей шешен болар» дегенде «көсем болыу» мен «шешен болыудың» себебтеріне назар салғызу мақсаты да бар. «Көру» мен «сөйлеудің» көбтігі де көрсетіледі.

Мыйсалдар:

1) Жылы-жылы сөйлесең,
Жылан інінен шығады.
Қатты-қатты сөйлесең
Кәпір діннен шығады.

2) Қора-қора қой жатыр,
Қарын-қарын май жатыр.
Түйе-түйе жүк жатыр.
Ауыл-ауыл ел жатыр.

3) Жол бойы көргеніміз егін де егін,
Қағазды жол-жол қылыб сызды.
Біік-біік ағаштар тұр,
Басында бүркіт ұйасы.

4) Асқар-асқар, асқар тау,
Асқардың ақ сұңқары
Ылдидың аңын шалар ма?!

Қазақ тілінде біреуге арнай сөйлегенде де бір сөз қайта-қайта айтылады.

Мыйсалдар:

1) А, Бозмұнай, Бозмұнай,
Берер ме екен бір Құдай?

فازاق تىلىنىدە قايتا-قايتا جوعارىدا ايتىلعان مانىستەن باسقا
جۇن مەندە ايتىلادى. بىر دەمەندىڭ كۆپتىگىن كورسەتگەندە
سونى قايتا-قايتا اتاب كورسەتمەيز. «كورە-كورە كوسەم بولار
سويلەي-سويلەي شەشەن بولار» دەگەندە «كوسەم بولتۇ» مەن
«شەشەن بولتۇدىڭ» سەبەبتەرىنە نازار سالغىزىڭ. ماقساتدا بار،
«كورىڭ» مەن «سويلتۇ» دىڭ كۆپتىگى دە كورسەتىلدى.

مىسالدار:

- (1) جىلى-جىلى سويلەسەڭ
جىلان نىنەن شىعادى.
قاتتى-قاتتى سويلەسەڭ
كاپىر دىننەن شىعادى.
قورا-قورا قوي جاتىر.
- (2) قارىن-قارىن ماي جاتىر.
تۇيە-تۇيە جۇڭ جاتىر.
اۋىل-اۋىل ەل جاتىر.
جول بويى كورگەنمىز ەگىندە ەگىن.
- (3) قاعازدى جول-جول قىلىپ سىزدى.
بىيىك-بىيىك اعاشتار تۇر.
باسىندا بۇرگىت ۇيالى.
- (4) اسقار-اسقار، اسقار تاۋ
اسقاردىڭ اى سۇڭقارى-
ىلىدىدىڭ اڭىن شالارما!
فازاق تىلىنىدە بىرەۋگە ارناي سويلەگەندە، بىر سوز
قايتا-قايتا ايتىلادى.

مىسالدار:

- (1) ا، بوز مۇناي، بوز مۇناي،
بەرەما ەكەن بىر قۇداي؟

Ертеменен кеткен қой
Жетермін бе, жайаулай?
Сен алпысқа жеткенде,
Мен еліуден өткенде
Біздей екі сорлыға
Енді берсін не Құдай?!

(Ер Сайын)

Ей, Қарт Қожак, Қарт Қожак,
Атыңның басын тарт, Қожак.

.....
2) Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау,
Бұлдырап тұрған құрғыр тау.
Үш ағамыз өткен тау,
Үш мың қара біткен тау.

.....

(Радлобтан)

Қожыр-қожыр тастарым,
Көзімнен ағар жастарым.

(Досқожа ақын)

Қайталақтау бір нәрсенің ғамалын, күйін еліктеген
орындарда келеді.

Мыйсалдар:

1) Күлдір-күлдір кісінетіб,
Күрең мінген бар ма екен?!
Күдеріден бау тағыб,
Күші кійген бар ма екен?!

ەرتەمەنەن كەتكەن قوي
 جەتەرمەن بە جاپاۋلای؟
 سەن الپسقا جەتكەندە،
 مەن ەلبۇدەن وتكەندە
 بىزدەي ەكى سورلغا
 ەندى بەرسەن نە قۇداي

(ەرسايىن)

ەي قارت قوجاق، قارت قوجاق،
 اتىڭنىڭ باسەن تارت قوجاق

.....

(2) بۇلغىمىز-بۇلغىمىز، بۇلغىمىز تاۋ!

بۇلغىمىز تۇرغان قۇرغىمىز تاۋ.

ئۇش ئاتامىز وتكەن تاۋ؛

ئۇش مىڭ قارا بىتكەن تاۋ.

.....

(راداۋبەتەن)

قوجىمىز-قوجىمىز تاستارىم

كۆزىمىزەن اغار جاستارىم.

(دوسەۋجا اقىن)

قايتالاقتاۋ ەبىر نارسەنىڭ عامالدىن، كۆيىن ەلىكتەگەن
 ۋرېنىداردا كەلدى.

مىيسالدار:

(1) كۆلدىمىز-كۆلدىمىز كىسىمىز تەب

كۆرەڭ مىنگەن بارما ەكەن؟

كۆدەرىمىزەن ياۋ تاغىب

كۆيىمىز كىيگەن بارما ەكەن.

2) Жалп-жалп еткен жапалак
Жапалак жазда кімге жолдас болмаған.
Жағы түкті хайыуан
Мұндантыб кімді жайау салмаған.

3) Алып-алып, алып басқан
Арабы торым өзіңсің.
Балдағы жауар, сабы алтын
Алдасбан атым өзіңсің.

(Бій сөзі)

4) Он екі айдың еркетайы май келді,
Жұлдыздар да жымыңдады, ай күлді.
Қалың қардың құшағынан құтылыб,
Сылдыр-сылдыр, сылдырлады, сай күлді.

.....
Сөйлетіб қойа берсек сөзге тақ-тақ,
Күлкісі күміс сылдыр емес, сақ-сақ.
.....

Шық-шық деб соғыб тұр.
Тоқтаусыз бұл сағат.
Дүніеде неғыб тұр
Адамзат бір сағат
.....

Сылқ-сылқ күліб сылдыр қаққан сұу сұлыу,
Көлге қоныб қаңкылдаған құу сұлыу.
Бейне айнадай жарқыраған айдыннан
Күн шығарда көтерілген бұу сұлыу.

(Мағжан)

(2) جالب-جالپ ەتكەن جاپالاق
 جاپالاق جازدا كىمگە جولداس بولماغان.
 جايى تۇكتى قايىۋان
 مۇكئانتىب كىمدى جايۋ سالماغان.

(3) الپ-الپ، الپ باسقان
 ارابى تورىم وزىڭسىن.
 بالداعى جاۋار، سابى التىن
 الدە اسىبا انىم ءوزىڭسىن.

(عېبى سۆزى)

(4) ون ەئى ايدىڭ ەركە تايبى ماي كەلدى؛
 جۇلدىزداردا جىمىڭئادى، اي كۇلدى.
 قالىڭ قاردىڭ قۇشاعىنان قۇتىلىپ،
 سىلدىر-سىلدىر، سىلدىرلادى، ساي كۇلدى.

.....
 سويلەتىپ قويا بەرسەك سوزگە تاق-تاق
 كۈلكىسى كۇمىس سىلدىر، مەمىس ساق-ساق.

شىق-شىق دەپ سوعىپ تۇر.
 توقتاۋسىز بۇل ساعات.
 دۇنيىدە نەعب تۇر
 ادام زات ءبىر ساعات.

.....
 سىلق-سىلق كۇلىپ سىلدىر قاققان سۇۋ سۇلىۋ.
 كولىگە قونىپ قاڭقىلداغان قۇۋ سۇلىۋ.
 بەينە ايناداي چارقىراغان ايدىننان
 كۇن شىعاردا كوتەرىلگەن بۇۋ سۇلىۋ.

ماعجان .

Қайталақтаудың бір түрі еспелеу келеді. Арқан йаки тарамыс ескен сыйақты алдыңғы пікірдің ай-ағын соңғы пікірге қатыстырып қайта айтатұн қазақта ақындар бар. Бір сөзді көб қайтара айтып қайталақтағанда сөздің әсері мылжындықтың әсеріне айналып кетеді; бір сөзді екі-үш қайтара айтқанда сөз пысықталған, нығыздалған, шыйратылған іспетті болады. Сондықтан еспелеб қайталақтауды шамалы қолданбаса, маңыздаудың орнына мылжындау болып кетуі оңай.

Еспелеб қайталақтау мыйсалдары:

1) Тілегім күннен-күнге артылады,
Қазынаң бермегенге тартылады.
Жар болған тар болғанда пірлерді айтып,
Күндіз-түн қызыл тілім шарқ ұрады.

Күндіз-түн шарқ ұрады қызыл тілім,
Болмай тұр саудағыдай ашық күнім.
Бір Құдай жігіттікке қайғы салма,
Жасым бар жыйырма жеті, тауық жылым.

Жасым бар жыйырма жеті, жылым тауық,
Сөйледім құрбы ішінде болып сауық.
Райы ауруымның қайтбаған соң,
Дертімнен бұрынғыдан қылдым қауіп.

Дертімнен бұрынғыдан қауіп қылдым,
Шығарып ой сәулесін жарық қылдым.
Ойладым соның тілі тійді ме деб,
Назарда Ақымет бен Арық құлдың.

(Әбубәкір)

قايئالاقتاۋدىڭ ئىبر تۇرى مەپەلەۋ كەلەدى. ارقان ياكى تارامىس مەسكەن سىياقتى دىنئىكى پىكىردىڭ ايلامىن سوگىي پىكىرگە قاتىستىرب قايئا ايتا تۇن قازاقتا اقمىندار بار: ئىبر سوزدى كوب قايئارا ايتىب ايتالاقئاعاندا سوزدىڭ اسەرى مەلجىڭدىقتىڭ اسەرىنە اينالىب كەتەدى؛ ئىبر سوزدى ەكى-ئۇش قايئارا ايتقاندا سوز پىسقتالغان، نەمىزدالغان؛ شىيراتىلغان اسپەتتى بولادى. سوندىقتان مەپەلەب قايئالاقئاۋدى، شامالى قۇلدانباسا، ماڭىزداۋدىڭ ورنىنا مەلجىڭداۋ بولىب كەتەۋى وگىي.

مەپەلەب قايئالاقئاۋ مەيسالدارى:

- (1) تىلەگىم كۈننەن كۈنگە ارتىلادى.
قازىناڭ بەرمەگەنگە تارتىلادى.
چار بولغان تار بولغاندا پىرلەردى ايتىب،
كۈندىز-ئۇن قىزىل ئىلىم شارق ۇرادى.
كۈندىز-ئۇن شارق ۇرادى قىزىل ئىلىم،
بولماي تۇر ساۋداعىداي اشق كۈنم.
ئىبر قۇداي جىگىتتىككە قايعى سالما.
جاسىم بار جىبىرما جەتى تاۋىق جىلىم.
جاسىم بار جىبىرما جەتى جىلىم تاۋىق،
سوپەدىم قۇربى شىندە بولىب ساۋىق.
براى اۋرۇدىڭ قايتباغان سوڭ،
دەرتىمەن بۇرىنغىدان قىلىم قاۋىب.
دەرتىمەن بۇرىنغىدان قاۋىب قىلىم،
شىعارىب وي ساۋلەسىن چارىق قىلىم.
ويلادىم سونىڭ ئىلى تىدىمە دەب،
نازارد اقمەت بەن ارقى قۇلدىڭ.

(ابۇ باكر)

2) Бір Алла, мал мен басқа қаза бердің,
Күніме жайаулықбен жаза бердің.
Сіздерді көб беймаза еткенімнен,
Ұйалыб ортаңызға азар келдім.
Арқама тарыққанда сүйеуім деб,
Ортаңа бұл қазамды шаға келдім.

Ортаңа бұл қазамды келдім шаға,
Дос етбес, дұшпан болса етер таба.
Ер жайау өз жұртында болмасын деб,
Бас болыб ойға қалса әрбір аға.
Байларды сақау атты Алла сүйер
Мұсылман құл бір-біріне етсін пана.

Мұсылман құл етсін пана бір-біріне,
Паналық қайыр ықсан жан тіріде.
Біз қасық, қалық дариа түгесілмес,
Тілекші біз қартыңыз әр күнінде.

Тілекші әр күнінде біз қартыңыз.
Жомарттық етсең келер құуатыңыз.
Жыл сайын қажетімді сізден алыб,
Келгенде болыб қайтқай мұратымыз.

(Құу бала ақын)

п) Шендестіру. Екі нәрсе қатар йаки қарама-қарсы келгенде, арасындағы айырым көзге көбірек түседі. Бійік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надан қатар келгенде, араларындағы айырмасын анық көреміз.

Жайдағы қайғыдан құуаныш үстінде көрген қайғы

(2) ۋېر الدنا مال مەن باسقا قازا بەردىڭ،
كۈنىمە جايۇلىق بەن جازا بەردىڭ،
سەزدەردى كۆپ بەيماز ەتكەنمەن
ۋىالىب ورتاڭىزعا ازار كەلدىم.
ارقاما تارىققاندا سۇيەۋىم دەپ،
ورتاڭا بۇل قازامدى شاعا كەلدىم.

ورتا بۇل قازامدى كەلدىم شاعا.
دوس ەتپەس—دۇسپان بولسا ەتەر تاپا.
ەر جايۇ ۋوز جۇرتىندا بولماسىن دەپ
باس بولىپ ويغا قالسا ۋار ۋېر اعا.
بايلاردى ساقاۋ اتتى الدنا سۇيەر
مۇسىلمان قۇل ۋېر پىرىنە ەتسىن پانا.
مۇسىلمان قۇل ەتسىن پانا ۋېر پىرىنە،
پانالىق قايرى نىسان جان تىرىنە.
ۋېز قاسىق قالدىق دارىيا تۇگەسىلمەس.
تىلەگشى ۋېز قارتىڭىز ۋار كۈنىڭىز.
تىلەگىش ۋار كۈنىڭىز ۋېز قارتىڭىز.
جۇمارتىنى ەتسەڭ كەلەر قۇۋاتىڭىز.
جىل سايىن قاچەتمەدى سەزدەن الەب،
كەلگەندە بولىپ قايتقاي مۇراتىڭىز.

(قۇۋ بالا اتىن)

پ) شەندە سىتمىرەۋ. ەكى نارسە قاتار ياكى قاراما قارسى كەل-
گەندە اراسىنداى ايرىم كوزگە كۆيەرەك تۇسەدى. بىيىك بەن
الاسا، ۇزىن مەن قىسقا، كۆرىكتى مەن كۆرىكسىز، شەيەر مەن
ولاق، عالم مەن نادان قاتار كەلگەندە ارالارىنداى ايرىماسىن اتىق
كۆرەمىز. جايداى قايعىدان قۇۋانىش ۇستىندە كۆرگەن قايعى

жанға көбірек батады. Жарлылық қыйындығы жасынан жарлы болғаннан гөрі байдан жарлы болғанға көбірек сезіледі. Көріксіз бетіндегі дақтан көріктінің бетіндегі дақ көзге көбірек түседі. Тәттінің артынан ащылық, дәмдінің артынан дәмсіздік артығырақ білінеді. Сөздің әсерін күшейту үшін табиғаттың бұл заңын сөз шығарушылар көб қолданады. Байдың аса байлығын анық көрсетіу үшін елін кедей қылыб көрсетеді. Батырдың қалық үшін қандай бәйгеге тіге түндігін көрсетіу үшін өлдім-талдым дегенде көрген шал мен кемпірдің айаулы баласы қылып, оның үстіне байлығын да қоса көрсетеді. Алпамыс, Қобыланды, Сайын бәрі де байдың жалғыз балалары. Лебіз түрінде де ақындар сөзінде көб ұшырайды. Сөзді былай әсерлеу әдісі түйістіру деб аталады.

Мыйсалдар:

1) Ассалаумағалайкум, батыр Ерден!
Кетіб тұр бақ-дәулетің тағы кердең.
Ішінде тоб қарғаның бір бүркіттей
Көзіме көрінесің келген жерден.

Қарға мен бүркітті түйістіргенде, бүркіт әрине, өте көрнекті көрінбекші, олай болса, бүркітке теңеген Ерденнің өзгеден артықтығы көбірек білінбекші.

2) Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де, бетім көр.

جانغا كوپرەك باتادى. جارلىلىق قىيىندىغى جاسنانن جارلى بول-
غاننان كورى بايدان جارلى بولغانغا كوپرەك سەزىلەدى. كورىكسىز
بەتىندەگى داقتان كورىكتىنىڭ بەتىندەگى داق كوزگە كوپرەك
نۇسەدى. ئاتىنىڭ ارتىنان اششلىق، ئادامىنىڭ ارتىنان دامسىزدىڭ
ارتىمىراق بىلىنەدى. سوزدىڭ اسەرىن كۇشەيتىۋۇش ئۇشنى تاپىيىغاننىڭ
بۇل زاڭىن سوز شىعارۇشلار كوپ قوللانادى. بايدىڭ اس-
بايلىغىن ئىنىق كورسەتتۇۇش ئۇشنى ەلىن كەدەي قىلىپ كورسەتتەدى.
باتىردىڭ قالمىق ئۇشنى قانداي بايگەگە تىگە تۇندىگىن كورسەتتۇ
ئۇشنى ئولكىم-ئالدىم دەگەندە كورگەن شال مەن كەمپىردىڭ
اياۋلى بالاسى قىلىپ، ونىڭ ئۇستىنە بايلىغىن دا قوسا كورسەتتەدى.
پالمىس، قوبىلاندى، ساين-بارى دە بايدىڭ جالىز بالالارى. لەبىز
تۇرىندەدە افىندار سوزىندە كوپ ئۇشرايدى. سوزدى بۇلاي
سەرلەۋ ئادىسى ئۇيىستىرىۋ دەپ اتالادى.

مىيسالدار:

- 1) اسسالاۋ ئاغالايكوم، باتىرەردەن!
كەتتە تۇر باق داۋلەتنىڭ تاغى كەردەن.
دشمنندە توپ قارغانىڭ ئىمىر بۇركىتتەي
كوزىمە كورىنەسىن كەلگەن جەردەن.
قارغامەن بۇرگىتنى ئۇيىستىرگەندە بۇرگىت ارىينە وتتە كور-
نەكتى كورىنەكشى- ولاي بولسا، بۇركىتكە تەگكەن ەردەننىڭ
وزگەدەن ارتىغى كوپرەك بىلىنەكشى.
- 2) قارا جەرگە قار جاۋار-
قاردى كوردە ەتىم كور.
قار ئۇستىنە قان تامار-
قاندى كوردە بەتىم كور.

Ақтың ақтығының нағыз күшті көрінетүні қарамен қатар қойғанда, бұл ақтың ақ болып көрінудің ең барыб тұрған жері. Қара жер мен қарды қатар қойғандағы мақсат, еттің ақтығы қай дәрежеде екендігін көрсетіу. Еттің ақтығы қар мен қара жерді қатар қойғанда қандай анық көрінсе, бетінің қызылдығы қарды қанмен қатыстырғанда сондай анық көрінбекші. Сол ақ бен қызыл қатысқан түсті қар мен қаннан артық еш нәрсе көрсете алмайды. Мұны бұлай келтіріб отырған ақынның ақындығы.

Ақжүністің Қарт Қожаққа әуелі жастықтағы күйін айтыб келіб, сонан соң барыб қартайғандағы күйін айтыуы да ақындықтың әлгі әдісі.

3) Бес жасында Қарт Қожақ,
Жас шыбықтан жай тарттың,
Жалғыз шийден оқ аттың
Атқан оғың жоғалттың,
Кәне, шыққан мүйізің?!

Он жасыңа келгенде
Қызыл-жасыл киініб,
Қынай белің бұуыныб,
Қыз баладай көрініб,
Бала болдың бір кезек,
Кәне, шыққан мүйізің?!

Жыйырма беске келгенде
Ақ балтырың түрініб,
Оймақтай аузың бүріліб,

اقتىڭ اقتىغىنىڭ ناعىز كۇشتى كوربىنە تۇنى قارا مەن قاتار
قويغاندا، بۇل اقتىڭ اق بولسۇن كوربىنۇدىڭ ەڭ بارىب تۇرغان
جەرى. قارا جەر مەن قاردى قاتار قويۇندىمىن ماقسات ەتىڭنىڭ
اقتىغى قاي دارەجەدە ەكەندىگىن كورسەتتۇم. ەتتىڭ اقتىغى قار مەن
قارا جەردى قاتار قويغاندا قانداي انىق كوربىنسە، بەتتىڭ قىزىلىدىغى
قاردى قان مەن قاتىستىرعاندا سونداي انىق كوربىنەكشى. سول
اق بەن قىزىل قاتىسقان مۇستى قار مەن قاننان ارتىق مەن نارسا
انىق كورسەتە المايدى. مۇنى بۇلاي كەلتىرىپ وتىرعان اقتىڭنىڭ
اقتىغى.

اق جونىستىڭ قارت قوجاققا اۋەلى جاستىقتاغى كۇيىم
ايتىم كەلىپ، سونان سوڭ بارىب قارتايغانداغى كۇيىم ايتىۋىدۇم.
اقتىڭنىڭ الگى ەدىسى.

(3) بەس جاسىڭدا قارتقوجاق،
جاس شىبىقتان جاي تارتتىڭ،
جالغىز شىبىقەن وق اتتىڭ.
اتقان ەدىڭ جوعالتتىڭ
كانى شىققان مۇيىزىڭ
ون جاسىڭا كەلگەندە،
قىزىل جاسىل كىيىنىپ،
قىناي بەلىڭ بۇۋىنىپ،
قىز بالاداي كوربىنىپ،
بالا بولدىڭ ەپىر كەزەك
كانى شىققان مۇيىزىڭ؟

جىيىرما بەسكە كەلگەندە
اق بالتىرىڭ تۇرىنىپ،
ويماقتاي اۋزىڭ بۇرىلىپ،

Қарт бұурадай қамданыб,
Қас батырдай шамданыб,
Сыртыңнан дұшпан сөз айтса,
Шыныңменен арланыб,
Қызды бақтың бір кезек
Кәне, шыққан мүйізің?!

Отыз беске келгенде,
Қоңыраулы найза қолға алдың.
Қоңыр салқын төске алдың,
Жауды көрсен шүйілдің,
Жеңсіз берен кийіндің,
Көксерек атты борбайлаб,
Қамалды бұздың айқайлаб,
Кәне, шыққан мүйізің?!

Қырық бес жасқа келгенде,
Қырым деген шаһардың
Жел жағына қаласың,
Ық жағына панасың,
Қырдан қыйқуу төгілсе,
Елге таман үңілсе,
Мың кісіге бір өзің
Шошынбай жалғыз барасың
Кәне, шыққан мүйізің?!

Елу беске келгенде,
Тобқа бардың бой түзеб,
Дауға бардың тіл безеб,

قارت بۇۋراداي قامدانىب،
قاس باتىرداي شامدانىب،
سىزنىڭمان دۇشپان سوز ايتسا،
شىنىڭ مانەن ارلانىب،
قىزدى باقتىڭ بىر كەزەك
كانى شىققان مۇيىزىڭ؟

وتىز بەسكە كەلگەندە،
قوڭىراۋلى نايزا قولعا الدىڭ.
قوڭىر سالقىن توسكە الدىڭ،
جاۋدى كورسەڭ شۇيىلىڭ،
جەڭسىز بەزەن كىيىنىڭ،
كوك سەرەك اتتى بوربايلاپ،
قامالدى بۇزدىڭ ايقابلاپ،
كانى شىققان مۇيىزىڭ؟

قىرىق بەس جاسقا كەلگەندە.

قىرىم دەگەن شاردىڭ

جەل جاعىنا قالاسىن.

ئىق جاعىنا پاناسىن.

قىردان قىيىقۇ توڭىلسە،

ەلگە تامان ۇڭىلسە،

مىڭ كىسىگە بىر ۇوزىڭ

شوشىنباي جالعىز باراسىن

كانى شىققان مۇيىزىڭ.

ەلىۋ بەسكە كەلگەندە.

توبقا باردىڭ بوي تۇزەپ،

داۋعا باردىڭ تىل بەزەپ،

Бйлік сүрдің бір кезек,
Кәне, шыққан мүйізің?!

Алпыс беске келгенде,
Сақал-мұртың құуарыб,
Бойға біткен тамырың
Бәрі бірдей сұуалыб.
Алайын деб тұрмысың
Мені көріб құуаныб?
Өлтірсең де тймеймін,
Теңдік берсең сүймеймін.
Бұрын батыр болсаң да,
Сенің басың бұл күнде
Жерде жатқан құу тезек!

(Ер Тарғын)

т) Дамыту. Пікірінді сөйлегенде алдыңғы сөзіннен артқы сөзіннің қуаты асып отырса, дамыту болады. Әншейін сөйлегенде дамытудың мыйсалы мынау:

1) Бар! Жүгір! Ұш!

2) Мен саған он рет, жүз рет, мың рет айттым. «Бар» дегеннен «жүгір» деген күштірек, «жүгір» дегеннен «ұш» деген күштірек. Екінші мыйсалда «он рет айттым» дегеннен «жүз рет айттым» деген күштірек, «жүз рет айттым» дегеннен «мың рет айттым» деген күштірек. Дамыту негізі сөздің осы табғыи заңына тіреледі. Сөз шығарушылар да сөздің осы табиғыи заңымен пайдаланыб, керекті жерінде сөзін бірден-бірге күшейтеді.

بىيلىك سۇردىڭ ئىبىر كەزەك.

كانى شىققان سۇمىزىڭ؟

الپىس بەسكە كەگەندە،

ساقال مۇرتىڭ قۇۋارب.

بويغا بىتكەن ئامىرىڭ

بارى بىردەي سۇۋالغى،

الايىن دەپ تۇرەمسىن

مەنى كورۇپ قۇۋانغى؟

ولتىرسەڭدە تىيمەيمىن،

تەڭدىك بەرسەڭ سۇيمەيمىن.

بۇرىن باتىر بولساڭدا،

سەنىڭ باسەڭ بۇل كۈندە

جەردە جاتقان قۇۋ تەزەك.

(ەر تارەدن)

ت) دامىتىمۇ. يىكېرىڭدى سويلەگەندە اللىشى سوزىڭنەن

ارتقى سوزىڭنىڭ قۇۋاتى اسىب وتىرسا، دامىتىمۇ بولادى.

انشەيىن سويلەگەندە دامىتىمۇ مېسالى مېناۋ:

(1) بارا! جۇگىرا! ۇش!

(2) مەن ساغان ون نرەت، جۇز نرەت، مىڭ نرەت ايتتىم

«بار» دەگەننەن «جۇگىرا» دەگەن كۇشتىردىك، «جۇگىرا» دەگەننەن

«ۇش» دەگەن كۇشتىردىك. «كىشى مېسالدا: «ون نرەت ايتتىم»

دەگەننەن «جۇز نرەت ايتتىم» دەگەن كۇشتىردىك، «جۇز نرەت

ايتتىم» دەگەننەن «مىڭ نرەت ايتتىم» دەگەن كۇشتىردىك. دامىتىمۇ

نەگىزى سوزدىڭ وسى تابىعىي زاكىنا تىرەلدى. سوز شىعارىۋ-

شىلاردا سوزدىڭ وسى تابىعىي زاكى مەن پايدا لانىب كىرەكتى

جەرىندە سوزىن بىردەن بىرگە كۇشەينەدى.

Мыйсалдар:

1) Қалықты қаңсылатыу – обал, қалықты зар жылату
– мейірімсіздік, қалықты тамақ үшін сату – ійттік.

2) Шынымен Қобылан шу деді,
Құбылыб Бұурыл гуледі.
Аманбайдың ақ тігін
Аса қарғыб жөнелді.
Қарсы келген қабақтан
Қарғыб асыб жөнелді.
Сеңгір-сеңгір таулардан
Секіріб асыб жөнелді.

.....

3) Арандай аузын ашады,
Айағын тобтаб басады.
Жүні сұудай тасады
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады.
Кешке таман Тай бұурыл
Жын қаққанға ұқсады.
Құллан менен құлжаның
Марал менен бұғының
Ұзатбай алдын тосады.
Көл жағалай отырған
Көкқұтан мен қарабай
Көтеріліб ұшқанша
Белінен келіп басады.

(Қобыланды батыр)

مىسالدار:

1) قالىقتى قاكسىلاتىۋ وبال، قالىقتى زار جىلاتىۋ-مىيرىمسىز.
دىك، قالىقتى تاماق ۋىشىن ساتىۋ-يىتتىك.

2) شىنى مەن قوبىلان شۇۋدەدى.

قۇبىلىپ بۇۋرىل گۇۋلەدى.

امانبايدىڭ اق تىگىن

اسا قارعب جونەلىدى.

فارسى كەلگەن قاباقتان

قارعب اسىب جونەلىدى.

سەككىز-سەككىز تاۋلاردان

سەككىز اسىب جونەلىدى.

.

3) ارانداي اۋزىن اشادى.

اياغىن تويىپ باسادى.

ۋىنى سۇۋداي ناسادى.

ۋىز تويىنىڭ توزاگىن

ۋىز تويىگە قوسادى.

كەشكە تامان تاي بۇۋرىل

جىن قاققانعا ۋسادى.

قۇلامەنەن قۇلجانىڭ

مارال مەزىن بۇغىنىڭ

ۋزاتباي الدىن قوسادى.

كول جاعالاي وتىرعان

كوك قۇتان مەن قاراىاي

كوتەرىلىپ ۋشقانشا

بەلىنەن كەلىپ باسادى.

(قوبىلاندى باتىر)

4) Іші ылас, сырты таза залымдардың
Алданып құр сыртының тазасына,
Мәз болып байғазы алған балаларша,
Сатылыб жылтыраған танасына,
Әбілдің зыйратын аттаб өтіб,
Қабылдың бата қылмай моласына.
Қорыққанға қос көрініб, қойдай үркіб,
Тығылыб дажалдың пұтханасына,
Ес кетіб, сабыр қалмай сасқалақтаб,
Зорыққаннан көзің сыймай шарасына.
Ұмытыб Құдайды да, Құранды да
Бас ұрма, Лат-Манат ағашына.

(«Маса»)

5) Әлде мен бабың тауыб бақбадым ба?
Болмаса жемнен қысыб сақтадым ба?
Әйтбесе әбзелдерің сәнді емес бе?
Жібектен тізгініңді тақбадым ба?
Малдырыб саб алтынға үзеңгіңді,
Тағанды шын күмістен қақпадым ба?

(«Маса»)

ж) Түйдектеу. Аз сөзге көб ой сыйғыза сөйлеу – түйдектеу деб аталады. Түйдектеб сөйлегенде сөздің әсері күштірек болады, себебі сөйлем ішінде сөз аз болса, әр сөзге көбірек назар түсіп, ілтипат көбірек айтылады. Көб нәрсеге адам назар салғанда ілтипаты ыдырап, сійреб

(4) ۋەشى بىلاس، سىرتى تازا زالىمداردىڭ
الدائىب قۇرسىرتىنىڭ تازاسىنا،
ۋەماز بولىپ بايەۋى العان بالالارشا
ساتىلىپ جىلتىراۋان ئاناسىنا،
ۋەبىلىدىڭ زىيارىتىن اتىب ۋەتىپ،
قابىلىدىڭ پاتا قىلماي مولاىسىنا.
قورىققانغا قوس كورىنىپ قويداي ۋىركىپ،
تەيلىپ دا جايدىڭ پۇت قاناسىنا.
مىس كەتىپ، سائىر قالمىي ساسقالاتىپ،
زورۇققاننان كوزىڭ سىمىي شاراسىنا،
ۋەمىتىپ قۇدايدىدا، قۇراندىدا
باس ۋىرمالانات مانات اعاشىنا.

(ماسا)

(5) اللە مەن بايىڭ تاۋىپ باقىدىمبا؟
بولماپسا جەمەن قىسىپ ساقىدىمبا؟
ايتىسە اپىزەلەردىڭ ۋەساندى مەمسىبە؟
جىبەكتەن تىزگىنىڭكى تاقىدىمبا؟
مالدىرىپ ساپ التىنغا ۋىزەنگىڭكى،
تاغاكى شىن كۇمىستەن قاقىدىمبا؟

(ماسا)

(ج) تۇيدە كىتەۋ، از سوزگە كوپ وي سىيىمىزا سويلەۋە
تۇيدە كىتەۋ دەپ اتالدى. تۇيدە كىتەپ سويلەگەندە ۋەسوزدىڭ اسەرنى
كۇشتىرەك بولدى. سەبەبى: سويلەم بىشىندە ۋەسوز از بولسا، ۋەار
سوزگە كوپىرەك نازار ۋەتۇسىپ، ەلتىپات كوپىرەك اينالدى.
كوپ نارسەگە ادام نازار سالغاندا، ەلتىپاتى بىررەپ، سىيرەپ

түседі. Мәселен, тоб адамды көргенде, назар тобқа түсіб, бас-басына аз түседі. Сондықтан әрқайсысының түрін-түсін, кійген кійімін, мінген атын байқамай қаласың. Аз адамды көргенде, назар әрқайсысына көбірек түсіб, түр-түсін де, кійген кійім, мінген аттарын да байқаб қаласың. Сөйлем ішіндегі сөз де сол сыйақты. Түйдектей сөйлеудің мыйсалы мынау:

1) Бақ ерікте; ерік ерлік бен бірлікте; ерік ұранымыз, бірлік Құранымыз болсын.

(Шырша)

2) Адамына – оқ,
Қаласына – от!
Мұнан басқа бітім жоқ!

(Темірше)

3) Соғыс. Бұ не әурешілік? Қырылған жан, төгілген қан, шұулаған ел, шұбырған босқын, жылаған қатын-бала.

Ш) Бүкбелеу. Сөзді ашыб айтбай, ұшығын ғана көрсетіб айтыу бүкбелеу деб аталады.

Мыйсалдар:

1) Отыр ем бала ғой деб жүзің жарқын,
Сөз – кілт, кеуде – сандық, ақыл – алтын.
Ақылың көб болғанмен шашың ұзын,
Жібердің келістірмей сөздің артын.

(Жарылғасын Айқын)

تۇسەدى. ماسەلەن، توب ادامدى كورگەندە نازار توپقا تۇسەي،
 باس باسنا از تۇسەدى. سوندىقتان ار قايسىسىنىڭ تۇرسىن-تۇسەي
 كىيگەن كىيىمىن، مىنگەن اتىن بايقاماي قالاسىن. از ادامدى كورگەندە،
 نازاز ار قايسىسىنا كوبرەك تۇسەي تۇر-تۇسەي دە، كىيگەن
 كىيىم، مىنگەن اتتارىن دا بايقاپ قالاسىن. سويلەم بىشىندە گى سوزدە
 سول شىپاقتى. تۇيەكتەي سويلەۋدىڭ ميسالى ميناۋ:
 (1) باق ەرىكتە؛ ەرىك ەرىك بەن بىرلىكتە؛ ەرىك ۇرانىمىز
 -بىرلىك قۇرانىمىز بولسىن.

(شىرشا)

(1) باق ەرىكتە؛ ەرىك ەرىك بەن بىرلىكتە؛ ەرىك:
 ۇرانىمىز بولسىن ەرىك-بىرلىك قۇرانىمىز بولسىن.

(شىرشا)

(2) ادامنا وق!

قالاسىنا وت!

مۇنان باسقا ەيتىم جوق.

(تەمىرشە)

(3) سوعىس. بۇنە اۋرە شىلىك؟ قىرىلعان جان، توگىلگەن
 فان-شۇۋلاغان ەل، شۇبىرعان بوسقىن. جىلاغان قاتىن-بالا.
 (ش) بۇ كىيەلەۋ. سوزدى اشىب ايتىباي ۇشەين عانا
 كورسەتىپ ايتىۋ-بۇ كىيەلەۋ دەپ اتالادى.

ميسالدار:

(1) وتىرەم بالاعوي دەپ جۇزىڭ جارقىن.

عسوز-كىلت، كەۋدە-ساندىق، اقبىل-التىن،

اقىلىڭ كوپ بولغان مەن شاشماڭ ۇزىن.

جىبەردىڭ كەلىستىرمەي سوزدىڭ ارتىن .

(جارىلعاسىن ايقىن)

2) Ақсұлыу, айтар сөзді аңдамадың,
Аузыңа келген сөзді сандаладың.
Әкесін шешесімен нандырады.
Қыз бала елдің жайын қайдан білсін.
Білмесе қыз бен жайын бозбаланың.

м) Кекесіндеу. Сөздің тысқы лебіз мағынасына ішкі астыртын мағынасы қайшы келсе, кекесін болыб шығады. Кекесінмен сөйлеуді кекесіндеу дейміз. Қорқақ кісіні «батырым» деу, қара кісіні «аппағым» деу, ақымақ кісіні «данышпаным» деу – осылардың бәрі де кекесін сөздер. Кекесіннің түрі толып жатыр, бірақ толыб жатқан түрін екі тобқа бөлуге болады:

1) Зілсіз кекесін (ойын, құулық, қалжың, әзіл).

2) Зілді кекесін (мазақ, сықақ, мысқыл, келемеж, келеке, әжуа).

Кекесін мыйсалдары:

1) Тұрсынбай датқаның балалары болыстыққа таласыб, араз болыб жүргенде Бұдабай ақынның айтқаны:

Бір күнде Досан болды Алтынбекпен,
Датқаны не қыласың өтіп кеткен.
Таласыб Әлмембеттің ісін алсаң,
Бақытты келтірдің ғой қыйыр шеттен.

2) Йіттерге таласса да жарасады,
Үйтбесе йіт әдетінен адасады.
Дос болған адамдарға қараб тұрсаң,
Бійікбен тең деб болмас аласаны.

(1) اقسۇلۇمۇ ايتار ءسوزدى اگدامادىڭ.
 اوزىڭما كەلگەن ءسوزدى ساندالادىڭ.
 اكەسىمىن شەشەسى مەن ئاندىرادى.
 قىزبالا ەلدىڭ جايىن قايدان ءبىلىسىن .
 بىلمەسە قىزىمەن جايىن بوز بالانىڭ.
 (م) كەكەسىمىندەۋ. ءسوزدىڭ تىسقى لەپىز ماغاناسىنا ىشكى
 استىرتىن ماغاناسى قايشى كەلسە. كەكەسىمىن بولب شىعادى .
 كەكەسىمىن مەن سويلەۋدى. كەكەسىمىندەۋ دەيمىز قورقاتاق كىسىنى
 «باتىرىم» دۋ، قارا كىسىنى «اىپاعىم» دەۋ، اقسىماق كىسىنى
 «دانىشپانىم» دەۋ-وسىلاردىڭ ءبارى دە كەكەسىن سوزدەر. كەكەسىننىڭ
 ءتۇرى تولب جاتىر. ءبىراق تولب جاتقان ءتۇرىن ەكى تابقا
 بولۇگە بولادى:

- (1) زىلىسىمىز كەكەسىمىن (ويىن، قۇۋلىق، فالجىڭ، ازىل);
- (2) زىلىدى كەكەسىمىن (مازاق، سىمىق، مىسقىل، كەلەمەج، كەلەكە، اجىۋا) .

كەكەسىمىن مىيسالدارى:

(1) تۇرسىنباي داتقاننىڭ بالالارى بولستىققا تالاسىب اراز
 بولب جۇرگەندە بۇداباي اقسىننىڭ اىتقانى:
 ءبىركۇندە دوسان بولدى التىن بەك بەن.
 داتقانى نە قىلاسىن ءوتىب كەتكەن.
 تالاسىب الەمبەتتىڭ ءسىن الساك.
 باءىتتى كەلتىردىڭ عوي قىيمىر شەقتەن.
 (2) يىتەرگە تالاسادا جاراسادى.
 تەبەسە ءىيت ادەتىن اداسادى.
 دوس بولعان ادامدارعا قازاب تۇرساق.
 بىمىك بەن تەكەب بولماس الاسانى.

Сүйектей арасына түссе нәрсе,
Ійттерден олар артық таласады.

(Қырық мыйсал)

3) Төрені түйеге тіркеб қойыб,
«Төре неме ғой, жүрер ме екен» деген.

4) «Ой, бәрекелді!

Ой, сабаз-ай!» дегенде ырза болыб айтса, қостау
болады, ырза болмай айтса, кекесін болады.

II. ТЫЛ (ЛУҒАТ) ӘУЕЗДІЛІГІ

Әуезділіктің жалпы шарттары.

Сөз дыбыстан құралған нәрсе болғандықтан, оның дыбыстары жағымды да, жағымсыз да болып құралуы мүмкін. Сөздің дыбыстары құлаққа жағымды-жағымсыз болып құралу сыйақты, сөйлеудің ішіндегі сөздер де құлаққа жағымды-жағымсыз болып құралады.

Әуезділік деб нені айтамыз? Әуезділік деб сөз тұурасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болыб естілуін айтамыз; Сөйлеу тұурасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болыб естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болыуы – дыбыстарының тізілу түрінен. Сөйлеудің үні құлаққа жағымды болыуы сөйлемдерінің тізілуі түрінен, сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу әуезділігі де болады. Бірақ сөздің де, сөйлеудің де әуезді болыуының негізгі мәнісі бар. Екеуі де дауыс ағымына қарайды. Дауыс

سۆيەكتەي اراسنا تۇسسە نارسە
بیتتەردەن ولار ارتىق تالاسادى.

(قىرىق مىسال)

3) تۈرەنى تۇيەگە تىركەپ قويىپ، «تۈرەنەمە-عوى،
— جۇرەما ەكەن،» دەگەن.

4) وي بارەكەلدى! وي سابازاي! دەگەندە بىرزا بولىپ
ايتسا قوستاۋ بولادى، بىرزا بولماي ايتسا كەكەسىن بولادى

تەل (لۇغات) اۋەزدىلىگى.

اۋەزدىلىكتىڭ جالپى شارەتتارى.

سوز دىبستان قۇرالغان نارسە بولغاندىقتان، ونىڭ دىبىس-
تارى جاعىمىدا، جاعىمىزدا بولىپ قۇرالئوى مۇمكىن، سوزدىڭ
دىبستانرى قۇلاققا جاعىمدى— جاعىمىز بولىپ قۇرالئوى سىياقتى
سويلۇدىڭ بىشىندەگى سوزدەردە قۇلاققا جاعىمدى— جاعىمىز
بولىپ قۇرالادى.

اۋەزدىلىك دەپ نەنى ايتامىز؟ اۋەزدىلىك دەپ سوز
تۇۋراسىندا ايتساق، سوزدىڭ بىشىندەگى دىبستانردىڭ ۇندەرى
قۇلاققا جاعىمدى بولىپ ەستىلىۋىن ايتامىز؛ سويلەۋ تۇۋراسىندا
ايتساق، سويلەۋ بىشىندەگى سويلەمەرنىڭ ۇندەرى قۇلاققا
جاعىمدى بولىپ ەستىلىۋىن ايتامىز. سوزدىڭ ەۋنى قۇلاققا
جاعىمدى بولئوى— دىبستانرىنىڭ تىزىلىۋ تۇرىنىن؛ سويلەۋدىڭ
ەۋنى قۇلاققا جاعىمدى بولئوى— سويلەمەرنىڭ تىزىلىۋ تۇرىنىن.
سوندىقتان، سوز اۋەزدىلىگى دە بولادى، سويلەۋ اۋەزدىلىگى دە
بولادى. ەبىراق سوزدىڭ دە، سويلەۋدىڭ دە اۋەزدى بولئۇنىڭ
نەگىزگى مانىسى بار. ەكئوى دە داۋىس اعىمىنا قارايدى، داۋىس

ағымы сөз ішінде дыбыстарының тіркесуіне қарайды да, сөйлеу ішінде сөйлемдерінің тіркесуіне қарайды. Сөз ішінде дауысты-дауыссыз, жарты дауысты дыбыстар араласып тіркесе келеді. Бір сөзде дауысты дыбыстар көп келеді. Бір сөзде дауыссыз дыбыстар көп келеді. Дауысты дыбыстар көп келген сөз үнді болады, дауыссыз дыбыстар көп келген сөз үнсіз болып шығады. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың да кейінің үні аз, мәселен (ұ), (ү), (і). Сөз ішінде бұлар көп келгенде де сөздің үні кем болып шығады жана де кей сөздің ішінде қай дыбысы да болса көп келеді де, кей сөздің ішінде аз келеді. Сөз әуезділігі жағынан мұның да мәні көп болады. Әуезді сөз бен әуезсіз сөздің парқын мынадан байқауға болады. «Шамалы» деген сөзбен «шанышқы» деген екі сөздің құлаққа қайсысы жағымды? Әрине «шамалы» жағымды болып тұрғаны: 1) Ішіндегі дыбыстардың бірі дауыссыз болғанда, екіншісі дауысты болып, реттеліп келіп тұрғанынан. 2) Дауысты дыбыстар ішінде көп болғандықтан сөздің үнді болып шыққанынан. «Шанышқы» деген сөзде: 1) Дыбыстар реттеліп, бірі дауысты болғанда, екіншісі дауыссыз болып келіп отырған жоқ. 2) Дауысты дыбыстары аз, сондықтан мұның үні жатық емес, мол да емес. Үні кем жана жатық болмаған соң құлаққа жағымсыз болып естіліп тұр.

1) СӨЗ ӘУЕЗДІЛІГІ

Сөздің әуезділігі ішіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстар оңтайлы орналасуынан болады. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз

اعمى سوز شىندە دىبىستارنىڭ تىركەسىۋىنە قاراپىدى، سويلەۋ شىندە سويلەمەلەرنىڭ تىركەسىۋىنە قاراپىدى. سوز شىندە داۋىستى-داۋىسسز، جارتى داۋىستى دىبىستار ارالاسىپ تىركەسە كەلەدى. بىر سوزدە داۋىستى دىبىستار كۆپ كەلەدى. بىر سوزدە داۋىسسز دىبىستار كۆپ كەلەدى. داۋىستى دىبىستار كۆپ كەلگەن سوز ئۇندى بولادى، داۋىسسز دىبىستار كۆپ كەلگەن سوز ئۇنسز بولمى شىعادى. قازاق تىلىندە داۋىستى دىبىستاردا كەينىڭ ئۇنى از، ماسەلەن «ۇ» «ءۇ»، (ئى)؛ سوز شىندە بۇلار كۆپ كەلگەندە سوزداڭ ئۇنى كەم بولمى شىعادى. جانادا كەي سوزداڭ شىندە قاي دىبىسىدا بولسا كۆپ كەلەدى، كەي سوزداڭ شىندە از كەلەدى. سوز ئۈزىلىشى جاعىنان مۇنىڭدا مانى كۆپ بولادى. ئۈزىدى سوزبەن ئۈزىسىز سوزداڭ پارقىن مىندان بايقاۋعا بولادى. «شاهالى» دەگەن سوزبەن «شانىشى» دەگەن كى سوزداڭ قۇلاققا قايسى جاعىمى؟ ارىنە «شاهالى» جاعىمى بولمى تۇرغانى (1) شىندە گى دىبىستارنىڭ بىرى داۋىسسز بولغاندا، كىشىسى داۋىستى بولمى، تەتەلمى كەلمى تۇرغانان (2) داۋىستى دىبىستار شىندە كۆپ بولغانىقتان سوزداڭ ئۇندى بولمى شىققانىنان. «شانىشى» دەگەن سوزدە (1) دىبىستار تەتەلمى، بىرى داۋىستى بولغاندا، كىشىسى داۋىسسز بولمى كەلمى وتىرغان جوق، (2) داۋىستى دىبىستارى از. سوندىقتان مۇنىڭ ئۇنى جاتىقدا مەس، مولدا مەس، ئۇنى كەم جانا جاتىق بولمىغان سولۇق قۇلاققا جاعىمىسىز بولمى تەتەلمى تۇر.

(1) سوز ئۈزىلىشى.

سوزداڭ ئۈزىلىشى شىندە گى داۋىستى-داۋىسسز دىبىستار وكتايلى ورنىدا سۇنىان بولادى. داۋىستى دىبىستارمەن داۋىسسز

дыбыстар аралатба болып келмеген жерде йағный кілең дауысты дыбыстар йаки кілең дауыссыз дыбыстар қатар келген жерде сөз айтыуға оңтайлы болмайды. Қазақ тілінде қайсысы да болса қатарынан бір жерде екі дыбыстан артық болып келмейді.

Дауыссыз дыбыстардың қатарынан екеуі келуі сөйлеу әуезділігіне онша кемшілік келтірмейді. Дауыссыз дыбыстар қатар келетүн сөздер «жаттықтыру», «абтықтыру» деген сыйақты болады. Бұларда қатар келген дауыссыз дыбыстар екеуден артық емес жана сөздің үнін азайтып, айтыуға онша оңтайсыздық келтіріп тұрған жоқ. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың қатарынан бір сөздің ішінде келуі тібті болмайды. Қатарынан келетүн кездері қос сөздерде, не екі сөздің бірінің айағы, бірінің басы дауысты дыбыс болып келетүн жерде болады. Мәселен, сары үй, торы айғыр, қазба үй, қара өлең, ата тегін құуса ійгі еді. Қара маса екен, бала емес, баласы еді, қырдағы үй, кесе-айақ, мосы ағашы деген сыйақты сөздер. Дауысты дыбыстардың бұл сыйақты қатарынан келуі айтыуға оңтайсыз болып, сөздің әуезділігін кемітеді. Бұл кемшілік қазақ тілінде көбінесе екі дыбыстың бірін айтып, бірін айтбаумен ғана сезілмейді. Айтқанда «сары ой» демей, «сарой» дейді. «Торы айғыр» демей, «торайғыр» дейді. Басқаларын да солайша бір дыбысбен айтады. Мәселен, «құуса ійгі еді» деген сөздерді «құусегеді» етіп айтады. «Баласы екен» йаки «бала екен» деб дыбыстарын түгелдемей-ақ, «баласекен», «балекен» дейді.

دېبىستار ارالانبا بولۇپ كەلمەگەن جەردە، ياغىنى كىلەك داۋىستى
دېبىستار ياكى كىلەك داۋىستىز دېبىستار قاتار كەلگەن جەردە
سوز ايتىۋعا وگىنايى بولمايدى. قازاق تىلىندە قايسىسىدا بولسا
قاتارىنان بىر جەردە ەكى دېبىستان ارتىق بولۇپ كەلمەيدى.
داۋىستىز دېبىستارداق قاتارىنان ەكەۋى كەلۋى سويلۇۋ اۋەزدىلىگەن
ونشا كەمشىلىك كەلتىرمەيدى. داۋىستىز دېبىستار قاتار كەلتىۋن
سوزدەر «جاتتەنبرۋ»، «ابتەنبرۋ» دەگەن سىياقتى بولادى.
بۇلاردا قاتار كەلگەن داۋىستىز دېبىستار ەكەۋدەن ارتىق مەس،
جانا سوزدىك عۇننن ازايىتىپ، ايتىۋعا وىشا وگىنايسىزدىق
كەلتىرىپ تۇرعان جوق. قازاق تىلىندە داۋىستى دېبىستارداق
قاتارىنان بىر سوزدىك شىندە كەلۋى تىبىتى بولمايدى.
قاتارىنان كەلتىۋن كەزدەرى قوس سوزدەردە، نە ەكى سوزدىك
بىرىنىك اياغى بىرىنىك باسى داۋىستى دېبىس بولۇپ كەلەنۇن
جەردە بولادى؛ ماسەلەن، «سارى ۇي» تورى ايعىر، قازبا ۇي،
قارا ولەك، ابنا گەن قۇۋسا بىگى ەدى. قارا ماساەكەن، بالا
مەس. بالاسى ەدى، قىرداعى ۇي، كەسە اياق، موسى اءاش
دەگەن سىياقتى سوزدەر. داۋىستى دېبىستارداق بۇل سىياقتى
قاتارىنان كەلۋى ايتىۋعا وگىنايسىز بولۇپ، سوزدىك اۋەزدىلىگەن
كەمتەدى. بۇل كەمشىلىك قازاق تىلىندە كۆپىنە ەكى دېبىستىك
بىرىن ايتىپ، بىرىن ايتىۋمەن عانا سەزىلمەيدى. ايتقاندا «سارى
وي دەمەي» «ساروي» دەيدى. «تورى ايعىر» دەمەي، «تور-
ايعىر» دەيدى. باسقارلاردا سولايشا بىر دېبىس بىەن ايتىلادى،
ماسەلەن، «قۇۋسا بىگى ەدى» دەگەن سوزدەردى «قۇۋسىگەدى
ەتىپ ايدادى. «بالاسى ەكەن» ياكى «بالاەكەن» دەپ دېبىستارىن
تۇگەلەمەي. اق «بالاسەكەن، «بالەكەن» دەيدى.

2) СӨЙЛЕУ ӘУЕЗДІЛІГІ

Сөйлеу әуезділігі бұуын екбіні мен сөз екбінінің қолайлы орналасуынан болады. Әуелі бұуын екбіндерінің арасы тым жақын келсе иә алыс келсе, әуезділігінде кемшілік болады. Тым жақын болып келу өңшең қысқа сөздер бір өңкей келгенде болады да, тым алыс болып келу өңшең ұзын сөздер бірөңкей келгенде болады.

Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып, ұнамды құралуынан болады. Олай құрастыру сөйлеушінің йаки жазыушының шеберлігін талғайды. Сөздің кестесін келтіріп айтыу деген сөз Абайдың «тілге жеңіл» деген сөзі – бұлардың бәрі сөйлеу әуезділігіне тийісті сыйпат тұралы айтылған сөздер. Сөз кестелі келсе, құлаққа жағымды болады. Құлаққа жағымды болыуы әуезділік болады, сондықтан да ондай сөздердің сөйлемдері өрнекті сөйлем деб аталады. Өрнекті сөйлемдердің өлендісі де, өлеңсізі де болады. Өлең біткеннің бәрі әуезді сөйлеу табына жатады.

Қысқасынан айтқанда, әуезділікке жағдайлы-жағдайсыз келетүн шарттар мынау:

а) Сөйлеу құлаққа жағымды болмайды:

ә) Дауысты-дауыссыз дыбыстар ұйлығыб қатар келгенде;

б) Сөйлемдер дұрыс жасалмаған кезде, мәселен, сөйлем мүшелері орнына қойылмағанда, иә тұрлаусыз мүшелері көбейіп, сөйлемді ауырлатқанда йаки басыңқы сөйлем мен бағыныңқы сөйлемдер жапсарлары дұрыс келмегенде.

(2) سويلەۋ اۋەز دىلىگى.

سويلەۋ اۋەز دىلىگى بۇۋىن ەكېنى مەن سوز ەكېنى قولايلى
ورنالاسۇنما بولادى. اۋەلى بۇۋىن ەكېنى نەرىنىڭ اراسى تىم
چاقىن كەلسە يا اللىس كەلسە اۋەز دىلىگىنە كەشىلىك بولادى.
تىم چاقىن بولس كەلمۇ وگشەڭ قىسقا سوزدەر ئىم وگشەي
كەلگەن، بولادى، تىم اللىس بولس كەلمۇ وگشەڭ ۇزىن
سوزدەر ئىم وگشەي كەلگەنە بولادى.

سويلەۋ اۋەز دىلىگى ئۇرلى سوزدەردىڭ ۇندەرى ورايلاسپ
ۇنامى قۇرالمۇنىان بولادى. ولاي قۇراستىرئۇ سويلەۋشەنىڭ
ياكى جازۇشەنىڭ شەبەرلىگىن تالەيدى. سوزدىڭ كەستەسىن
كەلتىرىپ ايتىۋ دەگەن سوز. ايدىڭ «تىلگە جەڭىل» دەگەن
سوزى بۇلاردىڭ بارى سويلەۋ اۋەز دىلىگىنە ئىستى سىپات
ئۇۋرالى ايتىلعان سوزدەر. سوز كەستەسى كەلسە قۇلاققا
چامىدى بولادى، قۇلاققا چامىدى بولمۇ اۋەز دىلىك بولادى.
سوندىقتان-دا، ۇنداي سوزدەردىڭ سويلەمەرى ورنەكتى سويلەمەر
دەپ اتالادى. ورنەكتى سويلەمەردىڭ ولەڭىسى دە، ولەڭسى دە
بولادى. ولەڭ بىتكەننىڭ بارى اۋەزدى سويلەۋ تابىنا جاتادى.
قىسقا سىنان ايتقاندا اۋەز دىلىككە چامىلى-چامىلىسىز
كەلتۇن شارتتار مىناۋ:

(۱) سويلەۋ قۇلاققا چامىدى بولمايدى-

(۱) داۋىستى-داۋىسىز دىستار ۇلىغىب قاتا كەلگەندە:

(ب) سويلەمەر دۇرىس چامىلىكەندە، مەلەن، سويلەم
مۇشەلەرى ورنىنا قويىلماعاندا، يا تۇرلاۋسىز مۇشەلەرى كويىپ
سويلەمى اۋىراتقاندا ياكى باسقى سويلەمەن چامىلىك
سويلەمەر چامىلىرى دۇرىس كەلمەگەندە.

- а) Сөйлеу құлаққа жағымды болады:
- ә) Сөйлемдер дұрыс жасалғанда, өрнекті сөйлемдердің кестелері келісті жасалғанда.
- б) Өлеңді сөйлемдердің өлшеулері дұрыс келгенде.

1) Өрнекті сөйлемдер

Өрнекті сөйлемдер деб құрмалас сөйлемдердің бастары қосылыб, кестелі болыб құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке йаки кілемге салған түр сыйақты болмағанмен өрнек-өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліб, төмендеб, әнше оралыб, қайырылыб отырады. Сондықтан өрнекті сөйлем оралым (йаки шұбыртба) деб аталады. Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір байаны болады, сондықтан бастабқы тақырыпшы мүше делініб, екіншісі байаншы мүше делініб айтылады. Өрнекті сөйлемді иіріп-жыйырыб, жәй сөйлемге айналдырыуға болады. Жай сөйлемді жайыб, далыйтыб, өрнекті сөйлемге айналдырыуға болады, өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен йағыни ішіне кіретүн сөйлемдер қанша көб болғанмен бәріне қазық болатүн бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көб сөйлеммен ұлғайтыб айтыуға да, шағындаб, аз сөйлеммен айтыуға да болады.

Мыйсалы:

- 1) Қисабсыз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақый боб мал шашсаң да Атымтайдай,
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіб,

- ۲) سويلەۋ قۇلاققا جاعىمدى بولادى:
- ۱) سويلەمدەر دۇرس جاسالغاندا، ورنەكتى سويلەمدەردىڭ كەستەلەرى كەلمىتى جاسالغاندا.
- ب) ولەڭدى سويلەمدەردىڭ ولشەۋلەرى دۇرس كەلگەندە.

1) ورنەكتى سويلەمدەر

ورنەكتى سويلەمدەر دەپ قۇرمالاس سويلەمدەردىڭ باستارى قوسىلىپ، كەستەى بولپ قۇرالئۇن ايتامز. ونداي سويلەمدەر ناق تەكەمدىكە ياكى كىلمىگە سالغان ئۇرسىياقتى بولماعان مەن ورنەك. ورنەگى مەن ايتىلادى. ورنەكتى سويلەمدى ايتقاندا، داۋس كوتە رىلىپ، تومەندەب انشە وراىپ، قايرىلىپ وتىرادى. سوندىقتان ورنەكتى سويلەم وراىم (ياكى شۇبىرتبا) دەپ اتالادى. وراىم ەكى مۇشەلى بولادى. ئىر مۇشەسىندە پىكىر تاقىرىپى بولادى دا، ەكىنشىسىندە پىكىر بايانى بولادى. سوندىقتان باستابى تاقىرىپىشى مۇشە دەلىنىپ، ەكىنشىسى بايانىشى مۇشە دەلىنىپ ايتىلادى. ورنەكتى سويلەمدى ئىيرىپ-جىيرىپ، جاي سويلەمگە اينالدىرىۋعا بولادى جاي سويلەمدى جايىپ، دالىتىپ، ورنەكتى سويلەمگە اينالدىرىۋعا بولادى. ۋىتكەنى ورنەكتى سويلەم قانشا ۋلكەن بولغان مەن، ياعنى بىنە كىرەتۇن سويلەمدەر قانشا كوپ بولغان. مەن، بارىنە قازىق بولاتۇن باس پىكىر جالغىزاق بولادى. ول پىكىردى كوپ سويلەم مەن ۋاعايتىپ ايتىۋعا دا بولادى، ول پىكىردى شاعىنداب از سويلەم مەن ايتىۋعا دا بولادى.

مىسال:

- 1) قىسباسىز باي بولساڭدا قارىنبايداي،
ساقىي بوب مال شاشساڭدا اتمدايداي،
پاتساداي ئىرتەمىر ئىدىن تۇزەتىپ،

Болсаң да әйдік батыр Арыстандай,
Болсаң да Жйреншедей тілге шешен,
Ақырда жатар орның тар лақат жәй.

(Алтыбас Ақмолда)

Мұны шағындаб аз сөйлеммен былай айтыуға болады: «Бай да, сақый да, патша да, батыр да, шешен де – бәрі де ақырында бір өлмек».

2) «Қалық басына қайғылы күндер тұуған заманда қайрат көрсетбеген азамат азамат емес» деген пікірді көб сөйлеммен ұлғайтыб, былай айтыуға болады: «Қабтаған қара бұлттай торлаб, түрлі пәле қалық басына орнаб, не қыларын біле алмай, ақылынан адасыб, жұрт алақтаб азаматын іздеген шақта, бар шырағын жақбай, бар қайратын сарыб қылмай, өз басының амандығымен болыб, ұранға шаббаған азамат – ол қалық алдында жоқ азамат, не ол жаны бар болғанмен, жануарлықтан шықбаған азамат. Не қызатұн қанын, ашыйтұн жанын басының пайдасына, бастықтық орынға, патшаның аңғарына сатқан азамат болады».

(Темірше)

а) Себебті оралым. Байаншы мүшесі тақырыбшы мүшесін дәлелдей байандағанда, оралым себебті деб аталады.

Мыйсалы:

Көлден ұшқан қалбаймын,
Жаманның тілін алмаймын;
Қақ бұйырған сапардан
Арыстаным, қалмаймын.
Асыл достым, сөкбесең.

بولساڭدا ايدىڭ باتىر ارستانداي،
بولساڭدا جىمبىرە نشەدەي تىلگەشەشەن
اقرىدا جاتار اورنىڭ تار لاقىت جاي.

مۇنى شاعىنداب از سويلەم مەن بۇلاي ايتىۋعا بولادى:
«باي دا، ساقىي دا، پاتسادا، باتىردا، شەشەن دە، بارى دە اقىرىندا
بىر ولمەك» .

(۲) «قالىق باسنا قايمىلى كۇندەر تۇۋعان زاماندا قايرات
كورسەتەگەن ازامات-ازامات مەس» دەگەن پىكىردى كوب سويپ-
لەم مەن ۇلعايتىب بۇلاي ايتىۋعا بولادى:

«قابتاعان قسارا بۇلىنتتاي تورلاب، تۇراي پالە قالىق باسنا
ورناب، نە قىلارىن بىلە الماي، اقىلىنان اداسىب. جۇرت الاقتاب
ازاماتىن بزدەگەن شاققا، بار شىراعىن جاقباي، بار قايراتىن سارىپ
قىلماي، ۇز باسنىڭ اماندىعى مەن بولسۇن، ۇرانعا شاپباغان از-
مات، ول قالىق الدىندا جوق ازامات، نە ول جانى بنار بولعان-
مەن جانىۋارلىقتان شىقباغان ازامات. نە قىزاتۇن قانن، اشىتۇن
جانن، باسنىڭ پايداسىنا، باستىقتىق ورىنعا، پاتسانىڭ انعامىنا
ساتقان ازامات بولادى» .

(تەمىرشە)

(۱) سەبەبتى ورايم. بايانشى مۇشەسى تاقىرىشى مۇشەسىم
دالەلدەي بايانداغاندا، ورايم سەبەبتى دەب اتالادى.

مىيسالى :

(1) كولىمەن ۇشقان قالبايمىن،

جاماننىڭ تىلىن المايمىن:

فاق بۇيرىغان ساپاردان

ارستانىم قالمايمىن .

اسىل دوستىم سو كېسەلنىڭ،

Бұл сапарға бармаймын;
Бұл олжадан алмаймын.
Асқар тауды бел деген,
Ақ бармақпен жем жеген,
Ауырса жем мен емдеген,
Өзінен басқа көрмеген,
Өзінен басқа білмеген.
Күтіб тұрған анасы –
Өзі әйелдің данасы,
Тұлпар тұуған Бұурылдың
Қырық үш күні кем деген.

2) Кеткен кісі келе ме?!
Алғанын Тәңірім бере ме?!
Арыстан тұуған батырлар
Қатынға бійлік бере ме?!
Қатын тіліне ере ме?
Әр талабқа шығарда,
Қатыным деб тұрар ма?
Асыл тұуған Қобыланды
Қатынға ақыл салған соң,
Қатынның тілін алған соң,
Неше батыр болса да,
Басында бійлік жоқ адам,
Арыстан тұуған құрдас жан,
Қатын емей немене?

بۇل ساپارغا بارمايمىن:
بۇل ولجىدان المايمىن.
اسقار پاۋدى بەل دەگەن،
لق بارماق بەن جەم جەگەن،
اۋىرسا جەم مەن ەمدەگەن،
وزىنەن باسقا كورمەگەن،
وزىنەن باسقا بىلمەگەن.
كۈتۈپ تۇرغان اناسى—
ۋىزى اىەلدىك داناسى—
تۇلپار تۇۋغان بۇۋۇرىلدىك
قىرىق ۋىش كۈنى كەم دەگەن.

(2) كەتكەن كىسى ولەمە?
العانىن ۋاكتىرىم بەرەمە?
ارىستان تۇۋغان باتىرلار
قاتىنغا بىيلىك بەرەمە?
قاتىن تىلىنە ەرەمە?
ۋار تالابقا شىعاردا،
قاتىننىم دەپ تۇرارما؟
اسىل تۇۋغان قوبىلاندى
قاتىنغا اقبل سالغان سوڭ.
قاتىننىڭ ۋىتىلىن العان سوڭ،
نەشە باتىر بولسادا،
باسىندا بىيلىك جوق ادام،
ارىستان تۇۋغان قۇرداس جان
قاتىن ەمەي نەمەنە؟

3) А .., Ел бастаб, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастаб бій болайын деген ұл екенсің; Алдыңа келсе әділдігіңді аймама, аймағың кетбес қасыңнан. Қол бастаб жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал! Мың кісіге бір кісі олжа салатұғын, олжаңды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан. Жүз жыйырма алтыға келіп отырмын. Жас күніңде қалың бер де, қатын ал; қартайған соң өкінбе, ұлым! Жігіттің қан болатұн, қатынның қаным болатұн ұуақыты сол. Қару жыйсаң, мылтық жый жайау жүрсең – тайағың, қарның ашса – тамағың.

б) Мақсатты оралым. Өрнекті сөйлемнің байаншы мүшесі тақырыпшы мүшесін мақсаттай байандаса, оралым мақсатты деб аталады.

Мыйсал:

Тобыршық атқа зор салды,
Ақ алмасқа қол салды.
Қамшы басты сауырға,
Екбіні ұсаб дауылға.
Тобығы менді торы атбен
Қобыланды шабты ауылға
Қатұуланыб қаттаныб,
Бұуырқаныб бұрсаныб,
Мұздай темір құрсаныб,
Қабағынан қар жауыб,
Кірпігінен мұз тамыб,
Ар жақ бенен бер жаққа
Найзасын ұстаб бармаққа,

3) ەل باستاب جۇرت الايىن دەگەن ۇل ەكەنسىن،
سوز باستاب ۇبي بولاين دەگەن ۇل ەكەنسىن؛ الدىڭا كەلسە
ادىلىگىڭدى اياما، - ايماعىڭ كەتبەس قاسىڭنان.
قول باستاب جول الايىن دەگەن ۇل ەكەنسىن، جولداستىڭ
مىڭىن الما، ۇبىرىن ال - مىڭ كىسىگە ۇبىر كىسى ولجا سالا -
تۇمىن، ولجاڭدى اياماساڭ جولداستىڭ قالماس جانىڭنان.

جۇز جىيىرما تورتگە كەلىپ وتىرمىن.
جاس كۇنىڭكە قالىڭ بەردە قاتىن ال؛ قارتايغان سولڭ وكىنىپ
ۇلم؛ جىگىتتىڭ قان بولاتۇن، قاتىننىڭ قايم بولاتۇن ۇۋاقتى سول.
قارىو جىيسالڭ، مىلتىق جىي - جايىۋ جۇرسەڭ تاياعىڭ. قارنىڭ
اشسا تاماعىڭ.

ب) ماقساتتى ورالمىم. ورنەكتى سويلەمنىڭ بايانشى مۇشەسى
تاقىرىبىشى مۇشەسىن ماقساتتاي بايانداسا، ورنالم ماقساتتى دەپ اتالدى.

مىيسال:

توبىرشاق اتقا زور سالدى:

اق الماسقا قول سالى.

قامشى باستى ساۋىرعا،

ەكپىنى ۇساب داۋىلعا،

توبىعى مەڭدى تورى ات بەن

قوبىلاندى شابتى اۋىلعا -

قاتىلانىب قاتتانىب،

يۇۋىرقانىب بۇرسانىب،

مۇزداي پەمىر قۇرسانىب،

قاباعىنان قار جاۋىب،

كىرىپىگىنەن مۇز تامىب،

ارجاق بەنەن بەرجاققا

Аттанбаққа қалмаққа
Құдай жолы шалмаққа.
Сөзге сынық қылды деб,
Батыр кейіб келеді.
Егер шықса алдынан
Бұлаңдаған Кұртқаның
Басын кесіб алмаққа.

п) Ұқсатбалы оралым. Өрнекті сөйлемнің байаншы мүшесі тақырыпшы мүшесін ұқсата байандаса, оралым ұқсатбалы деб аталады.

Мыйсал:

1) Асыл тұуған Ақжүніс,
Күнді бұлт күрсайды,
Күнді байқай қарасам,
Күн жауарға ұқсайды;
Айды бұлт күрсайды;
Айды байқаб қарасам,
Түн жауарға ұқсайды;
Көгілдірін еріткен
Көлдегі құулар шұулайды;
Шұулағанға қарасам,
Көктен сұңқар сұуылдаб,
Соғылғанға ұқсайды!
Бойды байқаб қарасам,
Қол-айағым созылыб,

نايزاسىن ۇستاپ بارماققا ؛
اتتاناققا قالماققا
قۇداي جولى شالماققا ؛
سوزگە سىنىق قىلى دەپ
باتىر كەيىپ كەلەدى .
گەر شىقسا الدىنان
بۇلاڭداغان قۇرتقاندىن
باسىن كەسىپ الماققا .

پ) ۇقساتبالى ورائىم . ورنەكتى سويلەمنىڭ بايانىشى
مۇشەسى تاقىرىبىشى مۇشەسىن ۇقساتا بايانداسا، ورائىم ۇقساتبالى
دەپ اتالادى .

مىيسال :

1) اسىل نۇۋعان اق جۇنىس ،
كۇندى بۇلىت قۇرسايدى ،
كۇندى بايقاي قاراسام ،
كۇن جاۋارعا ۇقسايدى ؛
ايدى بۇلىت قۇرسايدى ؛
ايدى بايقاي قاراسام ،
تۇن جاۋارعا ۇقسايدى ؛
كوڭىلدىرىن ەرىتكەن
كولەڭگى قۇۋلار شۇۋلايدى ؛
شۇۋلاغانغا قاراسام ،
كوكتەن سۇڭقار سۇۋىلىداپ ،
سوعىلغانغا ۇقسايدى ؛
بويىدى بايقاب قاراسام ،
قول اياغم سوزىلىپ ،

Аузы-мұрным сұуыныб
Қақтың маған бұйрығы
Тайанғанға ұқсайды.

(Ер Тарғын)

2) Қыстың сақырлаған айазын, түтеген алай-түлей боранын, қызыл үскірік сұуығын бастан кешіріб, жазға жетіб, жадыраған шұуақта, балбыраған жасыл шөб-те жан-жануарлардың бәрі рақат тауыб, жаны қандай жәйләнады. Сондай-ақ қатал тәртіб, қатты қол, қанішер өкіметтен қысымшылық көрген қалықтар азаттыққа жетіб, жаны жәй табты.

т) Қайшы оралым. Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесі мен байаншы мүшесіндегі пікір бір-біріне қарсы мағынада болса, қайшы оралым деп аталады.

Мыйсал:

1) Мен Қырымның ішінде
Ақша Қанның қызы едім.
Атам менен анамның
Асыранды қазы едім.
Қойда бағлан қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім,
Қырым менен Қытайдан
Тәмам жақсы жыйылса,
Аузындағы сөзі едім.
Бұ заманның шағында
Жылаб тұрған көзім бар,
Төгіб тұрған жасым бар,
Әуре болған басым бар.

(Ер Тарғын)

اۋزى مۇرنىم سۇۋىنىپ
قاقتىڭ ماغان بۇيرىغى
تاپانغانغا ۇقسايدى.

(2) قىستىڭ سىقىرلاغان ايازىن، تۇتەگەن الاي-تۇلەي بورانمن،
قىزىل ۇسكىرىك سۇۋىغىن باستان كەشىرىپ، جازغا جەتىپ،
جادىراغان شۇۋاقتا، بالىبىراغان جاسىل شوپتە جان-جانىۋارلاردىڭ
بۇرى راقات تاۋىپ، جانى قانداي جايلاندى. سونداي اق قاتال
تارتىپ، قاتتى قول، قان ىشەر ۇكىمەتتەن قىسىمىشلىق كورگەن
قالىقتار ازاتتىققا جەتىپ، جانى جاي تاپتى.

(ت) قايشى وراالم. ورنەكتى سويلەمنىڭ تاقىرىشى مۇشە-
سى مەن بايانىشى مۇشەسىندەگى پىكىر بىر بىرىنە قارسى ماغانادا
بولسا، قايشى وراالم دەپ اتالادى.

مىسال :

(1) مەن قىرىمنىڭ ىشىندە
اقشا قاننىڭ قىزى ەدىم؛
اتام مەنەن انامنىڭ
اسىراندى قازى ەدىم؛
قويدا باعلان قوزى ەدىم؛
جىلىقدا شاڭقان بوز ەدىم.
قىرىم مەنەن قىتايدان
تامام جاقسى جىيىلسە،
اۋزىنداغى سوزى ەدىم؛
بۇ زاماننىڭ شاعىندا
جىلاب تۇرغان كوزىم بار،
توگىب تۇرغان جاسىم بار،
اۋرە بولغان باسىم بار.

(بىر تارغىن)

2) Ер Отаны болғанда,
Пайғамбар жасы толғанда,
Заманымыз азғанда,
Жігіттің күні озғанда,
Берекетсіз балаға
Оттың басын тоб етіб,
Қырға шығар ішінде
Біреуін де жоқ етіб,
Мен алмаймын көбінді.

(Ер Сайын)

ж) Шартты оралым. Өрнекті сөйлемнің байаншы мүшесінде болжал себеб иә шарт болып, тақырыпшы мүшесінде болжал салдар болса, оралым шартты деб аталады.

Мыйсал:

1) Намаздыгер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш бағысын
Түсірмесем жүзіңе,
Көрсетбесем көзіңе
Жан серігің Бұурылды
Сол жерде шал, Құдайға!

(Қобыланды)

2) Талайдан бермен жұмсаған,
Қан көрмесең сұусаған,
Қанға тойсаң жұусаған,
Тауға салсам тас кескен,

(2) ەر وتانى بولغاندا،
پايعاتبار جاسى تولغاندا،
زامانىمىز ازغاندا،
جىگىتتىڭ كۈنى وزغاندا
بەرەكەتسىز بالاعا
وتتىڭ باسنى توب ەتىپ،
قىرعا شىعار شىندە
بىرەۋىن دە جوق ەتىپ،
مەن العايىمىن كويىڭدى.

(ەرسايىن)

(ج) شارتتى ورالمى. ورنەكتى سويلەمنىڭ بايانىشى مۇشەسىندە
بولجال سەبەب ياشارت بولمى، تاقىرىبىشى مۇشەسىندە بولجال
سالدار بولسا، ورالمى شارتتى دەپ اتالادى
مىيسال:

(1) ناماز دىگەر وتكەنشە،
ناماز شامعا جەتكەنشە،
قازان اعاش باعىمىن
تۇسىرمەسەم جۇزىڭشە،
كورسەنبەسەم كوزىڭشە
جان سەرىڭنىڭ بۇۋورلىدى
سول جەردە شال قۇدايعا.

(قوبلاندى)

تالايدان بەرمەن جۇمىساعان،
قان كورمەسەڭ سۇۋسان،
قانغا تويىساڭ جۇۋساعان،
تاۋعا سالسام تاس كەسكەن.

Кеудеге салсам бас кескен,
Алты аршын ақ болат,
Қынабтан алыб сұуырыб,
Шаба алмасам маған серт!

3) Айдақардың тіліндей,
Салсам кеткен білінбей,
Қарағайға сабатқан,
Шұбар тұуға шұлғаған,
Әр ұуақытта көрсетіб,
Талай жауға мақтатқан
Төрт қырлаған көк сүңгі,
Жау ішінде жалындаб
Толғамасам маған серт!
Толғауыма шыдамай,
Толқыб сынсаң саған серт!

(Ер Тарғын)

4) Сарғайыб келген егін толқынданса,
Жас орман жел күңіrentіб әнге салса,
Жапырақтың жасыл ләззетті сайасында,
Бақшада мойыл қаймақ жасырынса,
Себілген алмас шық бен шын қош ійіс,
Сары алтын ертеменен иә қызыл кеш,
Бір тобтың қолтығынан күліп қана,
Бас ійіб есендессек күміс ландыш.
Секіріб салқын бұлаң ойнаб сайда,
Батырыб көмескі түсі тұманды ойға,

كۈدەگە سالسام باس كەسكەن،
التمى ارشمن اق بولات،
قىنابتان الب سۇۋىرىپ،
شاپا الباسام ماعان سەرت!
ايدا قاردىڭ تىلىندەي، (3)
سالسام كەتكەن بىلىنبەي،
قاراعايغا ساپتاتقان،
شۇبارتۇۋغا شۇلعاغان
ءار ۇۋاقتتا كورسەتەي،
نالاي چاۋغا ماقتاتقان
ءورت قىرلاغان كوك سۇنكى،
چاۋ بىشىندە جانىب،
تولعاماسام ماعان سەرت!
تولعاۋما شىداماي،
تولقىب سىنساڭ ساغان سەرت!

(ەر نارەن)

سارعايب كەلگەن ەگىن تولقىندا نساء (4)
جاس ورمان جەل كۇڭىرەنتىب انگە سالسا،
جاپىراقتىڭ جاسىل لاززەنتى ساياسىندا
باقشادا موپىل قايماق جاسىرىنسا،
سەبىلگەن الماس شىق يەن شىن قوش عىمىس،
سارى التىن ەرتەمەنەن ياقىزىل كەش،
ءبىر توبىنىڭ قولتەمەنەن كۇلىب قانا،
باس ئىيىپ سەندە سەسەك كۇمىس لاندەش.
سەكەرىپ سالقىن بۇلاق ويناپ سايدان،
باتىرىپ كومەسكى ئۇسى نۇماندى وىعا،

Шабқылаб шыққан жерін әнгіме қыб,
Былдырлаб ақ бетінен сүйгізсе айға,
Сол ұуақыт жәй табады асау жаным,
Ашылад басқан ауыр ой қабағым,
Шын бақты табқандаймын осы жерде-ақ
Көремін күн жүзінде, жасағаным...

(Мағжан)

Бұ дүнийеде көрмесең,
Кұртқамбысың демесең
Қазаң жетіб бұ жолда,
Хаққа түзеб бетінді,
Арыстаным жөнелсең,
Жұбайым бар деб еске алсаң,
Сұлтаным, сонда мені ізде
Пайғамбардың тұуында.

(Қобыланды батыр)

ш) Жалғасыңқы оралым. Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесіндегі пікір байаншы мүшесіндегі пікірге тіркес мағынада болғанда, жалғасыңқы оралым деб аталады.

Мыйсал:

1) Таң сарғайыб атқанда,
Таң Шолпаны батқанда,
Шал-кемпірдің қойнында
Арқада Қобылан жатқанда,
Тайбұурыл атқа ер салыб,
Азғана азық жем салыб,
Бәйгеден келген көк дөнен

شايفىلاب شىققان جەرىن انگىمە قىب،
بىلىدىرلاب اق بەتىنەن سۇيگىزسە ايعا،
سول ۇزاقىت جاي تابادى اساۋ جانىم،
اشىلاد باسقان اۋىر وي قاباعىم،
شىمن باقتى تابقاندايمىن وسى جەردە اق
كورەمىن كون جۇزىندە جاساعانىم . . .

(ماعجان)

بۇ دۇنيەدە كورمەسەڭ،
قۇرتقام — بىسىن دەمەسەڭ،
قازاڭ جەتتە بۇ جولدىن،
قاققا تۇزەب بەتتىڭدى،
ارستانىم جونەلسەڭ،
جۇبايىم بار دەب ەسكە السىڭ،
سۇلتانىم سوندا مەنى نىزە
پايعامباردىڭ تۇۋىندا.

(قوبىلاندى باتىر)

ش) جالعاسىڭكى وراالىم. ورنەكتى سويلەمنىڭ تاقىرىبىشى
مۇشەسىنلەگى پىكىر، بايانشى مۇشەسىندەگى پىكىرگە تىركەس
ماعانادا بولعاندا جالعاسىڭكى وراالىم دەب اتالادى .

مىسال :

1) تاڭ سارعايب اتقاندا،
تاڭ شولپانى پاتقاندا،
شال كەمپىردىڭ قوينىندا
ارقادا قوبىلان جاتقاندا،
تاي بۇۋىرل اتقا ەرسالىب،
ازعانا ازىق، جەم سالىب،
بايگەدەن كەلگەن كوك دونەن

Түнімен ұйқы көрмеген,
Ақ Орданың алдынан,
Жетелеб сонда өткізді,
Құртқа сұлыу көлденең.

2) Тоқсанда атаң Тоқтарбай,
Бұтында жоқ ыстаны,
Тізесіне тон жетбей,
Арқасынан қол кетбей
Ақ табан боб кәпірге,
Қой баққанда келерсің.
Алпыста анаң Аналық
Арқан есіб, жүн түтіб,
Қайғыменен қан жұтыб,
Құрт қайнатыб жүргенде
Сұлтаным, сонда келерсің.
Қарындасың Қарлығаш,
Абдастасы қолында,
Дастарқаны белінде,
Пыйаласы қарында,
Бөтен жаудың елінде
Қызылбастың шенінде
Шай қайнатыб жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің.

(Қобыланды батыр)

3) Тоғыз айға толғанда,
Шамалы күні болғанда,
Кіші жұма өткенде,

عتۇنى مەن ۇيقى كورمەگەن
اق وردانىڭ الدىنان،
جەتەلەپ سوندا وتكىزدى،
قۇرتقا سۇلمۇ كولدەنەن.

(2) توقساندا اتاڭ توقتار باي،

بۇتىندا جوق بستانى

تمزەسىنە تون جەتەي،

ارقاسىنان قول كەتەي،

اق تابان بوب كاپىرگە

قوي باققاندا كەلەرسەن.

الپىستا اناڭ انالىق

ارقان ەسىپ جۇن ئۆتەي،

قايسى مەنەن قان جۇتەي،

قۇرت قايناتىپ جۇرگەندە

سۇلتانىم سوندا كەلەرسەن.

قارىندا سىڭ قارلىعاش،

ابداسىتاسى قولىندا

داستارخانى بەلىندە،

پىيلاسى قارىندا

بوتەن جاۋدىڭ ەلىندە،

قىزىلباستىڭ شەنىندە

شاي قايناتىپ جۇرگەندە

سۇلتانىم سوندا كەلەرسەن.

(قوبىلانىدى باتىر)

(3) توعىز ايعا تولعاندا،

شامالى كۇنى بولعاندا،

كىشى جۇما ونكەندە.

Ұлы жұма жеткенде
Боз кемпірді қозғалтты,
Ыңырантты, толғантты,
Ноғайлының үш кентін
Шақырыб жыйын орнатты.

(Ер Сайын)

4) Жаздыкүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын бәйшешек
Ұзарып өсі толғанда,
Күркіреб жатқан өзенге
Көшіб ауыл қонғанда,
Шұрқыраб жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдаб,
Ат-айғырлар, бійелер
Бүйірі шығыб ыңқылдаб,
Сұуда тұрыб шыбындаб,
Құйрығымен шылпылдаб,
Арасында құлын-тай
Айнала шауыб бұлтылдаб,
Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшыб тұрса сымпылдаб,
Қыз-келіншек үй тігер
Бұрала басыб, былқылдаб,
Ақ білегін сыбаныб,
Әзілдесіб сыңқылдаб.

(Абай)

ۋلى جۇما جەتكەندە
بوز كەمپىردى قوزغالتتى،
ئىكرانتى تولغانتى،
نوعا يلىنىڭ ۋش كەنتىن
شاقىرىپ جىنىپ ورناتتى.

(ەرساين)

(4) جازدى كۈن شىلكە بولغاندا،
كوك وراي شالغىن بايشە شەك
ۋزارىپ ۋسب بولغاندا،
كۆركىرەپ خاتقان وزەنگە
كوشىپ اۋىل قونغاندا،
شۇرقىراپ جاتقان جىلقىنىڭ
شالغىننان ۋجۇنى قىلتىلداپ
ات - ايعىرلار، بىپەلەر
بۇيرى شەيب سىڭقىلداپ،
سۇۋدا تۇرىپ شىيىنداپ،
قۇيرىغىمەن شىلىپىلداپ،
اراسىندا قۇلن تاي
اينالا شاۋىپ بۇلتىلداپ،
جوعارى تومەن ۋپرەك قاز
ۋشىپ تۇرسا سىملىپىلداپ،
قىز كەلىنىشەك ۋي تىگەر.
بۇرالا باسب بىلىقىلداپ،
اق بىلەگىن سىبانىپ
ازىلكەسىپ سىڭقىلداپ.

(اباي)

к) Серіппелі оралым. Өрнекті сөйлемнің байаншы мүшесі тақырыбшы мүшесіндегі пікірді кеңінен толғай байандаса, серіппелі оралым деб аталады.

Мыйсал:

1) Ыстампұл, патша болсаң да Құддыс, Шамға,
Бұқар мен үкім етсең де Үндістанға,
Ағылшын, Қытай, Мәскеу, Рүмді алыб,
Дін түзеб әмір етсең де бұл жыйанға.
Тұтсаң да жеті ақылымның бәрін тегіс
Кірсің ақыр бір күн көрстанға.

2) Есебсіз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақый боб мал шашсаң да Атымтайдай,
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіб,
Болсаң да әйдік батыр Арыстандай,
Болсаң да Жійреншедей тілге шешен,
Ақырда жатар орның тар лақыт жәй.

(Алты бас Ақмолда)

3) Шайылған көз жасымен жердің бетін,
Өткізіб тым өлшеусіз үкіметін.
Жауыздық, жалғандықбен бійлесін ақ
Адал жол, ақ нійетті арам жеңіб,
Жазықсыз жанды қыйнаб, қанды төгіб,
Бұзықтық, түзіктікті ійлесін ақ
Қыйналыб, кім де болсаң талыққандар.
Түңіліб, үміт үзіб жабықбандар,

ق) سەرىپپەلى وراالم. ورنەكتى سويلەمنىڭ بايانىشى
مۇشەسى تاقربىشى مۇشەسىندەگى پىكىردى كەڭنەن تولعاي
بايانداسا، سەرىپپەلى وراالم دەپ اتالادى.

مەيسال:

(1) يستامپۇل پاتسا بولساڭدا قۇددىس شامعا
بۇقارمەن ۇكىمەتسەڭدە ۇندىستانعا،
اعىلىشىن قىتاي، ماسكەۋ رۇمىدى المىب،
ۋدىن تۇزەب ۋمىرەتسەڭدە بۇل جىيانعا.
تۇتساڭدا جەنى اقلىمنىڭ ۇبارىن تەگىس
كىرەرسىن اقىر ۋمىر كۇن كورىستانعا.

(2) سەبىسىز باي بولساڭدا قارىبايداي،
ساقىي بوب مال شاشساڭدا اتمىتايداي،
پاتساداي ۋمىرەتەمىر ۋدىن تۇزەتەمىب،
بولساڭدا ايدىك باتىر ارىستانداي،
بولساڭدا جىيرەنشە دەي تىلگە شەشەن،
اقىردا جاتار ورنىڭ تار لاقىت جاي.

(التى باس اقمولدا)

(3) شايىلعان كوز جاسىمەن جەردىڭ بەتىن،
وتكىزىب تىم ولشەۋسىز ۇكىمەتىن.
جاۋىزدىق، جالغاندىق بەن بىيلەسىن اق،
ادال جول، اق نىيەتىنى ارام جەڭگىب،
جازىقسىز جاندى قىيناپ، قاندى توگىب
بۇزىقتىق، تۇزىكتىكتى بىلەسىن اق،
قىينالىب كىم دە بولساڭ تالىققاندار،
ۋتۇڭلىب ۋمىنت ۋزىب جابىقباكتار،

Қайтадан жақындық кеб, қастық қашыб,
Жарқыраб жақсылыққа атар таң бар.

(Маса)

д) Айырықты оралым. Өрнекті сөйлемнің байаншы мүшесі тақырыбшы мүшесіндегі пікірді екі ұштылай байандаса, оралым айырықты деб аталады. Мыйсал:

1) Қазақ өнерсіз қалық бола тұра, көбке дейін бөтен жұрттарға бағынбай келгенін түрлі жорыуға болады: не бұрынғы заманда қазақ мықты қалық болған деб, не көшпелі болғаннан сынабтай сырғыб, ешкімнің қолында тұрмаған деб, не ауданы үлкен кең дала, ол замандағы айналасындағы көрші жұрттардың ұуысына сыймаған деб.

2) Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің,
Жабығыб неден көңілің, түсті еңсең ?
Ерігіб ауыздығың қарш-қарш шәйнаб,
Бұ қалай, бұрынғыдай сілкінбейсің?
Әлде мен бабың тауыб бақбадым ба,
Болмаса, жемнен қысыб, сақтадым ба?
Әйтбесе әбзелдерің сәнді емес бе,
Жібектен тізгініңді тақбадым ба?
Малдырыб саб алтыннан үзеңгіңді,
Тағаңды шын күмістен қақбадым ба?

(Маса)

قايتادان چاقىندىق كەب، قاستىق قاشىب،
چارقىراپ چاقىلىققا اتار تاڭ بار.

(ماسا)

د) ايمىرىقتى وراالم، ورنەكنى سويلەمنىڭ بايانىشى موشەسى
تاقىرىپىشى مۇشەسىندەگى پىكىردى ەكى ۇشتىلاي بايانداسا،
وراالم ايمىرىقتى دەپ اتالادى.

مىسال:

1) قازاق ەنەرسىز قالق بولا تۇرا، كوكبە شەيىن بوتەن
جۇرتتارعا باغىنباي كەلگەننن ءتۇرلى جورنۇعا بولادى: نە بۇرىنقى
زاماندا قازاق مىقتى قالق بولعان دەپ، نە كوشبەلى بولعاننان
سىناتباي سىرىمىب، ەش كىمنىڭ قولىندا تۇرماغان دەپ؛ نە اۋدانى
ۇلكن كىڭ دالا، ول زامانداى اينالاسىنداى كورشى جۇرتتاردىڭ
ۇۇسىنا سىماغان دەپ.

2) سەن نەكە تۇلپار اتمەكسىنىدىسىن؟
جابىعب نەدەن كوڭىلىڭ ءتۇستى ەڭسەڭ،
ەرىگىب اۋىزدىبىڭ قارش - قارش شايناب،
بۇ قالاي بۇرىنقىداى سىلكىنبەيسىن؟
اللە مەن باپىڭ تاۋىب باقىادىم با؟
بولماسا، جەمەن قىسىب ساققادىمبا؟
ايتبەسە ايزەلدەرىڭ ءساندى مەس بە؟
جىبەكتەن تىزگىنىڭدى تاقبادىم با؟
مالدىرىب ساپ التىننان ءوزەنگىڭدى،
تاعاڭدى شىن كۇمىستەن تاقبادىم با؟

(ماسا)

3) Азамат, анау қазақ қаным десең,
Жұмақтың сұуын апар жаным десең,
Болмаса ібіліс бол да, ұу алыб бар
Тоқтатам, тұншықтырам зарын десең...

(Мағжан)

р) Қорытбалы оралым. Оралымның тақырыпшы мүшесіндегі пікірді байандау мүшесі қорытатұн болса, оралым қорытбалы деб аталады.

Мыйсал:

«Еркі мен ұшыб, еркімен қонатұн құс сыйақты, жер-су мол шағында, жұрттың көбі еркімен қоныб жүрген болса, онан бері келе адам баласы өсіб-өніб, жер тарылған кезде көшіуді тастаб, отырықшылыққа айналған болса, онда жұрттың көшбелі иә отырықшы болыуының себебі жердің кең, тарынан болғаны ғой.

Оралым әман бір түсті болыб келе бермейді. Әр түстісі араласыб та айтылады.

2) Өлеңді сөйлемдер.

Атам заманнан бері адам баласының сөзі, асылында екі түрлі орынға жұмсалған:

1) Күн көріс ісіне. 2) Көңіл көтеріс ісіне. Бастабқысына қара сөз деб, соңғысына өлең деп қазақ ат қойған.

Өлеңнің өзі де қазақта екі түрлі болған: бірі әнді болған, екіншісі мәнді болған, әнді өлеңнің сөзінен де әніне көбірек құлақ салған. Сондықтан әнді өлеңді айтыушы

(۳) ازامات، اناۋ قازاق قانم دەسەڭ،
جۇماقتىڭ سۇۋىن اپار جانم دەسەڭ،
بولماسا، ەپلىس بولدا ۇۋ الپ بار—
توقتاتام، تۇنشىقتىرام زارىن دەسەڭ.

(ماعجان)

(ر) قۇرىتبالى اورالم. ورائمنىڭ تاقىرىشى مۇشەسىندەگى
پىكردى بايانداۋ مۇشەسى قورىتاتۇن بولسا، ورائتم قورىتبالى دەپ
اتالادى.

مىيسال: «ەركى مەن ۇشىم، ەركى مەن. قوناتۇن قۇس
سىباقتى، جەر— سۇۋ مول شاعىندا، جۇرتتىڭ كوبى ەركى مەن
قونىپ جۇرگەن بولسا، ونان بەرى كەلە ادام بالاسى ۇسىم، ۇنىپ
جەر تارىلعان كەزدە، كوشىۋدى تاستاپ، وتىرىقىشلىققا اينالغان بولسا،
وندا جۇرتتىڭ كوشبەلى، يا وتىرىقىشى بولمۇنىڭ سەبەبى جەردىڭ
كەڭ تارىتان بولغانى عوي.

ورالم امان ۇير ۇستى بولپ كەلە بەرمەيدى. ەر ۇستىسى
ارالاسىپدا ايتىلادى.

(۴) ولەڭدى سويلەيدەر.

اتام زاماننان بەرى ادام بالاسىنىڭ ۇسى اسلىندا ەكى
تۇرلى ورىنعا جۇمسالغان:

(1) كۇن كورىس نىسندە، (2) كوڭىل كوتەرىس نىسندە.
باستاپقىسىنا— قارا ۇسى دەپ، سوڭقىسىنا ولەڭ دەپ قازاق ات
قوبىعان.

ولەڭنىڭ ۇسى دە قازاقتا ەكى تۇرلى بولغان: ۇيرى ەندى
بولغان، ەكىنشىسى ەماندى بولغان، ەندى ولەڭنىڭ سوزىنەن دە ەندە
كوبىرەك قۇلاق سالىقان. سوندىقتان ەماندى ولەڭنى ايتىۋشى،

әнінің ажарлы болыу жағына тырысыб, сөздің ажарлы болыу жағына онша ыждағат қылмаған. Ал мәнді өлеңде жұрттың құлақ салатыны ән емес, сөз болған соң, айтыушы сөздің ажарлы жана мағыналы болыу жағына көб тырысқан. Сол себепті әнді өлеңнің сөзінен мәнді өлеңнің сөзі ажарлырақ, мағыналырақ болған. Әні басым, мәні кем, ажары аз өлеңге қара өлең деб ат қойыб, әні кем, мәні мол өлеңге жыр деб ат қойған.

Бұрынғы заманда қара өлең мен жыр екеуінің арасында ажар жана мағына жағынан қандай бөлектік болғаны «Жар-жар» мен «Беташар» өлендерінен көрініб тұр.

ЖАР-ЖАР!

Бір толарсақ, бір тобық санда болар
Жар-жар!

Қырық кісінің ақылы ханда болар
Жар-жар!

Әкем-ай деб жылама, байғұс қыздар
Жар-жар!

Әкең үшін қайын атаң онда болар
Жар-жар!

Жазғытұрғы ақша қар жаумақ қайда
Жар-жар?

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда
Жар-жар!

ئانىنىڭ اجارلى بولۇپ چاغنا تىرىسىب، سوزدىڭ اجارلى بولۇپ چاغنا
ونشا بىداعات قىلماغان. ال ئماندى ولەڭدە جۇرتنىڭ قۇلاق
سالاتۇتى ئان مەس، سوز بولغان سوڭ، ايتىۋشى سوزدىڭ اجارلى
جانا ماغانالى بولۇپ چاغنا كوپ تىرىسقان. سول سەبەبتى ئاندى
ولەڭنىڭ سوزىنەن ئماندى ولەڭنىڭ سوزى اجارلىراق، ماغانالراق
بولغان. ئانى باسىم، ئمانى كەم، اجارى از ولەڭگە قارا ولەڭ دەپ
ات قويىپ، ئانى كەم، ئمانى مول اجارلى ولەڭگە جىر دەپ ات
قويغان.

بۇرىنقى زاماندا قارا ولەڭ مەن جىر — كەۋىنىڭ اراسىندا
اجار جانا ماغانا چاغىنان قانداي بولەكتىك بولغانى « جار — جار »
مەن « بەت اشار » ولەڭدەرىنەن كورىنىپ تۇر.

جار — جار!

ئىبىر تولارساق ئىبىر توبىق ساندا بولار

جار — جار!

قىرىق كىسىنىڭ اقبلى قاندا بولار

جار — جار!

اكەم ابي دەپ جىلاما بايغۇس قىزدار

جار — جار!

اكەڭ ئۇشەن قاينى اتاڭ وندا بولار

جار — جار!

جازىقى تۇرغى اقسا قار جاۋماق قايدا

جار — جار!

قۇلمىن تايداى ايقاسقان وڭ جاق قايدا

جار — جار!

Азар жақсы болса да қайын атамыз
Жар-жар!
Айналайын әкемдей болмақ қайда
Жар-жар!

Бір толарсақ, бір тобық санда болар
Жар-жар!
Қырық кісінің ақылы қанда болар
Жар-жар!
Шешем-ай деб жылама, байғұс қыздар
Жар-жар!
Шешең үшін қайын енең онда болар
Жар-жар!

Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда
Жар-жар!
Азар жақсы болса да қайын енеміз
Жар-жар!
Айналайын әжемдей болмақ қайда
Жар-жар!

.....

БЕТАШАР

Айт келін, айт келін!
Атың басын тарт, келін!
Жұмыртқадан ақ, келін!
Келін-келін, келіншек!

ازار جاقسى بولسادا قايمىن اتامىز
جار — جار!
اينالايمىن اكهمدەي بولماق قايدا
جار — جار!

بىر تولارساق بىر نوبىق ساندا بولار
جار — جار!
قىرىق كىسىنىڭ اقبلى قاندا بولار
جار — جار!
شەشەم اي دەپ جىلاما بايعوس قىزدار.
جار — جار!
شەشەڭك ئۇشمن قايمىن ەندىڭ وندا بولار
جار — جار!
قۇلىن تايداى ايقاسقان وڭ جاق قايدا
جار — جار!
ازار جاقسى بولسادا قايمىن ەنەمىز
جار — جار!
اينالايمىن اكهمدەي بولماق قايدا
جار — جار!

بەت اشار.

ايت كەلىن، ايت كەلىن!
اتنىڭ باسىن تارت كەلىن!
جۇمىرتقادان اق كەلىن!
كەلىن — كەلىن كەلىنشەك!

Кер бйенің құлыншақ!
Алдыңғы түйең ійтіншек,
Артқы түйең тартыншақ.

Ійтіншек деб түйеңді
Басқа ұрма, келіншек!
Тартыншақ деб түйеңді
Көтке ұрма, келіншек!

Қайын атаңның алдында,
Қақаңдама, келіншек!
Үйге түскен түйені
Бақандама, келіншек!
Қабтың аузы бос тұр деб
Құрт ұрлама, келіншек!
Өзің жатыб байыңа
«Тұр,тұрлама», келіншек!

Кей келіншек еріншек,
Еріншек болма, келіншек!
Кей келіншек көңілшек,
Көңілшек болма, келіншек!

.....

«Жар-жарға» қарасақ, оның ішінде ән үшін болма-са, мән үшін керек емес сөздер толыб жатыр. Мәселен, бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар! деу сый-ақты сөздер жана сол сөздер қайта-қайта айтылады, қысқасы, сөзі көб.

«Беташарда» ондай артық сөздер аз. Мұнда бір сөз қайта айтылса, орнымен, келісті түрде айтылған. «Жар-жар

كەر بېيەنىڭ قۇلىنشاق.
الدىڭغى تۇيەڭ يېتىنشەك
ارتقى تۇيەڭ تارتىنشاق.
يېتىنشەك دەپ تۇيەڭدى
باسقا ۇرما كەلىنشەك ا
تارتىنشاق دەپ تۇيەڭدى
كونكە ۇرما، كەلىنشەك ا

قايمىن اتاڭنىڭ الدىندا،
قافاڭدا كەلىنشەك ا
ۇيگە تۇسكەن تۇيەنى
باقاندا كەلىنشەك ا
قاپنىڭ اۋزى بوس تۇردەپ
قۇرت ۇرلا كەلىنشەك ا
ۇزنىڭ جاتىب بايىڭا
« تۇر - تۇر » لاما كەلىنشەك ا
كەي كەلىنشەك ەرىنشەك ؛
ەرىنشەك بولماسا كەلىنشەك ا
كەي كەلىنشەك كوڭلىشەك ؛
كوڭلىشەك بولماسا كەلىنشەك ا

« جار - جار » ما قاراساق، ونىڭ شىندە ەن ۇشىن بولماسا،
مان ۇشىن كەرەك ەممەس سوزدەر تولىپ جاتىر. ماسەلەن، ۇير
تولارساق ۇير توبىق ساندا بولار، جار - جار دەۋ سىياقتى سوزدەر،
جانا سول سوزدەر قايتا - قايتا ايتىلادى، قىسقىسى: ۇسوزى كوب.
« بىت اشار » دا ونداى ارتتىق سوزدەر از. مۇندا ۇير ۇسوز
قايتا ايتىلسا ورنى مەن كەلىستى تۇردە ايتىلعان « جار - جار » -

дан» гөрі... «Беташар» мағыналы, маңызды да. «Беташар» қасында «Жар-жардың» мағынасы сұйық көрініб тұр.

СӨЗДІҢ ӨЛЕҢ БОЛАТҮН МӘНІСІ

Жоғарыда айттық: өлең асылында көңіл көтеріс ісіне жұмсалатұн сөз түрі деб. Адам көңіл көтеріу үшін ойнайды, бійлейді, күреседі, жарысады. Өлең де бұрын сол ойын, бій, күрес, жарыс сыйақты көңіл көтеретұн нәрсе болған. Өлеңнің көңіл көтеріб, қоштандыратын қасіеті әдемілігінде. Нәрсенің әдемі көрінетүндігі – ұнасымымен. Өлеңді де әдемі көрсететұн сол ұнасымы.

Өлеңнің ұнасымы неден болады? Азырақ жауаб беріб өтіу керек.

Өлең ғана емес нәрсенің көбі-ақ жарастығымен ұнамды көрінеді. Нәрсенің көбі-ақ негізінде бірдейлігімен, реттілігімен жарасыб, ұнамды болады. Екі құлақ, екі көз – сол сыйақты дененің қос мүшелері – екеуі бірдей болса, жарасыб ұнамды көрінеді. Қоралы қойдай шоғырланыб, бет-бетімен жүрген солдаттан, саб түзеп қатар тұрған жарасыб, көзге ұнамдырақ көрінеді. Саб түзеп қатар тұрған солдаттардың әрқайсысы әр түрлі кійінгенінен бәрі бір түрлі кійінгені әдемі көрінеді, саб түзеген солдаттардың жүргенде аяқтарын бірі ерте, бірі кеш, әрқайсысы өз бетімен бірдей басбағанынан бәрі аяқты бірдей алыб, бірдей басқаны әдемірек көрініб, көңілге көбірек ұнайды.

دان گورى»، «بەت اشار» دىغانلىقىدا، «بەت اشار» قاسنىدا،
«جار - جاردىڭ»، ماغاناسى سۇيىق كۆرىنىپ تۇر.

سۆزدىڭ ونەر بولاتۇن مانىسى

جوعارىدا ايتتىق: ولەڭ اسلىمىدا كوڭىل كوتەرسى سىنە
جۇمىسالانۇن سۆز تۇرى دەپ. ادام كوڭىل كوتەرىۋ ئۇشمن
وينايىدى، بۇيلەيدى، كۆرسەيدى، جارسادى ولەڭدە بۇرىن سول
ويىن بۇيىۋ، كۆرسە، جارس سىياقتى كوڭىل كوتەرەتۇن نارسە
بولغان. ولەڭنىڭ كوڭىل كوتەرىپ، قوشتاندىراتۇن قاسىيەتى
ادەمىلىگىندە، نارسەنىڭ ادەمى كۆرىنىدۇندىكى ئۇناسمى مەن.
ولەڭنى دە ادەمى كۆرسەتەتۇن سول ئۇناسمى.

ولەڭنىڭ ئۇناسمى نەدەن بولادى؟ ازىراق جاۋاب بەرىپ
ئۆتۈ كەرەك:

ولەڭ عانا مەس نارسەنىڭ كۆپى اق - جارسىيە مەن
ئۇنامى كۆرىنەدى. نارسەنىڭ كۆپى اق نەگىزىندە بىردەيلەمكى مەن،
رەتتىلىگى مەن جارسىيە، ئۇنامى بولادى. ەكى قۇلاق، ەكى كۆز -
سول سىياقتى دەنەنىڭ قوس مۇشەلەرى - ەكەۋى بىردەي بولسا،
جارسىيە ئۇنامى كۆرىنەدى، قورالى قويداي شوعىرلانسىپ، بەت بەنى
مەن جۇرگەن سالداتتان، ساپ تۇزەپ قاتار تۇرغان جارسىيە كۆزگە
ئۇنامىدۇراق كۆرىنەدى. ساپ تۇزەپ قاتار تۇرغان سالداتتاردىڭ
ئۇناسمى ئۇر كىيىنگەندىن ئۇبارى ئۇر كىيىنگەندە
كىيىنگەننى ادەمى كۆرىنەدى. ساپ تۇزەگەن سالداتتاردىڭ جۇرگەندە
اياقتارىن ئۇبارى ەرتە، ئۇبارى، كەش ئۇر قايىسى ئۆز بەنى مەن
بىردەي باسپاننىنان. ئۇبارى اياقتى بىردەي اللىپ، بىردەي باسقانى
ادەمىرەكى كۆرىنىپ، كوڭىلگە كۆپەرەك ئۇنايدى.

Жамыраған қойдың маңырағаны сыйақты, көб адамның шұулаб, бет-бетімен шұулағанынан бірдей үнмен бірге бастаб, бірге шырқаб, бірдей қайырыб, бірге қосылыб ән салыуы ұнамдырақ болады.

Сондай-ақ, сөздің өлең болыб көңілге ұнаб реттіліктен тұуатұн қасіyet, сөзді айтқан кезде, сағаттың шықшық жүргені сыйақты, тамырдың бүлк-бүлк соққаны сыйақты, дауыстың бір түрлі ырғақ-ырғағы болады. Сағат шық-шық еткенінің, тамыр бүлк-бүлк соққанының арасы да қандай бірдей болса, сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағының арасы да сондай бірдей болады. Сүйтіб, дауыс ырғақ-ырғағы сөзді бірдей-бірдей бұуынға бөледі, сондықтан сөз табиғый негізінде қамыс сыйақты бұунақ-бұунақ бұуыны бар нәрсе болыб шығады. Жана де сөздің бұуындары бір қалыбқа құйыб шығарған кірпіш сыйақты бірдей деб біліуіміз керек.

Сөйлем сөзден құралатұн нәрсе болғандықтан, сөз ішіндегі бұуындар, ырғақтар сөзбен бірге түгелімен сөйлемге кіреді. Өлең сөйлемдерінде сөз ырғақтарының үстіне өлең ырғақтары қосылады. Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сыйақты екінші өңді ырғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі бұуын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздерінің әуездес ұқсастығымен келетұн ырғақ. Бұуын ырғағынан өлең ырғағын айыру үшін, бұл ырғақты жорғақ деб атаймыз.

Өлеңнің жорғағы тіл табиғатына қарай түрлі жолмен келеді. Сөзден өлең жасаб шығаруы жағынан тіл үшке бөлінеді:

جامىراغان قويدىڭ ماڭراغانى سىياقتى كوب ادامنىڭ شۇۋلاب
بىت بىتىمەن شۇۋلاغانىمەن بىردەي ئۇن مەن بىرگە باستاپ. بىرگە
شىرەباي، بىردەي قايرىپ، - بىرگە قوسىلىپ ئان سالىۋى
ۋنامىراق بولادى.

سونداي اق، سوزدىڭ ولەڭ بولسۇپ كوڭلىگە ۇناب برەت -
تىلىكىنەن تۇۋاتۇن قاسىمەت. سوزدى ايتقان كەزدە ساعاتنىڭ
شىق - شىق جۇرگەنى سىياقتى، تامىردىڭ بۇلىك - بۇلىك سوققانى
سىياقتى، داۋىسنىڭ بىر تۇرلى برىق - برىقى بولادى. ساعات
شىق - شىق تەكەننىڭ، تامىر بۇلىك - بۇلىك سوققاننىڭ اراسى
قانداي بىردەي بولسا، سوز سويلەگەندەكى داۋىس برىق - برىقىنىڭ
اراسىدا سونداي بىردەي بولادى سۇيىنىپ داۋىس برىق - برىقى
سوزدى بىردەي - بىردەي بۇۋىنغا بولدى، سوندىقتان سوز
تابىيى نەگىزىندە قامىس سىياقتى بۇۋىن - بۇۋىن بۇۋىنى بار
نارسە بولسۇپ شىعادى. جانادا سوزدىڭ بۇۋىندارى بىر قالىبقا
قوپىپ شىعارغان كەرىپىش سىياقتى بىردەي دەپ بىلىۋىمىز كەرەك.
سويلەم سوزدەن قۇرالاتۇن نارسە بولغاندىقتان، سوز بىشىندەكى
بۇۋىندار، برىقتار، سوزبەن بىرگە تۇگەلى مەن سويلەمگە كىردى
ولەڭ سويلەمدەرىندە سوز برىقتارىنىڭ ۇستىنە ولەڭ برىقتارى
قوسىلادى. ولەڭ برىقى جورغا جۇرىشىنىڭ تاپپالەۋى. تەكشەلىۋى
سىياقتى ەكىنشى ۇگلى برىق بولادى. بۇل برىق سويلەمەردىڭ
بىشىندەكى بۇۋىن سانىنىڭ بىردەپىلگى مەن، كەستەلەرنىڭ برەت -
تىلىگى مەن، سوزدەرنىڭ اۋەزدەس ۇقساستىمى مەن كەلەتۇن برىق.
بۇۋىن برىقىنا ولەڭ برىقىن ايرىۋ ۇشىن - بۇل برىقتى
جورىق دەپ اتايمىز.

ولەڭنىڭ جورىقى ئىل تابىيىغانىنا قاراي تۇرلى جول مەن
كەلەدى. سوزدەن ولەڭ جاساپ شىعارىۋ جاعىنان ئىل ۇشكە بولىنەدى:

1) Дауысты дыбыстарында ұзын-қысқалық бар тілдер.

2) Екбін бұуыны бірыңғай келетүн тілдер.

3) Екбін бұуыны бірыңғай келмейтүн тілдер.

1-інші түрде тілдерде мәселен, араб, латын, ионан сыйақты ескі жұрттардың тілдерінде дауысты дыбыстардың кейбіреулері созылыб, ұзын айтылады. Ондай дыбыстар қалыбты дауысты дыбыстардың екеуіне бара-бар болады. Мұндай тілдерде өлең жоғарғы созымды дыбысы бар сөздермен, созымсыз дыбысы бар сөздерді реттеп, орналастырумен келеді.

2-інші түрдегі тілдерде екбін бұуыны сөздің бәрінде бірыңғай бір орыннан табылады. Мәселен, пырансуз, шеқ тілдерінде екбін бұуыны айағында келеді.

3-інші түрдегі тілдерде, мәселен, орыс тілінде екбін бұуыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің айағында келеді: қатта бір сөздің өзінде де әман бір жерде тұрмай, әр жерге көшкілеб жүреді. Мұндай тілдерде өлең жоғарғы екбінді бұуын мен екбінсіз бұуындарды реттеб орналастырумен келеді.

Қазақ тілінде екбін бұуыны сөздің иә айағында келеді, иә айағына тайау бұуын болыб келеді. Екпін бұуыны айағында келетүн сөздерімен қазақ тілі пырансуз тіліне ұқсас, екбін бұуыны айаққа тайау келетүн сөздерімен полиак тіліне ұқсас. Солай болған соң пырансуз иә полиак тіліндегі сөздерден өлең жасаб шығаратүн табйғй жол біздің қазақ тілінің де табйғи жолы болыб шығады. Олай болса, біздің қазақ тілінде өлең шығарудың да негізінің шарты – бұуын санын бірдей

орнына келтіріумен орындалады. Бұл негіздің шарты орнына келмесе, өлеңнің жорғағы келмейді. Жорғағы келмегенде жорға деуге болмаған сыйақты, жорғағы келмеген өлеңді өлең деуге болмайды.¹

ӨЛЕҢ ШЫҒАРЫҒЫ.

Өлең шығарыу өнерін біліу үшін, өлеңнің түр-түрпатымен танысу керек. Өлең кестесі айшық деб аталады. Айшық түрлі-түрлі болады. Мәселен, бір өлеңнің айшығы былай келеді:

Қалтылдақ қайық мініб есбесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқыб, кешбесі жоқ.
Жел соқса, құйын соқса жылжый беріу,
Болғандай табан тірек еш нәрсе жоқ.

Бұл күйге бүгін емес көбтен кірдік,
Алды-артын байқамаған бетбен кірдік.
Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз
Алалық алты бақан дертбен кірдік.

.....
.....
.....
.....

Екінші өлеңнің айшығы былай келеді:
Сәуірде көтерілер рақымет тұуы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен құуы.

¹ Бұл заңнан тысқары бағытбен жол саламыз дейтін «пұтыршылар» деген бар, бірақ олардікі әлі жол санына кірмеген жоспар сияқты нәрсе.

ورنىنا كەلتىرىۋەن ورنىنلادى. بۇل نەگىزنىڭ شارتى ورنىنا
كەلمەستە، ولەڭنىڭ جورىغى كەلمەيدى؛ جورىغى كەلمەگەندە
جورعا دەۋگە بولماغان سىياقتى. جورىغى كەلمەگەن ولەڭدى -
ولەڭ دەۋگە بولمايدى. (1)

ولەڭ شىعارىۋ.

ولەڭ شىعارىۋ ونەرىن ئېلىۋ ئۇشمن، ولەڭنىڭ تۇرتۇپاتى
مەن ئانىمىۋكەرەك، ولەڭ كەستەسى ايشىق دەپ اتالادى. ايشىق تۇرلى -
تۇرلى بولادى. ماسەلەن، بىر ولەڭنىڭ ايشىغى بۇلاي كەلەدى.

قالتىلداق قايىق ئىنىب سەپەسى جوق؛

تەڭمىزدە جۇرمىز قالقىپ كەشپەسى جوق؛

جەل سوقسا. قۇيىن سوقسا جىلجىي بەرىۋ.

بولغانداي تابان تىرەك ەش نارسە جوق.

* * *

بوك كۇيگە بۇگۇن مەس كوتىن كىردىك،

الدى ارتىن بايقاماعان بەت بەن كىردىك.

شىعارماي بىر جەڭنەن قول. بىر جەردەن سوز

الالىق التى باقان دەرت بەن كىردىك.

* * *

.
.
.
.

ەكىنشى ولەڭنىڭ ايشىغى بۇلاي كەلەدى .

ساۋىردە كوتەرىلەر راقىمەت تۇۋى؛

كورىنەر كوك جۇزىندە قازىبەن قۇۋى؛

(1) بۇل زاڭنان تىنقىرى باعت بەن جول سالامىز دەيتۇن «پۇتۇرشىلار» دەگەن بار: بىراق
ولاردىكى ەلى جول سانىنا كىرمەگەن جوسىپار سىياقتى نارسە.

Көктен жаңбыр, жерлерден сұулар ағыб,
Жайылар жер жүзіне қардың сұуы.
Ұшбақтың бір сәулесі жерге түсіб,
Өстірер жерден шөбті нұрдың бұуы.

.....
.....
.....
.....

Үшінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Бұлттар басыб жасырған,
Жаңа түсіб басылған
Таң шапағы сөніб тұр.
Жаңаланған өмірден
Жаңа шығыб көрінген
Гүл қамауда семіп тұр.

(Маса)

.....
.....
.....
.....
.....
.....

كوكتەن جاڭگىر، جەرلەردەن سۇۋلار اعب،
 جايىلار جەر جۇزىنە قاردىڭ سۇۋى.
 ۇشپاقتىڭ ۇبر ساۋلەسى جەرگە ۇتۇسب،
 وستىرەر. جەردەن ۇشوبتى نۇردىڭ بۇۋى.

* *

.....

ۇششى ولەڭنىڭ ايشىعى بۇلاي كەلەدى.

بۇلىتتار باسب جاسرىغان،
 جانا ۇتۇسب باسلىغان،
 تالڭ شاپاعى ۇسنىب تۇر.
 جاڭالانغان ومىردەن،
 جاڭا شىعب كورىنگەن،
 گۇل قاماۋدا سىنىب تۇر.

(ماسا)

* *

.....

* *

Төртінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Алыстан сермеб,
Жүректен тербеб,
Шымырлаб бойға жайылған.
Қыйуадан шауыб,
Қыйсынын тауыб,
Тағына жетіб қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзің біл.

(Абай)

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Бесінші өлеңнің айшығы былай келеді:

Дем таба алмай,
От-жалындай
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге

(Абай)

تورتىنشى ولەككىنىڭ ايشىمى بولاي كەلەدى.

الستان سەرەب،

جۇرەككەن تەربەب،

شىمىرلاب بويغا جايىلغان.

قىيۇدان شاۋىب،

قىيىنىمىن تاۋىب.

تاعىنا جەتتىپ قايرىغان.

تولغاۋى توقسان قىزىل تىل،

سويلىدىمىن دەسەڭكۈزنىڭ ئېيىل.

(اباي)

* * *

بەسىمىشى ولەككىنىڭ ايشىمى بولاي كەلەدى:

دەم تابا الماي،

وت جالىنداى

تولىق قايسى گىمۇد، گە.

سىرلاسا الماي،

سوز اشا الماي

پەننە گە.

(اباي)

* * *

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Алтыншы өлеңнің айшығы былай келеді:

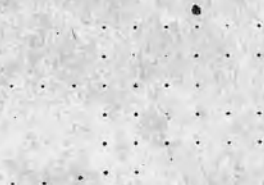
Саб-сары бел,
Еседі жел,
Еседі.
Еседі жел,
Көшеді ел,
Көшеді.

(Мағжан)

.....
.....
.....
.....
.....

Тағын тағы айшық түрлері толыб жатыр.

Айшықтың әрбір тақтасы шұумақ деб аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтүні шұумақ болады, әр шұумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз өлеңнің әрбір жолы. Тармақ ішінде бірнеше бұунақ болады. Бұунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетүн дауыс толқынының соқба-соқбасының арасы.

**

التىنىشى ولەڭنىڭ ايشىعى بۇلاي كەلەدى:

ساب - سارى بەل.

سەدى جەل،

سەدى.

سپەدى جەل.

كوشەدى ەل.

كوشەدى.

(ماعجان)

**

**

تاعىن تاغى ايشىق تۇرلەرى تولىپ جاتىر.
 ايشىقتىڭ ار بىر تاقىسى شۇۋماق دەپ اتالدى. جۇرتتىڭ
 بىر اۋىز ولەڭ دەيتۇنى شۇۋماق بولدى، ار شۇۋماقتا بىر نەشە
 تارماق بولدى. تارماق دەگەنمىز ولەڭنىڭ ار بىر جولى. تارماق
 شىندە بىر نەشە بۇۋناق بولدى. بۇۋناق دەگەنمىز ولەڭدى
 ايتقاندا سەزىلەتۇن داۋىس تولقىنىنىڭ سوقبا - سوقباسىنىڭ اراسى.

Мыйсалдар:

1) || Мен келдім || Мырзалының || ордасына, ||
	Сөз айттым		қасындағы		молдасына.	
	Әркімдер		жүйрік қазақ		дегенменен,	
	Көңілім		тоқтамады		бармасыма.	

2) || Білімдіден || шыққан сөз ||
	Талаптыға		болсын кез.	
	Түрін, сырын		көруге	
	Көкірегінде		болсын көз.	

(Абай)

3) || Ашұуын бұуған || бассын деб, ||
	Жерімді саған		тастадым.	
	Олжа қылыб		жатсын деб,	
	Елімді саған		тастадым.	

(Кене-сары – Наурызбай)

4) || Бойы бұлғаң, ||
	Сөзі жылмаң			
	Кімді көрсем,		мен содан	
	Бетті бастым,	
	Қатты састым,	
	Тұра қаштым		жалма-жан.	

(Абай)

Осы келтірген мыйсалдардағы қос сызықтың арасы бунақ болады.

Бұунақ ішінде бірнеше бұуын болады. Бұунақ бұуыны болатұн кәдімгі сөз бұуыны, мәселен, әлгі алынған мыйсал-

مىيسالدار:

- (1) مەن كەلدىم || مىرازىنىڭ || وردا سىنا ||
	سوز ايتتىم		قاسىنداغى		مولدا سىنا	
	ۋار كىمىنەر		جۇيرىك قازاق		دەگەن مەنەن	
	كوگىلىم		توقنامادى		بارماسما .	
- (2) بىلىمىدىن		شىققان سوز	
	تالابىمغا		بولسىن كەز	
	تۇرىن سىرىن		كوربۇگە	
	كوكىرەگىندە		بولسىن كوز .	

(اباي)

- (3) اشۇنىن بۇعان || باسىمىن دەپ ||
	جەرىمىدى ساغان		تاستادىم	
	ولجا قىلىپ		جاتسىم دەپ	
	ەلمىدى ساغان		تاستادىم .	

(كەنە — سارى ناۋرىزباي)

- (4) بويى بۇلعاڭ ||
	سوزى جىلماڭ			
	كىمىدى كورسەم		مەن سوتان	
	بەتتى باستىم	
	قانتى ساستىم	
	تۇرا قاشتىم		جالماجان .	

(اباي)

وسى كەلتىرگەن مىيسالدارداغى قوس سىزىقتىڭ اراسى بۇۋناق بولادى.

بۇۋناق شىنىنە ۋىر نەشە بۇۋىن بولادى. پۇۋناق بۇۋىنى ولانۇن كادىمگى سوز بۇۋىنى. ماسەلەر، المگى النىغان مىيسال .

дардың айағындағы «Тұра қаштым жалма-жан» деген екі бұуақтың алдыңғысында төрт бұуын, соңғысында үш бұуын бар.

Бұунақ араларында қос сызық тұрған жерге келетүн дауыс толқынының жіктері кезек деб аталады.

Өлең шұумағы бір өлеңде біреу болуға да, бірнеше болуға да ықтимал. Бір өлеңнің шұумағы көбінесе бірдей болады.

Бір шұумақтағы тармақтың азы екеу, көбі онға шейін барады. Тармақ бір шұумақта бір түрлі болуға да, әр түрлі болуға да ықтимал. Бірақ әр түрлі болғанда кесте іретін жоғалтбайтүн төртібі болуға тійіс.

Бір бұуақтың азы біреу, көбі төртеуден асбайды. Бір шұумақтың ішіндегі бұунақтар бірыңғай орналасу керек. Мәселен, үш бұуынды бұунақ қалыптас тармақтың бірінің басында келсе, өзгелерінің де солай басында келуі тійіс.

Бір бұунақтағы бұуынның азы екеу, көбі төртеу болады.

Бір тармақтың ішінде кезек болуға да, болмауға да ықтимал болған қалде иә біреу, иә екеу, иә үшеу, онан артық болмайды.

Осылардың бәрін дұрыстаб орнына келтіріб, оның үстіне жана де тармақтардың айағын ұйқастырса, сөйлемдер өлең болыб шығады.

Жоғарғы айтылған шарттардың бәрі өлеңде қалай орындалатқұндығын түсінуге әрқайсысына мыйсал келтіріб қарайық.

1.ӨЛЕҢ АЙШЫҚТАРЫ.

- 1) Жалғыз шұумақты өлең.
Әманда болар солай әм болар да,
Жаратған солай етіб бұ жалғанда.

ئارىدىڭ اباغىدا « تۇرا قاشتىم جالماجان » دەگەن ەكى بۇۋىنىڭ الدىڭغىسىدا تورت بۇۋىن، سوككىسىدا ۇش بۇۋىن بار.

بۇۋىنىڭ ارالارىدا قوس سىزىق تۇرغان جەرگە كەلەتۇن داۋىس تولقىنىنىڭ جىگىرى كەزەك دەپ اتالدى.

ولەك شۇۋىمىسى بىر ولەككە بىرەۋ بولمۇغادا، بىر نەشە بولمۇغادا بىقىمىل. بىر ولەككىنىڭ شۇۋىمىسى كۆپىنچە بىرەي بولادى. بىر شۇۋىمىسى تارماقنىڭ ازى ەكەۋ، كۆپى وىغا شىپىن بارادى. تارماق بىر شۇۋىمىسىغا بىر تۇرلى بولمۇغادا، ار تۇرلى بولمۇغادا بىقىمىل. بىراق ار تۇرلى بولغاندا كەستە بىرەن جوعالتىپتۇن تارتىپ بولمۇغادىمىس.

بىر بۇۋىنىڭ ازى بىرەۋ، كۆپى تورتەۋدەن اسايىدى. بىر شۇۋىمىسىنىڭ شىپىسى بۇۋىنىڭ بىر شىپىسى ورنالاسۇ كەرەك. ماسەلەن، ۇش بۇۋىنىڭ بۇۋىنىڭ قالمىتىس تارماقنىڭ بىرىنىڭ باسىمىدا كەلسە، وزكەلەرنىڭ دە سولاي باسىمىدا كەلمۇىمىس. بىر بۇۋىنىڭ بۇۋىنىڭ ازى ەكەۋ، كۆپى تورتەۋ بولادى. بىر تارماقنىڭ شىپىسى كەزەك بولمۇغادا، بولمۇغادا بىقىمىل بولغان قالدە يا بىرەۋ، يا ەكەۋ، يا ۇشەۋ وىن ارتىق بولمايدى. وسىلاردىڭ بىرىن دۇرستاب ورنىنا كەلتىرىپ ونىڭ ۇستىنە جانادا تارماقنىڭ اباغىدا ۇيقاستىرسا، سويلەمەن ولەك بولمىشىدا. جوعارغى ايتىلغان شارىتلارنىڭ بارى ولەككە قالاي ورنىدالا تۇندىغىن كورسەتۋگە ار قايسىسىنا مىسال كەلتىرىپ قارايتىق.

1. ولەك ايشىقتارى.

(۱) جالغىز شۇۋىمىسى ولەك.

ئاماندا بولار سولاي نام بولغاندا.

Ғалымдар толыб жатыр, ақылды аз
Таныс көб, аз табылар дос адамға.

(Пұушкіннен)

2) Екі шұмақты айшық

Бота көз, сыйқырлы сөз, Гүлсім қаным,
Әр жерде өткізсең де өмір таңын.
Кей ұақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрыб неге жаным?!

Бота көз, сыйқырлы сөз, қаным Гүлсім,
Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін.
Гүлсім – күн, көкте ақырын жүзе беред,
Сүйдіріб-күйдіргенін қайдан білсін?

(Мағжан)

3) Үш шұмақты айшық

Қараңғылық қойуланыб келеді,
Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді.
Күлімсіреб жанындағы жас бала,
Қызық көріб сөнген шоқты үреді.

Шоқ үстінен кішкене ұшқын ұшты да,
Біразырақ шоқ қызара түсті де
Дереу сөніб, тезірек күлге айналды,
Астындағы ыстық күлді құшты да.

جارا تەن سولاي ەتەپ بۇ جالغاندا .
عالمىدەر تولەپ جاتىر، اقىلىدى از،
تانىس كۆپ، از تابىلار دوس ادامعا.
(پۇۋشكىننەن)

(۲) ەكى شۇۋماقتى ايشىق .

بوتا كوز، سىقىرلى سوز گۇلىسىم قانىم،
ار جەردە وتكىزسەكۋدە ئومىر تاگىن .
كەيى ۇۋاقت كوزىڭىزگە كوزىم تۇسسە،
وينايىدى الا سۇرىپ نەگە جانىم؟

بوتا كوز، سىقىرلى سوز قانىم گۇلىسىم،
كوكتەگى كۇن كۇلمەسىن گۇلىسىم كۇلىسىن .
گۇلىسىم كۇن: كوكتە اقىرىن چۇرە بىلەد .
سۇيلىرىپ كۇيلىرىگەنن قايدان بىلىسىن؟
(ماعجان)

(۳) عۇش شۇۋماقتى ايشىق .

قاراگىلىق قويۇلانىپ كەلەدى .
پەش بىشىندە شوق اقىرىن سونەدى .
كۇلمىسەرەپ جانىنداى جاس بالا -
قىزىق كورىپ سونگەن شوقتى ۇرەدى .

شوق ۇستىنەن كىشىگەنە ۇشقىن ۇشتىدا
بىر ازىراق شوق قىزارا ئۇستىدە
دەرەۋ سونىپ، تەزىرەك كۇلگە اينالىدى .
استىنداى نىستىق كۇلىدى قۇشتىدا .

Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді,
Сөнген шоқты күліб бала үреді.
Ой басты ма, әлде көзім талды ма,
Мөлт-мөлт етіб көзіме жас келеді.

(Мағжан)

4) Төрт шұмақты айшық.

Адамдық дыйқаншысы қырға шықтым,
Көгі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл қалықтың.

Қор болған босқа кетіб еңбек, бейнет,
Құлдарға құлдықтан жоқ артық зейнет.
Оттай бер, жануарым екі аяқты!
Адамдық қайыуанға қанша қажет

Жаратқан малды Құдай не керекке,
Мінуге, сойыу, соғыу, жүндемекке.
Жорта бер қамыт кійіб, қамшыңды жеб,
Бұйрық жоқ ұрасың деб үндемекке.

Тайаққа еті үйренген, қойшы жайлаб,
Көк есек қозғала ма, түрткенге айдаб.
Есебтен алданғанды болғандар көб,
Жасықты асыл ма, деб білмей қайраб.

(Маса)

يەش بىشىندە شوق اقىرىن سونەدى
سونىگەن شوقتى كۆلب بالا زۈرەدى.
وي باسنى ما، اللە كوزىم تالدى ما:
مۇلت - مۇلت ەتتەب كوزىمە جاس كەلەدى

(ماعجان)

۴) تورت شۇۋماقتى ايشىق

ادامىق دىققانشىسى قىرعا شىقتىم.
كوگى جوق. كوگالى جوق قۇرعا شىقىم.
تۇقىمىن ادامدىقتىك شاشتىم، ەكتىم
كوگىلىن كوگەرتىۋىگە قۇل قالىقتىك.

فور بولعان بوسقا كەتتەب ەكەك، بەينەت!
قۇلدارعا قۇلدىقتان جوق ارتىق زەينەت.
وتتاي بەر جانتۇارىم ەكى اياقتى!
ادامىق قابۇانعا قانشا قاجەت!؟

* * *

جاراتقان مالدى قۇداي جۇندەمەككە!
مىنىۋگە، سويىتو سوعىتو، جۇندەمەككە.
حوررتا بەر قامت كىيىپ، قامشىكلى جەب
بۇيرىق جوق ۇراسىن دەپ ۇندەمەككە.

* * *

تاياققا ەتى ۇيرەنگەن قويىشى جايلاپ.
كوك مەك قوزعالاتا تۇرتكەنگە ايداب.
مەبەتەن الدانعاندى بولعاندار كۆپ
حاسىقتى اسىلما دەپ بىلمەي قاپىراب

(ماسا)

Мұнан әрі бес шұумақты, он шұумақты, жүз шұумақты, онан да көб шұумақты болыуы ықтимал. Мәселен, «Зарқұм» сыйақты қисалар, тең шұумақты өлеңдер: Абайдың «Сегіз айағы» жана «Көлеңке басын ұзартыб» деген, «Масадағы» «Бак» жана «Надсоннан» деген, Мағжанның «Мен жастарға сенемін!» жана «Күншығыс» деген өлеңдері секілділер болады. Бұл сыйақты өлеңдер жеке шұумақты өлеңдердің де табына жатады.

Тұтас шұумақты өлеңдер деб «Масадағы» «Ақын ініме», «Жауға түскеннің сөзі» деген, Абайдың «Мәз болады болысың» жөне «Антбенен тарқайды» деген өлеңдеріндегі секілді өлең шұумақтары. Мағжанның «Жаралы жан» деген сөзі сыйақты өлеңдер – ала шұумақты өлең болады.

2. ШҰУМАҚ ТҮРЛЕРІ.

1) Екі тармақты шұумақ
Қайрат еркін замандарың!
Тарлықта жоқ амалдарың.

Еркін дала, еркін қайда,
Еркіндегі көркің қайда?

Нұулы-нұулы жерің қайда?
Сұулы-сұулы көлің қайда?

Еркін көшкен елің қайда?
Ел қорғаны ерің қайда?

(Маса)

.....

مۇنان ۋارى بىس شۇۋماقتى، ون شۇۋماقتى، جۇز شۇۋماقتى،
 وناندا كوب شۇۋماقتى بولۇى يفتىمال، ماسەلەن، زارقۇم سىياقتى
 قىسالار. تەك شۇۋماقتى ولەكەر: ابايدىك «سەگىز اباى»
 جانا «كولەككە باسن ۇزارتب» دەگەن، ماساداعى «باق» جانا
 «نادسوننان» دەگەن، ماعجاننىك «مەن جاستارعا سەنەمن» جانا
 «كۈن شىعىس» دەگەن ولەكەر سەكىلىلەر بولادى.
 بۇل سىياقتى ولەكەر جەكە شۇۋماقتى ولەكەردىك دە تابىنا
 جانادى.

تۇتاس شۇۋماقتى ولەكەر دەب «ماسا» داعى «اقىن نىمە»
 «جاۋعا تۇسكەننىك سوزى» دەگەن، ابايدىك «ماز بولادى بولسىك»
 جانا «انت بەنەن تارقايىدى» دەگەن ولەكەرىندەگى سەكىلىدى
 ولەكە شۇۋماقتارى. ماعجاننىك «جارالى جان» دەگەن سوزى
 سىياقتى ولەكەر — الا شۇۋماقتى ولەكە بولادى.

2. شۇۋماق تۈرلەرى.

(۱) ەكى تارماقتى شۇۋماق.

قايرات ەركىن زاماندارىك!

تارلىققا جوق امالدارىك.

ەركىن دالا، ەركىك قايدا،

ەركىندەگى كوركىك قايدا?

نۇۋلى — نۇۋلى جەرىك قايدا?

سۇۋلى — سۇۋلى كولىك قايدا?

ەوكىن كوشكەن ەلىك قايدا?

ەل قورعانى ەرىك قايدا?

(ماسا)

2) Төрт тармақты шұумақ

«Жар-жар» жана онан басқа ескі өлеңдердің көбі-ақ төрт тармақты болады. Бұған мыйсал келтірудің қажеті жоқ.

3. Алты тармақты шұумақ
Күніңмен алтын құуанбай,
Гүліңмен жібек жұбанбай,
Жеттің де тез, өттің, жаз.

Ағаш, шөбтер құураған,
Айдын да құрыб, сұуалған,
Қаңқылдар қайда, қоңыр қаз.

(Мағжан)

Бұлттар басын жасырған,
Жаңа түсіб басылған,
Таң шапағы сөніб тұр.

Жаңаланған өмірден
Жаңа шығыб көрінген,
Гүл қамауда семіб тұр.

(Маса)

4) Жеті тармақты шұумақ

Тұрмысың жырақ,
Аман ба, шырақ!

Күйзелібсің көбірек,
Миллет үшін бегірек.

(۲) تورت تارماقتى شۇۋماق.

جار - جار جانا ونان باسقا مسكى ولەگىدەردىڭ كويى اوق
تورت تارماقتى بولادى بۇعان ميسال كەلتىرئۇدىڭ قاجەتى جوق.

(۳) التى تارماقتى شۇۋماق.

كۇنىڭ مەن التىن قۇۋانتباي،
گۇلماڭ مەن جىبەك جۇباتباي.
جەتتىڭ دە تەز، وتتىڭ جاز.
اعاش شوبىتەر قۇۋرانعان
ايدىن دا قۇرىپ سۇۋالغان.
قائىمىلدار قايدا قوڭىر قاز.

(ماعجان)

بولىتتار باسىپ جاسىرعان،
جانا تۇسىپ باسىلعان،
تاڭ شاپاعى سونىپ تۇر،
جاڭالانغان ومىردەن
جاڭا شىعب كورنىگەن.
گۇل قاماۋدا سەنىپ تۇر.

(ماسا)

(۴) جەتى تارماقتى شۇۋماك

تۇرمىسىڭ، جىراق،
امان با؟ شىراق!

كۇيزەلىبىسن كوبرەك،
مەللىت ئۇشىن بەگمەرەك.

Әманда сақтан!
Сақтамақ хақтан.
Қоршаған дұшпан төңірек.

Миллетке қызмет,
Жұмлаңа міндет,
«Ұйқыңды аш!» дер едік,
«Надандықтан қаш!» дер едік.
Болмайды үндеп,
Дұшпан тұр күндеп,
Бізде бұл індет.

(Басықара ұлы Жүсіббек)

5) Сегіз тармақты шұмақ

Алыстан сермеб,
Жүректен тербеб,
Шымырлаб бойға жайылған.
Қыйуадан шауыб,
Қыйсынын тауыб,
Тағыны жетіб қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл!

.....

(Абай)

«Масада» «Жыйған-терген», «Жауаб қаттан»,
Мағжан өлеңдерінде «Гүлсімге», «От» сегіз тармақбен
жазылған.

ءاماندا ساقتان!
ساقتاماق قاقتان.

قورشاعان دۇسپان توگىرەك.

* *

مەللەتكە قىزمەت.

جۇملاڭا مىندەت.

«ۇيىقىنى اش!» دەر ەدىك،

«ناداندىقتان قاش!» دەر ەدىك.

بولمايدى ۇندەب

دۇسپان نۇر كۇندەب،

بىزدە بۇل مىندەت

(باسىعارا ۇلى جۇسىپ - بەك)

(۵) سەگىز تارماقتى شۇۋمالك.

السىتان سەرمەب،

جۇرەكتەن تەرىب،

شىمىرلاب بويغا جايىلعان.

قىيۋادان شاۋىب،

قىيىنىن تاۋىب،

تاعىنا جەتتىب قايزعان.

تولعاۋى توقسان قىزىل ەتىل!

سويلىمىن دەسەڭ ەزنىڭ ەبىلا

(اباي)

ماسادا «جييعان تەرگەن»، «جاۋاب قانتان»، ماعجان ولەڭ.

سەرىنە «گۈلىسم»، «وت» سەگىز تارماق بەن جازىلعان.

6) Он тармақты шұмақ

Жайылған көз жасымен жердің бетін,
Өткізіб тым өлшеусіз үкіметін,
Жауыздық жалғандықбен қабтағанда,
Адал жол, ақ нийетті арам жеңіб,
Жазықсыз жанды қыйнаб, қанды төгіб,
Бұзықтық түзіктікті табтағанға,
Қыйналыб кім болсаң да, талыққандар!
Түңіліб, үміт үзіб жабықбаңдар!
Қайтадан жақындық кеб, қастық қашыбұ,
Жарқыраб жақсылыққа атар таң бар.

(Маса)

Дұрыс шұмақтардың тармақтары осы жоғарыда айтылған өлеңдердегідей боларға тійіс. Бірақ өлеңдердің көбі ақ дұрыс шұмақталмай, тармақтар көбінесе сапырылыс болып келеді.

3. ТАРМАҚ ТҮЛҒАЛАРЫ

1) Жалғыз бұнақты тармақ

Саб-сары бел,
Еседі жел,
Еседі.
Еседі жел,
Көшеді ел,
Көшеді.

(Мағжан)

۶) ون نارماقتى شۇۋماك.

جايىلغان كوز جاسى مەن جەردىڭ بەتىن،
 وتكىزىپ تىم ولشەۋسىز ۋكىمەتىن،
 جاۋىزدىق جالغاندىق بەن قابتاعانعا؛
 ادال جول اق نىيەتتى ارام جەڭىپ
 جازىقىسىز جاندى قىيناب، قاندى ئوگىپ،
 بۇزىقتىق، تۇزىكتىكى تابتاعانعا؛
 قىينالىپ كىم بولساڭدا، تالىققاندارا
 تۇڭلىپ ءۇمت ءۇزىپ جابىقباڭدارا
 قايتادان چاقىندىق كەپ قاستىق قاسىپ،
 چارقىراب جاقسىلىققا اتار تاڭ بار.

(ماسا)

دۇرس شۇماقتاردىڭ تارماقتارى وسى جوعارىدا ايتىلغان
 ولەڭدەردە گىدەي، بولارعا ءتپىس. عىراق ولەڭدەردىڭ كوپى اق
 دۇرس شۇماقتالماي، تارماقتار كوپىنەسە ساپىرىلمىس بولىپ كەلەدى

3. تارماق تۇلعالارى.

۱) جالىمىز بۇۋناقتى تارماق.

ساب - سارى بەل.

سەدى جەل

سەدى.

سەدى جەل.

كوشەدى ەل،

كوشەدى.

(ماعجان)

2) Екі бұунақты тармақ

Мінсіз таза меруерт.
Сұу түбінде жатады.
Мінсіз таза асыл сөз.
Ой түбінде жатады.

Сұу түбінде жатқан зат.
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

(Маса)

Қазақтың жыр деб ат қойған ескі өлеңдерінің көбі-ақ екі бұунақты тармақ болады.

3) Үш бұунақты тармақ

Балалар || оқыуға бар, || жатба қараб ||
Жұуыныб || кійініндер, || шабшаңырақ. ||
Шақырды || әтеш || мана әлдеқашан, ||
Қараб тұр || терезеден || күн || жылтыраб,

(Маса)

Қазақтың қара өлең деб атаған ескі өлеңдерінің бәрінде де үш бұунақты тармақ болады.

4) Төрт бұунақты тармақ

Бір толарсақ, || бір тобық || санда болар, || жар-жар! ||
Қырық кісінің || ақылы || қанда болар, || жар-жар! ||

(۲) ەكى بۇۋناقىتى تارماق.

مىنىسىز تازا مەربۇەرت،
سۇۋ تۇبىنىدە جانادى،
مىنىسىز تازا اسىل سوز،
وي تۇبىنىدە جانادى.

.

سۇۋ تۇبىنىدە جاتقان زات،
جەل تولقىتسا شىعادى.
وي تۇبىنىدە جاتقان سوز
شەر تولقىتسا شىعادى.

(ماسا)

قازاقتىڭ جىر دەب ات قويغان ەسكى ولەڭدەرىنىڭ كويى-
اق ەكى بۇۋناقىتى تارماق بولادى.

(۳) ءۇش بۇۋناقىتى تارماق.

بالالار || وقمۇعا بار || جاتبا قاراب ||
جۇۋىنىب || كىبىنىڭدەر || شابشاڭىراق ||
شاقىردى اتىشى مانا الدە قاشانا
قاراب تۇر || تەرەزەدەن || كۇن جىلتىراب ||

(ماسا)

قازاقتىڭ قارا ولەڭ دەب اتاعان ەسكى ولەڭدەرىنىڭ بارىندەدە
ءۇش بۇۋناقىتى تارماق بولادى.

(۴) تورت بۇۋناقىتى تارماق.

بىر نولارساق || بىر تويىق || ساندا بولار || جار-جار!
قىرىق كىسىنىڭ || اقىلى || قاندا بولار || جار-جار!

Әкем-ай! || деб жылама, || байғұс қыздар, || жар-жар! ||
Әке орнына || қайын атаң || онда болар, || жар-жар! ||
Жазғытұрғы || ақша қар || жаумақ қайда, || жар-жар! ||
Құлын-тайдай || ойнаған || оң жақ қайда, || жар-жар! ||
Қанша жақсы || болса да || қайын атамыз, || жар-жар! ||
Айналайын || әкемдей || болмақ қайда, || жар-жар!

.....*

4. БҰУНАҚ БҰУЫНДАРЫ.

Жалғыз бұуынды бұунақ өлеңде болмайды. Бұуын саны бұунақта екіден кем болмайды. Жоғарыда келтірген «Жар-жар» өлеңінде бұунақтың екі бұуындысы да, үш бұуындысы, төрт бұуындысы да бар:

«Бір толарсақ» бұунағы – 4) бұуынды, «бір тобық» бұунағы – 3) бұуынды. «Санда болар» бұунағы – 4) бұуынды, «жар-жар» – 2) бұуынды.

Қазақ тіліндегі жырдан басқа өлеңде көбінесе бұунақтың екі ақ түрі жұмсалады:

1) Үш бұуынды бұунақ. 2) Төрт бұуынды бұунақ. Екі бұуынды бұунақ жар-жар түрімен жазылған өлеңдерде болмаса йаки Мағжанның «Біраз петше» деген өлеңі сыйақты сөздерде болмаса, тібті аз жұмсалады. Сондықтан төменде айтылатұн сөздер бұунақтың жоғарыда айтылған екі түрі тұуралы ғана байандама болады.

* Бұтыршаларда ғана болады

اكەم اي دەب || جىلاما || بايعۇش قىزدار || جار- جار ||
اكە ورنىنا || قاين اتاڭ || وندا بولار || جار- جار ||
جازى تۇرعى || اقشا قار || جاۋماق قايدا؟ || جار- جار ||
قۇلىن تايىداي || ويناغان || وڭ جاق قايدا || جار- جار ||
قانشا جاقسى || بولسادا || قاين اتامز || جار- جار ||
اينالايىن || اكەمدەي || بولماق قايدا؟ || جار- جار ||

4. بۇۋناق بۇۋىندارى.

جالغىز بۇۋىندى بۇۋناق ولەڭنە بولمايدى (*) بۇۋىن سانى بۇۋناقتا كەمىن كەم بولمايدى. جوعارىدا كەلتىرگەن « جار- جار », ولەڭنە بۇۋناقنىڭ ەكى بۇۋىندىسىدا، ءۇش بۇۋىندىسىدا، تورت بۇۋىندىسىدا بار:

* « ئىر تالارساق » بۇۋىندى - 4 بۇۋىندى، « ئىر توبىق », « بۇۋىندى - 3 بۇۋىندى، « ساند بولار » بۇۋىندى 4 بۇۋىندى « جار - جار » - 2 بۇۋىندى.

قازاق تىلىندەگى جىردان باسقا ولەڭنە كۆپىنەسە بۇۋىندىنىڭ ەكى اق تۇرى جۇمسالادى:

(1) ءۇش بۇۋىندى بۇۋىندى بۇۋىندى (2) تورت بۇۋىندى بۇۋىندى بۇۋىندى. ەكى بۇۋىندى بۇۋىندى. جار - جار تۇرى مەن جازىلعان ولەڭنەردە بولماسا، ياكى ماعجاننىڭ « ئىر از پەنشە » دەگەن ولەڭنى سىياقتى سوزدەردە بولماسا، تىپتى از جۇمسالادى. سوندىقتان تومەندە ايتىلاتۇن سوزدەر بۇۋىندىنىڭ جوعارىدا ايتىلعان ەكى تۇرى نۇۋرالى عانا پايدانما بولادى.

(1) يۇتىرشلاردا عانا بولادى.

5. ӨЛЕҢ АҒЫНДАРЫ.

Өлең түріне қарай әр бұунақтың шұумақ ішінде таңдамалы да, талғамалы да орны бар. Таңдамалы орны берілмесе, өлең өлең болмай шығады. Талғамалы орнына назар салынбаса, өлең жорғағынан жаңылады.

Бұунақтың таңдамалы тармағы айағында болады, талғамалы орны тармақтың басы мен ортасында болады.

Тармақтың айағында ылғый үш бұуынды бұунақ келіп отырарға керек иә ылғый төрт бұуынды бұунақ болып отырарға керек.

Мыйсал:

1) Үш буын айағында болғандағы өлең кестесі.

4	4	3
Кеудеде от іште жалын көзде жас,		
4	4	3
Күні-түні қайғы жұтқан сорлы бас.		
4	4	3
Сабан төсек тым қараңғы жатағы		
4	4	3
Наны қара, шәйі қара қарны аш.		

(Мағжан)

XXXX || XXXX || XXX
XXXX || XXXX || XXX
XXXX || XXXX || XXX
XXXX || XXXX || XXX

2. Төрт бұуын айағындағы өлең кестесі.

3	4	4
Таласқан асбан менен көкбеңбек тас		
3	4	4
Қарасаң төбесіне айналар бас		

5. ولەڭ ائىمىندارى.

ولەڭ تۇرنىھ قاراي ۋار بۇۋناقنىڭ شۇۋماق بىشىندە تاڭدا -
 مالىدا، تالعامالى دا ورنى بار. تاڭدامالى ورنى بەرىلمەسە، ولەڭ،
 ولەڭ بولماي شىعادى. تالعامالى ورنىدا نازار سالىنسا، ولەڭ
 جوراعىنان جاڭىلادى
 بۇۋناقنىڭ تاڭدامالى تارماق اباغىندا بولادى. تالعامالى ورنى
 تارماقنىڭ باسىمەن ورتاسىندا بولادى.

تارماقنىڭ اباغىندا بلعىي ۋوش بۇۋىندى بۇۋناق كەلىپ
 وتىرارغا كەرەك، يا بلعىي ۋورت بۇۋىندى بۇۋناق بولس وتىرار -
 عا كەرەك.

مىيسال: (۱) ۋوش بۇۋىن اباغىندا بولغانداغى
 ولەڭ كەستەسى.

كەۋدەدە ۋت || شىنە جالىن || كوزدە جاس
 كۈنى - ۋتۇنى || قابىي جۇتقان || سورلى باس.
 ساپان توسك || تىم قاراڭغى || جاتاغى
 نانى قارا || شايى قارا || قارنى اش
 (ماعجان)

× × × || × × × × || × × × ×
 × × × || × × × × || × × × ×
 × × × || × × × × || × × × ×
 × × × || × × × × || × × × ×

(۲) تورت بۇۋىن اباغىنداغى ولەڭ كەستەسى.

تالاسقان || اسبان مەنەن || كوكبەڭبەك تاس.
 قاراساڭ || توبەسىنە || اينالار باس.

3 4 4
Жасаған || мейірімі кең || қадыр тәңірі

3 4 4
Шығарған || сол тауынан || алтын алмас.

(Мағжан)

XXX || XXXX || XXXX

XXX || XXXX || XXXX

XXX || XXXX || XXXX

XXX || XXXX || XXXX

Осы сыйақты өлеңдердің бірін оқып, кешікбей біріне түскенде дауыс ағыны өзгеретүні оңай сезіледі. Екі түріне өлең алып оқып қарайық:

1) Сар дала бейне өлік сұлаб жатқан
Кебіндей ақ селеулер басын жабқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,
Сәуле емес, қан шашыб тұр күні батқан.

.....

2) Жаралы бір жан жатыр құба жонда,
Бір қыйсық жалғыз айақ сүрлеу жолда.
Бернесі, нұры кеткен көзіменен
Қарайды бійшара жан оңға-солға.

.....

3) Күн батысты қараңғылық қабтаған,
Күні батыб, жаңа таңы атбаған.
Түнеріб жүр күннен тұған перілер,
Тәңірісін табанында табтаған.

.....

جاساعان || مەيرىمى كەڭ || فادىر تاڭشىرى⁴

شعارعان || سول ئاۋىنان || التىن الماس⁸

(ماعجان)

× × × × || × × × × || × × × ×
× × × × || × × × × || × × × ×
× × × × || × × × × || × × × ×

وسى سىياقتى ولەڭنەردىڭ بىرىن وقىب كەشكىبەي بىرىنە
تۇسكەننە داۋىس اعىنى وزگەرەتۈنى وڭاي سەزىلەدى.

ەكى تۇرىنە ولەڭ الدب وقىب قارايمق:

(1) سار دالا بەينە ولىك سۇلاب جاتقان -

كەبىندەي اق سەلەۋلەر باسنىن جابقان.

تاۋدا جوق، ورماندا جوق، وزەندە جوق.

ساۋلەمەس، قان شاشىب تۇركۇنى باتقان.

.

(2) جارالى بىر جان جاتىر قۇباجوندا،

بىر قىيىسقى جالعىز اياق سۇرلەۋچولدا.

بەردەسى، نۇرى كەتكەن كوزى مەنەن

قارايدى بىشارا جان وڭغا-سولغا.

.

(3) كۇن باتىستى قارا ئىغلىق قايتاعان،

كۇنى بانىب، جاڭا تاڭى اتباعان.

تۇنەرىب بىجۇر كۇننەن تۇۋعان پەرىلەر.

ءتاڭشىرىسىن تاباننىدا تاباعان.

4) Күнбатысты қараңғылық қабтаған,
 Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батбаған.
 Түн баласы тәңірісін өлтіріб,
 Табынатүн басқа тәңірі таббаған.

.....

(Мағжан)

Бұл өлеңдерді айтбай тұрып, әр шұумағындағы тармақтарының бұунақтарын санағанда, бастабқы екі шұумақ өлең мен соңғы екі шұумақ өлең екеуінің арасында еш айырмасы жоқ сыйақты көрінеді: бұунақ саны да, бұуын саны да бірдей, бірақ оқый бастағанда, оқый келе бірінен біріне түскенде дауыс ағыны өзгеріп, екеуі бірдей болмай шығады. Егер де әнмен айтып қарасақ, екеуін бір әнмен айтыуға болмайды. Екеуіне екі түрлі ән болады.

Мұнда екі түрі өз алдына бөлек-бөлек шұумақтар да тұр, сондықтан екі түрін өз алдына екі түрлі ырғақбен өлең қылып айтыуға болып тұр. Екі түрі бір шұумақта келсе, онда тібті өлең болмай шығады. Мәселен, мына түрде біреу өлең жаздым деген болса:

3	4	4
Бір қазақ қала шықты мата ала,		
4	4	3
Тійеб аб тері-терсек бір шана.		
3	4	4
Ұрлатыб жүгін жолда жұрдай болыб		
4	4	3
Қайтты байғұс түк алмай құр ғана.		

XXX || XXXX || XXXX
 XXXX || XXXX || XXX
 XXX || XXXX || XXXX
 XXXX || XXXX || XXX

4) كۈن باتىستى قاراڭغىلىق قاپتاعان.
 كوگىندە جوق جالغىز جۇلدىز باتتاعان.
 تۇن بالاسى ئاڭرىسىن ئولتۇرىپ
 تابىناتۇن باسقا ئاڭرى تاباعان.

(ماعجان)

بۇل ولەڭدەردى ايتباي تۇرىپ ار شۇۋماغىنداى تار -
 ماقنارىنىڭ، بۇۋناقنارنى ساناعاندا، باستابقى ەكى شۇۋماق
 ولەڭ مەن، سوككى ەكى شۇۋماق ولەڭ. ەكەۋىنىڭ اراسىندا
 مىش ايرماسى جوق سىباقنى كورنەدى: بۇۋناق سانىدا، بۇۋىن
 سانىدا بىردەي، براق وقىي باستاعاندا. وقىي كەلە بىرىنەن
 بىرىنە تۇسكەندە داۋىس اغىنى وزگەرىپ، ەكەۋى بىردەي بولماي
 شىعادى. ەگەردە ان مەن ايتىپ قاراساق ەكەۋىن بىر ان
 مەن ايتىۋعا بولمايىنى. ەكەۋىنە ەكى تۇرلى ان بولادى.
 مۇندا ەكى تۇرى ۋز الدىنا بولەك - بولەك شۇۋماقتاردا
 تۇر. سوندىقتان ەكى تۇرىن ۋز الدىنا ەكى تۇرلى بىراق
 بەن ولەڭ قىلىپ ايتىۋعا بولىپ تۇر. ەكى تۇرى بىر شۇۋ -
 ماقنا كەلسە، وندا غىبىتى ولەڭ بولماي شىعادى. ماسەلەن،
 مىنا تۇردە بىرەۋ ولەڭ جازدىم دەگەن بولسا:

بىر قازاق || قالا شىقتى || مانا الا

تىيەب الدب || تەرى - تەرسەك || بىر شانا

ۇرلاتىب || جۇگىن جولدا || جۇرداي بولىپ

قايتتى بايعۇس || تۇك الماي || قۇرعانا . . .

× × × × || × × × × || × × ×
 × × × || × × × × || × × × ×
 × × × × || × × × × || × × × ×
 × × × || × × × × || × × × ×

Мұнда тармақтардың аяқтары ұйқасқан, бұунақтарды бірдей, жалғыз ақ өлең жорғағы келмей тұр. Жорғағы келмеген соң өлең болмай тұр. Тармақтары бірдей, тармақ ішіндегі бұунақтары бірдей, аяқтары ұйқас келген сөздің бәрі өлең бола берсе, бұ да өлең болар еді. Нешік, бұл өлең бола алмайды.

Мұнда жорғақ жүріс сыйақты дауысты бір қалыббен тербетіп, келісті көрсететүн өлең жорғағы жоқ, өлеңнің басқа сөздерден айырылатүн негіздік қасиеті жорғағы онан айрылса, өлең бола алмайды. Жорғағы жоқ болған соң, бұл сөздер өлең болып шыға алмай тұр.

Мұның жорғағын келтірмей тұрған не нәрсе? Бұған кесел болып бұунақтың орын таңдағандығы йағыни бұунақтарды табиғый тілеген орнына қойылмағандық.

Бұунақтар тармақтардың айағында бірыңғай келмей, бірінде үш бұуынды бұунақ келсе, бірінде төрт бұуынды бұунақ келіп тұр. Оны өлең табиғаты көтермейді. Не үшін көтермейтүндігі жоғарыда айтылды.

Егерде сол тармақтардың мағына жағын өзгертпей, бұунақтарын бірыңғай келтіріу үшін азырақ сөздерін өзгертіп, төмендегі түрде айтсақ, жорғағы түзеліп, өлең болып шығады:

3	4	4
Бір қазақ қала шықты мата ала		
3	4	4
Тйеб аб тері-терсек жегіб шана,		

مۇندا تارماقتاردىڭ اياقتارى ۇيقاسقان، بۇۇناقئاردى بىردەي، جالغىزاق ولەڭ جورعاعى كەلمەي تۇر. جورعاعى كەلمەگەن سوڭ ولەڭ بولماي تۇر. تارماقتارى بىردەي، تارماق ئىشىنىشى بۇۇناقئارى بىردەي اياقتارى ۇيقاس كەلگەن سوزدىڭ ئارى ولەڭ بولا بەرسە بۇدا ولەڭ بولار ىدى. نەشىك بۇل ولەڭ بولا المايدى؟

مۇندا جورعاق ئجۇرسى سىياقتى داۋىستى ئىر قالىب بىن تەر بىتەپ، كەلىستى كورسە تەتۇن ولەڭ جورعاعى جوق. ولەڭنىڭ بىاسقا سوردەردەن اىبرىلاتۇن نەگىزدىك قاسىيەتى جورعاعى. ونان اىبرىلسا، ولەڭ بولا المايدى. جورعاعى جوق بولغان سوڭ بۇل ئسوزدە ولەڭ بولاب شىعا الماي تۇر. مۇنىڭ جورعاعىن كەلتىرمەي ئتۇرغان نەئىارسە؟ بۇغان كەسەل بولوب بۇۇناقئىڭ ورىن تاڭىداعانىدى، ياعنى بۇۇناقئار-دى تآبىيەتى تىلەگەن ورنىنا قويماغانىدى.

بۇۇناقئار تارماقتاردىڭ اياغىندا ئىر شىعاي كەلمەي، بىرىندە ئۇش بۇۇنىدى بۇۇناق كەلسە، بىرىندە ئورت بۇۇنىدى بۇۇناق كەلىپ تۇر. ونى ولەڭ تآبىيەتى كوتەرمەيدى، نەئۇشمن كوتەر مەيتۇنىڭكى جوعارىدا ايتىلدى.

ەگەردە سول تاماقتاردىڭ ماعاننا جاعىن وزگەرتىبەي، بۇۇناقئارىن ئىرىشەي كەلتىرسۇ ئۇشمن ازىسراق سوزدەرىن وزگەرتىپ، تومەنىدەگى تۇردە ايتساق، جورعاعى تۇزەلىپ ولەڭ بولوب شىعادى.

ئىر قازاق || قالا شىقتى . انا الا

تەيىب اب || تەرى- نەسەك || جەگىب شانا

3 4 4
 Ұрлатыб || жолда жүгін || жұрдай болыб,
 3 4 4
 Үйіне || қайтты байғұс || құрқол ғана.

XXX || XXXX || XXXX
 XXX || XXXX || XXXX
 XXX || XXXX || XXXX
 XXX || XXXX || XXXX

Мұнда анау айтылғандай емес, дауыс ағыны бір қалыпта болып тұр. Оны олай етіп тұрған бұунақтар бірыңғай келгендігі, тармақтардың айағында өңшең төрт бұуынды бұунақтар бірыңғай келіп тұр.

Бұунақтар орын тандайды дегеніміз осы болады.

Енді бұунақтар орын талғайды дегенді байандайық. Бұунақтардың талғайтұн орындары тармақтардың басында жана ортасында болады. Шұумақ ішінде бұунақтар тармақтардың басында иә ортасында бірыңғай болып келіу тійіс. Мәселен, бір тармақтың басында үш бұуынды бұунақ келсе, басқа тармақтарда да солай келу тійіс. Әйтбесе өлең өлеңдігінен айрылмағанмен жорғағынан жаңылады, айтыуға ауырлық келтіреді.

Бұл кемшіліктен қазақ ақындарының көбінің-ақ сөзі аман емес. Әсіресе, Абай өлеңдерінде көбірек ұшырайды. Мұндай кемшілігі бар өлеңдерді де сол күйінде өзгертбей әнге қосыуға болмайды. Бірақ бұл жоғарыда таңдау орын тұралы айтылғандай, түзеуге келмейтұн кемшілік емес, көбінесе түзетуге келетұн оңай кемшілік.

Тармақтардың басында өңшең үш бұуынды бұунақ келетұн өлеңдер ді де, төрт бұуынды бұунақ келетұн өлеңдер

ۋرلا ئىب^۳ ۋرلا ئىب^۱ جۇلدا جۇگىن ۋرلا ئىب^۱ جۇرداي بولىپ.
 ۋىنە ۋرلا ئىب^۳ قايتتى بايغۇس ۋرلا ئىب^۱ قۇر قول عانا.

× × × × || × × × × || × × ×
 × × × × || × × × × || × × ×
 × × × × || × × × × || × × ×
 × × × × || × × × × || × × ×

مۇندا ئاناۋ ايتىلغانداي مەمس، داۋس اعنى ئىبىر قالىبتا بولىپ تۇر. ونى ولاي ەتب تۇرغان بۇۋناقار ئىبىرگىھاي كەلگەندىكى. تارماقتاردىڭ اباغىندا وگشەك ئورت بۇۋىنىدى بۇۋناقار بىرىگىھاي كەلىپ تۇر.

بۇۋناقار ورىن تاكدايدى دەگەنمىز وسى بولادى ەندى بۇۋناقار ورىن تالعايدى دەگەندى باياندايىق. بۇۋناقاردىڭ تالعايتۇن ورىندا رى تارماقتاردىڭ باسىندا چانا ورتاسىندا بولادى. شۇۋماق بىشىندە بۇۋناقار تارماقتاردىڭ باسىندا يا ورتاسىندا ئىبىرگىھاي بولىپ كەلمۇ ئىيس. ماسەلەن، ئىبىر تارماقتىڭ باسىندا ئۇش بۇۋىنىدى بۇۋناق كەلسە، باسقا تارماقتار. دا دا سولاي كەلمۇ ئىيس. ايتەسە، ولەك ولەك بىگىنەن اىرىلما. عان مەن جوراعىنان چاڭلادى ايتۇعا اۋىرلىق كەلتىردى.

بۇل كەمشلىگەن قازاق اقىندارىنىڭ كوبىنىڭ اق سوزى امان مەمس. اسرەسە، اباي ولەك، رىندە كوپىرەك ۇشرايدى. مۇنداي كەمشلىگى بار ولەك، رىدە سول كۇيىندە وزگەرتبەي انگە قوسۇعا بولمايدى. بىراق بۇل جوعارىدا تاڭداۋ ورىن تۇۋرالى ايتىلغانداي تۇرەۋگە كەلمەيتۇن كەمشلىك مەمس.

كوبىنەسە بۇل تۇرەۋگە كەلەتۇن وڭاي كەمشلىك تارماقتاردىڭ باسىندا وگشەك ئۇش بۇۋىنىدى بۇۋناق كەلە. تۇن ولەك، رىدە ئورت بۇۋىنىدى بۇۋناق كەلەتۇن ولەك، رىدە.

ді де, бас бұунақтары бірыңғай келмейтүн өлеңдерді де мыйсалға алыб, жәй айтыб та, әнмен де қарасақ араларында қандай басқалық бар екенін байқау қыйын болмайды.

1. Бас бұунағы үш бұуынды өлең:

3 4 4
Ызындаб || ұшқан мынау || біздің маса,
3 4 4
Саб-сары || аяқтары || ұзын маса,
3 4 4
Өзіне || біткен түсі || өзгерілмес
3 4 4
Дегенмен || қара йаки || қызыл маса.
3 4 4
Үстінде || ұйықтағанның || айнала ұшыб,

3 4 4
Қаққы жеб || қанаттары || бұзылғанша
3 4 4
Ұйқысын || аз да болса || бөлмес бе екен?!
3 4 4
Қоймастан || құлағына || ызындаса.

(Маса)

Бас бұунағы төрт бұуынды өлең:
4 3 4
Зор құуаныш || қара түн || өткеніне,
4 3 4
Алтын таңдай || ашық күн || жеткеніне,
4 3 4
Қан аралас || төгілген || көб көз жасы,
4 4 4
Тәңірі қабыл || мейрім қыб || өткеніне.

دىدە، باس بۇۋناقتارى ئېرىكچاي كەلمەيتۇن ولەكئەردىدە
مىسالغا اليب، جاي اينىبدا، ان مەندە قاراساق ارالارنىدا
قانداي باسقالىق بار كەننن بايقاۋقىيىن بولمايدى.

1. باس بۇۋناعى ءۇش بۇۋىندى ولەك.

بىزىكداپ || ۇشقان مىناۋ || بىزدىك ماسا.

سابىسارى || اباقتارى || ۇزىن ماسا.

وزىنە || بىتكەن، تۇسى || وزگەرىلمەس،

دەگەن مەن || قارا ياكىي || قىزىل ماسا.

ۇستىندە || ۇيقتاعاننىڭ || اينالا ۇشىب

قاققى جەب || قاناتتارى || بۇزىلعانشا

ۇيىقىسىن || ازدا بولسا || بولمەس بە كەن

قويماستان || قۇلاعىنا || بىزىكئاسا.

(ماسا)

2. باس بۇۋناعى ءتورت بۇۋىندى ولەك.

زور قۇۋانىش || قارا تۇن || وتكەننە

التىن تاكئداي || اشىق كۇن || جەتكەننە

قان ارالاس || توگىلگەن || كۆپ كوز جاسى

ئاكئىرى قابىل || مەيىرىم قەب || تەتكەننە

4 4 4
 Ерік құсы || қайта ұшыб || келгеніне,
 4 3 4
 Дұушар болмай || дұспанның || мергеніне,
 4 3 4
 Қайта шықты || батқан күн || нұр шашылды,
 4 3 4
 Мың шүкірлік || тәңірінің || бергеніне.

(Мағжан)

3) Бас бұнағы бірыңғай емес өлең

4 3 4
 Өлең сөздің || патшасы, || сөз сарасы
 3 4 4
 Қыйыннан || қыйыстырар || ер данасы
 4 3 4
 Тілге жеңіл || жүрекке || жылы тійіб,
 3 4 4
 Теп-тегіс || жұмыр келсін || айналасы.
 4 3 4
 Бөтен сөзбен || былғанса сөз арасы
 4 3 4
 Ол ақынның || білімсіз || бишарасы.
 4 3 4
 Айтыушы мен || тыңдаушы || көбі надан
 3 4 4
 Бұл жұрттың || сөз танымас || бір парасы.

.....

(Абай)

Осы үш өлеңде дауыс ағыны үш түрлі.

1-інші өлеңде дауыс ағыны басынан айағына шейін бірдей. Мұны 1інші ағынды өлең дейміз. 2-інші өлеңнің

4 مەرىك قوسى || 3 قايتا ۇشب || 4 كەلگەننە
 4 دۇۋشار بولماي || 3 دۇشپاننىڭ || 4 مەرگەننە
 4 قايتا شىقتى || 3 باتقان كۈن || 4 نۇر شاشلىدى
 4 مىڭ شۇكرلىك || 3 تاڭرىنىڭ || 4 بەرگەننە

(ماعجان)

3. باس بۇۋناعى ئىرىكچاي ھەس ۋەك.

4 ۋەك سۆزدىڭ || 3 پاتساسى || 5 سوز ساراسى
 3 قىيىننان || 4 قىيىستىرار || 4 ەر داناسى
 4 تىلگە جەڭىل || 3 جۇرەككە || 4 جىلى ئىيىپ
 3 تەب-تەگىس || 4 جۇمىر كەلسىن || 4 اينالاسى

4 بونەن سوزبەن || 4 بۇلغانشا || 4 سوز اراسى
 4 ول اقنىنىڭ || 3 بىلىمسىز || 4 بېشاراسى،
 4 ايتىۋىشى مەن || 3 تىڭداۋىشى || 4 كويى نادان،
 3 بۇل جۇرتنىڭ || 4 سوز تانىماس || 4 ئىر پاراسى

(اباي)

ۋسى ۋۇش ۋەگنە داۋىس اعىنى ۋۇش تۇرلى
 1- ۋغشى ۋەگنە داۋىس اعىنى باسنان اياغنا شەيىن
 بىردەي مۇنى 1 نىشى اعىنلى ۋەك دەيمىز. 2 نىشى ۋەگننىڭ

дауыс ағыны 1-інші өлеңдегіден басқа, бірақ оның да басынан бастап айағына шейін дауыс ағыны бірдей. Мұны 2-інші ағынды өлең дейміз. 3-інші өлеңде белгілі бір ағын жоқ, бір тармағында бір түрлі ағын болса, екінші тармағында екінші ағын. Бірінші шұумағының бірінші жана үшінші тармақтарында 2-інші ағын, 2-інші жана төртінші тармақтарында 1-інші ағын, екінші шұумағының бірінші, екінші, үшінші тармақтарында 2-інші ағын, төртінші тармағында 1-інші ағын.

Сүйтіб, 2-інші өлеңдегі ағынды өз алдына басқа үшінші ағынды өлең деуге болмайды. Бұл бірінші жана екінші өлеңдерден ағынымен айрылыб тұр. Егер де екі түрлі ағынды араластырмай, бір ақ түрлі ағынды еткіміз келсе, меселен, әнге қосамыз десек, мұндай өлеңдердің бұунақтарының орнын алмастырыб, иә 1-інші ағынға йаки 2-інші ағынға түсіреміз.

1-інші ағынға түсіргенде:

3	4	4
Патшасы өлең сөздің сөз сарасы,		
3	4	4
Қыйыннан қыйыстырар ер дана		
3	4	4
Жүрекке тілге жеңіл жылы тійіб,		
3	4	4
Теб тегіс жұмыр келсін айналасы.		
3	4	4
Былғанса бөтен сөзбен сөз арасы,		
3	4	4
Білімсіз ол ақынның бійшарасы.		

داۋىس اعىنى ۱ نىشى ولەڭدەگىدەن باسقا، ۋىراق ونىڭ دا
 ئاسىنان باستاپ اياغىنا شەيىن داۋىس اعىنى بىردەي. مۇنى ۲ نىشى
 اعىندى ولەڭ دەيمىز. ۳ نىشى ولەڭدە بەلكىلى ۋىر اعىن چوق.
 ۋىر ئارماعىندا ۋىر ۋۇرلى اعىن بولسا، ەكىنشى ئارماعىندا
 ەكىنشى اعىن ۋىر نىشى شۇۋماعىنىڭ ۋىر نىشى جانا ۋىشنىشى
 ئارماقتارىندا ۲ نىشى اعىن، ۲ نىشى جانا ۋۇر نىشى ئارماقتارىندا
 ۱ نىشى اعىن، ۲ نىشى شۇۋماعىنىڭ ۋىر نىشى، ەكىنشى، ۋىشنىشى
 ئارماقتارىندا ۲ نىشى اعىن؛ تورتىنشى ئارماعىندا ۋىر نىشى اعىن.
 ۋىشنىشى ۲ نىشى ولەڭدەگى اعىندى ۋوز اللىنى باسقا
 ۋىشنىشى اعىندى ولەڭ دەۋگە بولمايدى. بۇل ۋىر نىشى جانا
 ەكىنشى ولەڭدەردەن اعىنى مەن ايرىلىپ تۇر. ەگەر دە ەكى
 ۋۇرلى اعىندى ارالاستىرماي، ۋىراق ۋۇرلى اعىندى ەكىمىز
 كەلسە، ماسەلەن، انىگە قوسامىز دەسەك، مۇنداي ولەڭدەردىڭ
 بۇۋىناقتارىنىڭ ورنىن الماستىرىپ يا ۱ نىشى اعىنغا ياكى ۲ نىشى
 اعىنغا تۇسىرەمىز.

۱ نىشى اعىنغا تۇسىرگەندە.

پاتىساي ۳ || ولەڭ ۋوزدىڭ ۴ || ۋوز ساراسى ۴

قىيىننان ۴ || قىيىنئارار ۴ || ەر داناسى ۴

جۇرەككە ۳ || تىلگە جەڭگىل ۴ || ۋىجىلى ۴ ۋىشنىشى،

تەب تەگىس ۳ || جۇمىر كەسىن ۴ || اينالاسى ۴

بۇلغانشا ۳ || بوتەن ۋوزبەن ۴ || ۋوز اراسى ۴

ۋىلەمسىز ۳ || ول اقىننىڭ ۴ || بېشاراسى ۴

3 4 4
Тыңдаушы || айтыушы мен || көбі надан,
3 4 4
Бұл жұрттың || сөз танымас || бір парасы.

(Бас бұунақ үш бұуынды, басқалары төрт бұуынды)

2-ші ағынға түсіргенде

4 3 4
Өлең сөздің || патшасы || сөз сарасы,
4 3 4
Қыйыстырар || қыйыннан || ер данасы.
4 3 4
Тілге жеңіл || жүрекке || жылы тійіб
4 3 4
Жұмыр келсін || теб тегіс || айналасы.
4 3 4
Бөтен сөзбен || былғанса || сөз арасы,
4 3 4
Ол ақынның || білімсіз || бійшарасы.
4 3 4
Айтыушы мен || тыңдаушы || көбі надан,
4 3 4
Сөз танымас || бұл жұрттың || бір парасы.

(Мұнда ортадағы бұунақ ылғый үш бұуынды).

Абайдың бұл өлеңін 1-ші ағыннан гөрі 2-ші ағынға түсіргенде сөздерінің ыңғайы жақсы келеді. Бұл 1-ші, 2-ші ағыннан басқа, 11 бұуынды өлеңдерде 3-ші ағын болады. Оны қазақ өлеңшілері түрікбен ағыны деб атайды. Не үшін олай атайтұндығының себебі белгісіз.

3-ші ағынды өлеңдердің аяқ бұунақтары ылғый үш бұуынды болып, басқалары төрт бұуынды болып келеді.

تېڭناۋشى³ || ايتىۋشى⁴ مەن⁴ || كۈنى⁴ نادان،
 بۇل³ جۇرتتىڭ⁴ || سوز⁴ تانماس⁴ || بىر⁴ پاراسى
 (باس بۇۋناق⁴ ۇش³ بۇۋىندى⁴ باسقارلى⁴ تورت⁴ بۇۋىن)

2 نىشى اعىنعا تۇسىرگەندە

ولەڭ⁴ سوزدىڭ⁴ || پاتساسى³ || سوز⁴ ساراسى.
 قىيىستىرار⁴ || قىيىننان³ || مەرداناسى⁴،
 تىلگە⁴ جەڭىل⁴ || جۈرەككە³ || جىلى⁴ تىيىپ⁴
 جۈمەر⁴ كەلسىن⁴ || تەب³ تەگىس³ || اينالاسى⁴.

بوتەن⁴ سوزبەن⁴ || بولعانشا³ || سوز⁴ اراسى.
 ول⁴ اقىننىڭ⁴ || بىلىمىسىز³ || بىيشاراسى⁴.
 ايتىۋشى⁴ مەن⁴ || تېڭناۋشى³ || كۈبى⁴ نادان،
 سوز⁴ تانماس⁴ || بۇل³ جۇرتتىڭ³ || بىر⁴ پاراسى.

(امۇندا ورتاداعى بۇۋناق بلعى ۇش بۇۋىندى)
 ابايدىڭ بۇل ولەڭىن 1 نىشى اعىننان گورى 2 نىشى اعىنعا
 تۇسىرگەندە سوزدەرنىڭ نىكەيى جاقسى كەلەدى
 بۇل 1 نىشى 2 نىشى اعىننان باسقا 11 بۇۋىندى ولەڭدەردە
 3 نىشى اعىن بولادى. ونى قازاق ولەڭشىلەرى تۇرىكپەن اعىنى
 دەپ اتايدى. نە ۇشمن ولاي اتايتۇندىغىنىڭ سەبەبى بەلگىسىز.
 3 نىشى اعىندى ولەڭدەردىڭ اباق بۇۋناققارى بلعى ۇش
 بۇۋىندى بولمى، باسقارلى تورت بۇۋىندى بولمى كەلەدى.

مىسال:

قىزىر دىسەن || توب جىيىندى || جان دەيسەن،

قىزىراتۇن || جاستى فايدان || ال دەيسەن.

ئومىرىمنىڭ || تاڭىن قوسىب || كەشىنە ||

بىر قايتادان || ونكەن كۈنىنىڭ || اممەسەن.

بىرە الماساڭ || كەڭ سالالىق || بەيىلدى

جاس قىزىغىن || كورسىن جاستار || كەبىنگى.

ئاتتى ئومىرمەن || ئاپسى كوڭلىن || اۋالادىق،

قالغانىمەن || الدانتايىق || زەيندى.

(ماسا)

جوعارىدا باياندا العان ەكى بۇۋىندى ءۇش بۇۋىندى، ءتورت بۇۋىندى بۇۋىناقتاردان باسقا - ەسكى جىرلاردا، كەنە - سارى "ناۋرىز باي"، دى شىعارعان نىسامباي جىراۋدىڭ سوزىندە، "ەر تارغىن" دا بىس بۇۋىندى بۇۋىناقتاردا كەلسەدى. بىراق ونداي بۇۋىندى تارماقتىڭ بەلگىلى بىر مۇشەسى سىياقتى امان كەلىپ وتىرماي، بىردە بولسا، بىردە جوق، تارتىبىسىز كەز كەلگەن تۇردە بولغاندىقتان ولاردى تارماقتىڭ نۇرلاۋلى مۇشە - سىنە ساناۋعا بولمايدى. ولاردىڭ ەسكى جىرلاردا كەلەتۇن سەبەبى ەسكى جىرلاردىڭ كوپىندە تۇب - تۇيناقتاي تازا ولىشەۋ جوق؛ سولاي بولغان سولڭ جوعارىدا دۇرس كەلمەي، ايتىۋعا اۋىر سوعىپ وتىرادى. جىرلار كەستە كەسكىنى جاعىمتان قاراغاندا،

нағыз өлең сөйлемдер мен жәй сөйлемдердің аралығындағы, жорға мен жортақтың арасындағы жүріс сыйақты, сөйлемнің дүрегей күлдібадам түрі.

Сондықтан бес бұуынды бұунағы бар өлең деб санауға болмайды.

Бес бұуынды бұунақтар келетүн жырлардан мыйсал алыб қарайық:

4

1. Ау, Қан ійем || қан ійем!

4

Айды бұлт || құрсайды;

4

Ай түнерге || ұқсайды.

4

Күнді бұлт || құрсайды;

Күн жауарға || ұқсайды.

4

Көгілдірін || ерітіб,

5

Көлдегі құулар || шұулайды.

4

Көб ішінде || бір жалғыз

4

Көб мұнайыб || жылайды,

4

Күйбеңдескен || көб жаман

5

Сөзі тійгенге || ұқсайды

(Ескі жыр)

4

2. Мен күңіrentсем || оңалтбан,

5

Атамның атын || жоғалтбан.

ناعىز ولەڭ سويلەمدەرمەن جاي سويلەمدەردىڭ ارالغىنداى جورعا
مەن جورتاقىنىڭ اراسىنداى ءجۇرس سىياقتى، سويلەمنىڭ
دۇرەگەي كۇلى- بالام ءتۇرى.

سوندىقتان بەس بۇۋىندى بۇۋىنداى بار ولەڭ دەب ساناۋعا
بولمايدى. بەس بۇۋىندى بۇۋىناقتار كەلەتسۇن جىرلاردان ميسال
السا قارايمىق:

(1) اۋ، قاز، بيەم || قان بيەم! ⁴

ايدى بۇلىت || قۇرسايدى؛ ⁴

اي تۇنەرگە || ۇقسايدى. ⁴

كۇندى بۇلىت || قۇرسايدى؛ ⁴

كۇن جاۋارعا || ۇقسايدى. ⁴

كوگىلىرىن || ەرتىب؛

كولەڭگى قۇۋلار || شۇۋلايدى. ⁵

كوب شىندە || ىر جالعىز ⁴

كوب مۇڭايب || جولايدى. ⁴

كۇبەكەسكەن || كوب جامان ⁴

سوزى تىگەنگە || ۇقسايدى ⁵

(ەسكى جىر)

(2) مەن كۇڭىرەنتسەم || وڭالتىبان، ⁴

اتامنىڭ اتىن || جوالتىبان. ⁵

4
Бес түлеген || бөрімін,
4
Белге соқсаң || жығылған
5
Кенеулі қара || бұлтпын,
4
Қаба жаумай || ашылман.
5
Бұурылша аттай || мықтымын,
5
Бұғалық салсаң || тоқтаман.
5
Ұсталар соққан || болатбын
5
Үстіме дұшпан || жолатбан.

(Орақ ұлы Әлібек)

4
3) Не себептен || қан Кене
5
Қырғызға мұнша || өшікті?
4
Ақ қалпақты || қырғыздан
5
Қазаққа берді || несібті.
5
Ат мініб, қару || асынған,
4
Бізді аймама || кесібті
4
Есіркесең || болмай ма?
5
Жолында жатқан || бесікті.

(Нысамбай жырау)

4
4) Ақжүністей || жолдасым!
5
Әйел де болсаң || мұндасым!

بەس تۆلەگەن⁴ ئبورىمىن،

بەلگە سوقساڭ⁴ || جىمىلمان.

كەنەۋلى قارا⁵ || بۇلتىبىن،

قايا جاۋماي⁴ || اشلىمان.

بۇۋرىلشا اتتان⁵ || مېقىمىمىن،

بۇعالىق سالىساڭ⁵ || توقتامان.

ۋستالار سوققان⁵ || بولاتىبىن

ۋستىمە دۇسپان جولاتبان.

(واق ۇلى الېدىك)

نە سەبەبتەن⁴ || قان كەنە (3)

قىمىزغا مۇنشا⁵ || ۋشىكتى؟

اق قالىپاتى⁴ || قىمىزدان

قازاققا بەردى⁵ || نەسىبتى.

ات مېنىب قارىۋ⁵ || اسىنغان.

مېزدى اياما⁴ || كەسىبتى.

مىسر كەسەڭ⁴ || بولماي ما؟

جولمىڭدا جاتقان⁵ || بەسىكتى.

(نېسامبېلى جىراۋ)

اق جۇنىستەي⁴ || جولناسىم! (4)

ايەلدە بولساڭ⁵ || مۇڭداسىم!

4
Қолаң шашты || қой көзді
5
Аш арыстан || жүректі
4
Балуан жолбарыс || білекті
5
Жігіттің мәрті || мен едім
5
Құдіреті күшті || Құдайым,
5
Сындырмағай || белімді,
Тарылтбағай || жерімді.

(Ер Тарғын)

6. ТАРМАҚ КЕЗЕҢДЕРІ.

Бұунақтардың арасындағы дауыс толқынының жіктері кезең деб аталады деб едік. Кезең екі түрлі болады: 1) Ұлы кезең, 2) Кіші кезең.

Мыйсал:

Ақжүністей || жолдасым!
Әйел де болсаң || мұңдасым!
 Қолаң шашты || қой көзді
 Әйел де ару || сен едің
Аш арыстан || жүректі
Балуан жолбарыс || білекті
 Жігіттің мәрті || мен едім.

قولاڭ شاشتى⁴ || قوي كوزدى

ايەلە ارىۋ⁵ || سەن ەدىڭ.

اش ارىستان⁴ || جۇرەكتى

بالىۋان جولبارىس⁵ || بىلەكتى

جىگىتنىڭ مارتى⁵ || مەن ەدىم.

قۇدىرەتى⁵ كۇشتى || قۇدايم،

سەنىدىرماي⁴ || بەلىمى،

تارىلتباي⁴ || جەرىمى.

(ەر - تارەمن)

6. تارماق كەزەڭزەرى.

جوعارىدا بۇۇناقتاردىڭ اراسىندا مى داۋىس تولىقىنىنىڭ
جىكتەرى كەزەك دەپ اتالدى دەپ ەدىڭ. كەزەك ەكى تۇرلى
بولدى: 1) ۇلى كەزەك، 2) كىشى كەزەك،

مىسال:

اق جۇنىستاي || جولداسىم!

ايەلدە بولساڭ || مۇڭداسىم!

قولاڭ شاشتى || قوي كوزدى،

ايەلدە ارىۋ || سەن ەدىڭ،

اش ارىستان || جۇرەكتى،

بالىۋان جولبارىس || بىلەكتى،

جىگىتنىڭ مارتى || مەن ەدىم.

Мұнда көлденең жұуан сызық ұлы кезеңдерді көрсетеді, жіңішке сызық кіші кезеңді көрсетеді. Бұуын саны: бір тармақтың ішіндегі бұуын саны қазақта 2 мен 13 арасында болады.

Жар-жар – 13 бұуынды,

Жай өлең – 11 бұуынды,

Ескі жырлар – 7–8 бұуынды.

Жаңа ақын, жаңа жазыушылардың өлеңінде бұл түрлердің бәрі де болады, оның үстіне 3, 4, 5, 6-қатта 2 бұуынды тармақтармен жазылған өлеңдер де бар. Мәселен, 6 бұуынды тармақ «Сең» деген Мағжан өлеңінде бар.

5 бұуынды тармақ Абайдың «Сегіз айағы» түрінде жазылған өлеңдерде келеді.

4 бұуынды тармақ Абайдың «Сырласа алмай» деген өлеңінде келеді жана Мағжанның «Жұмбақ» деген өлеңінде келеді.

2 бұуынды тармақ Мағжанның «Біраз петше» деген өлеңінде келеді.

7. ТАРМАҚ ҰЙҚАСТЫҒЫ.

Тармақтардың айағының ұйқастығы ұйқастық деб айтылады. Ұйқастық түрліше болады.

Ұзын тармақты, жеке шұумақты өлеңдерде 1-інші, 2-інші, 4-інші тармағы ұйқасып, 3-інші тармағы ұйқасбай, азат қалады.

Ұзын тармақты, тұтас шұумақты өлеңдерде бастапқы екі тармағы ұйқасыб, онан арғылары бірі азат, бірі ұйқас аралатба болыб келеді.

مۇنداق كۆلەنەن جۇۋان سىزىق ۋالى كەزەڭدەردى كور -
سەتەدى. چىڭشىكە سىزىق كىشى كەزەڭدى كورسەتەدى. بۇرىن
سانى. ۋىر تارماقتىڭ بىشىندەگى بۇۋىن سانى قازاقتا 2 مەن
13 اراسىندا بولادى.

چار - چارا - 13 بۇۋىندى.

چاي ولەڭ - 11 بۇۋىندى.

مىكى چىرلار - 7-8 بۇۋىندى

چاڭقا اقىن، چاڭقا جازىۋىشلاردىڭ ولەڭىندە بۇل تۇرلەردىڭ
بارى دە بولادى؛ ونىڭ ۋىستىنە 3,4,5,6 - قاتتا 2 بۇۋىندى تار -
ماقتارمەن جازىلغان ولەڭدەردە بار ماسەلەن. 3 بۇۋىندى تارماق
"سەڭ" دەگەن ماعجان ولەڭىندە بار.

5 بۇۋىندى تارماق ابايدىڭ "سەگىز اباي" تۇرىندە جازىل -
غان ولەڭدەردە كەلەدى.

4 بۇۋىندى تارماق ابايدىڭ "سىرلاسالماي" دەگەن ولە -
ڭىندە كەلەدى. چانا ماعجاننىڭ "جۇمباق" دەگەن ولەڭىندە
كەلەدى.

2 بۇۋىندى تارماق ماعجاننىڭ "ۋىراز يەتتە" دەگەن
ولەڭىندە كەلەدى.

7. تارماق ۋىقاستىمى.

تارماقتاردىڭ اباينىڭ ۋىقاستىمى - ۋىقاستىق دەپ ايتىلادى.
ۋىقاستىق تۇرلىشە بولادى.

ۋىزىن تارماقتى، چەكە شۇۋماقتى ولەڭدەردە 1 نىشى 2 نىشى
4 نىشى تارماقى ۋىقاسىب، 3 نىشى تارماقى ۋىقاسىباي ازات قالادى.
ۋىزىن تارماقتى، تۇتاس شۇۋماقتى - ولەڭدەردە باسماقتى ەكى
تارماقى ۋىقاسىب، ونان ارىغلارى ۋىزىن ازات، ۋىزىن ۋىقاسىب،
ارالاتبا بولىپ كەلەدى.

Ескі жырлардың ұйқасуы көбінесе тәртібсіз болады. Бергілікте шыққан жырларда ғана тәртіб бар.

Қысқа тармақты жаңа өлеңдердің тұтас шұумақтылары ұзын тармақты өлеңдерше ұйқасады да, жеке шұумақтылары иә ұзын тармақты өлеңдерше, иә кестесінің түріне қарай түстес тармақтары ғана ұйқасады.

Мәселен:

- 1) Ойуын ойыб,
- 2) Орындаб қойыб,
- 3) Түр салғандай өрнекке.
- 4) Қыйыннан қыйб,
- 5) Қыйырдан жыйыб,
- 6) Қараб сөзді термекке.
- 7) Еңбекке егіз тіл мен жақ,
- 8) Ерінбесең, сөйлеб бақ.

Мұндағы 1-інші, 2-інші тармақ түстес болған соң, бір ұйқасыб тұр. 4-інші, 5-інші тармақ түстес болған соң бір ұйқасыб тұр. 7-інші, 8-інші тармақтар түстес болған соң бір ұйқасыб тұр. Осы сыйақты ұйқастыру Абайдан кейін шыққан қазақ ақындарының көбінде бар.

Өлең шығарыу өнері тұурасындағы сөзді осымен бітіріб, ақтығында айтатұн сөз мынау: Жоғарыда айтылған керек шарттардың бәрін орнына келтіріб шығарған өлең сымға тартқандай, нағыз мінсіз өлең болыб шықбақ. Мұны біздің қазақ ақындарының көбі –

ەسكى جىرلاردىڭ ۇيقاسىنى كۆپىنەسە تارتىپسىز بولادى.
بەرگىلىكتە شىققان جىرلاردا غانا تارتىپ بار.
قىسقا تارماقتى جاڭا ولەڭدەردىڭ تۇتاس شۇۋماقتىلارى
ۈزىن تارماقتى ولەڭدەرشە ۇيقاسىدا، جەكە شۇۋماقتىلارى يا
ۈزىن تارماقتى ولەڭدەرشە يا كەستەسىنىڭ تۇرتىنە قاراي تۇستەس
تارماقتارى غانا ۇيقاسىدا.

ماسەلەن:

- (1) ويۇن ويىپ،
 - (2) ورنىداپ قويىپ،
 - (3) تۇر سالغانداي ورنەككە
 - (4) قىيىننان قىيىپ،
 - (5) قىيىردان جىيىپ،
 - (6) قاراپ سوزدى تەرمەككە،
 - (7) ەڭبەككە ەگىز تىلەن جاق،
 - (8) ەرنىسەڭ سويلەپ باق.
- مۇنداعى 1 نىشى، 2 نىشى تارماق تۇستەس بولغان سوڭ،
ئىر ۇيقاسىب تۇر. 4 نىشى، 5 نىشى تارماق تۇستەس بولغان
سوڭ، ئىر ۇيقاسىب تۇر. 7 نىشى، 8 نىشى تارماقتار تۇستەس
بولغان سوڭ، ئىر ۇيقاسىب تۇر.
- وسى سىياقتى ۇيقاستىرىۋ ابايدان كەيىن شىققان قازاق
اقىندارىنىڭ كۆپىندە بار.
- ولەڭ شىعارىۋ — ونەر تۇۋراسىنداغى سوزدى وسى مەن ئىر.
تىرىپ، اقتىعىندا ايتاتۇن سوز مئاۋ.
- جوعارىدا ايتىلغان كەرەك شارىتاردىڭ ئارىن ورنىغا
كەلتىرىپ شىعارغان ولەڭ، سىمعا تارتقانداي، ناعىز ەمىنىسىز
ولەڭ بولىپ شىققاق مۇنى ئىزدىڭ قازاق اقىندارىنىڭ كۆپى.

өлең шығарыу өнерінің ғылымын білмегендіктен, орнына келтіре алмайды. Біреулер өлшеуін келтіре алмай, тармақтарын ұзартыб, өлеңді төсегіне сыйғыза алмай сыйрағын сыртқа шығарыб жібереді. Біреулер бұунақтарын өлең табиғаты тілеген орнына қойа алмай, иә жорғағын бұзыб, иә тібті өлең сыйқын жоғалтыб жібереді. Мұның бәрі өлеңнің өлең болғандағы негіздік түр-тұрпатын бұзыб, не күйін кетіргендей, не өлеңдігін жойғандай, әуезділік жағына кемшілік келтіреді.

Егерде сөз бір жүзді нәрсе болса, қазақ өлеңдерінің көбі асыл сөздің табынан шығыб қалар еді. Олай болмайтұны сөздің бір жүзді емес, екі жүзді нәрселігі. Сөздің сыны жалғыз тысында ғана емес, ішінде де бар. Тысқарғы кесте кемшілігін ішкергі мағына жақсылығы жуыб, көбінесе өлең кестесі жағындағы кемшіліктерін білдірмейді, тесе қараб, тексере бастағанда болмаса, жоғарыда айтылған кемшіліктердің көбі жай қарағанда сезілмей өтеді.

— ولەڭ شىعارىۋ ونىۋىنىڭ غىيلىمىن بىلمەگەندىكىتىن ورنىنا
كەلتىرە المەيدى. بىرەۋلەر ولىشەۋىن كەلتىرە الماي تارماقتارىن
ۋزارتىب، ولەڭدى توسەگىنە سىيىمزا الماي، سىيراعىن سىرتقا
شىعارىب جىبەرەدى؛ بىرەۋلەر بۇۋناقىن ولەڭ تاپىمىعاتى تىلەگەن
ورنىنا قويا الماي، يا جوراعىن بۇزىب، يا ئىتىنى ولەڭ سىيىقن
جوعالىتىب جىبەرەدى. مۇنىڭ بارى ولەڭنىڭ ولەڭ بولغانىداغى
نەگىزدىك ئۇر— تۇرپاتىن بۇزىب. نە كۇيىن كەلتىرگەندەي، نە
ولەڭدىگىن جويغانداي، اۋەزدىلىك جاعىنا كەمشىلىك كەلتىرەدى،
ەگەردە ئسوز ئبىر ئجۇزدى نارسە بولسا، قازاق ولەڭدە—
رىنىڭ كويى اسمىل ئسوزدىڭ تابىنان شىعبى قىلار ەدى. ولايى
بولمايتۇنى ئسوزدىڭ ئبىر ئجۇزدى مەس، ەكى ئجۇزدى نارى—
سەلىگى؛ ئسوزدىڭ سىنى جالغىز تىسىندا عانا مەس، شىنىدە د
بار. تىسقارغى كەستە كەمشىلىگىن ئشكەرگى ماغانا جاقسىلىغى
جۇۋىب، كويىدەسە ولەڭ كەستىسى جاعىنداغى كەمشىلىكتەرىن
بىلىندىرمەيدى. تەسە قاراپ، تەكسەرە باستاغاندا بولماسا جوعا—
رىدا ايتىلغان كەمشىلىكتەردىڭ كويى جاي قازاغاندا سەزىل—
مەي وتەدى.

ЕКІНШІ БӨЛІМ.

ҚАРА СӨЗ БЕН ДАРЫНДЫ СӨЗ ЖҮЙЕСІ.

Екі түрлі лебіз бар: бірі жалаң, екіншісі көрнекі болады деб жоғарыда айтылған еді. Қайсысымен сөйлесек де сөйлеу болады, бірақ сөйлеуді негіз түріне қарай айыру қажет болған орында жалаң лебізбен айтылған сөзді ғана сөйлеу дейміз де, көрнекі лебізбен айтылған сөзді жырлау, толғау дейміз. Сөйлеу де, жырлау да, толғау да бұл күндегі әдебиет алқасына кіретүн жалаң лебізді жана көрнекі лебізді сөздердің табтарын анық ашыуға жарамсыз болғандықтан, жалаң лебізді сөздерді қара сөз деб, көрнекі лебізді сөздерді дарынды сөз деб атау қолайлырақ. Әдетке қарамай, асылына қарағанда, «қара сөз» деген мен «сөйлеу» деген екеуінің мағынасы бір болыб, «дарынды сөз» деген мен «жырлау», «толғау» дегеннің мағынасы бір болыб, бірінің орнына бірі айтыла береді. Қара сөзді шығармалардың да, дарынды сөзді шығармалардың да түрлерінің өлеңдісі, өлеңсізі болады.

Сөздің асыл болыуы ұнауымен. Сөз көңілге сыйпат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болыуынан табылады.

هەكنشى بولم.

قارا ۋە سوزبەن دارىنىدى ۋە سوز جۇيەسى.

هەكى ئۇرلى لەبىز بار: ۋەبىزى جالاڭ، هەكنشىسى كورنەكى بولادى دەپ چوعارىدا ايتىلغان ەدى. قايسىسى مەن سويلەسەك دە، سويلەۋ بولادى. ۋەبىراق سويلەۋدى نەگىز تۇرىنە قاراي ايرىۋ قاجات بولغان ورىندا جالاڭ لەبىزبەن ايتىلغان ۋەسوزدى عانا سويلەۋ دەيمىزدە. كورنەكى لەبىزبەن ايتىلغان ۋەسوزدى جىرلاۋ تولعاۋ دەيمىز. سويلەۋدە، جىرلاۋدا، تولعاۋدا بۇل كۇنىدەگى ادەبىيەت القاسىدا كىرەتۇن جالاڭ لەبىزدى جانا كورنەكى لەبىزدى سوزدەردىڭ تابىتارىب انىق اشۇعا جارامسىز بولغاندىقتان جالاڭ لەبىزدى سوزدەردى قارا ۋەسوز دەپ، كورنەكى لەبىزدى سوزدەردى دارىنىدى ۋەسوز دەپ اتاۋ قولايلىراق. ادەتكە قاراماي، اسلىنىقاراعاندا، «قارا ۋەسوز» دەگەن مەن «سويلەۋ» دەگەن كەۋنىنىڭ ماغاناسى ۋەبىر بولس، «دارىنىدى» ۋەسوز دەگەن مەن «جىرلاۋ»، «تولعاۋ» دەگەننىڭ ماغاناسى ۋەبىر بولس، ۋەبىرىنىڭ ورنىنا ۋەبىرى ايتىلا بەرەدى. قارا ۋەسوزدى شىعارمالاردىڭدا؛ دارىنىدى ۋەسوزدى شىعارمالاردىڭدا تۇرلەرىنىڭ ولەڭكىسى، ولەڭكىسىزى بولادى.

ۋەسوزدىڭ اسىل بولۇۋى ۇناۋى مەن. ۋەسوز كوكىلگە سىپات جاعىنىڭ كوركەمدىگى مەن ۋەسوز ماغانا جاعىنىڭ كۇشتىلىگى مەن جاعادى. ۋەسوز كوركەمدىگى ۋەزىنىڭ ادەملىگى مەن كەستەسىنىڭ كەلىستى بولۇۋىنان تابىلادى.

Әуез әдемілігі сөзді дыбыс жағынан тәртібтеб, үйлестіріб тізіуден болады. Күштілігі сөздің қалыбты мағынасының үстіне күш қосатүн әдістерді істеуден болады. Бұлардың бәрі де тіл (лұғат) талғауы тұралы сөйлеген жерде байандалған. Бұл жерде айтыб өтерлік бір нәрсе сөздің бірі жалаң, бірі көрнекі көрінуі неден екендігі, ол мынадан болады.

Жоғарыда айттық: жалаң сөз дегеніміз жалаң лебізбен айтылған сөйлеу орнына жүретүн ұғым деб, көркем сөз дегеніміз көрнекі лебізбен айтылған толғау орнына жүретүн ұғым деб.

Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесе зейін жағына салыныб, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болыб, айтылған сөз адамның ақылына қоныуы көбірек көзделеді.

Сөзді көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қыйал мен қыйыс (түйіс) жағына салыныб, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қыйсыны қызық болыб сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді.

Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік көрік негізі екендігі өленді сөйлемдер тұралы сөз болғанда айтылды. Оны тағы қайтадан сөйлеудің қажеті жоқ.

«Сөздің көркі – мақал. Жүздің көркі – сақал» деген қазақта мақал бар. Мақал мен сақалдың мәні құр көрік болыу

اۋەز ادەملىگى سۆزدى. دىيىس جاعىنان تارتىتىپ، ۋىلەسە-
تىرىپ تىزىۋەن بولادى. كۈشتىلىگى سۆزدىڭ قالىپنى ماغانا-
سىنىڭ ۋىستىنە كۇش قوساتۇن ادستەردى سىستەۋەن بولادى.
بۇلاردىڭ بىرىدە: ئىل (لۇعات) تالغاۋى تۇۋرالى سويلەگەن
جەردە بايانداغان. بۇل جەردە ايتىپ وتەرلىك بىر نارسە -
سۆزدىڭ بىرى جالاڭ، بىرى كورنەكى كورنىۋى نەدەن
ەكەندىگى ول مىنادان بولادى

جوعارىدا ايتتىق: جالاڭ سۆز دەگەنمىز جالاڭ لەبىز بىن
ايتىلغان سويلەۋى ورنىنا جۇرەتۇن ۋەم دەپ: كور كەم سۆز
دەگەنمىز كورنەكى لەبىز بىن ايتىلغان تولغاۋ ورنىنا جۇرەتۇن
ۋەم دەپ

سۆزدى جالاڭ تۇرىندە ايتقاندا، كۇش كوپىنەسە زىيىن
جاعىنا سالىنىپ پايىم تەرەڭ، ماغانا كۇشتى، پىكىر دالەلىدى
بولىپ، ايتىلغان سۆز ادامنىڭ اقلىنا قونىۋى كوپىرەك
كوزدەلەدى.

سۆزدى كور كەم تۇرىندە ايتقاندا، كۇش كوپىنەسە قىيال-
مەن قىيىس (ئۇيىس) جاعىنا سالىنىپ، سۇكىرەتى تولىق مەڭگە-
زەۋى مەرگەن، قىيىسىنى قىزىق بولىپ، سۆز اسەرنىڭ كۇشى
مەن كوڭلىگە ۇناۋى كوپىرەك كوزدەلەدى.

سۆز اقلغا قونادى شىندىعىمەن، كوڭلىگە ۇنايدى ۇكى
ۋىلەستىگىمەن ۇڭ ۋىلەسۋىن جاراستىق، كەلىستىك دەيمىز.
كەلىستىك كورىك نەگىزى ەكەندىگى ولەڭدى سويلەمەنە تۇۋ-
رالى سۆز بولغاندا ايتىلىدى. ونى تاغى قايتادان سويلەۋىدىڭ
قاجەتى جوق،

«سۆزدىڭ كور كى ماقال، جۇزدىڭ كور كى ماقال» دەگەن
قازاقتا ماقال بار. ماقال مەن ساقالىڭنىڭ مانى قۇر كورىك بولىۋ

емес. Олардың бірін сөзге, бірін жүзге көрік қылыб теңеб отырған адамның ойы мен көңілі.

Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда нәрсеге тійісінше ойлайды, иә көңілінің түйісінше ойлайды. Нәрсе түрлі сыйпатты болады. Ол сыйпаттарының біреулері бойына біткен сыйпат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сыйпаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін сұуық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз.

Бұл сыйпаттар нәрсенің бойында бар сыйпаттар. Бұл сыйпаттаудың біреулері адамға ұнайтұн болар да, біреулері ұнамайтұн болар. Мәселен, жылы нәрсе, тегіс нәрсе, жұмсақ нәрсе адамға жағымды, сүйкімді болар да, сұуық нәрсе, бұдырмақ нәрсе, қатты нәрсе адамға жағымсыз, сүйкімсіз болар. Бұлардың біреулерін жағымды, сүйкімді деб, екіншілерін жағымсыз, сүйкімсіз деб сыйпаттау нәрсені тійісінше сыйпаттау емес, адам оз көңілінің түйісінше сыйпаттау болады. Сол сыйақты, бір нәрсе тұуралы сөйлегенде, иә тійіс жағынан алыб, иә түйіс жағынан алыб сөйлейміз. Мәселен, кісі жайынан сөйлегенде, иә тиіс жағынан алып, түсін, тұрпатын, мінезін, құлкын, туысын, тұрмысын, ісін айтамыз, иә түйіс жағынан алыб, сүйетұн, сүймейтүнімізді, сыйлайтұн, сыйламайтұнымызды айтамыз.

Сол секілді, әннің дауысы тійіс жағы болады. Әннің бізге ететін әсері түйіс жағы болады.

Бір нәрсенің анығына жетіб, расына қанғымыз келсе, мәселен, бір уақыйғаның анығына жеткіміз келсе йаки бір

مەس، ولاردىڭ ئېرىن سوزگە، ئېرىن جۇزگە كورىك قىلىپ،
ئاڭىپ وتىرعان ادامنىڭ ويىمەن كوڭلى.

ويلاۋ ەگى تۇرلى: ادام ويلاغاندا يىسا نارسەگە تىيىسىنشە
ويلايدى يا كوڭلىنىڭ تۇيىسىنشە ويلايدى. نارسە تۇرلى سىپ
ياتتى بولادى. ول سىپاتتارىنىڭ بىرەۋلەرى بويىنا بىتكەن سىپات
بولسا، ەكىنشىلەرى ادامنىڭ قوسقان، ئاڭغان سىپاتتارى بولادى.
ماسەلەن، نارسەنىڭ ئېرىن جىلى، ئېرىن سۇۋىق، ئېرىن تەگىس،
ئېرىن بۇدىرماق، ئېرىن قانتى، ئېرىن جۇمىساق دەيمىز.

بۇل سىپاتتار نارسەنىڭ بويىندا بار سىپاتتار. بۇل
سىپاتتاۋدىڭ بىرەۋلەرى ادامغا ۇنايتۇن بولاردا، بىرەۋلەرى ۇنا-
مايتۇن بولار. ماسەلەن، جىلى نارسە، تەگىس نارسە، جۇمىساق
نارسە ادامغا جاعىمدى، سۇيىكىمدى بولاردا، سۇۋىق نارسە، بۇ-
دىرماق نارسە، قانتى نارسە ادامغا جاعىمسىز سۇيىكىمسىز بولار.
بۇلاردىڭ بىرەۋلەرىن جاعىمدى، سۇيىكىمدى دەپ، ەكىنشىلەرىن
جاعىمسىز، سۇيىكىمسىز دەپ سىپاتتاۋ نارسەنى تىيىسىنشە سىپات
تاۋ مەس ادام، ۇز كوڭلىنىڭ تۇيىسىنشە سىپاتتاۋ بولادى.
سول سىپاقتى ئېرى نارسە تۇۋرالى سويلەگەندە يا ئىيىس جا-
عىنان الپ، يا ئۇيىس جاعىنان الپ سويلەيمىز. ماسەلەن، گىسى
جاينان سويلەگەندە، يا ئىيىس جاعىنان الپ، ئۇيىس، تۇرپانن
مىنەزىن، قۇلقىن، تۇۋسىن، تۇرمىسىن، ئىسنىن ايتامىز، يا ئۇيىس
جاعىنان الپ سۇيەتۇن، سۇيەتۇنمىزدى، سىپىلايتۇن، سىپىلامايدى-
تۇنمىزدى ايتامىز.

سول سەكلىدى اننىڭ داۋىسى ئىيىس جاعى بولادى.
اننىڭ بىزگە تەتۇن اسەرى ئۇيىس جاعى بولادى.

ئېرى نارسەنىڭ انىغىنا جەتەپ، راسىنا قانغىمىز كەلسە،
ماسەلەن، ئېرى ۇۋاقىيانىڭ انىغىنا جەتكىمىز كەلسە، ياكى ئېرى

адамның мінезін дұрыс білгіміз келсе, кілең тійіс жағынан ғана алыб, түйіс қатыстырмасақ жақсы білеміз. Дұрысына жетеміз. Солай болған соң, нәрсені тійіс жағынан сөйлегенде, тійістік керегі жоқ болыб шығады. Көрік – нәрсенің түйіс жағы. Нәрсені тійіс жағынан сөйлегенде, түйіс керегі жоқ дегеніміз тійіс тұралы сөйлейтүн сөзге көрік керегі жоқ деген болыб шығады. Нәрсенің тійіс жағы өзінде бар шын жағы; нәрсенің түйіс жағы өзінде жоқ, жабатүн жала, қойатүн кінә, таңатүн өсек, тағатын таба, жағатүн опа сыйақты, адам апарыб жапсыратүн нәрсе.

Мақалдың мәні тек сөзге көрік болыуда болса, сақалдың мәні тек жүзге көрік болыуда болса, шындыққа ондай нәрселердің керегі жоқ. Жағатын опа сыйақты, тек көрік үшін ғана керек нәрсе, шындықтың жүзін күңгелейді, неғұрлым ашық, неғұрлым жалаңаш болса, шындық соғұрлым ашық, соғұрлым жарық болмақ. Шындықты көріктеу, шыныны әдемілеймін деб, бетін шыймайлаб, жарығын күңгірттеу болады. Шындығымен ақылға қонуын көздейтүн сөздер сақал-мұрт сыйақты көрік болатүн нәрселерден аман болады. Сондықтан ол жалаң сөз деб аталады. Келістігімен, әдемілігімен көңілге ұнауын көздейтүн сөздер сақал, мақал сыйақты адамға келісті көрінетүн нәрселермен көркем көрінеді. Сондықтан бұлар көркем йаки дарынды сөз деб аталады. Жалаң сөз нәрсені тійіс жағынан алыб, пайым бойынша сөйлейтүн шындық

ادامنىڭ مېنەزىن دۇرس بىلگىمىز كەلسە، كىلەڭ ئىيىس چاغىنان
عانا ئىب، ئۇيىس قاتىستىرماساق چاقسى بىلەمىز، دۇرسىنا
چەتەمىز. سولاي بولغان سوڭ نارسەنى ئىيىس چاغىنا سويلە -
گەندە ئىيىستىك كەرەگى جوق بولسۇن شىعادى. كورىك نارسەنىڭ
ئۇيىس چاغى. نارسەنى ئىيىس چاغىنان سويلەگەندە ئۇيىس
كەرەگى جوق دەگەنمىز - ئىيىس تۇۋرالى سويلەيتۇن سوزگە
كورىك كەرەگى جوق دەگەن بولسۇن شىعادى. نارسەنىڭ ئىيىس
چاغى وزىندە بار شىن چاغى؛ نارسە، ئۇيىس چاغى - وزىندە
جوق، چاباتۇن چالا، قوياتۇن كىنا، تاكاتۇن وسەك،
تاغاتۇن تانا، چاغاتۇن وپا سىياقتى ادام اپارىب چابىسرا -
تۇن نارسە.

ماقالدىڭ مانى، تەك سوزگە كورىك بولۇدا بولسا، ساقال -
دىڭ مانى، تەك جۇزگە كورىك بولۇدا بولسا - شىندىققا ئىداي
نارسەلەردىڭ كەرەگى جوق، چاغاتۇن وپا سىياقتى - تەك كورىك
ئۇشش عانا كەرەك نارسە، شىندىقتىڭ جۇزىن كۇنگەيلەيدى. نە
عۇرلىم اشق، نە عۇرلىم جالاڭاش بولسا، شىندىق سو - عۇرلىم
اشق، سو عۇرلىم چارىق بولماق. شىندىقتى كورىكتەن شىننى
ادەملەيمىن دەپ بەتىن شىمايلاپ، چارىق كۇڭگىرتتەن بولادى.
شىندىقى مەن اقلعا قونۇش كوزدەيتۇن سوزدەر ساقال - مۇرت
سىياقتى كورىك بولاتۇن نارسەلەردەن امان بولادى. سوندىقتان ول
جالاڭ سوز دەپ اتالادى. كەلىستىگى مەن، ادەملەگى مەن
كوكىلگە ئۇناۋىن كوزدەيتۇن سوزدەر ساقال، ماقال سىياقتى ادامعا
كەلىستى كورىكتەن نارسەلەرمەن كوركەم كورىندى. سوندىقتان
بۇلار كوركەم ياكى دارىندى سوز دەپ اتالادى. جالاڭ سوز
نارسەنى ئىيىس چاغىنان ئىب، پايىم بويدىشا سويلەيتۇن شىندىق

сөзі, шын әнгіме болады. Көркем сөз нәрсені түйіс жағынан алыб, қыйал бойынша, сөйлейтүн. шын емес, шығарғы әнгіме болады. Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтүн нәрсе, көркем сөз қыйал байлығына қарайтүн нәрсе. Жалаң сөз дүнийені тұрған қалпында алыб айтады. Көркем сөз дүнийені көңілдің түйген, қыйалдың меңзеген әлпіне түсіріб айтады. Көркем сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеб, қақыйқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қыйал меңзеуінше бейнелеб, әліптеб, көбінесе ұйғарыу түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әнгіме қылады. Көркем сөз болыуға ықтимал деген нәрселерді де алыб сөз қылады; қатта қыйсынын келтіріб, болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарыб сөз қылады. Қыйсынын келтіріб, қыйалдан тұуғызыб әдемі әнгіме шығарыу ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді. Жалаң сөздің қара сөз делініб, көркем сөздің дарынды сөз деб аталу мәнісі де осыдан. Сондықтан қара сөзде айтылған нәрсе дүниеде нақ болған, сол күйде жана бар нәрсе деб біліу керек те, дарынды сөзде айтылған нәрсе, нақ сол күйде болыб өтпегенмен йаки бар болыб тұрмағанмен, дүниеде болатүн жана боларлық нәрсе деб біліу керек. Қысқасынан айтқанда, қара сөз жаратұнды тійіс ғалам тұурасындағы әнгіме де, дарынды сөз ұйғарынды түйіс ғалам тұурасындағы әнгіме.

Тійіс ғалам тұурасында сөйлегенде жәй күйінде жабайы тілмен тійісін айтамыз. Түйіс ғалам тұурасында сөйлегенде,

سوزى، شىن انگىمە بولادى. كوركەم سوز نارسەنى تۇيىس
جامىنان ئىب، قىيال بويىنشا سويلەيتۇن شىن مەس، شىعارى-
انگىمە بولادى. كوركەم سوز - كوگىل ئىلى، جالاڭ سوز-زەيىن
ئىلى. جالاڭ سوز زەيىن بايلىغىنا قارايتۇن نارسە. كوركەم
سوز قىيال بايلىغىنا قارايتۇن نارسە. جالاڭ سوز دۇنيەنى تۇر-
غان قالپىندا ئىب ايتادى. كوركەم سوز دۇنيەنى كوگىلدىڭ
تۇيىگىن، قىيالدىڭ مەگىزەگەن ئىپنە تۇسرىب ايتادى. كوركەم
سوز ايتقاننىن اقل تابۇنىشا دالەلەب، مانىستەب قاقىقات تۇرىندە
ايتادى. كوركەم سوز ايتقاننى قىيال مەگىزەۋىنىشە بەينەلەب، ئىپتەب
كوبىنەسە ۇيعارىۋ تۇرىندە ايتادى. جالاڭ سوز دۇنيەدە شىن
بولغان، شىن بار نارسەلەردى انگىمە قىلادى. كوركەم سوز بولۇغا
يقتىيال دەگەن نارسەلەردى ئىب سوز قىلادى؛ قاتتا قىيىسىننى
كەلتىرىپ بولماغان نارسەنى بولغانغا، چوق نارسەنى بارغا ۇيعارىپ
سوز قىلادى. قىيىسىننى كەلتىرىپ، قىيالدىن تۇۋىغىزىب ادەمە
انگىمە شىعارىۋ - اقمىلىق دارىغان ادامنىڭ عانا قولىنان كەلدى؛
جالاڭ سوزدىڭ قارا سوز دەلب، كوركەم سوزدىڭ
دارىندى سوز دەلب اتالمۇ مانىسىدە وىسنان.
سوندىقتان قارا سوزدە ايتىلغان نارسە دۇنيەدە ئاق بولغان،
سول كۇيدە جانا بار نارسە دەب بىلىۋ كەرەككەدە، دارىندى سوزدە
ايتىلغان نارسە دۇنيەدە ئاق سول كۇيدە بولمىپ وتبەگەن مەن،
ياكى بار بولمىپ تورماغان مەن، دۇنيەدە بولاتۇن جانا بولارلىق
نارسە دەب بىلىۋ كەرەك. قىسقاشىنان ايتقاندا قارا سوز جارا-
تىندى، تىيىس عالام تۇۋراسىنداغى انگىمەدە، دارىندى سوز
ۇيعارىندى تۇيىس عالام تۇۋراسىنداغى انگىمە.
تىيىس عالام تۇۋراسىندا سويلەگەندە جاي كۇيىندە جابابى
ئىلمەن تىيىسىن ايتامىز. تۇيىس عالام تۇۋراسىندا سويلەگەندە

көңіл түйуінше өң беріп, дем беріп, көрнекі тілмен айтамыз. Бірақ тйіс ғалам тұрасында сөйлегенде де айқындық үшін ажарлау керек болса, жалаң лебіз орнына көрнекі лебіз жұмсалады.

Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы парық жұмсалатұн орнына, қызметіне қарай былайша айрылады: дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады.

Арабша қара сөзді шығарманы насыр деб, дарынды сөзді шығарманы назым деб атайды. Арабша айтқанда, біз де солай дейміз, қазақша айтқанда, қара сөз, дарынды сөз деб жүгінеміз.

I.

ҚАРА СӨЗ.

Қара сөзден адам тек ұғым алады дедік. Ұғымның өзі керекті орнына қарай екі түрлі болады:

1) Ес ұғымы йағыни еске керек ұғым. 2) Іс ұғымы йағыни іске керек ұғым. Ес ұғымының арқасында дүниедегі нәрселердің бәрін, затын, заңын, сырын, сыйпатын, мүддесін, мұратын таниймыз. Іс ұғымы арқасында табиғат ісін, күшін, нәрселерін қалай пайдаланатұн жолын білеміз. Сондықтан қара сөзді әнгімелер екі жақты болыб келеді. Бір жағы ес ұғымымен болады, екінші жағы іс ұғымымен болады.

كوڭىل تۇيۇنۇشە ءوڭ بەرىب، دەم بەرىب، كورنەكى ءتىل مەن
ايتامىز. ءبىراق ءتىپىس عالام تۇۇراسىندا سويلەگەندەدە ايقىندىق
ءۇشىن اجارلاۋ كەرەك. بولسا، جالاڭ لەبىز ورنىنا كورنەكى
لەبىز جۇمىسالادى.

قارا ءسوزبەن دارىندى ءسوزدىڭ اراسىنداى پارىق جۇم-
سالانۇن ورنىنا قىزمەتتە قاراي بۇلايشا ايمىرلادى: دارىندى ءسوز
ادامنىڭ ويىنا ءوڭ بەردى، كوڭىلىنە كۇي تۇسىرەدى قارا ءسوز-
دەن ادام تەك ءۇعم الادى.

ارابشا قارا ءسوزدى شىعارمانى ناسىر دەپ، دارىندى ءسوز-
دى شىعارمانى نازىم دەپ اتاپىدى، ارباشا ايتقاندا ءبىزدە سولاي
دەيمىز؛ قازاقشا ايتقاندا قارا ءسوز، دارىندى ءسوز دەپ
جۇرگىزەمىز.

I

قارا ءسوز

قارا سوزدەن ادام تەك ءۇعم الادى دەدىك. ءۇعمىنىڭ ءوزى
كەرەكتى ورنىنا قاراي ەكى ءتۇرلى بولادى.

1) ەس ءۇعمى، ياغنى ەسكە كەرەك ءۇعم: 2) ەس
ءۇعمى، ياغنى ەسكە كەرەك ءۇعم. ەس ءۇعمىنىڭ ارقاسىندا
دۇنيەدەگى نارسەلەردىڭ ءبارىن، زادىن، زاڭىن، سىرىن، سىپپا-
تىن، مۇدەتتىن، مۇراتىن، تانىمىز، ءس ءۇعمى ارقاسىندا تابىعات
ءسىمىن، كۇشىنە، نارسەلەرىن قالاي پايدالاناتۇن جولدىن بىلەمىز.
سوندىقتان قارا ءسوزدى اڭگىمەلەر ەكى جاقتى بولىپ كەلەدى:
ءبىر جاعى ەس ءۇعمى مەن بولادى، ەكىنشى جاعى ءس ءۇعمى
مەن بولادى.

Қара сөз нәрсенің тийісті жағынан сөйлейді деб жоғарыда айтылған еді. Нәрсе тұрасында тийісінше сөйлеу үшін тийісінше ойлау керек. Тийісінше ойлағанда ойымыз, ұғым түрлеріне қарай, бірнеше тарапқа бөлінеді. 1) Ғалам тарапына, 2) Құдай тарапына, 3) Ғылым тарапына, 4) Әлеумет тарапына, 5) Үгіт-тәрбие тарапына, 6) Сын тарапына.

Адамның зейіні бүтін ғаламды таныуға жұмсалыб, дүнидегі бар нәрсенің барлығын йаки бар деб ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын таныб, белгілі бір қарарға келгенде, адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады. Даналық мақсаты бүтін ғаламды таныб, бүтін ғалам аталған дүниенің жұмбағын (дүние мәселесін) шешпек. Даналықтың ес ұғымына тийісті жағы – саб даналық болады да, іс ұғымына тиісті жағы – салт даналығы болады. Саб даналық жолының өзі екі айырық болады: бірі ғаламның адам арқылы жетерлік те, бірі жетбестік те жағын зейінге салады. Алдыңғы табансыз даналық делініб, соңғысы табанды даналық делініб айтылады.

Адамның зейіні Құдайды таныу жағына жұмсалыб, Құдай тұрасындағы мәселені шешбек болғанда, дін пайда болыб, ұғым жүйесі жасалса, ол ғақайд деб аталады. Оның екі жағы болады: бірі діннің негізі тұрасындағы ес ұғым болады да, біреуі дінге керек іс ұғым болады.

2) Зейін табиғат құбылысын таныу жағына жұмсалыб, табиғ-

قارا سوز نارسەنى ئىيىستى چاغىنان سويليدى دەپ جو-
غارىدا ايتىلغان ەدى. نارسە تۇۋراسىندا ئىيىسنشە سويلەۋ ۇشقىن،
ئىيىسنشە ويلەۋ كەرەك. ئىيىسنشە ويلەغاندا ويىمىز، ۇعم تۇر-
لەرنە قاراي، بىر نەشە تارابقا بولمەدى: (1) عالام تاراپىنا،
(2) قۇداي تاراپىنا، (3) عىيلىم تاراپىنا، (4) الەۋمەت تاراپىنا،
(5) ۇگىت - تارپىيە تاراپىنا. (6) سىن تاراپىنا.

(1) ادامنىڭ زەينى بۇتىن عالامدى تانىۋعا جۇمسالىب،
دۇنيەدەگى بار نارسەنىڭ بارلىغىن، ياكى بار دەپ ۇيىارلىغان
نارسەنىڭ بار-جوقتىغىن تانىب، بەلگىلى بىر قارارعا كەلگەندە
اداما بىر ۇلكەن ۇعم پايدا بولادى. سول ۇلى ۇعم جۇيەسى
دانالىق دەپ اتالادى. دانالىق ماقساتى بۇتىن عالامدى تانىب،
بۇتىن عالام اتانغان دۇنيەنىڭ جۇمباغىن، (دۇنيە ماسەلىسىن)
شەشەك. دانالىقتىڭ س ۇعمىنا ئىيىستى چاغى - ساپ - دانالىق
بولادى؛ س ۇعمىنا ئىيىستى چاغى - سالت دانالىقى بولادى،
ساپ - دانالىق جولىنىڭ ۇزى ەكى ايرىق بولادى: بىرى عا-
لامنىڭ ادام ارقىلى جەتەرلىك دە، جەتەستىك دە چاغىن زەينىگە
سالادى. اللىقى تاپانسىز دانالىق دەلىب، سوگىمىسى - تابانىدى
دانالىق دەلىب ايتىلادى.

(2) ادامنىڭ زەينى قۇدايدى تانىۋ چاغىنا جۇمسالىب،
قۇداي تۇۋراسىنداغى ماسەلەنى شەشەك بولغاندا، دىن پايدا
بولىب، ۇعم جۇيەسى چالسا، ول عاقايد دەپ اتالادى. مۇنىڭ
ەكى چاغى بولادى: بىرى دىننىڭ نەگەزى تۇۋراسىنداغى س
ۇعم بولادى؛ بىرەۋى دىنگە كەرەك س ۇعم بولادى. (3) زە-
يىن تاپىعات تاپىعات قۇبىلىسىن تانىۋ چاغىنا جۇمسالىب، تاپىد -

ғаттың түрлі заңдарын тауып, қасыйеттерін біліп, әбден көз жеткенде пайда болатын ұғым жүйесі – ғылым деп аталады. Ғылымның түрі толыб жатыр, оның бәрін мұнда байандау сөз мәселесінің ісі емес.

4) Зейін әлеумет мәселесіне жұмсалып, әлеумет ісіне жол сілтегенде, көсемдік ұғым жүйесі пайда болады.

Зейін табылған білімді басқаларға үйрету жолына жұмсалғанда, үгіт-тәрбие ұғым жүйесі пайда болады.

5) Зейін басқанын ісін таразыға тартып, ұнамды, ұнамсызын тексергенде, сын ұғымының жүйесі пайда болады.

Қара сөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтүн әнгімелерді айтамыз. Ұғым жүйесінің табы – қара сөздің табы болады. Қара сөздің табынан түрін айыру керек.

Таб жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көбтен бері көб жұртта қалыптанған түрлерін алғанда, қара сөз: 1) Әуезе, 2) Әлібтеме, 3) Байымдама болып үш салаға бөлінеді.

1. Әуезе.

Болған ұуақиғадан бастан аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін-мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беріу әуезе болады. Әуезе ақбар мағынада оның мыйсалы, шағын түрде айтқанда, мынау болады:

Қосшыларды ұйымдастыру, ағартыу жұмысы.

Қалалық ұйымдарда жетіде бір ірет, ел арасында айында екі ірет жалпы жиылыс болып тұрады.

ھاتتىڭ ئۇرلى زاڭدارىن تاۋىپ، قاسىيەتتەرىن ئېلىپ، ئابدان كوز جەتكەندە، پايدا بولاتۇن ئۇغم جۇيەسى - عىلىم دەپ اتالدى. عىلىمنىڭ ئۇرى تولىپ جاتىر؛ ونىڭ ئبارىن مۇندا بايانداۋ ئوز ماسلەسنىڭ ئىسى ھەمس.

(4) زەين الھۇمەت ماسلەسنىە جۇمسالىپ، الھۇمەت نىسنىە جول سىلتەگەندە، كوسەمدىك ئۇغم جۇيەسى پايدا بولدى.

(5) زەين تاپىلغان ئېلىمدى باسقارغا ۋىپرەتمۇ جولغا جۇمسالغاندا ۋىگىت - تارىيە ئۇغم جۇيەسى پايدا بولدى.

(6) زەين باسقانىڭ ئسىن تارازغا تارتىپ، ۋنامدى ۋنامسىزىن تەكسەرگەندە، سىن ئۇغمىنىڭ جۇيەسى پايدا بولدى.

قارا ئوز دەپ وسى ئۇغم جۇيەلەرىنەن سويلەيتۇن انىگىمە لەردى اپتامىز. ئۇغم جۇيەسىنىڭ تاپى - قارا ئوزدىڭ تاپى بولدى.

قارا ئوزدىڭ تاپىنان ئۇرىن ايرىۋ كەرەك. تاب جاعىنان بىرگە ئوز ئۇر جاعىنان بولەك كەتمۇى بقتىمال. كويتىن بەرى

كوب جۇرتتا قالىبتانغان تۇرلەرىن العاندا، قارا ئوز: (1) ئۈز، (2) الېتەمە، (3) بايمىداما بولاب، ئۇش سالاعا بولىنەدى.

1. ئۈزە.

بولغان ۋۇاقىيەدان باستان - اياق بولغان تۇرىندە، بىرەتنىشە مەزگىلىن - مەكەنن كورسەتە مازەمۇنداب، ماعلىۋات بەرىۋ ئۈزە بولدى. ئۈزە اقبار ماعانادا - ونىڭ مىيسالى، شاعىن تۇردە ايتقاندا، مىناۋ بولدى:

قوششىلاردى ۋىمىداستىرىۋ، اعارتىۋ جۇمىسى،
قالالىق ۋىمىداردا جەتتە ئبىر بىرەت، ەل اراسىنىدا اېنىدا
ەكى بىرەت جالپى جىيىلىس بولىپ تۇرادى.

Қала ішіндегі жыйылыстар көңілдегідей, ел ішіндегілер онша болмайды. Жыйылыста ұйымның мақсаты, ел ішіндегі залалды ғұрыбтармен қалай күресу, өкімет жұмыстары, қосшы мүшелерінің шаруашылығын күшейтіу тұралы мәселелер қойылып, түсінік берілді.

Жана қосшы ұйымына бұрын кіріб кеткен атқамінер құуларды шығарыб, тазалау тұралы түсіндіріледі. Бірақ құулар да қараб тұрмайды, ұйымның кедей, малай мүшелерін өздеріне тартқылаб, азғырыб жүреді. Мұндайларды тамырымен құртыуға шара қолдану-дамыз.

Ағартыу жайына келсек, үйезде, қалада ұйым комитеті жанында оқыу үйі құлыб бар. «Қызыл шайқана» ашыуға қаражат жоқтығынан аша алмай отырмыз. Бұдан былай мүшелердің сауатсыздығын жойуға үйездік оқыу бөлімінен мұғалім сұраб, мектеб ашбақшы болыб жатыр. Бұдан басқа, «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» газеттерін алдырыб, таратыб тұрамыз.

25-інші жылғы қосшы мүшелерінің жарналары әлі жыйналған жоқ. Жаңада жыйнауға кірісіб жатыр. Мүшелік жарналары жыйналмағандықтан үйездік аудандық комитетте қаражат ақша жоқ. Ақша жоқ болғандықтан, болком, райком қызметкерлері айлық ақыларын ала алмай отыр. Соңғы кезде қосшы ұйымының қызметкерлері айлықтарын ала алмаған соң, қызметке де салақ болыб кетті. Бұл кемшіліктерге аймақтық комитет шара қолданса екен.

Айтамбай ұлы,

«Еңбекші қазақ»,
25-інші жыл, 412-сан.

قالا شىندەگى جىبىلىستار كوڭغلىكە گىدەي، ەل شىندەگىلەر
وتشا بولمايدى. جىبىلىستا ۇيىمنىڭ ماقساتتى، ەل شىندەگى
زالالى عۇرپىتارمەن قالاي كۆرەسەنۇ، وكىمەت جۇمىستارى، قوششى
مۇشەلەرنىڭ شاربۇاشلىغىن كۇشەپتىنۇ تۇۋرالى ماسەلەلەر قويىلىپ.
ئۇسىنىس بەرىلىدى.

جانا قوششى ۇيىمىنا بۇرىن كىرىپ كەتكەن اتقا مىنەر
قۇۋلاردى شىعارىپ تازالاۋ تۇۋرالى تۇسىنىك بىرىلىدى. ۇبىراق
قۇۋلاردا قاراپ تۇرمايدى: ۇيىمنىڭ كەدەي، مالاى مۇشەلەرىن
وزدىرىنە تارتقىلاپ، ازىرىپ جۇرەدى. مۇندايلىردى تىامىرىمەن
قۇرىتىمۇغا شارا قولدانىۋىدۇمىز.

اىارتىۋ جاينا كەلسەك، ۇيەزدە، قالادا ۇيىم كەمىيەتتى جاننىدا
وقىۋ ۇيى قۇلىپ بار. «قىزىل شايقان» اشىۋعا قىارەجەت جو.
قىتىننان اشا الماي وتىرمەز. بۇدان بۇلاى مۇشەلەردىڭ ساۋاتسىزدىغىن
جويىمۇغا ۇيەزدىڭ وقىۋ بولىمىنەن مۇعاللىم سىۋراب مەكتەپ
اشباقشى بولىپ جاتىر. بۇدان باسقا «دەڭبەكشى قازاق»، «اق-
جول»، گازەتتەرىن كىرىپ، تاراتىپ تۇرامىز.

ۋە نىشى جىلغى قوششى مۇشەلەرنىڭ جارىنالىرى ەلى
جىبىنالىغان جوق. جاڭادا جىبىناۋعا كىرىسىپ جاتىر. مۇشەلىك
جارىنالىرى جىبىنالىغاندىقتان ۇيەزدىڭ اۋدانلىق گامىيەتتە قارەجەت
اقشا جوق. اقشا جوق بولغاندىقتان بولكوم، بىرايكوم قىزمەتكەر-
لەرى اىلىق اقىلارىن الا الماي وتىر، سوڭى، كەزدە قوششى ۇيىمنىڭ
قىزمەتكەرلەرى اىلىقتارىن الا-الماعان سوڭ، قىزمەتكەدە سىلاق
بولىپ كەتتى. بۇل كەمشىلىكتەرگە اىماقتىق كامىيەتتە شارا
قولانسا كەن.

اىلماباي ۇلى.

«دەڭبەكشى قازاق»

ۋە نىشى جىل 412- سان.

Әуезе көбінесе үш тақтаға бөлінеді: 1) Мәлімдеу, 2) Мазмұндау, 3) Қорытыу.

Мәлімдеуде иә ұуақыйғаның алдында не болғаны айтылады, иә айтыушының ұуақыйғадан қанша қабардар екендігі айтылады. Мазмұндауда ұуақыйға қалай болыб, қалай өткені айтылады. Қорытыуында иә ұуақыйғадан шыққан нәтижесі (ақтығы) айтылады, иә айтыушының қарары айтылады.

Ескертіу: әуезелердің бәрінде де айтылған үш тақта бола бермейді. Кейде жазыушы тақталамай, ұуақыйғаны бастан-айақ мазмұндайды да қойады.

Әуезе түрлері

Әуезе әнгімесі айтатұн түріне қарай бірнеше тарауға бөлінеді. Біреулері өткенді сөз қылғанда ұуақыт сарынымен айтады, екіншілері ұуақыт сарынымен айтады, үшіншілері біреуден біреуді тұуғызыб, тұуыс сарынымен сөйлейді. Кейбіреудің өз заманындағы болған ұуақиғасын сөйлегенде, кей өткен замандағы ұуақиғаның әнгімесін сөйлейді. Біреуі бір адамның өмірін йаки мінезін әнгіме қылғанда, бүтін жұрттың өмірін йаки мінезін әнгіме қылады. Сондықтан әуезелердің мынадай тараулары болады: 1) Шежіре, 2) Заман қат, 3) Өмірбайан, 4) Мінездеме, 5) Тариқ, 6) Тариқи әнгіме.

1) Шежіре. Шежіре өткеннен дерек беретұн сөздің бір түрі. Шежіреде ұуақыйғадан гөрі өткендердің түсі,

тұуысы көб айтылды, сондықтан шежіре ұуақыйға сарынымен емес, ұуақыт, тұуыс сарынымен айтылатұн әуезе табына жатады. Шежіре болған ұуақыйға жайынан сөйлесе, себебін, мәнісін айтбай тек болғанын айтады да қояды. Мәселен, қазақ жұртының өмірінде болған ұуақыйғалардың түб себебтері байла-сылмай, көбінесе қандардың түсін, елдердің тұуысын көрсетіп тізген Шәкәрімнің «Қазақ әм қандар шежіресі» деген кітабындағы әнгіме шежіре болады (Нұсқалықтың 1-інші нөмірін қара). Басқа жұрттардың да шежірелерінде ұуақыйғаны жылдаб тізгенінен басқа еш тәртіб болмайды. Ел шабқан мен қатын бала шабқан әнгімесі қатар тұрады; бір жерінде әнгімені қойылтып, маңызды түрде айтса, екінші жерде сұйылтып, ұсақ түйекті сөз қылады. Бір жерінде рас болған ұуақыйғаны сөйлесе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әнгімелерді сөйлеб кетеді.

Қазақта жазыу болмаған себебті бұрыннан жазылыб келген шежіре, түрлі әнгіме жоқ, бірақ басқа жұрттардың шежірелерінде айтылатұн сөздер сыйақты әнгімелер қазақта да бар. Орақ-Мамай, Едіге, Кенесарының Садығы тұурасындағы ауызда айтылатұн әнгімелердің көбі ақ өтірік шыны аралас шежіренің сөздері сыйақты.

2) Заман қат. Біреудің заманында болған тариқи ұуақиғадан йаки өз ішінде болған істерден дерек беріуі – заман қат деб аталады. Мәденій жұрттың адамында, заманында болған көзге түсерлік ұуақыйғаларды йаки өз өмірінде ұшыраған зор істерді жазыб, әнгіме ретінде тіркеб отыратұн

تۇۋىسى كۆپ ايتىلدى. سوندىقتان شەجىرە ۋۇقىيغا سارىنىمەن
ھەمس، ۋۇقىقت، تۇۋىس سارىنىمەن ايتىلاتۇن اۋەرە ئاينا جاتادى.
شەجىرە بولغان ۋۇقىيغا جاينان سويلەسە، سەبەبىن، مانىسىن
ايتىباي تەك بولغانىن ايتادى دا قويدى. ماسەلەن، قازاق جۇرتىنىڭ
ومىرىندە بولغان ۋۇقىيالاردىڭ تۇب سەبەبىتەرى بايلاسلىماي
كوبىنەسە قانداردىڭ تۇسىن، ەلدەردىڭ تۇۋىسىن كورسەتىپ
تىزگەن شاھكارىمنىڭ «قازاق ۋام قاندار شەجىرەسى» دەگەن
كىتابىنداعى انگىمە شەجىرە بولادى. (نۇسقالەقتىڭ 1 نىشى
تومىرىن قارا). باسقا جۇرتتاردىڭدا شەجىرەلەرىندە ۋۇقىيغانى
جىلداب تىزگەننەن باسقا مىش تارتىپ بولمايدى. ەل شابقان مەن
قاتىن بالا شابقان انگىمەسى قاتار تۇرادى؛ بىر جەرىندە انگىمەنى
قويلىتىپ ماڭىزدى تۇردى ايتسا، ەكىنشى جەردە سۇيلىتىپ. ۇساقى-
تۇبەكتى سوز قىلادى. بىر جەرىندە راس بولغان ۋۇقىيغانى
سويلەسە، ەكىنشى جەرىندە تەك جۇرت اۋزىنداعى اۋەزە بولغان
وتىرىك- شىندى انگىمەلەردى سويلەپ كەتەدى.

قازاقتا جازىۋ بولماعان سەبەبىتى بۇرىننانم جازىلىپ كەلگەن
شەجىرە، تۇرلى انگىمە جوق. بىراق باسقا جۇرتتاردىڭ شەجىرە-
لەرىندە ايتىلاتۇن سوزدەر سىياقتى انگىمەلەر قازاقتا بار. وراقى-
باماي، ەدىگە، كەنە - سارىنىڭ سادىعى تۇۋراسىنداعى اۋىز ايتىلاتۇن
انگىمەلەردىڭ كوبيىاقى وتىرىك شىنى ارالاس شەجىرەنىڭ سوز-
دەرى سىياقتى.

۴) زامان قات. بىرەۋدىڭ زامانىدا بولغان تارىيىقى
ۋۇقىيغادان ياكى ۋوز شىندە بولغان بىستەردەن دەرەك بەرۋى-
زامان قات دەپ اتالادى. مادەنىي جۇرتتىڭ ادامىدا زامانىدا
بولغان كوزگە نۇسەرلىك ۋۇقىيالاردى ياكى ۋوز ومىرىندە
ۇشراغان زور بىستەردى جازىپ، انگىمە بىرەتتىنە تىركەپ وتىراتۇن

әдет болады. Заман қат шежіредей емес, тәртібті, жүйелі келеді. Шежірені тек қат білетүн адамдар құр тіркей беріуге болады. Заман қатты оқымысты адамдар жазады, сондықтан мұнда құр қалық аузында әуезе болыб жүрген дәлелсіз сөздер жазылмайды. Заман қатта ұуақыйғаны ұуақыт сарынымен жазылмайды, іс сарынымен жазылады. Заман қатта боларлық бір кемшілік мынау: ұуақыйғаны болған күйінше жазбай, жазыушы өз көңілінің күйіне бойаб, реңкін өзгертуге ықтимал. Олай етіу уақыйғаның дұрыстығына кемшілік келтіреді. Заман қат шынға жақын болыу үшін жазыушы өз көңілінің күйіне түсбейтүн йағыни достыққа да, қастыққа да қарамайтүн адам боларға тійіс. Ондай адам табійғаттан тысқарғы адам болмақ. Адам табійғаттан тысқары бола алмағандықтан заман қаттары көңіл күйінің әсерінен аман бола алмайды. Сонда да тарикқа беретүн жемінің молдығынан заман қат өте құнды сөздер есебіне қосылады.

Заман қат жазыушы жазыуына керек жемді иә ұуақыйғаның болыб жатқан үстінен алыб жазады, иә көб ұуақыт өткізіб ұуақыйғада болған қалдерді өзінің есіне алыб жазады. Заман қат мағлұматы айтыушынын есіне алыныб жазылғанда Жат дерекдеб айтылады.

Заман қат болатүн Абайдың қарасөздерінде бар (Онан басқа заман қат болатүн сөздерді нұсқалықтың 2–3-інші нөмірлерінен қара).

Жат дерек болатүн Шоқан тұурасындағы Потаныйн, Иадринсиб сөздері жана «Жазықсыз тамған қан» деген Торайғырұлының сөзі (Нұсқалықтың 4, 5, 6-ыншы нөмірлерін қара).

ادەت بولادى. زامان قات شەجىرەدەي مەمس ئارتىبتى، جۈيەلى كەلدى. شەجىرەنى تەك قات بىلەتۇن ادامدار قۇر تىركەي بەرىۋگە بولادى. زامان قاتنى وقىمىستى ادامدار جازادى. سوندىقتان مۇنداق قۇر قالدى: «ئۇزىندا ئۈزە بولۇپ جۇرگەن دالەلسىز سوزدەر جازىلمىدى. زامان قاتتا ۋاقتىنى ۋاقت سارىنى مەن جازىلمىدى، ئىس سارىنى مەن جازىلدى. زامان قاتتا بولارلىق ئىبركەمىشلىك مېناۋ: ۋاقتىنى بولغان كۈيىنىشە جازىباي، جازىۋشى ئوز كوگلىنىك كۈيىنىشە بويىپ، رەگىكىن وز گەرتۈگە ئىقتىمال. ولاي ەتتۇ ۋاقتىنىكى دۇرىستىغا كەمىشلىك كەلتىردى. زامان قات شىنغا جاقىن بولۇۋ ئۇشەن جازىۋشى ئوز كوگلىنىك كۈيىنىشە تۇسبەيتۇن ياغىسى دوستىققادا، قاستىققادا قارامىتۇن ادام بولارغا ئىيىس. ونداي ادام تاپىعاتان تىسقارغى ادام بولماق، ادام تاپىعاتان تىسقارى بولا الماعاندىقتان زامان قاتتارى كوگىل كۈيىنىشە ئىسەرىنەن امان بولا المايدى. سوندا تارىققا بەرەتۇن جەمىنىك مولدىغىنان زامان قات وتە قۇندى سوزدەر مەبىنە قوسىلدى.

زامان قات جازىۋشى جازىۋىنا كەرەك جەمىدى يا ۋاقتىنىكى بولۇپ جاتقان ۋىستىنەن ئىب جازادى، ياكى كۆپ ۋاقت وتكىزىپ ۋاقتىدا بولغان قالدەردى ئۇزىنىك مەنە ئىب جازادى. زامان قات ماعلۇماتى ايتىۋىشنىك مەنە ئىب جازىلغاندا ئىبات دەپ ايتىلدى.

زامان قات بولتۇن ابايدىك قارا سوزدەرىندە بار. (ونان باسقا زامان قات بولتۇن سوزدەردى ئۇسقالىقتىك 2-3 نىشى نومۇرلەرىنەن قارا).

ئىبات دەپ بولتۇن شوقان ئۇراسىنداعى پوتانىن، يا دىرىنسىب سوزدەرى جانا «جازىقسىز تامعان قان» تور ايعىر ۋىلىنىك سوزى (ئۇسقالىقتىك 4، 5، 6 نىشى نومۇرلەرىنەن قارا).

3) Өмірбайан. Біреудің тұуғынан бастап, өлгенге шейінгі өмірін жазу иә айтыу өмірбайан болады. Өмірбайан жазыудағы мақсат белгілі болған адамның өмірі қалай басталып, қандай күйде өткенін көрсетіу. Қандай тәрбиеде өсіп, қандай мінезде пайда болып, ол мінезі қандай істер істеуге себеб болғанын көрсетіу. Өмірбайан жемін белгілі адам тұурасындағы сыйпат қағаздардан алады. Білетүн адамдардың ауыз айтыуынан алады. Жазыушы өз білетүнін жазады. Өмір дерек ылғый сыйпатты мағлұматтардан құралған сөз болғандықтан, нағыз рас әнгіме болып шығады.

Мыйсалдар:

Абылай, Абай, Ақан серінің өмірбайандары (Нұсқалықтың 7, 8, 9-ыншы нөмірлерінен қара).

Өмірбайанын адамның өзі жазса, өз өмірбайаны деб аталады. Жәй өмірбайаннан өз өмірбайанының айрылатүн жері – адам өз ісіне өзі қазы, өзі сыншы бола алмайтұндығынан, жәй өмірбайанынан өз өмірбайанының инабаты кемірек болады.

Мыйсал: Әбубәкірдің ауруынан қауіп етіп жазған өз өмірбайаны (27 жасына шейін), Сағынғалидың өз өмірбайаны нұсқалықтың 10, 11-інші нөмірлерін қара).

4) Мінездеме. Адамның, елдің, жұрттың, табтың, ұлттың сырын, мінезін таңып керсету – мінездеме болады. Мінездеме өмірбайанның да, заман қаттың да, тариктың да ішіне бөлімі есебінде кіреді. Мінездеме заманның, дәуірдің қалін де мінездеп көр-

۳) ۋومىر بايان بىرەۋدىڭ تۇۋعانىنان باستاپ، ولگەننە شەيىنگى ۋومىرىن جازىۋ، يا ايتىۋ ۋومىر بايان بولادى. ۋومىر بايان جازىۋداغى ماقسات بەلگىلى بولغان ادامنىڭ ۋومىرى قالاي باستالىپ، قانداي كۆيدە وتكەنن كورسەتىۋ. قانداي تىارىيەدە ۋوسىب قانداي مەنەزدە پايدا بولسۇپ، ول مەنەزى قانداي سىتەر سىتەۋگە سەبەب بولغانن كورسەتىۋ. ۋومىر بايان جەمىن بەلگىلى ادام تۇراسىنداغى نىسپات قاعازداردان الادى. بىلەتۇن ادامداردىڭ اۋىز ايتىۋىنان الادى. جازىۋشى ۋوز بىلەتۇنن جازادى. ۋومىر دەرەك بىلغى نىسپاتتى ماعلىۋمەتتەردەن قۇرالعان ۋسوز بولغاندىقتان ناعىز راس انگىمە بولسۇپ شىعادى.

مىسالدار:

ابىلاي، اباي، افان سەرىنىڭ ۋومىر باياندارى (نۇسقالىقتىڭ 7، 8، 9 نىشى نومىرلەرىن قارا)
ۋومىر بايانن ادامنىڭ ۋوزى جازسا، ۋوز ۋومىر بايانى دەپ اتالادى. جاي ۋومىر بايانن ۋوز ۋومىر باياننىڭ ايرىلاتۇن جەرى. ادام ۋوز نىسنە ۋوزى قازى، ۋوزى سىشى بولا المايتۇن. نىسپاتن، جاي ۋومىر بايانن ۋوز ۋومىر باياننىڭ نىسپاتى كەمەرك بولادى.

مىسال:

ابىۋ باكىردىڭ اۋرىۋىنان قاۋىب ەتىپ جازعان ۋوز ۋومىر بايانى (27 جاسىنا شەيىن)، ساعىنئالمىدىك ۋوز ۋومىر بايانى (نۇسقالىقتىڭ 10، 11 نىشى نومىرلەرىن قارا)،
۴) مەنەزدەمە. ادامنىڭ، ەلدىڭ، جۇرتتىڭ، تاپتىڭ، ۇلتنىڭ سىرىن مەنەزىن تانىپ كورسەتىۋ. مەنەزدەمە بولادى. مەنەزدەمە ۋومىر باياننىڭ دا، زامان قاتنىڭ دا، تارىقتىڭ دا شىمىنە بولمى سەبەبىندە كىرەدى. مەنەزدەمە زاماننىڭ، داۋىردىڭ قالىندە مەنەزدەب كور-

сетеді. Адамды мінездегенде өмірбайанының бөлімі болып кіреді. Жұртты, ұлтты, заманды мінездегенде тариқтың бөлімі болып кіреді. Өмірбайанның аяқ жағы ылғый мінездемеге айналып кетеді. Мәселен, Шоқанның жәт дерегін, Абайдың, Ақан серінің өмірбайандарын қарасақ, көб жерінде ақ мінездежелері бар (Нұсқалықтың 4, 5, 8, 9-ыншы нөмірлерін қара).

5) Тариқ. Тариқты қазақша ұлы дерек деуге әуезе табына жатқанмен айғақты әуезе болады. Сөздің ең ұлысы, ең сыйпаттысы тариқ. Тариқтың қызметі – бүтін адам баласының йаки бүтін бір жұрттың, иә табтың өткен өмірін болған күйінде айнытбай айтыу. Тариқтың мақсаты – бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгертүнін біліу. Тариқшылар қалық басынан кешкен түрлі ұуақыйғалардың мағлұматын сымға тартқандай сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді.

Шежіре жазыушылар естіген-білгенін сол қалпында, шйікі түрінде тізеді. Тариқшылар құр істегенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексеріп, расын ғана алады.

Шежіре, заман қат, өмірбайан, мінездеме – бәрі де тариқтың жемі есебіндегі нәрселер. Тариқ олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып, сыйпатталған мағлұматтардан ғана алады. Тариқшылардың мақсаты ұуақыйғаның ұуақытын ғана көрсетіу йаки не түрде болған тысқы сыйқын ғана керсету емес, ол

سەئەدى ادامدى مەنەزدەگەندە ۋە مەر بايانىنىڭ بولمى بولس كىرەدى جۇرتى، ۇلتى زامانىدى مەنەزدەگەندە، تارىقتىڭ بولمى بولس كىرەدى. ۋە مەر باياننىڭ ايلاق جاعى بلعې مەنەز- دەمەگە اينالىپ كەتەدى. ماسەلەن، شوقانىڭ جات دەرەگىن، ابايدىڭ، اقان سەرىنىڭ ۋە مەر باياندارىن قاراساق، كوپ جەرىندە اق مەنەزدەلەرى بار. (نۇسقالىقتىڭ 4، 5، 8، 9 ىنشى نومۇرلە- رىن قارا).

۵) تارىق. تارىقتى قازاقشا ۇلى دەرەك دەۋگە اۋەزە تابىنا خاتقان مەن ايعاقتى اۋەزە بولادى. سوزدىڭ ەك ۇلمى، ەك سىپاتىسى تارىق. تارىقتىڭ قىزمەتى - بۇتەن ادام بالاسىنىڭ ياكى بۇتەن بىر جۇرتنىڭ يا بىر تابتىڭ وتكەن ۋە مەرىن، بولغان كۇپىندە، اينىتباي ايتىۋ. تارىقتىڭ ماقساتى - بۇتەن ادام بالاسىنىڭ ۋە مەرى نەندەي تابيعات زاكى مەن وزكەرەتۇنن بىلىۋ تارىقىشلار: قالمق باسنان كەشكەن تۇرلى ۇۋاقىيالاردىڭ ماعلىۋماتىن. سىمعا تارتقانداي سىنعا سالىبە كىنىسىز ەتەب، دۇرستاب وتكىزەدى.

شەجىرە جازىۋىشلار ەستىگەن بىلگەنن سول قاپىندا، شىيىكى تۇرىندە تىزدى. تارىقىشلار قۇر سىتەگەنى مەن قاناعاتانباي، براس، وتىرىگىن تەكسەرىپ، براسىن عانا الادى.

شەجىرە، زامان - قات، ۋە مەر بايان، مەنەزدەمە - بارى دە تارىقتىڭ جەمى مەسەپىندەگى نارسەلەر. تارىق ولاردىڭ ايتقاننىڭ بارىن الا بەرمەيدى: اۋدارىپ، اقتارىپ تۇرلى جاعىنان قازاب، تۇرلى ماعلىۋماتىن مەن سالىستىرىپ، سىپاتالغان ماعلىۋماتىن عانا الادى تارىقىشلاردىڭ ماقساتى ۇۋاقىيانىڭ ۇۋاقىتىن عانا كورسەتۋ، ياكى نە تۇردە بولغان تىسقى سىمىقن عانا كورسەتۋ مەس، ول

ұуақыйғаның болыуына нендей нәрселер, нендей ұуақыйғалар себеб болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру.

Тарик беретүн дерегінің түріне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Бүкіл адам баласы дүніеде қандай өмір шеккенін сөйлейтүн тарик «Жалпы тарик» деб аталады. Адам мәдениет жүзінде жүрген жолдарын байандайтүн тарик «Мәдениет тарик» деб аталады. Мәдениеттің түрлі тараулары «Тарик тармақтары» деб аталады. Мәселен, шарыуа тарик, өнер тарик, дін тарикы, даналық тарикы, ғылым тарикы, әдебіет тарикы, тағысын тағы сондай тариктар.

Жалы тариктар – түрік-монғол тарикы, қытай тарикы, жапон тарикы жана сондай бөлек-бөлек жұрттардың, ұлттардың тарихы.

б) Тарики әнгіме. Тарик жүзінде белгілі адамдар, нәрселер, ұуақыйғалар тұурасында сөйлейтүн әуезелер тарики әнгіме деб аталады. Тарики әнгіме тек лақаб әнгімеден мазмұнның шындығымен айырылады. Жұрт аңыз қылыб айтыб жүрген әнгімелердің өтірігі көб болады. Тарики әнгіме тарики асасына сүйенетүн шын әнгіме болады.

Мәселен, «Қазақ» газетінде басылған «Әзірет Сұлтан», «Тұрғанбай датқа» тұурасындағы әнгімелер тарики әнгіме болады (Нұсқалықтың 13, 14-інші нөмірлерінен қара).

2. Әлібтеме (сүүреттеу)

Бір нәрсенің тұрпатын іреттеб айтыб, әлібін сүүреттеб шығарыу әлібтеме болады. Дүніедегі түрлі нәрселердің, түрлі

ۋاۋاقىيانىڭ بولۇشۇنا نەندەي نارسەلەر، نەندەي ۋاۋاقىيالار سەبەب بولغاندىن كۆرسەتەي، شىكى مانىسى مەن دە تانىستىمىز. تارىق بەرەتۈن دەرەگىنىڭ تۇرىنە قاراي ۋىر نەشە تۇرگە بولىدۇ. بۇكىل ادام بالاسى دۇنيىدە قانداي ۋىمىر شەككەنمىن سويلىتۇن تارىق. «جالپى تارىق» دەپ اتالدى. ادام مادەنىيەت جۇزىندە جۇرگەن جولدارىن باياندايتۇن تارىق. «مادەنىيەت تارىقى» دەپ اتالدى. مادەنىيەتنىڭ تۇرلى تاراۋلارى. «تارىق تارماقتارى»، دەپ اتالدى. ماسەلەن: شاربۇا تازىقى، ونەر تارىقى، دىن تارىقى، دانالىق، تارىقى، عىلىم تارىقى، ادەبىيەت تارىقى، ناعىسنى تاغى سونداي تارىقتار.

جالقى تارىقتار: تۇرىك - مانعۇل تارىقى، قىتاي تارىقى، جاپان تارىقى، جانا سونداي بولەك - بولەك جۇرتلارنىڭ ۋىلىتلىرىنىڭ تارىقى. (۶) تارىقى انگىمە. تارىق جۇزىندە بەلگىلى ادامدار. نارسەلەر، ۋاۋاقىيالار تۇۋراسىندا سويلىتۇن ۋە زەلەر. تارىقى نىگىمە دەپ اتالدى. تارىقى انگىمە تىك لاقاب انگىمەدەن ماز. مۇنىڭ شىندىسى مەن ايسرىلدى. جۇرت اگىز قىلىپ ايتىپ جۇر. گەن انگىمەلەردىڭ ونىرىگى كۆپ بولدى. تارىقى انگىمە تارىق اسباتىنا سۇيەنەتۇن شىن انگىمە بولدى.

ماسەلەن: قازاق گازەتىندە باسلىغان «ازىرەت سۇلتان»، «نۇرغامباي داتقا» تۇۋراسىنداغى انگىمەلەر. تارىقى انگىمە بولدى. (نۇسقالىقتىڭ 13، 14-بىشى نومۇرلەرىن قارا).

2. المىتەمە (سۇۋرەتتەۋ)

ۋىر نارسەنىڭ تۇرپاتىن نرەتتەپ ايتىپ، المىن سۇۋرەتتەپ شىعارىۋ. المىتەمە بولدى. دۇنيىدەگى تۇرلى نارسەلەردىڭ، تۇرلى

адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады. Бірақ әлібтемеде сөзбен сүуреттелетүн табиғат жүзінде йаки өнер жүзінде назар түсірерлік көрнекті нәрселер ғана.

Әлібтеу тәртібі.

1) Бір нәрсені әліптеуден бұрын сол нәрсенің өзін әбден анық таныу керек йағыни көрнекті болыб, назар түскендей не белгілері барын біліу керек. Нәрсені әліптегенде оның ірілі, ұуақты белгілерінің бәрін түгелдеу қажет емес, көрнекті көрсетерлік түрін, өзгеше белгілерін ғана айтыуға керек.

2) Белгілерін бет-бетіне айтбай, өңіне, орнына үйлестіріб айтыб, нәрсенің сүгіретүн ойқы-шойқы, қыйқа-сыйқа қылмай дұрыс тұрпаттаб, адамның қыйал саңылауына сүгіреті өзіне ұқсаб, дәл түсерлік етіб шығарыу керек.

3) Тійісті жерінде нәрсенің көңілге еткен әсерін, нәрсенің адамға келтірер пайдасы бар-жоғын айтып жіберіуге де болады.

Әлібтеу жоспары.

Әуелі нәрсенің айқын тұрған сыртқы жағы әліб-теледі. Сонан соң ішкі жағы айтылады. Нәрсенің жалпы түрінен бастаб, жалқылай айтыб шығарыуға болады. иә жалқы түрінен бастаб, жалпылай айтыб шығарыуға болады.

Ескертіу. Нәрсе ұуақытқа қарай әліптенетүн болса, әлібтеме тәртібі ұуақыт ретінше болады. Егерде

ادامداردىڭ، تۇرلى كۈيلەردىڭ بارىندە البىتەۋگە بولدى. بىراق
البىتەمدە سوزبەن سۇۋرەتتەلتەنۇن تاپىعات جۇزىندە ياكى ونەر
جۇزىندە نازار تۇسىرەلىك كورنەكتى نارسەلەرغا.

البىتەۋ تارتىمى.

(1) بىر نارسەنى البىتەۋدەن بۇرىن سول نارسەنىڭ وزىن
ابدەن انىق تانىۋ كەرەك، ياغىنى كورنەكتى بولس، نازار
تۇسكەنەي نە بەلگىلەرى بارىن بىلىۋ كەرەك. نارسەنى البىتەگەن-
دە ونىڭ بىرلى. ۋاقتى بەلگىلەرنىڭ بارىن تۇگەندەۋ كاجەت
مەس؛ كورنەكتى كورسەتەرلىك تۇرىن، وزگەشە بەلگىلەرىن غانا
ايتىۋعا كەرەك.

(2) بەلگىلەرىن بەت بەتىنە ايتىباي، وگىنە ورنىنا ۋىلەستىرىپ
ايتىپ، نارسەنىڭ سۇۋرەتىن ويقى - شۇيقى، قىيىقا - سىيىقا قىلماي،
دۇرس تۇرپاتتاپ، ادامنىڭ قىيال ساڭلاۋىنا سۇڭرەتسى وزىنە
ۇقساب. دال تۇسەرلىك تىپ شىعارىۋ كەرەك.

(3) تىپسىتى جەرىنە نارسەنىڭ كوڭلىگە ەتكەن اسەرىن،
نارسەنىڭ ادامعا كەلتىرەر پايداسى بار - جوعىن ايتىپ جىبىرىۋگە
دە بولدى.

البىتەۋ جوسپارى.

اۋەلى نارسەنىڭ ايقىن تۇرغان سىرتقى جاعى البىتەلەدى. سونان
سولڭ شىكى جاعى ايتىلدى. نارسەنىڭ جالىپى تۇرىنەن باستاپ
جالقىلاي ايتىپ شىعارىۋعا بولدى. يا جالقى تۇرىنەن باستاپ،
جالقىلاي ايتىپ شىعارىۋعا بولدى.

ەسكەرتىۋ. نارسە ۋاقتىغا قاراي البىتەلەتۇن
بولسا، البىتەۋ تارتىمى ۋاقتى برەتىنشە بولدى. ەگەردە

нәрсе әлібтегенде мезгілі бір, орындары түрлі-түрлі болса, онда әлібтеме реті жазыушының бастаған орнына қарайды. Егерде әлібтеменің мезгілі де, мекені де бір болса, онда әлібтеу реті нәрсенің ыңғайына, әлібтеушінің назарына қарайды.

Әлібтеме мазмұнының кемдем жері мен дендем жерін айыру керек. Дендем жері нәрсенің өзін әлібтеген жері болады. Кемдем жері – әлібтеуге алынған нәрсе мен басқа нәрселердің арасын әнгіме еткенде ұшырайтүн жері.

ӘЛІБТЕУ ТҮРЛЕРІ.

Әлібтеу көзделген мақсатқа қарай екі айрылады:
1) Пәнді әлібтеме. 2) Сәнді әлібтеме.

1) Пәнді әлібтеу: нәрсені пән мақсатымен алыб, дәлдеб әліптеб, сыр-сыйпатын дұрыс танытыб, нәрсе тұралы дұрыс ұғым беріу үшін істеледі. Пәнді әлібтеменің өзі екі түрлі болады: 1) Жалқылай әлібтеме. 2) Жалпылай әлібтеме.

Жалқылай әліптегенде нәрсе дербес алыныб, дара басы әлібтеледі. Мұнда әлібтеушінің назары нәрсенің өзгеден айрылатүн айрықша әлібтерінде болады.

Жалпылай әлібтегенде нәрсенің бүтін табы алыныб, табына тійісті сыйпатбен әлібтеледі. Мұнда әліптеушінің назары таптағы нәрсенің бәрінен табылатүн белгілерінде болады (Нұсқалықтың – 15' 16' 17-інші нөмірлерін қара).

2) Сәнді әлібтемеде қандай белгілерін алу әліптеушінің көздеген өз мақсаты бойынша болады (Нұсқалықтың 18, 19-ыншы нөмірлерін қара).

نارسە البېتەگەندە مەزگىلى ئېبر، ورنىنارى ئتۇرلى-
ئتۇرلى بولسا وندا البېتەۋ برەتى جازۇشنىڭ باستاعان
ورنىنا قارايدى. ەگەردە البېتەۋدىڭ مەزگىلى دە، مەكەنى
دە ئېبر بولسا، وندا البېتەۋ برەتى نارسەنىڭ ئىخچاينى،
البېتەۋشنىڭ نازارىنا قارايدى.

البېتەمە مازمۇننىڭ كەمەم جەرىمەن دەندەم جەرىمەن ايرىۋ
كەرەك. دەندەم جەرى، نارسەنىڭ ۇزىن البېتەگەن جەرى بولادى.
كەمەم جەرى- البېتەۋگە النىعان نارسەمەن باسقا نارسەلەردىڭ
اراسىن انگىمە ەتكەندە ۇشرايتۇن جەرى.

البېتەۋ تۇرلەرى.

البېتەۋ كوزدەلگەن ماقساتقا قاراي ەكى ايرىلادى: 1) ئپاندى
البېتەۋ، 2) ئساندى البېتەۋ.

1) ئپاندى البېتەۋ: نارسەنى ئپان ماقساتىمەن الب، دالەب
البېتەب، سىر سىپاتىن دۇرس تانىتىپ، نارسە تۇۋرالى دۇرس
ۇعم بەرۋ ۇشۇن سىتەلەدى. ئپاندى البېتەۋدىڭ ۇزى ەكى
ئتۇرلى بولادى: 1) جالقلاۋ البېتەۋ، 2) جالپلاۋ البېتەۋ. جالقلاي
البېتەگەندە: نارسە دەرىس النىب، دارا باسى البېتەلەدى. مۇندا
البېتەۋشنىڭ نازارى نارسەنىڭ وزگەدەن ايرىلاتۇن ايرىقشا
البېتەرىدە بولادى.

جالپلاي البېتەگەندە نارسەنىڭ ئوتىن تابى النىب، تابىنا
ئىسىتى سىپاتىن البېتەلەدى. مۇندا البېتەۋشنىڭ نازارى تابىناي
نارسەنىڭ بارىنەن تابىلاتۇن بەلگىلەرىدە بولادى. (نۇسقالمقتىڭ
15، 16، 17 نىشى نومرلەرىن قارا).

۲) ئساندى البېتەۋدە قانداي بەلگىلەرىن ئۆ- البېتەۋ-
شنىڭ كوزدەلگەن ۇز ماقساتى بويىنشا بولادى. (نۇسقالمقتىڭ
18، 19 نىشى نومرلەرىن قارا).

3) Жол әлібтемесі.

Жолаушы жүріб, дүниье кезіб көрген жерінің, елінің әлібін, қалпын жазыу жол әлібтемесі йаки жолай деб аталады.

Әлібтемеге қатысбайтүн әнгіме аз болады, бірақ әнгімеде не әлібтеме болыб келетүн түрлері бар. Соның бір түрі жол әлібтемесі. Жол әлібтемесінің әнгімесі әлібтегенде түрлі нәрсені түрлі тарапынан әлібтегендіктен пәлендей нәрсе тақырыбты сөйлейді деуге болмайды. Жол әлібтемесінде нәрсені әлібтеу іреті ұшырау ретінше: алдымен ұшыраған алдында, соңынан ұшыраған соңында әлібтеледі.

Қыйалый жол әлібтемесі деген әлібтеменің бір түрі бар. Ондай әлібтемелер жолаушының жазған сөзі емес, қыйал кезуінің сөзі болады. Жазыушы қыйалын жолаушы жүргізіб, қыйал көзімен көргенін сөйлейді. Ондай жол әлібтемесі ғылым мағлұматын беріу мақсатбен де жазылады. Қазақта қыйалмен жазылған жол әлібтемесі жоқ: жай жол әлібтеме де аз

(Жай жол әлібтеме мыйсалын нұсқалықтың 20-ыншы нөмірінен қара).

3. Байымдама (зейіндеме).

Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді құуаттаб, толықтырыб байандаса, байандауын түрлі сыйпаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деб аталады.

Әуезе, әлібтеме, түрлі сөздермен дүниье әнгімесі бітбейді. Әуезе мен әлібтеме дүниьедегі жаратынды, жасатынды нәрселердің

۳) جول المېتەمەسى.

جولاۋشى جۇرب، دۇنيە كەزىپ، كورگەن جەرىنىڭ
ھەلىكىڭ ئالدىن، قالپىن جازىۋ- جول المېتەمەسى ياكى جولاي
دەپ اتالدى.

المېتەمە قاتمىبايتۇن انكىمە از بولدى. ئېراق انگىمەدە نە
المېتەمە بولمى كەلتۇن تۇرلەرى بار. سونىڭ ئېر تۇرى جول
المېتەمەسى. جول المېتەمەسىنىڭ انگىمەسى المېتەگەندە ئتۇرلى
نارسەنى ئتۇرلى تارايمىنان المېتەگەندىكىتەن پالەندەي نارسە تاقىرىپتى
سويلەيدى- دەرگە بولمايدى. جول المېتەمەسىندە نارسەنى المېتە
بەتتى ۋىشراۋ بىرەتتىشە: الدىمەن ۋىشراغان الدىندە، سوگىنان
ۋىشراغان سوگىندا المېتەلدى.

قىيالى جول المېتەمەسى دەگەن المېتەمەنىڭ ئېر تۇرى بار.
وندای المېتەمەلەر جولاۋشىنىڭ جازغان سوزى مەس، قىيال
كەزىۋىنىڭ سوزى بولدى. جازىۋشى قىيالىن جولاۋشى جۇر-
گىزىپ، قىيال كوزىمەن كورگەنن سويلەيدى. وندای جول
المېتەمەسى عىلم ماعلىۋماتىن بەرتو ماقسات بەندە جازىلدى. قازاقتا
قىيال مەن جازىلغان جول المېتەمەسى جوق: جاي جول المېتەمە
از (جاي جول المېتەمەدەن ميسالدىن نۇسقالىقتىڭ (1) نىشى
نومرلەردىن قارا).

3. بايمىداما (زەينەدەمە).

كوسە سوز بەن جازىلغان شىعارما ئېر پىكىردى قۇۋاتتاب،
تولمىقتىرىپ بايانداسا، بايانداۋىن ئتۇرلى نىسپاتتار مەن داللىكەسە،
وندای شىعارما بايمىداما دەپ اتالدى.

اۋەزە، المېتەمە ئتۇرلى سوزدەرمەن دۇنيە انگىمەسى بىتەيدى.
اۋەزە مەن المېتەمە دۇنيەدەگى جاراتمىدى. جاساتمىدى نارسەلەردىڭ

өздерімен, олардың әдістерімен, жәй-күйлерімен ғана таныстырады. Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетүнін таныумен білім тәмам болмайды. Үйткені дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, құрмалас. Ол сабақтас, іліктес әм құрмаластығы белгілі себептер бойынша болып, себеп жүзіндегі белгілі бір заңға мойынсұнып, сол заңның жолынан бұрылмайды. Ол заң табиғат заңы, ол заң жолы табиғат заңының жолы. Нәрселер арасында қандай сабақтастық, іліктестік, құрмаластық бар екенін ашыу жағын, олардың бар болуы қандай себептермен, қандай заң бойынша екендігін айырыу жағын байымдаб, ғалым адамдардың шығарған сөздері пән шығарма деб аталады. Пән шығарманың асылы байымдама болады, сондықтан пән шығарманың жалпы аты да байымдама болады.

Байымдаманың зор мүшесі төртеу:

1) Бастамасы, 2) Ұсынбасы, 3) Байандамасы, 4) Қорытпасы. Бастамасында әнгіме болатұн нәрсе тұралы басқалар тарапынан айтылған пікірлер барлығын иә жоқтығын айтады. Оны айтбай бастауға да жазыушы ықтыярлы, сондықтан бастаманы қалай бастау жазыушының ықтыярында десек те болады.

Ұсынбасында әнгіме болатұн пікірмен таныстырады.

Байандамасында алынған нәрсе байандалады, оның тұрасында айтылған пікірлерге дәлелдер, сыйпаттар келтіріледі.

Қорытбасында айтылған пікірлердің иә маңызы қайта айтылады, иә пікірлерден шыққан нәтиже айтылады. Пікірді мәністеу, дәлелдеу, сыйпаттау байандамасында болатұндықтан байандама байымдаманың нағыз дендем бөлімі болады.

Сыйпаттау түрлі болады:

وزدەرى مەن، ولاردىڭ ادبىستەرى مەن، جاي كۈيلەرى مەن. عانا تانىس-
تىرادى. دۇنيەدەگى نارسەلەردىڭ بارلىغىن. ولاردىڭ قالاي ۋەسىر
شەگەتۈن تانىمەن ۋە بىلىم تامام بولمايدى ۋەيتكەنى دۇنيەدەگى
نارسەلەردىڭ ۋە بارى ساپاقتاس، بىلىكتەس، قۇرمالاس؛ ول ساپاقتاس،
بىلىكتەس، ۋە قۇرمالاستى ۋە بەلگىلى سەبەبتەر بويىنشا بولس، سەبەب
جۈزىندەگى بەلگىلى ۋە بىر زاڭغا مۇيىن سۇنىپ سول زاڭنىڭ
جولىنان بۇرىلمايدى. ول زاڭ تەبىئەت زاڭى؛ ول زاڭ جولى
تەبىئەت زاڭىنىڭ جولى. نارسەلەر اراسىندا قانداي ساپاقتاستىق،
بىلىكتەستىك، قۇرمالاستىق، بار ەكەنن اشۇ جاعىن، ولاردىڭ بار
بولۇى قانداي سەبەبتەر مەن، قانداي زاڭ بويىنشا ەكەندىگىن ايرىۋ
جاعىن بايمىدا، عالم ادامداردىڭ شىعارعان سوزدەرى ۋە پان شىعارما
دەپ اتالدى. ۋە پان شىعارمانىڭ اسلى بايمىدا بولدى؛ سوندىقتان
ۋە پان شىعارمانىڭ جالپى اتىدا بايمىدا بولدى.

بايمىدا مانىڭ زور مۇشەسى تورتەۋ.

1) باستاماسى. 2) ۋەسىنئاسى، 3) باياندا ماسى، 4) قورىت-
باسى. باستاماسىندا، انگىمە بولاتۇن نارسە تۇۋرالى باسقار تاراپىنان
ايتىلغان پىكىرلەر بارلىغىن يا جوقتىن ايتادى ونى ايتىباي باستاۋ عادا
جازىۋىشى تەتقىرالى. سوندىقتان باستامانى قالاي باستاۋ جازىۋىشنىڭ
تەتقىرىنىدا دەسەك دە بولدى.

ۋەسىنئاسىندا انگىمە بولاتۇن پىكىرمەن تانىستىرادى.

باياندا ماسىندا المنعان نارسە باياندا لادى؛ ونىڭ تۇۋراسىندا
ايتىلغان پىكىرلەرگە دالەلەتەر، نىسپاتتا كەلتىرىلدى.

قورىتئاسىندا ايتىلغان پىكىرلەردىڭ يا ماڭىزى قايتا ايتىلدى؛
يا پىكىرلەردەن شىققان ناتىجە ايتىلدى. پىكىردى مانىستەۋ، دالە-
تەر، نىسپاتتاۋ باياندا ماسىندا بولا تۇنىقتان. باياندا ما بايمىدا مانىڭ
ناعىز دەندەم ۋە بولمى بولدى. نىسپاتتاۋ تۇرلى بولدى.

1) Мәністеб, дәлелдеб сыйпаттау бар.

2) Керек пікірді йаки нәрсені басқа, соған ұқсас нәрселермен салыстырыб сыйпаттау. 3) Керек пікірді қостайтұн, құуаттайтұн мыйсалдар келтіріб сыйпаттау бар. 4) Белгілі адамдардың айтқан иә жазған пәтіуәларын келтіріб сыйпаттау бар. 5) Қаралатұн пікірге қарсы пікірдің нашарлығын йаки қателігін көрсетіб сыйпаттау бар.

Байымдама әдістері.

Байымдама әдісі екі түрлі: 1) негізгі пікірді шығарманың басында айтыб, оны құуаттайтұн пікірді соңынан келтіру бар. йағыни әуелі жалпы пікірді айтыб алыб, оны бөлекей пікірлермен құуаттаб байымдау бар. Бұл жалқылау әдісі болады. 2) Әуелі бөлекей пікірлерді айтыб, жалпы пікірді солардың дәлелдерімен құуаттаб байымдау бар. Бұл жалпылау әдісі болады.

Ойлау оңтайы да екі түрлі: 1) айырыңқы оңтай, 2) жыйылыңқы оңтай. Талдама оңтай нәрсені бұтарлаб, мүшелеб, ұсақтай түсіндіргенде қолданатұн оңтай. Терме оңтай нәрсенің мүшесін жыйнастыра, құрасыра, іріктей түсіндіргенде қолданатұн оңтай. (Байымдама мыйсалдарын нұсқалықтың 20, 21, 22, 23 інші нөмірлерінен қара).

Байымдама түрлері.

Қара сөз байымдаманың қатысбайтұн шығармасы болмайды. Әуезе, әлібтеме, байымдама деб жіктерін бөлектеб көрсеткенімізбен, әуезе, әлібтеменің қайсысына болса да байымдама кірісбей тұрмайды.

(1) مانىستەب دالەندەب سىپاتتاۋ بار؛
 (2) كەرەك پىكىردى ياكى نارسەنى باسقا سوعان ۇقساس نارسەلەر مەن سالنىستىرىب سىپاتتاۋ بار، (3) كەرەك قوستايتۇن، قۇۋاتتايتۇن ميسالدار. كەلتىرىب سىپاتتاۋ بار. (4) بەلگىلى ادامدار. دىڭ ايتقان، يا جازعان پاتىۋالارىن كەلتىرىب سىپاتتاۋ بار. (5) قاراتۇن پىكىرگە قارسى پىكىردىڭ ناسارلىغىن ياكى قاتالىغىن كورسەتمەب سىپاتتاۋ بار.

بايمداما ادىستەرى.

بايمداما ءادىسى ەكى ءتۇرلى: (1) نەگىزگى پىكىردى شىعارماندىڭ باسنىدا ايتىپ، ونى قۇۋاتتايتۇن پىكىردى سوڭىنان كەلتىرىۋ بار، ياعىنى اۋەلى جالپى پىكىردى ايتىپ الب. ونى بولە كەي پىكىرلەرمەن قۇۋاتتاب بايمداۋ بار؛ بۇل جالقىلاۋ ءادىسى بولادى،
 (2) اۋەلى بولەكەي پىكىرلەردى ايتىپ، جالپى پىكىردى سولاردىڭ دالەندەرى مەن قۇۋاتتاب بايمداۋ بار. بۇل جالپىلاۋ ءادىسى بولادى.

ويلاۋ وڭتايىدا ەكى ءتۇرلى: (1) ايمىرىڭقى وڭتايى، (2) جىيىلىڭقى وڭتايى. تالداما وڭتايى نارسەنى بۇتارلاب، مۇشەلب، ۇساق تاي تۇسىندىرگەندە قولداناتۇن وڭتايى. تەرمە وڭتايى — نارسەنىڭ، مۇشەسەن جىيىناستىرا، قۇراستىرا، بىرىكتەي تۇسىندىرگەندە قولدانال تۇن وڭتايى. (بايمداما ميسالدارىن نۇسقالىقتىڭ 21، 22، 23-بىشى نومبرلەرىنەن قارا).

بايمداما تۇرلەرى.

قارا ءسوز بايمداما ماندىڭ قانىسبايتۇن شىعارماسى بولمايدى. اۋەزە، الپتەمە، بايمداما دەپ جىكىتەرىن بولەكتەب كورسەتكەنمىز. بەن اۋەزە، الپتەمەنىڭ قايسىسىنا بولسا، بايمداما كىرىسبەي تۇرمايدى.

Сондықтан байымдама түрлерін көрсеткенде, байымдама жағы басым шығармалардың түрлерін ғана көрсетіуге болады.

Байымдама жағы басым шығармалар толыб жатыр. Оларды негізгі ұлы белгілермен айырғанда мыналар болады: 1) Пән (ғылым), 2) Сын, 3) Шешен сөз, 4) Көсем сөз.

1 Пән (ғылым).

Пән йаки ғылым деб жүйеленген білімді айтамыз. Жүйеленген білім жайын сөйлейтүн байымдаманы да пән йаки ғылым дейміз. 1) Білім үйрету мақсат бен де, үйлестіру мақсат бен де жүйеленеді. Қай мақсат бен жүйеленсе де, жүйеленген білім пән (ғылым) болады, сондықтан ғалымдардың білімді таза білім жүйесімен жүйелеб шығарған кітабтары да, үйретушілердің білімді тек үйретіу қолайына қарай жүйелеб шығарған оқыу кітабтары да бәрі пән табына жатады (пән мыйсалы: оқыу кітабтары, пән кітабтары).

2 Сын.

Сын деб адам ісінен шыққан нәрсені тексеріб, баға беріуді айтамыз. Сынға салыуға болады – ғылымнан шыққан нәрсені де; өнерден шыққан нәрсені де, кәсібтен өнген нәрсені де, қоғамшылықпен құралған нәрсені де. Ол нәрселер көб адам күшімен, ісімен жасалған мемлекет сыйақты ұлы нәрсе болыуға да ықтимал. Жалғыз адам жасаған ұсақ нәрсе болыуға да ықтимал. Адамның қай ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салыудағы мақсат – жақсы, жамандығын ашыу, мән-мағынасын анық таныту. Ғылым тарапынан шыққан нәрсе болса, ғылым жүйесіне дұрыс, терісін

سوندىقتان بايىمدا تۇرلەرىن كورسەتكەندە بايىمدا جاعى باسىم شعارەلارداڭ تۇرلەرىن عانا كورسەتۈگە بولادى.

بايىمدا جاعى باسىم شعارالار تولمى جاتىر. ولاردى نەگىزگى ۇلى بەلگىلەر مەن ايرىغاندا مىنالار بولادى: (1) پان (علم) (2) سىن، (3) شەشەن ءسوز، (4) كوسەم ءسوز.

۱ پان (علم).

پان ياكى علم دەپ جۇيەلەنگەن بىلىمدى ايتامىز. جۇيەلەنگەن بىلىم جايىن سويلەيتۇن بايىمدا مانى-دا پان ياكى علم دەپمىز. بىلىمدە ۇپىرەتتۇ ماقسات بەن دە، ويلەستىرۋ ماقسات بەن دە جۇيەلەنەدى. قاي ماقسات بەن جۇيەلەنسە دە، جۇيەلەنگەن بىلىم پان (علم) بولادى. سوندىقتان عالمدەردىك بىلىمدى تازا بىلىم جۇيەسى مەن جۇيەلەپ شعارعان كىتابتاردى دا، ۇپىرەتتۇشلەردىڭ بىلىمدى تەك ۇپىرەتتۇ قولايىنا قاراي جۇيەلەپ شعارعان وقۇ كىتابتاردى دا-بارى دە پان تابىنا جاتادى. (پان مىسالى وقۇ كىتابتارى، پان كىتابتارى).

۲ سىن.

سىن دەپ ادام سىنەن شىققان نارسەنى تەكسەرىپ، باعا بەرىۋدى ايتامىز. سىنعا سالىۋعا بولادى-علمىنان شىققان نارسەنى دە؛ ونەردەن شىققان نارسەنى دە؛ كەسىپتەن ونگەن نارسەنى دە؛ قوعام-شىلىق بەن قۇرالغان نارسەنى دە؛ ول نارسەلەر كوب ادام كۇشى مەن ءسى مەن جاسالغان مەملەكەت سىياقتى ۇلى نارسە بولىۋعا دا بىقىمال. جالعىز ادام جاساعان ۇساق نارسە بولىۋعا دا بىقىمال. ادامنىڭ قاي سىنەن شىققان نارسە بولسا دا، سىنعا سالىۋعا ماقسات جاقسى جاماندىعىن اشىۋ، مان ماعاناسىن انىق تانىتۋ. علم تاراپىنان شىققان نارسە بولسا علم جۇيەسىنە دۇرىس؛ تەرىسىنە

көрсетіу; Өнер тарапынан шыққан нәрсе болса, мақсатқа сәйкес келген-келмегенін көрсетіу. Кәсіб тарапынан шыққан нәрсе болса, тіршілікке жәйлі-жәйсыздығын көрсетіу. Қоғамшылық тарапынан шыққан нәрсе болса, адам қалпына қолайлы келу-келмеуін көрсетіу, сүйтіб адам ісінен шыққан нәрсенің түрлісі түрлі мақсат бен сынға түседі.

Әдебійет адам ісінің бір түрінен шыққан нәрсе болғандықтан, бұ да сынға түсбек. Мұның түрлісі түріне қарай сынға түседі, бірақ қайсысы сынға түссе шығармалардың түсетін сынының жалпы аты – әдебійет сыны деб айтылады. Әдебійет алқасына кіретүн шығармалар қара сөз, дарынды сөз болыб, екі айрылатұны жоғарыда байандалды. Сынға түскенде, мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніб, сынға түседі. Қара сөздер, мейлі әуезе, мейлі әлібтеме, мейлі байымдама болсын ғылым таразысына түсіб, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, терісін қарайды, шынында сондай нәрсе ме? Тобшылауы дұрыс ба, дәлелдері толық ба? сыйпаттары күшті ме? - деб, со жағынан тексереді.

Пән шығарманың ғылым жүйесіне дұрыс, теріс келуін, пәннен қабардар адам болмаса, пәннен қабары жоқ адам білмейді. Сондықтан ғылым сынын ғылым ійесі ғана жасау қолынан келеді.

Қара сөзде әдебійет жөнінде таласы көб сөздер әлеумет меселелері тұурасындағы пікірлер де болады. Тұрмыс мәселесі тоқсан түйіннің тоғысыб, шійеленісетүн жері. Оны дұрыс шешіуге көбті көрген көсем болыуға керек, адамның, қалықтың иә бір табтың мінезін, құлқын, салт-санасын, жан жүйесін, ой

كۆرسەتمۈ؛ ونەر تاراپىنان شىققان نارسە بولسا، ماقساتتا سايكەس كەلگەن-كەلمەگەن كۆرسەتمۈ؛ كەسب تاراپىنان شىققان نارسە بولسا، تىرىشلىككە جايلى - جاپسىزدىن كۆرسەتمۈ؛ قوغامشلىق باراپىنان شىققان نارسە بولسا، ادام قالىپنا قولايلى كەلمۈ - كەلمەۋىن كۆرسەتمۈ. سۇيىنىپ ادام سىنەن شىققان نارسەنىڭ سۇرلىسى سۇرلى ماقسات بەن سىنغا تۇسەدى.

ادەبىيەت ادام سىنىنىڭ سۇرلىسى تۇرىنەن شىققان نارسە بولغاندەك بولغان بۇدا سىنغا تۇسەك. مۇنىڭ سۇرلىسى تۇرىنە قاراي سىنغا تۇسەدى. سۇرلى قايىسى سىنغا تۇسە، شىعارمالاردىك تۇسە تۇن سىنىنىڭ جالىپى اتى - ادەبىيەت سىنى دەپ ايتىلادى. ادەبىيەت القاسىنا كىرەتۇن شىعارمالار: قارا سوز، دارىندە سوز بولۇپ ەكى يىرىلاتۇنى چوعارىدا بايانالدى. سىنغا تۇسكەندە مۇنىڭ كەۋى ەكى جۇيە تارازى مەن ولشەندىپ سىنغا تۇسەدى. قارا سوزدەر مەيلى اۋەزە، مەيلى المپتەمە، مەيلى بايىمدا بولسىن-ئىلىم تارازىسىغا سۇسۇپ، ئىلىم جۇيەسىنىڭ سىنى مەن تەكسەرەلەدى. ئىلىم سىنى - ئىلىم جۇيەسىنە دۇرس، تەرسىن قارايدى، شىنىندا سونداي نارسەمە؟ تويىشلاۋى دۇرس با؟ دالەلەرى تولىق با؟ سىياتتارى كۇشتىمە؟ دەپ سوجامىنان تەكسەرەدى.

سۇرلى شىعارمانىڭ ئىلىم جۇيەسىنە دۇرس، تەرس كەلۋىن پاننەن قاپاردار ادام بولمىسا، پاننەن قاپارى جوق ادام بىلمەيدى. سوندىقتان ئىلىم سىنىنىڭ ئىلىم بىسى ادام عانا جاساۋ قولىنان كەلەدى. قارا سوزدە ادەبىيەت جۇزىندە تالاسى كوپ سوزدەر اھۋەت ماسەلەرى تۇۋراسىنىڭ پىكىرلەردە بولادى. تۇرمىس ماسەلەسى توقسان تۇيىنىڭ توغىسىپ شىيەلەنسى تۇن جەرى. وسى دۇرس شەشۋگە كۈپتى كۈرگەن كۈسەم بولمۇغا كەرەك، ادامنىڭ قالىقتىڭ، يا سۇرلى تاپتىڭ مەنەزىن، قۇلغىن، سالىت - ساناسىن، جان جۇيەسىن، وي

жүйесін, тариқын, мұң-мұқтажын жақсы білетұн дана болуы, ғалым болуы керек. Тұрмыс мәселелері деб қандай мәселелер айтылады? Тұрмыс мәселесі деб айтатұн, айтылатұн шын адамшылық мәселесі, өмір мақсатының мәселесі йағьни өмір бақытты болуы мәселесі, ошақ басының, жұрт қамының, мемлекет жәйлылығының, дүние тыныштығының мәселесі. Мұндай ұлы, ұйысқан мәселелерді дұрыс шешіу оңай нәрсе емес, ондай ірі іс ердің ерінің, дананың данасының ғана қолынан келмек. Сондықтан тұрмыс мәселелері тұралы шыққан сөздерді сынға салмай сеніуге болмайды. Сондықтан да тұрмыс мәселелері тұрасындағы пікірлер талқыға салыныб барыб мақұлданады.

Дарынды сөзді сынау үшін де білім керек, бірақ кара сөзді шығармаларға керек болған пән білімі емес, басқа түрлі білім керек. Бұған ғылым білімінен гөрі өнер білімі көбірек керек! Ұстаның мінін көбінесе ұсталар көреді. Сондай ақ, дарынды сөздің мінін ақындық дарыған адам көбірек көрмек, бірақ ұста істеген нәрсенің мінін ұстаның бәрі көре бермейді. Жақсы ұста ғана ұста істеген нәрсенің мінін көре алады. Жаман ұстаға өзінен артық ұстаның істеген нәрсесінің бәрі де жақсы көріне береді. Ондай ұстадан да жақсы ұстаның істеген нәрсесін тұтыныб, көзі үйренген жәй адам ұстаның ісін артық сынайды. Сол сыйақты, дарынды сөзді ақындығы шамалы адамнан да, жақсы ақындардың сөзін оқыб, әдемілігінен әсер алыб үйреніб қалған, оқыған жій зейіні ашық адамдар дарынды сөзді артық сынауы ықтимал. Сондықтан дарынды сөзді сынауға ақындық керек

جۇيەسىن، ئارىقىن، مۇڭ مۇقتاجىن جاقسى بېلەتۇن دانا بولمۇ. عالم بولمۇ كەرەك. تۇرمىس ماسەلەلەرى دەپ قانداي ماسەلەلەر ايتىلادى؟ تۇرمىس ماسەلەسى دەپ ايتاتۇن ايتىلاتۇن شىن ادامشىلىق ماسەلەسى، ئومىر ماقساتىنىڭ ماسەلەسى، ياعىنئىي ئومىر باقتىتى بولمۇ ماسەلەسى، وشاق پاسىنىڭ؛ جۇرت قامىنىڭ، ماملەكەت جايلىلىغىنىڭ، دۇنيە تىنىشتىغىنىڭ ماسەلەسى. مۇنداي ۇلى، ۇيسقان ماسەلەلەردى دۇرىس شەشەنۇ وڭاي ئارسە مەس؛ ونداي ئىرى ئىس ەردىن ەرىنىڭ، دانانىڭ داناسىنىڭ عانا قوللىنان كەلمەك. سوندىقتان تۇرمىس ماسەلەلەرى ئۇۋرالى شىققان سوزدەردى سىنعا سالماي سەنىۋگە بولمايدى. سوندىقتان دا تۇرمىس ماسالەلەرى ئۇۋراسىنىداغى پىكىر ەر ئالقىغا سالىنىپ بارىن ماقۇلدانادى.

دارىنى ئىسوزدى سىناۋ ئۇشىندە ئىلىم كەرەك. ئىراق قارا ئىسوزدى شىعارمالارغا كەرەك بولغان ئىپان ئىلىمى مەس، باسقا ئۇرلى ئىلىم كەرەك. بۇعان ئىلىم بىلىمىنەن كورى وئىر ئىلىمى كۆپەرەك كەرەك. ئۇستانىڭ ئىمىن كۆپىنەسە ئۇستالار كۆرەدى. سونداي ئىق دارىنى ئىسوزدىن ئىمىن. ئىقىندىق دارىغان ادام كۆپەرەك كۆرەك. ئىراق ئۇستانىستەگەن ئارسەنىڭ ئىمىن ئۇستانىڭ ئىمىن كۆرە بەرمەيدى. جاقسى ئۇستا عانا ئۇستاىستەگەن ئارسەنىڭ ئىمىن كۆرە الادى؛ جامان ئۇستاغا وزىنەن ارتىق ئۇستانىڭ ئىستەگەن ئارسەسىنىڭ ئىراقى دە جاقسى كۆرىنە بەردى. ونداي ئۇستادان دا جاقسى ئۇستانىڭ ئىستەگەن ئارسەسىن ئۇتىنىپ، كوزى ۇپىرەنگەن جاي ادام ئۇستانىڭ ئىسوزدىن ارتىق سىنايدى. سول سىياقتى دارىنى ئىسوزدى ئىقىندىغى شامالى ادامنان دا جاقسى ئىقىندار. دىڭ ئىسوزىن وقىپ، ادەملىگىنەن اسەرلىپ ۇپىرەنىپ قالغان، وقىغان جاي زىيىنى اشىق ادامدار دارىنى ئىسوزدى ارتىق سىناۋى ئىقىمال سوندىقتان دارىنى ئىسوزدى سىناۋغا ئىقىندىق كەرەك

болғанмен, ақын емес адамның да қолынан келмейтүн іс емес. Сүйтіб, ғылым сыны ғалымдықсыз жасалмайтүн сын да, дарынды сөз сыны ақындықты керек қылғанмен, ақындығы жоқ, ақындықтан шыққан әдемі сөздерге үйір болған адамдар да жасауға болатүн сын.

Дарынды сөз қай жағынан сыналмақ деген мәселеге келсек, оның жөнін дарынды сөздің шығатүн жолы көрсетіб, айтыб тұр. Қара сөзді әдебійетте пікір сүлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сүурет түрінде шығады йағный сүлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліб, тұрпат, тұлға, түс бітіб, тірі нәрсе болыб шығады. Сондықтан да дарынды сөз көркем сөз деб аталыб, қара сөздер жалаң сөз деб айтылады. Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында, пікір дұрыстығының үстіне, пікірге берілген сүурет сұлыулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сүлде, әрі сүурет екі жағынан да тексеруге тійіс болғандықтан, оның сынында мынадай сұраулар боларға керек:

1) Тұрмыстың қай жағын алыб сөз қылған? Мазмұны дұрыс ба йағыей өмірде ондай қалыб ұшырай ма? Йаки ұшырауға мүмкін бе? Өмірде болатүн қалыб болса, неден болады, неден болатүн себебін біліб айтқан ба? Адам баласының бәрінде боларлық қалыб ба, белгілі бір табында ғана боларлық қалыб ба? Мұрат қалыб ба? Кейіб қалыб ба? Бұл шығарманың сүлде жағының сыны. Сүурет жағының сынында сұраулар мынау түрде болмақ:

2) Көркем сөз табына шын қосыларлық сөз бе?
Қыйал

بولغان مەن اقن مەس ادامندادا قولنان كەلمەيتۇن ئىس مەس
سۇيتىب علم سىنى عالمىقسىز جاسالمىتۇن سىندا، دارىندى
سوز سىنى اقنىقتى كەرەك قىلغان مەن اقنىدى جوق،
اقنىقتان شىققان ادەمى سوزدەرگە ئۇيىر بولغان ادامداردا جاساۋعا
بولا تۇن سىن.

دارىندى سوز قاي جاعىنان سىنالماق دەگەن ماسالەگە كەلسەك،
ونىڭ ئچونىن دارىندى سوزدىك شىعاتۇن جولى كورسەتىپ ايتىپ
تۇر. قارا سوزدى ادەبىيەتتە پىكىر سۇلدە تۇرىندە ايتىلدى. دارىندى
سوزدە پىكىر سۇۋرەت تۇرىندە شىعادى، ياعىنى سۇلدە ۋستىنە
ئوڭ، اجار، جان، مەنەز، قىلىق بەرىلىپ، تۇرىپات، تۇلعا، ئۇس
ئىتىپ، ئىرى نارسە بولىپ شىعادى. سوندىقتان دا دارىندى سوز
كوركەم سوز دەپ اتالىپ، قارا سوزدە جالاڭ سوز دەپ
ايتىلدى. قارا سوزدىك سىنىندا پىكىر دۇرىستىمى، ئىستىك راستىق
جاعى تەكسەرىلسە، كوركەم سوزدىك سىنىندا پىكىر دۇرىستىمىدىك
ۋستىنە پىكىرگە بەرىلگەن سۇۋرەت، سۇلمۇلىق جاعىدا تەكسەرىلدى.
كوركەم سوزدى ئارى سۇلدە، ئارى سۇۋرەت—كى جاعىنان دا
تەكسەرىۋگە غەتىمىس بولغاندىقتان ونىڭ سىنىندا مىناداى سۇراۋلار
بولارغا كەرەك.

(1) تۇرمىستىڭ قاي جاعىن الب سوز قىلغان؟ مازمۇنى
دۇرىسبا؟ ياعىنى ومىردە ونىداى قالب ۋشىرايما؟ ياكى ۋشىراۋعا
مۇمكىن بە؟ ومىردە بولاتۇن قالب بولسا نەدەن بولادى؟ نەدەن
بولاتۇن سەبەبىن ئېلىپ ايتقانبا؟ ادام بالاسىنىڭ بارىندە بولارلىق
قالبىبا، بەلگىلىلى ئېر تابىنداغانا بولارلىق قالبىبا؟ مۇرات
قالبىبا؟ كەيىپ قالبىبا؟ بۇل شىعارمانىڭ سۇلدە جاعىنىڭ سىنى.
سۇۋرەت جاعىنىڭ سىنىندا سۇراۋلار مىناۋ تۇردە بولماق.
(2) كوركەم سوز تابىنا شىن قوسىملارلىق سوزبە؟ قىبال

жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірген ұақығалар пікір санасына тұра келіп, дұрыс сүгіреттеб, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме? Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы, ойды өрнектеб, көрнектеб, сүуреттеб көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Екінші сөзбен айтқанда, ақылдың аңдағанын, қыйалдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?

Манағының бәрін қорытып айтсақ, асылында, көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болалы.

Тысқы сындар: 1) Тілінің, лұғатының сыны йағыни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнекілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны.

Сүгіретінің сыны: йағыни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп суреттеуінің сыны.

Ішкі сындар: 1) Алынған мінез, айтылған кылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс бүгіп шығыу, шықбауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсесінің болатұндығының себебін дұрыс көрсеткен, көрсетбегенінің, адам қаууымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиан келтірерлік) құуаты бар-жоғының сыны.

Көркем сөзді сынағанда, әдебійет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады (Сын мыйсалдарын нұсқалықтың 24, 25, 26, 27-інші нөмірлерінен қара).

3) Шешен сөз.

Шешен сөз қара сөз шығармалардың бөлеккей бір

جاساعان تۇرپاتتار. ويدان ۇيلەستىرگەن ۇواقىبالار پىكىر ساناسىنا تۇۇرا كەلىپ، دۇرس سۇۋرەتتەن، وكتەنەن تىزىپ كورسەتە الاما؟ ءتىلى ورنەكتى مە؟ اۋەزدى مە؟ لۇعاتى تازاما؟ انىق با؟ قىسقاسى- وپىدى ورنەكتەپ، كورنەكتەپ، سۇۋرەتتەپ كورسەتكەن دەي ئىلىندە شەبەرلىك بارما؟ ەكىنشى ءسوز بەن ايتقاندا: اقىلداڭ اڭداغانىن قىيالىڭ مەڭزەگەنمەن، كوڭىلىڭ تۇيگەننەن ءتىلى دۇرس جەتكىزە العان با؟

ماناعىنىڭ ءبارىن قورىتىپ ايتساق، اسلىندا كوركەم ءسوزدە ەكى تىسقى، ەكى شىكى سىن بولادى.

تىسقى سىندا: (1) ءتىلىنىڭ، لۇعاتىنىڭ سىنى، ياعنى ءتىلنىڭ دۇرىستىغى، انىقتىغى، تازالىغى، دالىگى كورنەكتىلىگى اۋەزدىلىگى، ورنەكتىلىگى چاغىنىڭ سىنى.

(2) سۇۋرەتنىڭ سىنى: كەستەسىن كەلتىرىپ، ۇز-اسمەنى تۇردە ۇيلەستىرىپ، سۇۋرەتتەۋىنىڭ سىنى.

شىكى سىندا: (1) النىعان مئەز، ايتىلغان قىلىق، كور- سەتىلگەن قالىپ ءجان جۇيەسىنىڭ ءجونى مەن قاراغاندا دۇرس بۇگىپ شىعبو، شىقباۋىنىڭ سىنى. (2) ءومىر جۇرىنىكە ايتىلغان نارسەسىنىڭ بولاتۇندىغىنىڭ سەبەبىن دۇرس كورسەتە كەن كورسەتەگەننىڭ، ادام قاۋىمىنداغى قالىپ تۇزەلمۇ چاغىنا اسەر تەرىلك (پايدىلىرىيان كەلتىرەرلىك) قۇۋاتى بار جوعىنىڭ سىنى. كوركەم ءسوزدى سىناغاندا، ادەبىيەت تۇرىنىڭ وسى تورت تۇگەل جۇمسالادى. (سىن مىسالدارىن نۇسقالىقتىڭ 27،26،25،24 نىشى نومىرلەرىنەن قارا).

(۳) شەشەن ءسوز.

شەشەن ءسوز قارا ءسوز شىعارمالاردىڭ بولەكەي ءبىر

түрі емес; бұ да байымдама болады. Мұның байымдамадан бөлектенетүн жері мынау ғана:

Байымдамада жазушының пікірі – негізгі пікірін байандаб, түрлі дәлелдермен сыйпаттаб, анық түсіндіріб беріу.

Шешен сөзде айтыушының мақсаты байандаб, сыйпаттаб түсіндіріумен қоймай, пікіріне нандырыу, сендіріу, ұйытыу, бұйытыу, ійман келтіріу болады.

Оны істеу үшін шешендер жәй байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қоныу жағын ғана көздемейді, сөз қанға, жанға әсер етіб, арбау сыйақты адамның ойын да, бойын да балқытыб, бійлеб алыб кетіуге ыждағат етеді. Сондықтан шешен сөздің «қыздырма» йаки «қоздырма»*) деген айырықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін бійлеб, жүйесін босатыу, қанын қыздыру, намысын келтіріу, арқасын қоздырыу.

Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеб, сыйпаттаб, мәністеб болғаннан кейін келеді. Ұйткені пікірді байандап, түсіндіріп, дәлелдеб, сыйпаттаб, ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіб, бойын балқытыу жеңіл болады.

Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі ұуытты, лебті, әсерлі, қанды қайнатыб, жүрек тұулатыб, естен айырыб, ерікті алыб кететүн күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: 1) Бастамасы, 2) Ұсынбасы, 3) Мазмұндамасы, 4) Қыздырмасы, 5) Қорытбасы.

*) «Қамал бұзар», «жүйе босатар», «құйқа шымырлатар», деб де айтылады.

ئۇرۇ مەس؛ بۇدا بايىماداما بولادى. مۇندىڭ بايىمادامان بولەكتەنەتۇن جەرى ميناۋ عانا:

بايىماداما جازۇشنىڭ پىكىرى نەگىزگى پىكىرىن بايانداپ، ئۇرۇلى دالەلەرمەن سىپاتتاب، انىق تۇسىنىدىرىپ بەرىۋ. شەشەن سوزدە ايتۇشنىڭ ماقساتى بايانداپ، سىپاتتاب تۇسىنىدىرىۋ مەن قويماي پىكىرىنە ناندىرىۋ، سەندىرىۋ، ۋىيتىۋ، بۇيىتىۋ سىمان كەلتىرتىۋ بولادى.

ونى سستەۋۇشنى شەشەندەر جايى بايىمداۋ شىلارشا ايتقان سوزى ادامنىڭ اقبلىنا قونىۋ جاعىن عانا كوزدە مەيدى سوز قانعا، جانعا اسەر ەتەپ، ارباۋ سىياقتى ادامنىڭ ويىندا، بويىندا بالقىتىپ بىيلەپ الەب كەتۋگە بجاعات ەتەدى.

سوندىقتان شەشەن سوزدىڭ «قىزدىرما» ياكى «قوزدىرما»* دەگەن ايرىقىشا بولمى بولادى. ونىڭ قىزمەتى ادامنىڭ جۇرەگىن بىيلەپ، جۇيە سەن بوساتىۋ، قاننى قىزدىرىۋ، نامىسنى كەلتىرىۋ، ارقاسىن قوزدىرىۋ.

شەشەن سوزدىڭ بۇل بولمى پىكىردى دالەلەپ، سىپاتتاب، مانىستەپ بولغاننان كەيىن كەلەدى. ۋىتكەنى پىكىردى بايانداپ تۇسىنىدىرىپ، دالەپ، سىپاتتاب اقبلى جاعى قاناعاتنان كەيىن جۇرەك جاعىنا اسەر ەتەپ، بويىن بالقىتىۋ جەگىل بولادى.

وسى ايتىلعان ماقساتتارعا قاراي شەشەن سوزدىڭ غىلى ۋونىتى، لەيتى، اسەرلى، قاندى، قايناتىپ، جۇرەك تۇۋلاتىپ، مەس تەن ايرىپ، ەرىكتى الەب كەتەتۇن كۇشتى، كورنەكتى، ساندى، ماندى، غىلى بولادى.

شەشەن سوزدىڭ زور مۇشەلەرى بەسەۋ (1) باستاماسى. (2) ۋسىنباسى، (3) مازەمۇنداماسى، (4) قىزدىرماسى، (5) قورنىتباسى.

دقال بۇزارە جۇيە بوساتار، دقۇقا شىمىرلنار، دەپ دە ايتىلادى.

Шешен сөздің түрлері

Шешен сөздер бес түрлі болады:

а) Шешендер жыйынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде сайасат шешен сөзі деп аталады.

б) Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, иә қаралау мақсатпен сөйлегенде сот бйілігіне әсер етіу үшін айтқан сөздерді бйілік шешен сөзі деп аталады.

п) Біреудің қалық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеб сөйлеген шешеннің сөзі қошемет шешен сөз деп аталады.

т) Білімділердің, ғалымдардың мәнді, мазмұнды сөйлегені білімір шешен сөз деп аталады.

ж) Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі ұуағыз деп аталады.

(Шешен сөз мыйсалдарын нұсқалықтың 28, 29-ыншы нөмірінен қара).

Көсем сөз.

Көсем сөз шешен сөз сыйақты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айырылатұн жері – шешен сөз ауызбен айтылады. Көсем сөз жазумен айтылады. Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізегін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істетіу ыждағатымен айтылады.

شەشەن سۆزدىڭ تۇرلەرى.

شەشەن سۆزدەر بىس تۇرلى بولادى: (ا) شەشەنلەر جىيىنىدى
اۋزىنا قاراتىپ، ناندىرىپ، سەندىرىپ، مامىلەكتە سىنە قارار
شەعارتۇ ماقسات بىەن سويلەگەندە ساياسات شەن سۆزى
دەپ اتالادى.

(ب) شەشەنلەر سوتتا ايبىكەر ادامداردى اقتاۋ، ياقارلاۋ ماقسات
بىەن سويلەپ، سوت بىيلگىنە اسەرەتتۇ ۋەشەن ايتقان سۆزدەردى
بىيلەك شەشەن سۆزى دەپ اتالادى.

(پ) بىرەۋدىڭ قالمق الدىندا ەتكەن ەكبەگىن وتكىزگەن
قىزىمەتىن ايتىپ، قوشمەتتەپ سويلەگەن شەشەننىڭ سۆزى-قوشە-
مەت شەشەن سۆزى دەپ اتالادى.

(ت) بىلىملىرىدىڭ، عالمىدىرىڭ ۋپان ماز مۇندى سويلەگەنى
ۋبىلىمىر شەشەن سۆزى دەپ اتالادى.

(ج) ۋدىن جاينان سويلەگەن عۇلامالار سۆزى، مۇندالار
سۆزى-ۋاعىز دەپ اتالادى.

(شەشەن سۆزى مىيسالدارىن نۇسقالقتىڭ 28، 29 سىنىشى
نومىرىنەن قارا)

كوسەم سۆز.

كوسەم سۆز شەشەن سۆز سىياقتى الەۋمەتكە ايتقاندىن سىتەتتۇ
ماقسات بىەن شەعارىلاتون سۆز. شەشەن سۆزدەن مۇنىڭ اىپىرلاتون
جەرى-شەشەن سۆز اۋىز ايتىلادى، كوسەم سۆز جازىۋ مەن
ايتىلادى. كوسەم سۆز الەۋمەت سىنە باسشىلىق پىكىر جۇرگىزە-
سۆز بولغاندىقتاندا كوسەم سۆز. دەپ اتالادى. كوسەم سۆز
كەزىندەگى الەۋمەتكە كەرەك سىكە مۇرىندىق بولىپ، سىتەتتۇ
بىجداعاتى مەن ايتىلادى.

Әлеумет, шарыуашылық, қазыналық, мектебтік, соттық, сайасаттық, тағысын тағы сондай қоғамшылық істерін түзеу, жаңалау, өзгертіу керек болған кезінде, қалықты соған көсем сөз арқылы ұйытыб, көбтің мыйына қондырыб, көңіліне сіңіреді. Көсем сөз күндегі мәселе жайын сөйлейтүн сөз болған соң, кезіндегі шығыб тұрған газет, жұрнал жүзінде шығады. Көсем сөз әлеуметке басшылық есебінде айтылатүн сөз болғандықтан, жұрт ісіне мәні зор болады. Басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді. Теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады. Солай болған соң көсем сөз жазыб, әлеуметке басшылық қылатүн адам көбті көрген көсем, білімді адам боларға керек. Әйтбесе, дүмше молда сыйақты, көбі көсемдік қыламын деб, әлеуметті адастырыб, пайда орнына зиян келтірмек.

(Көсем сөз мыйсалдарын нұсқалықтың
30, 31-інші нөмірлерінен қара).

II. ДАРЫНДЫ СӨЗ

Дарынды сөз деб ақын тілді шығармаларды айта-тынымыз алдыңғы баптарда айтылған сөздерден мәлім болғандықтан, мұнда қайта байандаудың қажеті жоқ.

Қара сөз көбінесе ғалымдардың, шешендердің сөзі болатұндығы қара сөз түрлерінен анық көрінді. Дарынды сөз олай емес, ақындардың, арқалылардың сөзі болады. Ақындар ғалымдар сыйақты болған ұуақыйғаны йаки нәрсені болған күйінде, тұрған

الھۈمەت، شارېۋالىق، قازىنالىق، مەكتەپنىڭ، سوتتىق، ساياساتتىق، تاعىسن تىغى سونداي قوعامشلىق بىستەرىن تۈزۈۋ، جاڭالاۋ، وزگەرتىۋ كەرەك بولغان كەزىندە قالغىتى سوعان كوسەم ۋسوز ارقىلى ۋىتىب، كوپتىڭ مەينىنا قوندىرىب، كوڭىلىنە سىڭىرە. دى. كوسەم ۋسوز كۈندەگى ماسەلە جايىن سويلەيتۈن ۋسوز بولغان سوڭ، كەزىندەگى شىعب تۇرغان گازەت-جورنال جۇزىندە شىعادى. كوسەم ۋسوز الھۈمەتكە باششلىق مەبىندە ايتىلاتۈن ۋسوز بولغاندىقتان جۇرت سىنە ۋمانى زور بولادى. باششلىغى دۇرس بولسا، الھۈمەتتى تۈزەيدى، تەرس باششلىق قىلسا، الھۈمەتتى اداستىرادى. سولاي بولغان سوڭ، كوسەم ۋسوز جازىب، الھۈمەتكە باششلىق قىلاتۈن ادام كوپتى كورگەن كوسەم ۋبىلمەدى ادام بولارغا كەرەك. ايتىمەسە دۈم شە مولدا سىياقتى كوپى كوسەمدىڭ قىلامىن دەپ الھۈمەتتى اداستىرىب، پايدا ورنىنا زىيان كەلتىرمەك.

(كوسەم ۋسوز مەيسالدىرىن نۇسقالىقتىڭ 30، 31 بىشى نومۇرلەرىنەن قارا)

II

دارىندى ۋسوز

دارىندى ۋسوز دەپ اقسىن ۋتىلى شىعارمالاردى ايتاتۈنىمىز الدىڭغى بابتاردا ايتىلغان سوزدەر دەن ۋمالىم بولغاندىقتان مۇندا قايتا بايانداۋدىڭ قاجەتى جوق.

قارا ۋسوز كوپىنەسە عامالدىرىڭ شەشەندەردىڭ ۋسوزى بولا. تۇندىغى قارا ۋسوز تۇرلەرىنەن انىق كورىندى. دارىندى ۋسوز ولاي مەس، اقىندىڭ، ارقالىلاردىڭ ۋسوزى بولادى. اقىندار عالمەن سىياقتى، بولغان ۋۋاقىيعانى ياكى نارسەنى بولغان كۈيىندە، تۇرغان

қалпында бұлжытбастан айтыб, дұрыс мағлұмат беріб, қақиқаттауға тырысбайды, тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған ұуақыйға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жәй қалыбты, жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіб, өз ойынша жорыб, өз ұйғарыуынша сүгіреттеб көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетіуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды, сүйтіб шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығарыуға жұмсайтүн өнердің аты ақындық болады.

Ақындықтан шыққан сөзді йағыни көркем лебізді шығармаларды үлгілі жұрттар айтылуына қарай үшке бөледі: 1) Әуезеленіб айтылуына қарай, 2) Толғаныб айтылуына қарай, 3) Ғамалдаб айтылуына қарай. Бұлайша бөліу қазақтың жазба әдебіетінің түрлеріне келсе де, ауыз әдебіетінің түрлеріне келмейді. Сондықтан қазақ ауыз әдебіетінің шығармалары айтылуы түріне қарай бөлінбей, тұтыныу орнына қарай бөлінеді. Осылай бөлінбесе, ауыз әдебіетінің сөздерінің көбі жоғарғы айтылған үш салаға үйлесбей, далада қалыб қойады. Ауыз шығармаларды сөз қылғанда, көркем сөзді шығармаларды ғана сөз қыламыз. Қазақ ауыз әдебіетінде көсем сөзді шығармалар жоқ. Неге болмайтұндығын азырақ айтыб, түсіндіріб өтіу қажет болады.

Жазыу-сызыу жоқ жұртта көсем сөзді шығармалар болмайды, себебі жазыу-сызыу жоқ жұртта өнерғылым болмайды. Ғылым дегеніміз – дүніені йағыни табиғатты дұрыс таныу, ғылым жоқ болса, дүніені таныу дұрыс болмайды. Дүніені дұрыс танымаған соң, дүніе тұурасындағы мағлұмат жыйысатүн сана-саңылауы дұрыс болмаған соң, табиғаттың күшін, ісін,

قالپىندا بولچىتباستان ايتىپ، دۇرس ماعىلىمۇمات بەرىپ. قاقىقاتتاۋعا تىرىسبايدى. تۇرغان نارسە تۇرغان كۇيىندە، بولغان ۇۋاقىيعا بولغان كۇيىندە اقمىعا وتە ۇيىرەنشىكتى. جاي قالبتى جابايى كورىنىدى. ونىڭ يارىن اقمىدار ءوز كوگىلىنشە ءتۇيىپ ءوز ويىنشا جورىپ، وز ۇيعارىۋىنشا سۇۋرەتتەپ كورسەنەدى. سول ءوزى ۇيعارغان تۇرىندەگى عالامى سوز بەن كورسەتموگە بار ونەرىن، شەبەرلىگىن جومسايىدى. سۇيتىپ شىعارغان سوزى كوركەم سوزدى شىعارما بولادى. ونى شىعارىۋعا جۇمسايتۇن ونەردىڭ اتى اقمىدىق بولادى. اقمىدىقتان شىققان سوزدى، ياعىنى كوركەم لەبىزدى شىعارمالاردى، ۇلگىلى جۇرتتار ايتىلىۋىنا قاراي، ۇشكە بولەدى (1) اۋەزمە لەنىپ ايتىلىۋىنا قاراي، (2) نولعانىپ ايتىلىۋىنا قاراي، (3) عامالداپ ايتىلىۋىنا قاراي، بولايشا بولمۇ قازاقتىڭ جازبا ادەبىيەتىنىڭ تۇرلەرىندە كەلسەدە، اۋىز ادەبىيەتىنىڭ تۇرلەرىندە كەلمەيدى. سوندىقتان قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ شىعارمالارى ايتىلمۇ تۇرىندە قاراي بولىنبەي، تۇتىنىۋ ورىنشا قاراي بولىنەدى. وسىلاي بولىنبەسە، اۋىز ادەبىيەتىنىڭ سوزدەرىنىڭ كوبى جوعارعى ايتىلغان ۇش سالاعا ۇيلەسىپ، دالادا قالىپ قويادى اۋىز شىعارمالاردى سوز قىلغاندا، كوركەم سوزدى شىعارمالاردى عانا سوز قىلامىز. قازاق اۋىز ادەبىيەتىندە كوسە سوزدى شىعارمالار جوق، نەگە بولمايتۇندىعىن ازىراق ايتىپ، تۇسىندىرىپ ءوتىۋ قاجەت بولادى.

جازىۋ-سىزىۋ جوق جۇرتتا كوسە سوزدى شىعارمالار بولمايدى. سەبەبى جازىۋ-سىزىۋ جوق جۇرتتا ونەر-علم بولمايدى. علم دەگەننىمىز دۇنيەنى، ياعىنى تابىعاتتى دۇرس تانىۋ علم جوق بولسا، دۇنيەنى تانىۋ دۇرس بولمايدى. دۇنيەنى دۇرس تانماغان سولڭ، دۇنيە تۇۋراسىنداى ماعىلىمۇمات جىمىساتۇن سانا-ساڭلاۋى دۇرس بولماغان سولڭ، تابىعاتتىڭ كۇشىن، ءىسىن،

қасиетін бұрынғылар теріс танып, теріс әуезе қылған. Сондықтан бұрынғылардың ертегі сыйақты, ертегі жырлар сыйақты шығарған сөздері біздерге шыбылғый өтірік көрініп, біздің ақыл арнамызға жұуысбайды.

Қай қалықтың да болса, жазыу-сызыу білмеген заманы болған, сондықтан ерттегі сыйақты өтірік қай қалықта да болса бар.

Әдебиет сөзін тәртіптеп, таба бөліу керек. Жұртынан шыққан олар ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негіздік үш таба бөлген: 1) Әуезе, 2) Толғау, 3) Айтыс. Не үшін олай бөлген мәнісі әр табы басбасына байандалғаннан көрінбекші.

1) Әуезе.

Әуезелеуші айтатұн сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқарғы ғаламда болған істі әнгіме қылады.

Ескертіу. Тысқарғы ғалам деудің мәнісі – адамда екі ғалам болады: ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қыйал сыйақты адамның рұуқына қараған жағы ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақұлықтар, нәрселер, бүтін дүніе тысқы ғалам болады. Әуезе – тысқы ғалам тұурасындағы сөздер.

Ақын әуезе түрінде сөйлегенде, ұуақыйғаның ішінде өзі болып, басынан кешірген адамша сөйлемей, тек сыртта тұрып бақылап, ұуақыйғаға көз салған адамша, қатта біреуден естіген адамша айтады. Уақыйғаны бұлайша түрде айтып көрсетіу тысқарғы түрде айтыу болады, сондықтан әуезе көркем сөздің тысқарғы

قاسىيەتمىن بۇرىنقىلار تەرىس تانىپ، تەرىس اۋەزە قىلغان. سوندىقتان بۇرىنقىلاردىڭ ەرتەڭى سىياقتى، ەرتەڭى جىملار سىياقتى شىعارغان سوزدەرى بىزدەرگە شىب-شىلمى وتىرىك كورىنىپ، ەبىزدىڭ اقل ارنامىزغا جۇۋىسبايدى.

قاي قالقىقتىڭدا بولسا، جازىۋ-سىزىۋ بىلمەگەن زامانى بولغان. سوندىقتان ەرتەڭى سىياقتى وتىرىك سوزدەر قاي قالقىقتادا بولسا-بار. ادەبىيەت سوزىن تارتىپتەپ تاپقا بولمۇ كەرەك. جۇرتىنان شىققان. ولار اۋىز سوزدىدە ايتىلمۇ تۇرىنە قاراي نەگىزدىك ۇش تاپقا بولگەن: (1) اۋەزە، (2) تولعاۋ، (3) ايتىس. نە ۇشىن ولاي بولگەن مانىسى ار تاپى باس باسنا باياندىن انعانان كورىنبەكشى.

(1) اۋەزە.

اۋەزەۋلەۋشى ايتاتۇن سوزىنە ۇزىن قاتىستىرماي، وزىنەن تىسقارعى عالامدا بولغان ۇستى انگىمە قىلادى. ەشكەرتىۋ. تىسقارعى عالام دەۋدىڭ مانىسى: ادامدا ەكى عالام بولادى - شىكى عالام، تىسقى عالام. اقل، كوڭىل، قىيال سىياقتى ادامنىڭ رۇۋقىنا قاراعان جاعى شىكى عالام بولادى، ونان باسقالارى - باسقا ادامدار، ماقۇلۇقتار، نارسەلەر، ۇتتىن دۇنيە تىسقى عالام بولادى. اۋەزە تىسقى عالام تۇۋراسىنداى سوز. اقىن اۋەزە تۇرىندە سويلەگەندە ۇۋاقىيعانىڭ شىبە ۇزى بولپ، باسنان كىشىرگەن ادامشا سويلەمەي، تەك سىرتتا تۇرىپ، باقىلاب ۇۋاقىيعاما كوز سالعان ادامشا، قاتتا بىرەۋدەن ەستىگەن ادامشا ايتادى. ۇۋاقىيعانى بۇلايشا تۇردە ايتىپ كورسەتمۇ- تىسقارعى ۇردە ايتىۋ بولادى. سوندىقتان اۋەزە كوركەم سوزدىڭ تىسقارعى

түрлісі болады. Бірақ әуезеге алынған ұақыйға болғандықтан жана де ол ұақыйғаға айтыушы өзінше көрік беріб шығарғандағы сөзі әуезе болады.

2) ТОЛҒАУ.

Толғағанда айтатұн нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін, мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтыб, шер тарқатыу үшін толғайды. Екінші, ішкергі ғаламында болған қалдарды, нәрселерді тысқа шығарыб, басқаларға білдіріб, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріб, қалін түсіндіру мақсат бен толғайды. Толғау қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған ұақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы,, жанның тартатұн күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай біліуде емес, басқалардың да қалін таныб, күйіне салыб толғай алыуда.

Әуезе – тысқарғы ғаламның жыры, толғау – ішкергі ғаламның күйі деб екі айырғанымызбен, екі ғаламның ісінің арасында зор іліктік бар. Нәрсені танығанда, сол таныуымыздың өзі екі жақты болатұндығы жоғарыда «Қара сөз», «Дарынды сөз» деген бабта айтылды. Әр нәрсені саңылаб санамызға алған ұақытта, ол нәрселер тұурасындағы ұғымдарымызға көңіл кірісбей тұрмайды. Адам дүніедегі көрген,

تۇرلىسى بولادى. ئىپراق ئۈزەگە ئىنئان ۋۇقىيغا بولغاندىقتان جانادا ول ۋۇقىيغا ايتمۇشى وزيئشە كوربك بەرب، شمعار-ئانداغى سوزى ئۈزە بولادى

(2) تولعاۋ.

تولعاغاندا ايتاتۇن نارسەسىن تولعاۋشى تىسقارغى عالامنىڭ الماي، مشكەرگى عالامنان الادى. تولعاۋشى اقىن ئۈلى كوگلىنىڭ كۇيىن - مۇگىن، مۇداسىن زارىن، كۇيىنىشىن، سۇيىنىشىن ايتىپ، شەر تارقانتۇ ئۇشىن تولعايدى؛ ەكىنشى شكەرگى عالامنىدا بولغان قالدردى، نارسەلەردى تىسقا شمعارب، باسقارغا بىلكىرىپ باسقارلاردى سول كوگلىنىڭ كۇيىنە تۇسىرىپ، قالىن تۇسىندىرىۋ ماقساتبەن تولعايدى. تولعاۋ قىسقاشىنان ايتقاندا، ئىش قازانداي فايناعان ۋۇقىقتا شىعانتۇن جۇرەكتىڭ لەيى، كوگىل قوسىنىڭ سايراۋى؛ جاننىڭ تارتاتۇن كۇيى اقىندىق جالعىز ئوز كوگلىنىڭ كۇيىن تولعاي بىلمۇدە مەس، باسقارلارنىڭدا قالىن تانىپ، كۇيىنە سالىپ، تولعاي المۇدا

ئۈزى تىسقارغى عالامنىڭ جىرى، تولعاۋ شكەرگى عالامنىڭ كۇيى دەپ ەكى ايرىغانىمىزبەن، ەكى عالامنىڭ ئىسىنىڭ اراسىندا زور ئىلكىتىك بار نارسەنى تانىغاندا، سول تانىۋىمىزدىڭ ئوزى ەكى جاقنى بولاتۇندىن جوعارىدا، "قارا سوز، دارىندى سوز" دەگەن بابتا ايتىلىپ، ار نارسەنى ساڭلاب سانامىزعا العان ۋۇقىقتا، ول نارسەلەر تۇۋراسىنداغى ۇعىمدارىمىزعا العان ۋۇقىقتا ول نارسەلەر تۇۋراسىنداغى ۇعىمدارىمىزعا كوگىل كىرىسبەي تۇرمايدى. ادام دۇنيىدەگى كورگەن، بىلگەن نارسەلەرىن تەك بايقاپ، تەك پىكىرلەپ، تەك ساڭلاۋلاب قانا قويمايدى. ول نارسە-لەرمەن قاتار ادامنىڭ كوگلىنە كۇيە دە جاسالدى. ادام كورگەن-

білген нәрселерін тек байқаб, тек пікірлеб, тек саңылаулаб қана қоймайды, ол нәрселермен қатар адамның көңіліне күй де жасалады. Адам көрген-білген нәрсенің иә істің біріне күйінеді, біріне сүйінеді, бірінен сескенеді, бірінен шошынады. Сезіліб тұрған тысқарғы ғалам мен сезіб тұрған ішкергі ғаламның екі арасы санаға келіп түйіскен жерде жыртылыб айырылғысыз болыб бірігеді. Тысқарғы ғаламнан санаға түскен саңылау мен сана жанында тұрған көңілдің күйін бір-біріне қатыстырмай, бөлектеп қойуға мүмкін емес. Адамның санасы потограпыйа (сүгірет машинасы) емес, нәрсенің тұрпатын ғана түсіріб қойатүн. Нәрсенің саңылауы келіб адамның санасына түскенде, адамның ойын да, көңілін де бірдей оиатады. Адамның көңілін оятбаған нәрсе тібті сезілмей, дерексіз өтеді, бірақ адамның ілтипаты тысқарғы ғаламға, бірде ішкергі ғаламға көбірек ауатүн орындары болады. Кейде тысқарғы нәрсе өте қорқытса йаки өте құуантса, иә болмаса өте тамаша күйде болыб таңдандырса, адамның есін алыб, ілтипатын өзіне аударыб кетеді. Кейде қайта адам оз ойы, өз қыйалы, өз көңілінің күйімен болыб, айналасындағы болыб жатқан ұуақыйғаларды, істеліб жатқан істерді, тамашалы, тысқарғы ғаламды байқамай қалады. Бұл адамның ілтипатын тысқарғы ғаламнан ішкергі ғалам аударыб алыб кеткен ұуақытта болады. Ондай адамдардың көбі ілтипатын көбінесе ішкі ғалам жағына салатүн адамдар болады. Кейде тысқарғы, ішкергі екі ғаламның да күші бірдей болыб, ілтипатымызды бірдей түсіреді. Мәселен, бір нәрсе йаки іс қандай көркем, әдемі болса, сондай оған сүйінеміз. Қанша сүйкімсіз, жаман болса, сонша жек көреміз.

بىلگەن نارسەنىڭ يا سىنىڭ بىرىنە كۆيىنەدى، بىرىنە سۇيىنەدى؛
بىرىنەن سەسكەنەدى، بىرىنەن شوشتىدى. سەزىلىپ تۇرغان تىسقارغى
ئالامەن، سەزىپ تۇرغان شىكەرگى ئالامنىڭ ەكى اراسى سانغا
كەلىپ تۇيىسكەن جەردە چىرتىلىپ ايمىرىلغىسىز بولىپ بىرىگەدى.
تىسقارغى ئالامنان سانغا تۇسكەن ساڭلاۋمەن سانغا جاننىدا
تۇرغان كوڭلىنىڭ كۆيىن ۋېر. بىرىنە قاتىستىرماي بولەكتەپ
قويۇغا مۇمكىن ەمەس. ئادامنىڭ ساناسى پوناگىراپىياسى (سۇگىرەت
ماشىنىسى) ەمەس ئارسەنىڭ تۇرپاتىنغانا تۇسىرىپ قوياۋۇن.
ئارسەنىڭ ساڭلاۋى كەلىپ ئادامنىڭ ساناسىغا تۇسكەندە، ئادامنىڭ
ويىندا كوڭلىنىدە بىردەي وياتادى، ئادامنىڭ كوڭلىنى وياتىغان
ئارسە تىپتى سەزىلمەي دەركەسىز وتەدى. ۋېزاق ئادامنىڭ ئىلتىپاتى
تىسقارغى ئالامغا، بىردە شىكەرگى ئالامغا كۆيىرەك اۋاتۇن ورنىد.
ئارى بولادى. كەيدە تىسقارغى ئارسە وتە قورقىتسا، ياكى وتە
قۇۋانسا، يا بولمىسا وتە تاماشا كۆيدە بولىپ تاڭداندىرسا، ئادام
نىڭ ەسنى ئىلىپ، ئىلتىپاتىن وزىنە اۋدارىپ كەتەدى. كەيدە قايتا
ئادام ۋوز ويى، ۋوز قىيالى، ۋوز كوڭلىنىڭ كۆيىمەن بولىپ،
اينالسىنىداعى بولىپ جاتقان ۋۇاقىيىلاردى، ئىستەلىپ جاتقان ئىستەردى،
تاماشالى، تىسقارغى ئالامدى بايقاماي قالادى. بۇل ئادامنىڭ ئىلتىپاتىن
تىسقارغى ئالامنان شىكەرگى ئالام اۋدارىپ ئىسكەتكەن ۋۇاقىتتا
بولادى. ەندەۋ ئاداملاردىڭ كۆيى ئىلتىپاتىن كۆيىنەسە شىكى ئالام
جانغا سالاتۇن ئاداملار بولادى. كەيدە تىسقارغى، شىكەرگى ەكى
ئالامنىڭدا كۇشى بىردەي بولىپ، ئىلتىپاتىمىزدى بىردەي تۇسىرەدى،
ماسەلەن: ۋېر ئارسە، ياكى ۋس قانداي كۆرگەم، ادەمى بولسا.
سونداي وعان سۇيىنەمىز. قاندا سۇيىكىمىز چامان بولسا، سوندا
جەك كۆرەمىز.

Сүйтіб, манағыдан бергі айтылған сөздің қорытыуы мынау болады: ертек – тысқарғы ғаламның жыры деб, толғау – ішкергі ғаламның күйі деб бөлгенімізде, тібті сорпасы қосылмайтүн бөлектік бар деб ұқбасқа керек.

3) Айтыс.

Айтысқанда, екі күрескен палуандар сыйақты, бірін-бірі аңдыйды, бірін-бірі бағады. Күрескендегі бірін-бірі жығыу үшін істейтүн әдіс-амалдарды, тәсілдерді мұнда да істейді. Айтысқанда, жәй сөзбен айтысбай, өлеңмен айтысады, сондықтан өлеңмен ғана айтысыу айтыс деб аталады. Өлеңсіз айтыстың аты әзіл-ерегіс болады. Бәлки, өлең айтыс та о басында әзілден, ерегістен шыққан болар, бірақ бұл күнде айтыс деб өлең түріндегісі ғана айтылады. Айтыс өлеңді сөз болған соң, оған ақындық керек. Ақындықтың үстіне әдіс керек. Күрескенде күшке әдіс серік болыу сыйақты, айтысқанда ақындыққа да әдіс серік болады. Әдісі жоқ әйдік ақынды әдісті анау-мынау ақын жеңіб кетіуі мүмкін.

Айтысқанда түрлі нәрселер жайынан сөйлеб, бірін-бірі тосыуға тырысады. Көбінесе бірінің-бірі басындағы, еліндегі, жұртындағы міндерін айтыб, тосбақшы болады. Айтысының бұл жағының әлеумет алдында пайдасы зор. Адамның, елдің, жұрттың басындағы келіссіз ғамалдарын, мінездерін айтыб көрсетіу қалықтың құлқын түзеуге зор пайдасы тійетүн нәрсе. Мұнысын байқағаннан кейін, айтыс екінші түрге түсе бастаған.

سۈيتىپ ماناعىدان بەرگى ايتىلغان سوزدىڭ قورىتىۋى
 مىناۋ بولادى. ەرتەك تىسقارغى عالامنىڭ جىرى دەپ، تولغاۋ
 شىكەرگى عالامنىڭ كۈيى دەپ ەكى بولگەنمىزدە تىبىتى سورياسى
 قوسىلمايتۇن بولەكتىك بار دەپ ۇقباسقا كەرەك.

(3) ايتىس.

ايتىسقاندا ەكى كۈرەسكەن پالمۇندار سىياقتى، بىرىن -
 بىرى اڭىدىدى، بىرىن - بىرى باعادى. كۈرەسكەندەگى
 بىرىن - بىرى جىمىۋۇشۇمىن سىتەيتۇن ادسى - امالداردى
 تاسلىكەردى مۇندادا سىتەيدى، ايتىسقاندا جاي سوزبىن ايتىسباي.
 ولەڭمەن ايتىسادى: سوندىقتان ولەڭمەنغانا ايتىسۇ - لىتىس دەپ
 اتالدى ولەڭسىز ايتىستىڭ اتى ازىل - ەرەگىس بولادى. بالكى
 ولەڭ ايتىستا و باسنىدا ازەلەن، ەرەگىستەن شىققان بولار. بىراق
 بۇل كۈندە ايتىس دەپ ولەڭ تۇرىندەگىسىغانا ايتىلادى. ايتىس
 ولەڭكى سوز بولغان سوڭ، وعان اقىندىق كەرەك. اقىندىقتىڭ
 ۇستىنە ادسى كەرەك، كۈرەسكەندە كۈشكە ادسى سەرىك
 بولۇ سىياقتى، ايتىسقاندا اقىندىققادا ادسى سەرىك بولادى.
 ادسى جوق ايدىك اقىندى ادستى اناۋ - مىناۋ اقىن جەڭبى
 كەتۋى مۇمكىن.

ايتىسقاندا تۇرلى نارسەلەر جاينان سويلەپ، بىرىن بىرى
 توسۇعا تىرسادى، كويىنەسە بىرىنىڭ بىرى باسنىداغى، ەلىندە.
 گى، جۇرتىنداغى مىندەرىن ايتىپ توسىباقشى بولادى. ايتىسنىڭ
 بۇل جاعىنىڭ الاۋمەت الدىندا پايداسى زور. ادامنىڭ، ەلىنىڭ،
 جۇرتنىڭ باسنىداغى كەلىسىز عامالدارىن، مىنەزدەرىن ايتىپ كور -
 سەتۋ، قاللىقتىڭ قۇلقىن تۇزەۋگە زور پايداسى تىبەتۇن نارسە.
 مۇنىسىن بايقاعاننان كەيىن ايتىس ەكىنشى تۇرگە تۇسە باستاغان.

Айтыс бастабқы кезде шын екі ақынның айтысқаны болса да, соңғы кезде айтысты ақындар өз ойынан шығаратын болған. Яғғи бір ақын екі ақынның айтысқаны қылыб, екі жағының да сөзін өзі шығаратын болған. Сүйтіб, айтыс шын айтыс емес, тек шығарманың түрі болуға айналған. Адамның, елдің йаки бүкіл жұрттың келіссіз істерін, мінездерін, пыйғылдарын айтқысы келсе, ақындар өз атынан айтбай, айтысқан ақындардың сөзі қылыб шығаратүн болған. Ондай айтыстырыб шығарған сөздерді соңғы кездерде екі ақынның өзіне екі адам айтысқан сыйақты болыб, бара-бара айтыс өлеңде айтылатүн келіссіз істерді, мінездерді алаң ауданда істетіб көрсететүндер болды. Онан әрі бара-бара осы күнгі ойналатүн түрлі алаң алданышы болыб шығар еді. Алдындағы көрсетілетүн істерге алаң алданышы деб ат қойуда мәніс бар: ондағы көретүніміз өмірдің өзі емес, тек түрі: сәулесі айнаға түскен сыйақты, алаңға өмірдің өзі түсбей, сәулесі ғана түседі. Алаң айнасына түсіріб көрсететүн көбінесе өмір жүзінде, адам арасында болатүн ұрыскеріс, талас-тартыс, алыс-жұлыс, құуаныш-қайғы сыйақты түрлі қалдер болған себепті, сөз өнерінің бір түрі Иаурыупа тілінде тек «айтыс» мағынада емес, «айтыс-тартыс, арпалыс» мағынада ұғылады. Біздің қазақ Иаурыупа әдебійетінен үлгі алмай, әдебійетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барыб, алаң алданышына айналыб, айтыс-тартыс түрге түсетүні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебійеті бізде төтеннен шығыб қалды.

ايتىس باستايقى كەزدە شىن ەكى اقىننىڭ ايتىسقانى بولسادا سوڭ
ەى كەزدە، ايتىستى اقىندار ۇز ويىنان شىعاراتۇن بولغان. باغىنى
بىر اقىن ەكى اقىننىڭ ايتىسقانى قىلىپ، ەكى باغىننىڭ دا ۇزىن
ۇزى شىعاراتۇن بولغان. ۇسۇيتىپ ايتىس شىن ايتىس ەمەس،
تەك شىعارماننىڭ ۇرى بولمۇعا اينالغان. ادامنىڭ، ەلدىڭ ياكى
بۇكىل جۇرتنىڭ كەلىسىزىستەرىن، مەنەزدەرىن، پەيىلەلەرىن
ايتىسقىسى كەلسە، اقىندار ۇز اتىنان ايتىپ، ايتىسقان اقىندار.
دىڭ ۇزى قىلىپ شىعاراتۇن بولغان. ونداي ايتىستىرىپ شىعار.
عان. سوزدەردى سوڭى كەزدەردە ەكى اقىننىڭ وزىنە ەكى ادام
ايتىسقان سىياقتى بولمى، بارا-بارا ايتىس ولەڭدە ايتىلاتۇن كە
لىسىزىستەردى، مەنەزدەردى الاڭ اۋداندا سىتەتىپ كورسەتە
تۇندەر بولدى. ونان ۇرى بارا-بارا وسى كۇنگى ويىنالاتۇن
ۇرلى الاڭ الدانىشى بولمى شىعار ەدى. الدىڭداغى كورسە
تىلەتۇن سىتەرگە الاڭ الدانىشى دەپ ات قويىۋدا مانىس بار؛
ونداعى كورەتۇنمىز ۇمىردىڭ ۇزى ەمەس، تەك ۇرى؛ ساۋ-
لەسى ايناعا تۇسكەن سىياقتى الاڭعا ۇمىردىڭ ۇزى تۇسبەي،
ساۋلەسى مانا تۇسەدى. الاڭ ايناسىنا تۇسۇرىپ كورسەتەتۇن كو-
پىنەسە ۇمىر جۇزىنە، ادام اراسىندا بولاتۇن ۇرىس-كەرىس،
تالاس-تارتىس، العىس-جۇلمىس، قۇۋانىش-قايغى، سىياقتى ۇرلى
قالدەر بولغان سەبەبى ۇسوز ونەرنىڭ بىر ۇرى ياۋرۇپا
تىلىندە تەك «ايتىس» مانا مانا ەمەس، «ايتىس-تارتىس، ارپالىس»
مانا مانا ۇمىلدى. بىزدىڭ قازاق ياۋرۇپا ادەبىيەتىنەن ۇلگى
الماي، ادەبىيەتىن ۇز بەتى مەن جەتىلەرگەندە، قازاقتىڭ ايتىس
ولەڭدەرى الاڭعا تۇسە-تۇسە بارىپ، الاڭ الدانىشىنا اينالىپ،
ايتىس-تارتىس تۇرگە تۇسەتۇنى داۋىسز ەدى. ۇلگىنى وزگە
جۇرتتان العانىقتان الاڭ ادەبىيەتى بۇدە توتەنەن شىعب قالىدى.

Әуезе, толғау, айтыс-тартыс үшеуінің кәрісі – әуезе, ортаншысы – толғау, кішісі – айтыс-тартыс. Айтыс қазақта ауыз әдебиет түрінде болғанмен, айтыс-тартыс түріндегі сөздер басқа жұрттарда жазыу-сызыу, өнерғылым шыққан ұуақытта пайда болған. Шын айтыстар емес, шығарма айтыстар қазақта да соңғы кезде шыққан. Асылында, айтыс-тартыс түрлі шығарма ауыз әдебиетінде жоқ.

Әуезе жайынан ескертіу.

Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатұн себебі, олар шыққан заманда қалықтың бәрінің, бір ананың қолында өскен балалар сыйақты, көргені, өнегесі, үлгісі бір болған. Ол ұуақытта қай қалықтың та болса табиғат бауырында болыб, табиғат тауқыметінде тұрыб, табиғат қабағына қараб өмір шеккен. Ол заманда адам табиғат ісіне өзгеше қараб, табиғат күшін өзгеше ұғыб, бәріне өзінше мағына берген. Ол ұуақыттағы адамның санасын, саңылауын шамалаб білгіміз келсе, бала күйге қайта түсуіміз керек. Сонда ғана дәу пері, жезтырнақ, жалмауыз кемпір, тағысын тағылар жайынан айтылған ертегілерге ойымыз ұйыб, бойымыз балқыб тыңдайтұн дәрежеге жете аламыз. Қалықтардың басынан өткізген анайылық шағы біздің балалық шағымыз мыйсалды. Балалықтан шыққан адамға қайтадан балалық күйге түсіуге қандай мүмкін емес болса, анайылық күйден шыққан қалықтарға анайылықтан тұған нәрсеге ден қойыб, ыйман келтіріу мүмкін емес. Сондықтан бұрынғылардың анайы күйдегі шығар-

اۋەزە، تولغاۋ، ايتىس-تارتىس ۋە شۇنىڭ كارىسى-اۋەزە، ور-
تاشىسى تولغاۋ، كىشىسى ايتىس-تارتىس. ايتىس قازاقتا اۋىز
ادەبىيەت تۇرىنىدە بولغان مەن ايتىس-تارتىس تۇرىنىدە گى سوزدەر
باسقا جۇرتتاردا جازىۋ-سوزىۋ، ونەر-علم شىققان ۋاقىتتا پايدا
بولغان. شىن ايتىستار مەس شىعارما ايتىستار قازاقتا سوگھى
كەزدە شىققان. اسلىنىدا ايتىس-تارتىس تۇرلى شىعارما اۋىز
ادەبىيەتتىكە جوق.

اۋەزە جايىنان ەسكەرتىۋ.

جەر جۇزىنىدە گى جۇرىتتاردىڭ تۇرىنىدە گى شىعارمالارى ئىر-
بىرىنە كۆپىنەسە ۇقساس كەلەدى ونداى ۇقساس بولاتۇن سەبەبى:
ولار شىققان زاماندا قالماقتىڭ ئبارىنىڭ ئىر انانىڭ قولىنىدا
دىسكىن بالالار سىياقتى، كورگەنى، ونەرگەسى ۇلگىسى ئىر بولغان
ول ۋاقىتتا فاي قالماقتىڭ دا بولسا، تابىيەت باۋىرىنىدا بولىپ،
تابىيەت تاۋقىمەتىنىدە تۇرىپ، تابىيەت قاباعىنا قاراپ ۇمىر شەك
كەن. ول زاماندا ادام تابىيەت سىنە وزگەشە قاراپ، تابىيەت
كۇشىن وزگەشە ۇعب، بارىنە وزىنشە ماغانا بەرگەن. ول ۋاقىتتا-
عى ادامنىڭ ساناسىن، ساڭلاۋىن شامالاب بىلگىمىز كەلسە، الا
كۇيگە قايتا ئۇسۇمىز كەرەك. سونداغانا دە ۇ پەرى، جەز-ئىرتاق،
جالماۋىز كەمپىر، تاعىسىن تاعىلار جايىنان ايتىلغان ەرتە گىدەرگە
ويىمىز ۇيىپ، بويىمىز بالقىپ، تىڭداپتۇن دارەجەگە جەنە الامىز
قالماقتاردىڭ باسىنان وتكىزگەن انايلىق شاعى — ئىزدىڭ بالالىق
شاعىمىز مىسالدى. بالالىقتان شىققان ادامعا قايتادان بالالىق كۇيگە
ئۇسۇگە قانداى مۇمكىن مەس بولسا، انايلىق كۇيدەن شىققان
قالماقتارعا، انايلىقتان تۇۋعان نارسەگە دەن قويىپ، يىمان كەلتىرىۋ
مۇمكىن مەس. سوندىقتان بۇرىنقىلاردىڭ انايى كۇيدە گى شىعار-

ған ертекері, ертегі сыйақты әнгімелері анайы күйден өтіп кеткен. Бұл замандағы адамдардың көңіліне әсер етіп, бойын балқытып, ойын ұйыта алмайды.

Бұл сыйақты сөздер заманында осы күнгі асқан ақындардың сөзінен де күштірек адамға әсер етіп, бойын, ойын алып, қанын қайнатып, жүрегін аттай тұулатқан әнгімелер шығар. Ол әсерін бірақ бұл күнде көрсете алмайды, үйткені бұл күнгінің адамы ол күнгінің адамындай емес, ол күнгінің адамы табиғат заңын білмей, сырын танымай, табиғатта жоқ қасиетті бар деп білген. Кереметсіз нәрсені кереметті деп білген. Қысқасы, мәнісін біле алмаған, табиғат ісінің бәрін кереметке жорый берген. Мұның аты жоққа ыйланыу болады.

Ол күндегілерге керемет көрінген нәрселердің бұл күнде алдауыш пердесі алынып, сыры білініп, сырйып, шыны ғана қалды. Күннің тұтылғаны қазаққа қанша қорқыныш кіргізіп, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып, әурелеуші еді?! Бұл шақта күн тұтылуы от басындағы құманның отты көлеңкелегені сыйақты ғана нәрсе болып шықты. Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсе ашыуланған сыйақты болып дүрілдеп, күрілдеп, көкті күркіретіп, тасырлатып, бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені тітіретіп, дірілдетіп, жапырып, жоқ қылатындай дауылдар, жауындар болады.

Табиғат бауырынан шықбаған, есі кіріп жетбеген, жас балалар сыйақты ақылы еніп жетбеген алғашқы адамдардың көңіліне ол сыйақты әлеуметтер қандай қорқыныш кіргізбек! Қалайша мұны бір құдіреті күшті, керемет иіесі нәрсе деп танымасқа?! Ол күндегі адамдар түгіл, күні кеше осы күнгі адамдардың

غان ەرتەكتەرى، ەرتەگى سىياقتى انگىمەلەرى، انايى كۆيدىن ۋەتەن
كەتكەن، بۇل زامانداغى ادامداردىڭ كوڭلىنىڭ سەھرەتەن، بويىن
بالغىتىپ، ويىن ۋىيىنا المايدى.

بۇل سىياقتى سۆزدەر زامانىدا وسى كۆنگى اسقان اقىندار-
دىڭ سوزىنىدە كۆشتىرەك ادامعا اسەر ەتەن، بويىن، ويىن المى
قاندىن قايناتىپ، جۇرەگىن اتتاي تۇۋلاتقان انگىمەلەر شىعار. ول
اسەرنى بىراق بۇل كۈندە كورسەتە المايدى. ۋىيىكەنى بۇل
كۈنگىنىڭ ادامى ول كۈنگىنىڭ ادامىداي مەس، ول كۈنگى-
نىڭ ادامى تەبىئىيات زاڭىن بىلمەي، سىرىن تانىماي، تەبىئىياتتا
جوق قاسىيەتنى بار دەپ بىلگەن. كەرەمەتسىز نارسەنى كەرەمەتنى
دەپ بىلگەن. قىسقاشى مانىسىن بىلە الماعان: تەبىئىيات ۋىيىنىڭ
بارىن كەرەمەتكە جورىي بەرگەن. مۇنىڭ اتى جوققا يىنانىۋ بولدى.
ول كۈندە گىلەرگە كەرەمەت كورىنگەن نارسەلەردىڭ بۇل
كۈندە الماۋىش پەردەسى اللىپ، سىرى بىلىنىپ، سىرىپ
شىيىنا قالىدى. كۈنىڭ تۇتىلغانى قازاققا قاندا قورقىنىش كىر-
گىزىپ، تاساتتىق بەرگىزىپ، قاندا قوي سويغىزىپ، اۋرەلەۋىشى
ەدى. بۇل شاققا كۈن تۇتىلماي وت باسنىداي قۇماننىڭ وتى
كۈلەككەلەگەن سىياقتى عانا نارسە بولىپ شىقتى. داۋىل سويغىپ،
بۇرقىراپ، بىر نارسە اشۇلانغان سىياقتى بولىپ، دۇرىلىپ،
كۇرىلىپ، كوكتى كۇركىرەتەن، تاسىرلاتىپ، بۇلىتتاردى دۇر-
كىرەتەن ايداپ، نايىزاعايدى چارقىلىتەن. اۋەنى تىتىرەتەن، دىرەن
بەتەن، چاپىرىپ جوق قىلاتۇنداي داۋىلدار، جاۋىندار بولدى.
تەبىئىيات باۋىرىنان شىقپان، ەسى كىرىپ جەتەگەن، چاس
بالالار سىياقتى اقبلى ەنىپ جەتەگەن العاشقى ادامداردىڭ كوڭلىنى
جول سىياقتى ەۋمەتتەر قانداي قورقىنىش كىرگىزىپكەن. قالايشا مۇنى
بىر قۇدىرەتنى كۇشتى، كەرەمەت بەدى نارسە دەپ تانىماسقا؟ ول
كۈندەگى ادامدار نۇگىل كۇنى كەشە وسى كۈنگى ادامداردىڭ

көбі, молдалардың айтыуымен, күн күркіреуін періштелердің бұлтқа айқайлағаны деб, найзағайды періштелердің шайтанды атқаны деб түсініб жүрген жоқ пб еді?!

Бұл күнде бұрын керемет көрінген нәрсенің пердесі алынып, беті ашылыб, пердесі көрініп, күн күркіреуі, найзағай ойнау, кереметтен түк жоқ, құр «електр» болыб шыққан жоқ ба?! Бұл электрiңді өнер-білімі бар жұрттар от пен сұу сыйақты пайдаланыб отырған жоқ ба?!

Күн күркіреуін періште дауысына жорыу сыйақты, найзағай ойнауын шайтанды атқанға ұйғарыу сыйақты, табиғат ісін танымай, басқаға ұйғарыу, басқаға таңыуу бұрын көб болған. Сондықтан ғаламда жоқ адамда ғана бар йаығынй адамның қыйалында орын алған нәрселер бұрынғы заманда көб болған. Жалмауыз кемпір, жезтырнақ, обыр үйі, жын, пері, албасты, марту сыйақты нәрселер дүніеде жоқ, адамның қыйалында ғана болған нәрселер.

Өнер, білім болмағандықтан, ол күндегі адам табиғатқа қожалық қыла алмаған, табиғат сырын біле алмаған. Табиғат күшінің көбі бір керемет болыб көрініб, дүніе неше түрлі Құдайлардың, перілердің, періштелердің, шайтандардың, жындардың быжынаб жатқан ордасы, ұйасы секілді көрініб, көңіліне қорқыныш кіргізген себепті алғашқы адамдар табиғат алдында қол кұусырыб, құлдық қыб, бас ұрумен болған. Күркіреген күннің, дүрілдеген желдің, бұрқыраған дауылдың, зырқыраған құйынның әрқайсысының істеуші ійесі бар, құдайы бар деб ойлаған. Күлімдеб күнде көз салыб, күйін-жайын көріб, жарық беріб жадыратыб, жылылық беріб маужы-

كويى، مولدالاردىڭ ايتىمىمەن، كۈن كۆركەرەۋىن، پەرىشتەلەردىڭ بولتىقا ايىقايلاغانى دەپ، نايىزاغايىدى پەرىشتەلەردىڭ شايىتاندى اتقانى دەپ، تۇسىنىپ جۇرگەن جوق با دەدى؟

بۇل كۈندە، بۇرىن كەرەمەت كورىنگەن نارسەنىڭ پەردەسى نىنىب، بەن اشلىب، پەردەسى كورىنىپ، كۈن كۆركەرەۋى، نايىزا-غايى ويناۋ كەرەمەتتەن تۇك جوق، قۇر «لەكتىر» بولب شىققان جوق با؟ بۇل لەكتىرىكتى ونەر ئېلىمى بار جۇرتتار وت بەن سۇۋ سىياقتى، پايىلاننپ وتىرعان جوق با؟

كۈن كۆركەرەۋىن پەرىشتە داۋىسىنا جورىۋ سىياقتى، نايىزا-غايى ويناۋىن شايىتاندى اتقانغا وىعارىۋ سىياقتى، تابىعات ئىسىن تانىماي باسقاعا ۋىعارىۋ، باسقاعا تاڭمۇ بۇرىن كۆب بولغان. سوندىقتان عالامدا جوق، ادامداغانا بار، ياعنى ادامنىڭ قىيالىنىدا ورىن العان نارسەلەر بۇرىنقى زاماندا كۆب بولغان. جالماۋىز كەمپىر، جەز تىرناق، ۋىبىر، ۋىبى. جىن، پەرى، الپاستى، مارتىۋ سىياقتى نارسەلەر دۇنيەدە جوق، ادامنىڭ قىيالىنىداغانا بولغان نارسەلەر. ونەر-ئېلىم بولماغاندىقتان ول كۈندەگى ادام تابىعاتقا قو-جالىق قىلا الماعان: تابىعات سىرىن بىلە الماعان. تابىعات كۆ-شىنىڭ كويى ئىر كەرەمەت بولب كورىنىپ، دۇنيە نەشە تۇرلى قۇدايلاردىڭ، پەرىلەردىڭ، پەرىشتەلەردىڭ، شايىتاندلاردىڭ، جىندار-دىڭ بىجىناب جاتقان قورداسى، ۋىياسى سەكىلىكى كورىنىپ، كۆ-كۈلىنە قورقىنىش كىرگىزگەن سەبەبتى، العاشقى ادامدار تابىعات الدىنىدا قول قۇۋسىرىپ، قۇلىق قىب، باس ۋرىۋمەن بولغان. كۆركەرەگەن كۈننىڭ، دۈرىلدەگەن جەلدىڭ، بۇرقىراغان داۋىل-دىڭ، زىرقىراغان قۇيىننىڭ ۋار قاپسىسىنىڭ ئىستەۋشى بېسى بار، قۇدايى بار دەپ ويلاغان. كۈلىمەب كۈندە كۆز سالىب، كۈيىن-جاين كورىپ، جارىق بەرىپ جادىراتىپ، جىللىق بەرىپ ماۋجىم

ратыб, маз қылыб отыратұн «Күн құдайды» қара әбілет басыб, қараңғыласа қауібтенген, қайғырған, бір дүкіртке ұшырады деб білген. Қыс деген әбілет келгенде, күннің күші азайыб, ауырғандай болыб, әлсірейді. Дүниедегі нәрсенің бәрі қысылады, мұздайды, қатады. Түсі қашыб, өлік сыйақты жатады. Күн жазыла бастағанда, жаз болады: бәрі жадырайды, жазылады, көгереді, көркейеді. Сүйтіб, қыс бен жаздың болыуын «Күн құдайдың» әлсіреуі, күшейуінен болады деб білген. Күннің тұтылуын айдың тасалауы демей, қабтаған бір қара пәле деб білген.

Адам анайы шағында бала сыйақты жанды, жансыз нәрсені айырмаған. Жандысы да, жансызы да бірдей тіршілік ететін, бірдей өмір сүретұн сыйақты көрінген. Құуыршағын, басқа ойыншық нәрселерін жанды нәрседей көретұн балалар сыйақты болған. Табійғаттан ұзаб кеткен жері болмаған соң, адамның өзі де табійғатбен қатар, табійғатбен жалғас, сабақтас, өзектес сыйақты күйде өмір шеккен. Жансыз нәрселерді жанды деб таныған. Ол заманның адамы өлімді өлу деб білмеген. Өлгенін тірісіндей көрген, қару-жарақ сыйақты тұтынған нәрселерін өзімен бірге қойған. Ішуге басына тамақ қалдырған. Қайратты адамдар тірісінде елді қорғаб, қысылған, қыналған жерде ақылымен, айласымен иә болмаса қайратымен құтқарған болса, ондай адамдардың өлгенде де жәрдемі тийеді деб ойлаған. Сондықтан қысылған, қыйналған шақта әруағын шақырған.

راتىب. ۋماز قىلىپ وتىراتۇن كۇن قۇدايدى قارا اىملىت باسىپ، قارا كىمىلاسا، قاۋىپتەنىگەن، قايعىرغان، ۋبىر دۇكەرتكە ۋشىرادى دەپ بىلگەن. قىس دەگەن اىملىت كەلگەندە، كۇننىڭ كۇشى ازايىپ، اۋىرغانداي بولىپ السىرەيدى. دۇنىيەدەگى نارسەلەردىڭ ۋبارى قىسىلادى؛ مۇزدايدى، قاتادى، ۋتۇسى قاشىپ، ولىك سىياقتى جاتادى. كۇن جازىلا باستاعاندا جاز بولادى، ۋبارى جادىرايدى، جازىلادى؛ كوگەرەدى، كوركەيدى. ۋسۇيتىپ قىس بىن جازدىڭ بولىۋىن «كۇن قۇداي» دىڭ السىرەۋى، كۇشەيىۋىنەن بولادى دەپ بىلگەن. كۇننىڭ تۇتىلىۋىن ايدىڭ تاسالاۋى دەمەي، قاپتاعان ۋبىر قارا بالە دەپ بىلگەن.

ادم اناي شاعىندا بالا سىياقتى جاندى، جانسىز نارسەنى اىر-ماعان. جاندىسىدا، جانسىزىدا بىردەي تىرىشلىك ەتەتۇن. بىردەي ۋمىر سۇرەتۇن سىياقتى كورىنىگەن. قۇۋىرشا، عىن، باسقا ويىنىشقا نارسەلەردىن جاندى نارسەدەي كۇرەتۇن بالالار سىياقتى بولغان. تابىعاتتان ۇزاب كەتكەن جەرى بولماعان سولڭ، ادامنىڭ ۋزى دە تابىعات بىن قاتار، تابىعات بىن جالعاس ساباقتاس، وزەكتەس سىياقتى كۇيدە ۋمىر شەكىكەن؛ جانسىز نارسەلەردى جاندى دەپ تانىغان. ول زاماننىڭ ادامى ۋلىمدى ۋلمۇ دەپ بىلمەگەن، ولگەنن تىرىسىندەي كوزگەن. قارىۋ - جاراق سىياقتى تۇتىنغان نارسەلەردىن ۋزى مەن بىرگە قويغان، شىۋىگە باسنا تاماق قالدىرغان. قايراتتى ادامدار تىرىسىندە ەلى قورعاپ، قىسىلغان، قىينالغان جەردە اقملى مەن ايلاسى مەن يا بولماسا، قايرىك-تى مەن قۇتقارغان بولسا، ونداى ادامداردىڭ ولگەندە جاردەمى تىيەدى دەپ ويىلاغان. سوندىقتان قىسىلغان، قىينالغان شاقنا ارىۋاعىن شاقىرغان.

Бәрі жорыу, жорамалдау, ұйғарыу айналасында болып, нәрсенің сырын таныу, шынына жетіу жоқ болып, ақыл жағы күшеймей, қыйал жағы күшейіп, анайы заманның адамының ақылы нашар, қыйалы күшті болған. Қыйал ісін сынға салып тексеретүн ақылы аз болған соң, қыйалдаудың шеті, шегі болмаған. Адамның анайы шағындағы шығармалары орасан қыйалый, орасан кереметі көб, расы аз түрде айтылған. Анайы заманда адам бұл заманнан гөрі де күшті көбірек сыйлаб, күшке көбірек бағынған. Көріктің пұлы болмаған, сондықтан күшті болған нәрселердің бәрін де құдай деб білген. Досынан қадірлеб, құдайдай көретүндері батырлар болған.

Батырлары елінің қорғаны болған. Табійғат жауын да, адам жауын да қағысқан жерде батыры күшімен, ісімен мұқатқан. Ондай адамдарын құдайдай құрметтеб, батырлығын, қайратұн жыр қылыб, аузынан тастамай, үлкенге өнеге, кішіге үлгі еткен.

Ол жырларын бас қосқан жерде айтатүн адамдары жыршы деб атанған. Жырлар жыршылардың аузында елден елге, нәсілден нәсілге, заманнан заманға кеткен. Ол заманда жазыу-сызыу жоқ. Жыршыдан жыршы жатқа үйренген себебті, жырлар ауыздан ауызға көшкен, қыйалдан қыйалға түскен. Әр жыршы өз ойынша, өз қыйалынша өң берген; өз қыйалынша көпірткен, көркейткен. Сүйтіб, өзгеріс кіріб, көбінің өрісі кеңіб, өресі ұзарған. Батырларға адам баласына бітбейтүн қайрат, адам қолынан келмейтүн іс ұйғарылыб, артықша қасиет, керемет таңылыб, құдай болмаса да, соған жақын бір нәрсе болыб, құдайлары мен батырларының арасында жік қалыб жарылма-

بارى جوربۇ، جورمالداۋ، ۋىعاربۇ اينالاسىندا بولس، نار-
سەنىڭ سىرىن تانىۋ، شىنىنا جاتىۋ جوق بولس، اقبل جاعى كۆ-
شەيمەي، قىيال جاعى كۆشەيب، انايى زاماندىك ادامنىڭ اقبلى
باشار. قىيالى كۆشتى بولغان. قىيال ۋسىن سىنعا سالىب تەكسەرە.
تۇن. اقبلى از بولغان سوڭ، قىيالداۋدىڭ شەتى، شەگى بولماعان.
ادامنىڭ انايى شاعىنداى شىعارمالارى وراسان قىيالى. وراسان كە.
رەمەنى كوپ، راسى از تۇردە ايتىلغان. انايى زاماندا ادام بۇل زامان
ئان كورىدە كۆشتى كوپرەك سىيلاپ، كۆشكە كوپرەك باغىنغان.
كورىكتىڭ پۇلى بولماعان. سوندىقتان كۆشتى بولغان نارسەلەردىڭ
بارىدە قۇداي دەپ بىلگەن. ادامنان قادىرلەپ، قۇدايداي كۆرە.
تۇندەرى باتىرلار بولغان.

باتىرلارى ەلىنىڭ قورعاتى بولغان. تابىعات جاۋىندا، ادام
جاۋىندا قاعىسقان جەردە باتىرى-كۆشىمەن، ۋسى مەن مۇقاتقان. ونداي
ادامدارىن قۇدايداي قۇرمەتتەپ، باتىرلىغىن، قايراتىن جىر قىلىپ
اۋزىنان تاستاماي، ۇلكەنگە ونەگە، كىشىگە ۇلگى ەتكەن.
ول جىرلارىن باس قوسقان جەردە ايتاتۇن ادامدارى جىرشى
دەپ اتانغان. جىرلار - جىرشىلاردىڭ اۋزىندا ەلدەن ەلگە ناسىلەن
ناسىلگە، زاماننان زامانعا كەتكەن، ول زاماندا جازىۋ - سىزىۋ
جوق. جىرشىدان جىرشى جاتقا ۋىرەنگەن سەبەبى، جىرلار
اۋزدان اۋزعا كۆشكەن، قىيالدان قىيالعا تۇسكەن. ۋار جىرشى
ۋز وىنشا، ۋز قىيالىنشا ۋڭ بەرگەن: ۋز قىيالىنشا كوپىرت-
كەن. كوركەپىتكەن. ۋسۇيتىپ وزگەرس كىرىپ، كوپىنشا
ۋرسى كەگىپ، ورسى ۇزايغان. باتىرلارعا ادام بالاسىنا بىنبەي-
تۇن قايرات، ادام قولىنان كەلمەيتۇن ۋس ۋىعارلىپ ارتىقشا
قاسىيەت، كەرەمەت تاكىلىپ، قۇداي بولماسادا سوعان چاقىن ۋىر
نارسە بولس، قۇدايلارىمەن باتىرلارنىڭ اراسىندا جىك قالىپ

ған. Ақыннан шыққан сөз, жыршыдан жыршыға көшіп жүріп, өзгеріп те болған. Шығарған ақындарын да жоғалтқан. Батырлар жыры бір адамның сөзі болыудан шығып, мың адамдікі, жұрттікі, ұлттыкі болып кеткен. Мәселен, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сыйақты батырлар жыры, «Қара батыр», «Қара қылыш» сыйақты ертегілер ауыздан ауызға көшіп, талай заманның түрінше түрленіп, қалықтың салтымен, сарынымен бірге өзгеріп, ақынның атын, сөзінің байырғы белгісін жоғалтып, қазақ сөзі ғана болып келіп тұр. Мұндай сөздерге қазақтан басқа ійе жоқ. Қатта ертегі сыйақты сөздердің сүлдесі басқа жұрттан алынып, жыршылар аузында екінші жұрттың салтына, сарынына салынып кеткен болуы да ықтимал. Ертегі сыйақты ескі сөздердің бір адамнан шыққанын біліу түгіл, белгілі бір қалықтан шықты деб айтыуға да қыйын. Ондай сөздер айтып жүрген қалықтың өз шығармасы болуға да, болмауға да ықтимал. Сөз ішіндегі адамдардың жүріс-тұрысы, мінезі өзіне сәйкес келгендіктен, әр қалық өзінікі деб біледі. Сәйкес келіу себебі ауыздан ауызға көшкенде әркім өзінше өң беріп, өз заманының салтына, сарынына түсіргендіктен.

Бұл сыйақты сөздер көбтің аузынан өтіп, көб өзгеріс көріп, алғашқы шығарған ақынынан түк белгі қалмағандықтан қалық шығармасы, қалық әдебиеті деб аталады.

Жоғарыда айтылған мәністер мен шығармалар екіге бөлінеді: 1) Ауыз шығарма, 2) Жазба шығарма.

Жазыу-сызыу, өнер-ғылымы жоқ анайы қалықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай қалықтардың асыл сөздері анайы тіл-

چارىماعان. اقىننان شىققان سوز، چىرشىمان چىرشىماعا كوشىپ
چۇرىپ، وزگەرىپ دە بولغان. شىعارعان اقىندارىندا جوعالتقان
باتىرلار جىرى ەبىر ادامنىڭ سوزى بولىۋدان شىعب، مىڭ
ادامىكى، جۇرتتىكى، ۇلىتتىكى بولىپ كەتكەن. ماسەلەن
«قوبىلاندى ياتىر» «پامىس باتىر» سىياقتى باتىرلار جىرى.
«قارا باتىر» «قارا قىلىش» سىياقتى ەرتەگىلەر اۋىزدان اۋىز-
عا كوشىپ، تالاي زاماننىڭ تۇرىنشە تۇرلەنىپ، قالىقتى سالتى
مەن، سارىنى مەن بىرگە وزگەرىپ، اقىننىڭ اتىن، سوزىنىڭ
بايىرىعى بەلگىسىن جوعالتىپ، قازاق سوزى عانا بولىپ كەلىپ
تۇر. مۇنداي سوزدەرگە قازاقتان باسقا يە چوق، قاتتا ەرتەك
سىياقتى سوزدەردىڭ سۇلدەسى باسقا جۇرتتان الىنىپ، خىرشىلار
اۋىزىندا ەكىنشى جۇرتتىڭ سالتىنا سارىنىنا سالىنىپ كەتكەن
بولىۋىدا ئىتىمال. ەرتەگى سىياقتى ەسكى سوزدەردىڭ ەبىر ادام-
نان شىققانىن ۇبىلۇ تۇگىل، بەلگىلى ەبىر قالىقتان شىقتى دەپ
ايتىۋاعادا قىين. ونداي سوزدەر ايتىپ جۇرگەن قالىقتىڭ ۇز
شىعارماسى بولىۋاعادا، بولماۋاعادا ئىتىمال، سوز بىشىندەگى
ادامداردىڭ جۇرىس - تۇرىسى، مىنەزى - وزىنە ساپكەس كەلگەن-
دىكتەن ەر قالىق وزىنىكى دەپ بىلەدى. ساپكەس كەلمۇ سەبەبى
اۋىزدان اۋىزعا كوشكەندە ەر كىم وزىنشە ۇك بەرىپ، ۇز
زاماننىڭ سالتىنا، سارىنىنا تۇسىرگەندىكتەن.
بۇل سىياقتى سوزدەر كىوبتىڭ اۋىزىنان ەوتىپ، كىوب
وزگەرىس كورىپ، العاشقى شىعارعان اقىننان تۇك بەلگى قالما-
عاندىقتان قالىق شىعارماسى، قالىق ادەبىيەتى دەپ اتالادى.
جوعارىندا ايتىلغان مانستىرمەن شىعارمالار كەنگە بولىمەدى:
(1) اۋىز شىعارما، (2) جازبا شىعارما.

جازىۋ - سىزىۋ ونەر - عىلىم جىوق انابى قالىقتاردا جازبا
شىعارما بولمايدى. ونداي قالىقتاردىڭ اسىل سوزدەرى انابى تىل

мен айтылған ауыз шығармалар болады, сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебіет йаки анайы әдебіет деб аталады.

Жазыу-сызыу, өнер-ғылымы бар мәдениетті жұрттар асыл сөздерін сыпайы тілмен жазыб шығарады, сондықтан олардың шығармалары жазыу әдебіет йаки сыпайы әдебіет деб аталады.

Қай қалықтың да болса, жазыу-сызыу, өнер-ғылым білмеген шағы болған, сондықтан анайы әдебіет қалықтың бәрінде де болады. Сыпайы әдебіет жазыу-сызыу, өнер-ғылым жемісінен дәм татқан жұрттарда ғана болады.

Ауыз шығарманы (анайы әдебіетті) ауыз сөз деб қана атаб, жазба шығарманы (сыпайы әдебіетті) ғана әдебіет деб таныушылар бар, бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебіет есебінде жүріледі. Қай тілдегі әдебіетті болса да сөз қылғанда, шығармаларын сөз қылмай өтбейді. Сөйлеу жүйесінің мақсаты сөйлеу жүйелерін білдіріб, анайы тілдегі асыл сөздердің түрлерімен таныстырыб, сөзден нендей нәрселер жасаб шығарыуға болатұндығын көрсетіу. Сондықтан сөйлеу жүйелерін білдіргеннен кейін, қазақтың анайы әдебіетінен бастаб, тілдегі бар шығармалардың түрлерімен таныстырыу қажет болады.

مەن ايتىلغان ئۈزۈش شىعارمىلار بولادى. سوندىقتان ونىداي اسىل سوزدەر ئۈزۈش ادەبىيەت ياكى انالىي ادەبىيەت دەپ اتالادى. جازىۋ - سىزىۋ، ونەر - علمى بار مادەنىيەتتى جۇرتتار اسىل سوزدەرىن سىپايى تىلمەن جازىب، شىعارادى. سوندىقتان ولار دىڭ شىعارمالارى جازىۋ - ادەبىيەت ياكى سىپايى ادەبىيەت دەپ اتالادى.

قاي قالىقتىڭدا بولسا، جازىۋ - سىزىۋ، ونەر - علمى بىلمەگەن شاعى بولغان. سوندىقتان انالىي ادەت قالىقتىڭ بارىندە دەپ بولادى، سىپايى ادەبىيەت جازىۋ - سىزىۋ ونەر - علمى جەمسىنەن ئىدام ناتقان جۇرتتاردا عانا بولادى.

اۋزۈش شىعارمانى (انالىي ادەبىيەتتى) اۋزۈش سوز دەپ قانا اتاپ، جازىبا شىعارمالى سىپايى ادەبىيەتتى عانا ادەبىيەت دەپ تانىۋشىلار بار. ئىبراق قالاي دا اسىل سوزدىڭ ئبارى دە تىلكەگى ادەبىيەت ەسەبىندە جۇرىلەدى. قاي تىلكەگى ادەبىيەتتى بولسا دا سوز قىلغاندا، شىعارمالارىن سوز قىلماي وتەيدى. سويلەۋ جۇيەسىنىڭ ماقساتى سويلەۋ جۇيەلەرىن بىلىدىرىپ، انالىي تىلكەگى اسىل سوزدەردىڭ تۇرلەرى مەن تانىستىرىپ سوزدەن نەندەي نارسەلەر جاساپ، شىعارىۋعا بولاتۇندىن كورسەتمە. سوندىقتان سويلەۋ جۇيەلەرىن بىلىدىرىگەندەن كەيىن، قازاقتىڭ انالىي ادەبىيەتىنەن باستاپ تىلكەگى بار شىعارمالاردىڭ تۇرلەرى مەن تانىستىرىۋ قاجەت بولادى.

АУЫЗ ӘДЕБІЙЕТ.

Қазақ ауыз әдебіеті жұмсалатұн орнына қарай әуелі екі салаға бөлінеді: 1) Сауықтама, 2) Сарындама.

Сауықтама саласына барша сауық үшін айтылатұн сөздер кіреді.

Сарындама саласына жұрттағы келе жатқан салт сарынымен айтылатұн сөздер кіреді. Ол салалардың әрқайсысы тарауға, тараулары тармаққа, бұтаққа бөлінеді.

Сауықтама екі тарау болады: 1) Ермектеме, 2) Зауықтама.

I Сауықтама (сауық сөз) саласы.

1) Ермектеме (ермек сөз).

Ермектеме деб ермек үшін сөйленетұн сөздер айтылады. Мәселен: ертегі, ертегісімек, аңыз әнгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш сыйақты сөздер.

1) Ертегі.Ертегі қыйалмен қыйсынын келтіріб қызықты етіу сыйақты мақсат бен шығарған әнгімелер. Ертегінің ішіндегі ұуақыйғалар, ұуақыйғаға қатысқан нәрселердің көбі дүніеде жоқ, қыйалдағы ұуақыйғалар мен нәрселер болады. Сондықтан әдебіет тариқшылары ертегілерді адамның жоққа нанған шағындағы сөзі деб есебтейді. Дәу, пері, жалмауыз кемпір, жезтырнақ сыйақты нәрселерге бұрынғының адамдары құдайдай, періштедей, пайғамбар-

اۋىز ادەبىيەت

قازاق اۋىز ادەبىيەتى جۇمىسالانۇن ورنىنا قاراي اۋەلى ەكى سالاعا بولىنەدى. 1) ساۋىقتاما، 2) سارىنداما. ساۋىقتاما سالاسىنا بارشا ساۋىق ءۇشىن ايتىلاتۇن سوزدەر كىرەدى.

سارىنداما سالاسىنا جۇرتتاسى كەلە جاتقان سالت سارىنى مەن ايتىلاتۇن سوزدەر كىردى. ول سالالاردىڭ ۶ ار - قايسى تاراۋعا، تاراۋلاي تارماققا، بۇتاققا بولىنەدى. ساۋىقتاما ەكى تاراۋ بولادى: 1) ەرمەكتەمە، 2) زاۋىقتاما.

1 ساۋىقتاما (ساۋىق ءسوز) سالاسى.

1) ەرمەكتەمە (ەرمەك ءسوز)

ەرمەكتەمە دەپ - ەرمەك ءۇشىن سويلەنەتۇن سوزدەر ايتىلادى. ماسەلەن: ەرتەگى، ەرتەكسىمەك، اگىز انگىمە، وتىرىك ولەك، جۇمباق، جاڭگىلتىباش. باس قاتىرىش سىياقتى سوزدەر.

۱) ەرتەگى. ەرتەگى قىيال مەن قىسىمىن كەلتىرىپ. قىزىقتى ەرنى سىياقتى ماقسات بەن شىعارعان انگىمەلەر. ەرتەگىنىڭ شىندەگى ۇۋاقىيالار، ۇۋاقىيعا قاتىسقان نارسەلەردىڭ كوپى دۇنيەدە جوق، قىيالداغى ۇۋاقىيعا مەن نارسەلەر بولادى. سوندىقتان ادەبىيەت تارقىشىلار ەرتەگىلەردى ادامنىڭ جوققا نانعان شاعىنداعى ءسوزى دەپ ەسەپتەيدى، دەۋپەرى، جالماۋىز كەمپىر، جەز تىرناق سىياقتى نارسەلەرگە بۇرىنعىنىڭ ادامدارى قۇدايدى، پەرىشتەلەردەي پايعامبار.

лардай, әуліелердей йланған заманда шыққан сөздер дейді. Ертегілер солай болуға тийіс жөні де бар. Ертеде шыққан әнгіме екендігін ертегі деген аты да көрсетіп тұр.

Ертегілер өтірік болғанымен мағынасыз болмайды, көбінесе ішкергі астарлы мағынасымен өнегелі келеді. Жақсылық, жамандық, достық, қастық, арамдық, адалдық, батырлық, қорқақтық, ебтілік, шорқақтық, құулық, аңқаулық, тағысын тағы сондай жақтан өнеге беріу, тәлім-тәрбіе беріу мақсатымен шығарған әнгімелер екендігі сезіледі. Бірақ ертегі дүниедегі қалыптың жағдайына қарамай, бәрінен қыйал бетімен өтеді. Сондықтан ертегіде жаны жоқтар жанды болады, тілі жоқтар тілді болады. Бір нәрсе екінші нәрсенің түріне түсіп кетеді.

Ертегінің қадірі қанша деб сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары: 1) Қалықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ, олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе. 2) Бала әдебіеті жоқ жерде ертегі баланың рұуқын, қыйалын тәрбіелеуге зор керегі бар нәрсе, баланы қыйалдандырыуға, сөйлеуге үйретеді.

3) Бұрынғылардың сана-саңылау, қалпы-салты жағынан дерек беріуімен керегі бар нәрсе.

Ертегі – қалықтың ескіден қалған жұрнақтарының қордасы. Ол қорда қазірде шашылыб, төгіліб, жылдан-жылға азайыб, жоғалыб барады. Ғылымды жұрттар бұрынғы адамның тұрмысын, қалін жорамалдаб, аз да болса біліу үшін жердің астынан қазыб, тұтынған нәрселерінің жұрнағын табыуға қанша еңбек

لارداي، اۋلىيەلەردەي يېنانغان زاماندا شىققان سوزدەر دەيدى.
ەرتەگىلەر سولاي بولۇغا ءتېيىس. چۈنى دە بار. ەرتەدە شىققان
انگىمە ەكەندىگىن ەرتەگى دەگەن اتىدا كورسەتىپ تۇر.

ەرتەگىلەر وتىرىك بولغان مەن ماعىناسىز بولمايدى. كۈبىنەسە
سكەرگى استارلى ماعىناسى مەن ونەگەلى كەلەدى. جاقىملىق
جاماندىق، دوستىق، قاستىق، ارامدىق، ادالدىق، باتىرلىق قورقاۋ-
نىق، ەتىلىك، شورقاقنىق، قۇۋلىق، اڭقاۋلىق، تاعىسن تاعى
سونداي جاققان ونەگە بولۇ ءتالم - تارىبىيە بەرۋ ماقساتى مەن
شىعارعان انگىمەلەر ەكەندىگى سەزىلەدى. ءبىراق ەرتەگى دۇنيە-
دەگى قالىپتىڭ جاعدايىنا قاراماي، بارىنەن قىيال بەتى مەن ونەدى.
سوندىقتان ەرتەگىدە جانى چوقتار جاندى بولادى؛ ءتىلى چوقتار
ءتىلدى بولادى. ءبىر نارسە ەكەنشى نارسەنىڭ تۇرىنە ءتۈسىپ
كەتەدى.

ەرتەگىنىڭ قادىرى قانشا دەپ سۇراغاندا كەر، كىتىگىنە قاراي
جاۋاب بەرىلەدى، ەرتەگىنىڭ كەرەك ورىندارى: 1) قالىقتىڭ
ۇمتىلعان سوزدەردى ەرتەگىدەن تابىلماق. ولاي بولسا، ەرتەگى ءتىل
جاعىنان كەرەك نارسە. 2) بالا ادەبىيەتى جوق جەردە ەرتەگى
بالانىڭ رۇۋقىن، قىيالىن تارىبىيەلەۋگە زور گەرەگى بار نارسە؛
بالاي قىيالىندىرۇعا، سويلەۋگە ۇيرەتەدى.

3) بۇرىنعىلاردىڭ سانا ساڭىلاۋ، قالى - سالتى جاعىنان
دەرەك بەرىۋەن كەرەگى بار نارسە.

ەرتەگى قالىقتىڭ ەسكىدەن قالغان جۇرناقىلارنىڭ قورداسى.
ول قوردا كازىردە شاشىلىپ، توگىلىپ، جىلان جىلعا ازايىپ،
جوعالىپ باردى. عىلىمدى جۇرتتار بۇرىنقى ادامنىڭ تۇرمىسن،
قالىپن جورامالداپ، ازادا بولسا، ءبىلىۋ ۇشىن جەردىڭ استىنان
قازىپ تۇتىنغان نارسەلەرنىڭ جۇرناغىن تىابىۋعا قانشا كەبەك

қылады! Біздей тариқы жоқ қалыққа ертегіге қараб ертеде болған аталарымыздың өткен тіршіліктерін жорамалдауға болады, сондықтан елде тұрған адамдар ертегілерді жыйнаб, жоғалмасына қам қылыу борышым деб біліу керек.

Қазақта ертегі көб, мұнда бірнешеуін атаб өтеміз: 1) «Қара батыр», 2) «Тазша бала». 3) «Алтын айдар», 4) «Қан Шынтай», 5) «Еркем Айдар», 6) «Арам пейіл, ақ пейіл», 7) «Әжігелді», 8) «Қан қызы», 9) «Тазша», 10) «Түлкі алдауы», 11) «Дуадар қыз», 12) «Үш ұл», 13) «Балықшы жігіт», 14) «Қаракөз сұлыу».

2) Ертегісімек.² Ертегісімек деб ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден гөрі әдемірек, шынға бейімірек, тұрмысқа жақынырақ, дүниеде болуға ықтималы молырақ түрде шығарған әңгіме айтылады.

Мәселен, «Алдар Көсе», «Жйренше Шешен», «Қожа Насыр», «Атымтай Жомарт» сыйақты адамдар тұурасындағы әңгімелер; мұнда да өтірік көб, бірақ өтірігі қыйсынды, шынға ұқсас.

3) Өтірік өлең. Өтірік өлеңнің не екенін аты да айтыб тұр. Өтірік өлең қалай шыққанын сөйлейтүн ертегі бар: ол ертегінің қысқаша мазмұны – қырық ауыз қыйысын келтіріп, өтірік өлең айтқан адамға бір қан қызын берем деген. Соған біреу қырық ауыз өлең айтыб, қызын алған дейді.

Өтірік өлең түрлері мынадай келеді:

Бақа қызын берібті көбелекке,

Жүріпті қара шыбын жеңгелікке.

Құмырысқаның бір туын ұстаб сойыб,

² Ертегісімек шынға жақын әңгіме болады.

قىلادى. بىزدەي تارىقى جوق قالققا ەرتەگىگە قاراپ ەرتەدە بولغان اتالارىمىزدىڭ وتكىن تىرشىلىكتىن جورامالداۋعا بولادى. سوندىقتان ەلدە تۇرغان ادامدار ەرتەگىلەردى جىيىناپ. جوعالماستىن قام قىلىۋ بۇرىشىم دەپ بىلىۋ كەرەك.

قازاقتا ەرتەگى كۆپ، مۇنداق بىر نەشەۋىن اتاب وتەمىز

(1) «قارا باتىر»، (2) «تازشا بالا»، (3) «التىن ايدىدار»،
(4) «قان شىنتاي»، (5) «ەركىم ايدىدار»، (6) «اجگەلدى» (8) ارام-
بەيىل، اق - بەيىل» (8) «قان قىزى» (9) «تازشا» (10) «تۈلكى
الداۋى»، (11) «دۇۋادار قىز»، (12) «ئۇش ۇل» (13) «بالىقىشى
جىگىت»، (14) «قارا كۆز سۇلىۋ».

(۲) ەرتەگىسىمەك* (۳) ەرتەگىسىمەك دەپ ەرتەگىگە ۇقساس؛
بىراق ەرتەگىدەن كورى ادمەرەك، شىعا بەيىمەرەك، تۇرمىسقا
جاقىنراق، دۇنيەدە بولۇعا يقتىمالى مولراق تۇردە شىعارغان
انگىمە ايتىلادى.

ماسلەن «الدار كوسە»، «جىيرەنشە شەشەن»، «قوجاي ناسىر»،
«اتىمتاي حومارت»، سىياقتى ادامدار تۇۋراسىنداغى انگىمەلەر.
مۇنداقا وتىرىك كۆپ، بىراق وتىرىگى قىيىن، شىنغا ۇقساس.
(۳) وتىرىك ولەك، وتىرىك ولەككىنىڭ نە ەكەننى اتىدا
ايتىپ تۇر. وتىرىك ولەك قالاي شىققاننى سويلەيتۇن ەرتەگى
بار؛ ول ەرتەگىنىڭ قىسقا شىقا مازمۇنى - قىرىق اۋىز قىيىننى
كەلتىرىپ، وتىرىك ولەك ايتقان ادامغا بىر قان قىزىن بەرەم
دەگىن. سوعان بىرەۋ قىرىق اۋىز ولەك ايتىپ قىزىن العان
دەيدى.

وتىرىك ولەك تۇرلەرى مىناداي كەلەدى.

باقا قىزىن بەرىپتى كۆپلەككە؛

جۇرىپتى قارا شىبىن جەگىگەلىككە؛

قومىرسقاننىڭ بىر تۇۋىن ۇستاپ سويىپ،

* ەرتەگىسىمەك شىنغا جاقىن انگىمە بولادى.

Той қылыб, ат шаптырды төңірекке.
Ақ тышқанға күмістен таға қылдым,
Көр тышқанның терісін жаға қылдым.
Көбелектің терісін жыртбай сойыб,
Он бес қарыс жыйындық саба қылдым.
Он бес жігіт жыйылыб көтере алмай,
Енді саба қылмасқа тоба қылдым.

4) Жұмбақ. Жұмбақ деген аты жұмудан шыққан йағыни қолдың ішіне бір нәрсені жасырыб, жұмыб тұрыб, соны таб дегеннен шыққан. Жұмбақта нәрсені қолға жұмыб тұрыб табтырмайды. Ойда бүгіб, айтбай қойыб, сол нәрсеге ұқсас нәрселерді сыйпаттаб айтыб, ұқсастығы бойынша табтырады. Жұмбақ зейінді ұстартыуға пайдасы бар нәрсе. Жұмбақтың негізі тәріздеу йағыни нәрсенің сыйпатын тәріздеб айтыу. Мәселен, арбаны жұмбақ қылғанда, адамға тәріздеб былай сыйпаттайды:

Ізі бар, қадамы жоқ йағының,
Тіймейді ұшы жерге тайағының.
Қолдарын қайыуанға арта тастаб,
Салады әуеніне байағының.

«Кійіз үйді» жұмбақ қылғанда, айдағар тәріздендіріб былай сыйпаттайды:

Дүнійеде бір айдаһар, білесіз бе?
Жаны жоқ қыймылдауға денесінде.
Ішінде сүйектері бақша-бақша,
Жарқылдар жалғыз көзі төбесінде.

توي قىلىپ ات شاپتىردى توڭىرەككە،
اق تىشقانغا كۆمىستەن تاغا قىلىم:
كۆر تىشقاننىڭ تەرسىنەن چاغا قىلىم:
كۆپلەكتىڭ تەرسىن جىرتىباي سويىپ،
ون بەس قارس جىيىندىق ساپا قىلىم.
ون بەس جىگىت جىيىلىپ كوتەرە الماي،
ەندى ساپا قىلماسقا توپا قىلىم

٤) جۇمباق. جۇمباق دەگەن اتى جۇمۇدان شىققان: ياعىنى
قولدىڭ شىنە بىر نارسەنى چاسىرىپ، چۆمىپ تۇرىپ، سونى
تاب دەگەننەن شىققان. جۇمباق دا نارسەنى قولغا چۆمىپ تۇرىپ
تابىرمايدى. ويدا بۇگىت ايتىباي قويىپ، سول نارسەگە ۇقساس
نارسەلەردى سىپاتتاپ ايتىپ، ۇقساستىعى بويىنشا تابىرادى.
جۇمباق زەيىندى ۇستارتىۋعا پايداسى بار نارسە. جۇمباقنىڭ
نەگىزى تارىزدەۋ، ياعىنى نارسەنىڭ سىپاتىن تارىزدەپ ايتىۋ.
ماسەلەن: ارپانى جۇمباق قىلغاندا، ادامغا تارىزدەپ بىلاي
سىپاتتايدى:

ئىزى بار قادامى چوق اياغىنىڭ
تىمەيدى ۇشى چەرگە ئاياغىنىڭ.
قولدارىن قاينۇانغا ارنا تاستاپ،
سالادى اۋەزىنە باياغىنىڭ.

«كىبىز ۇيدى»، جۇمباق قىلغاندا، ايداعار تارىزدەندىرىپ
بىلاي سىپاتتايدى:

دۇنيەدە بىر ايداعار بىلەسىزىه؟
جانى چوق قىيىلىك اۋغا دەنەسىندە.
شىندە سويەكتەرى باقشا - باقشا،
چارقىلار جالعىز كوزى توبەسىندە.

«Құлыбты» жұмбақ қылғанда, ійт тәріздендіріб
былай дейді:

Таң қаларлық бір ійт бар;
Үй бағады, үрмейді,
Айағы жоқ, жүрмейді,
Көмейін тықсаң, сөйлейді,
Тілін адам білмейді.
Ұлықсатсыз сол ійттен
Адам үйге кірмейді.

Басқа нәрсе тәріздендірмей, тек өз сыйпаттарын
ғана айтыб жұмбақтау бар. Мәселен, балықты жұмбақ
қылғанда, былай сыйпаттаб көрсетеді:

Бір нәрсе қанаты жоқ ұшбас бійік,
Сонда да жүрмейді екен жерге тійіб.
Арасын жер мен көктің өрт алса да,
Кетбейді ешбір жері отқа күйіб.

Иә болмаса бір ғана нәрсеге ұқсатбай, әр мүшесін
әр нәрсеге ұқсатыб сыйпаттаб жұмбақтау да бар.
Мәселен, шегірткені былай жұмбақ қылады: ат басты,
арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды, құс қанатты,
құмырысқа ізді, бота тірсекті.

5) Жаңылтпаш. Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан
шыққан. Қатарынан қайта-қайта шабшаң айтқанда, иә
тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылыб бұзыб кететүн
сөздердің басын құраб, келістірген шығарма жаңылт-
паш деб аталады.

Жаңылтпашқа көбінесе жаңылғанда ерсі мағыналы
сөз болыб шығыб, күлдірерлік сөздер алынады.
Мәселен:

قۇلىمىنى، جۇمباق قىلغاندا، ئىيت تارىزىدە ئىدىرىپ، بىلاي
دەيدى.

تاڭ قالارلىق ئىبر ئىيت بار؛

ئۇي باعادى ئۇرمىدى؛

اباغى جوق جۇرمىدى؛

كومەين تىقساڭ سويلەيدى؛

ئىملىن ادام بىلمەيدى.

ۇلمىقاتسىز سول ئىيتتىن

ادام ۇيگە كىرمەيدى.

باسقا نارسە تارىزىدە ئىدىرمەي، تىك ئوز سىيپاتتارىن عانا
ايتىپ جۇمباقتاۋ بار. ماسەلەن بىلىقتى جۇمباق قىلغاندا بىلاي
سىيپاتتاپ كورسەتەدى.

ئىبر نارسە قاناتى جوق ۇشباس بىيىك،

سوندا دا جۇرمىدى ەكەن جەرگە ئىيىپ

اراسىن جەرمەن كوكتىڭ ئورت السادا،

كەتپەيدى ەش ئىبر جەرى وتقا كۇيىپ

يا بولماسا، ئىبرگانا نارسەگە ۇقساتباي ئار مۇشەسەن ئار
نارسەگە ۇقساتىپ. سىيپاتتاپ جۇمباقتاۋدا بار. ماسەلەن شەگىرتكە
نى بىلاي جۇمباق قىلدى.

ات باسقى، ارقار مۇيىزدى، ئورى كەۋدەلى، بوگەن ساندى،
قۇس قاناتتى، قۇمىرسقا بىزدى، بوئا تىرسەكتى

(۵) جاڭگىلىتپاش. جاڭگىلىتپاش دەگەن اتى جاڭگىلىتپاش
شىققان. قاتارنان قايتا. قايتا شاپشاڭ ايتقاندا، يا ئىل كەلمەي.

ئۇن، يا ئىل باسقا سوز قىلىپ بۇرىپ كەتتۇن سوزدەردىڭ
باسىن قۇراب. كەلمىتىرگەن شىعارما - جاڭگىلىتپاش دەپ اتالدى.

جاڭگىلىتپاشقا كوپىنەسە جاڭگىلىغاندا ەرسى ماعانالى سوز بولپ
شىعەب كۇلدېرەلنىڭ سوزدەر المنادى. ماسەلەن:

Базардан алыб келген боқжама.

Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды?

Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды?

Бастабқы жолын жай айтады, соңғы екі жолын шапшаң айтады.

Жаңылғанда, мағынасы ерсі сөз болып шығыуын көздемей, тек жаңылыу үшін айтылатұн жаңылтпаштар бар.

Мыйсалдар:

1) Бір түйем бар еді,

Бұйдалайын деб едім, бұйдалай алмадым
(соңғы жолды үш рет шапшаң айтады).

2) Құдыйармен құда едім,

Құдыйар мені құдалай алмады,

Құдыйарды мен де құдалай алмадым

(соңғы екі жолды үш рет шапшаң айтады).

3) Бай Тайқарбай, қойыңды ақшағылға жай, Тайқарбай (үш рет шапшаң айтылады).

б) Бас қатырғыш. Бас қатырғыш жұмбақ сыйақты бұ да ойландыратұн нәрсе, бірақ жұмбақтай шешуі болмаған соң, босқа әурелейді. Шешуі жоқтығын білмей, жұмбағын табамын деб ойланыб, адамның басы қатады, сондықтан бас қатырғыш деб аталады.

(Ермектеме нұсқаларын нұсқалықтың

32, 57-нші нөмірлерінен қара).

Зауықтама (зауық сөзі)

Зауықтама деп көңіл көтеріу үшін сөйленетұн сөздер айтылады.

بازاردان السب كەلگەن بوقجاما.
مەن بوقجامالاماي، كىم بوقجامالايدى؟
مەن بوقجامالاماي، كىم بوقجامالايدى؟
باستىقى جولدىن جاي ايتايدى؛ سوڭى جولدىن شاپشاڭ
ايتادى.

جاڭمىلغاندا، ماغاناسى مەرسى سوز بولمىش شىمىۋىن كوزدە -
مەي، تەڭ جاڭمىۋى ۋىشنىن ايتىلاتۇن جاڭمىلتىباشتار بار.
مىسالدار:

- (1) بىر تۇيەم بار ەدى.
بۇيدالايىن دەپ ەدىم، بۇيدالايى مادىم.
(سوڭى جولدى ۋىش نەت شاپشاڭ ايتادى)
 - (2) قۇدىيار مەن قۇدا ەدىم.
قۇدىيارمەنى قۇدالايى مادى.
قۇدىياردى مەندە قۇدالايى مادىم.
(سوڭى ەكى جولدى ۋىش نەت شاپشاڭ ايتادى)
 - (3) باي تايقارباي، قويىڭدى اقساعىلغا جاي
تايقارباي. (ۋىش نەت شاپشاڭ ايتىلادى).
 - (4) باس قاتىرىشىش. باس قاتىرىشىش جۇمباق سىياقتى بۇدا
ويلاندىراندىراتۇن نارسە: بىراق جۇمباقى شەشۋى بولماغان
سولڭ، بوسقا اۋرەلەيدى. شەشۋى جوقتىن بىلمەي، جۇمباقىن
نابىمىن دەپ ويلانىپ، ادامنىڭ باسنى قاتادى. سۈندىقتان باس
قاتىرىشىش دەپ اتالادى.
- (ەرمە كىتەمە نۇسقالارىدىن نۇسقالىقتىڭ 32، 57 نىشىسى
نومۇرلەرىنەن قارا)
- زاۋىقتاما (زاۋىق سوزى)
زاۋىقتاما دەپ كوڭىل كوتەرمۇ ۋىشنىن سويلەنەتۇن سوز -
دەر ايتىلادى.

Мәселен: Ертегі жыр (батырлар), Тариқи жыр, Айтыс өлең, Үгіт өлең, Үміт өлең, Толғау, түрлі терме өлеңдер.

1) Ертегі жыр (батырлары жыры) деб бұрынғы өткен батырлар тұурасында шығарған өлеңдерді, әнгімелерді айтады. Батырлар әнгімесі өтірік, шыны аралас қойыртбақ әнгіме болады. Шын жағы: бұрын батырлар болыуы, батырлар заманында соғыс болыуы, батырлар қалық үшін қайрат қылыуы, жұртын қорыуы. Өтірік жағы: олардың мінген атына, тұтынған затына өздеріне бітбеген қасиеттерді таңыу, болмаған күштерді, болмаған істерді теліу, өтірік те емес, шын да емес, дүбара ертегілеу әнгіме болыб шығады. Ол әнгіме өлеңмен айтылған себебті ертегі жыр деб аталады. Неғұрлым әріден шыққан әнгіме болса, соғұрлым қыйал жағы шын жағын жеңіп, әнгіме өтірікке жақындай береді.

Батырлар әнгімесінің құны қандай деген мәселеге келсек, мұнда айтыу тиіс; бұрынғы жаугершілік заманда қалық тән есебінде болғанда, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әнгіме: қалықтың жаны, рұуқы тұурасындағы әнгіме: Батырлары қандай болса, қалықтың рұуқ жағы да сондай болған. Ертеқ жырдағы батырлар сыйпатына қарасақ, ол жырлар қалықтың рұуқы нағыз көтерілген шағында шыққандығын байқаймыз. Ошақ басы, үй-ішінің қамы сыйақты өмірдің ұсақ мақсат жағымен азаматтары есептеспей, ұлы мақсат, ұлы мұратбен болыб, жұрт үшін, көб үшін құрбан қылмайтұн нәрсесі болмағанын көреміз. Әке-шеше, туысқан-тұуған, мал-мүлік, ең қымбатты жан – солардың бәрін жұрт

ماسالەن: ەرتەگى جىر (باتىرلار) تارىقى جىر ايتىس
ولەڭ، ۇگىت ولەڭ، ءۇمىت ولەڭ، تولعاۋ، ءتۇرلى تەرمە
ولەڭدەر.

1) ەرتەگى جىر. ەرتەگى جىر دەپ بۇرىنقى ونىكەن
باتىرلار نۇوراسىندا شىعارعان ولەڭدەردى، انگىمەلەردى ايتادى.
باتىرلار انگىمەسى وتىرىك، شىنى ارالاس قويىرتىباق انگىمە بولادى.
شىن جاعى: بۇرىن باتىرلار بولمى، باتىرلار زامانىدا سوعىس
بولمى، باتىرلار قالمىق ءۇشىن قايرىرات قىلمى، جۇرتىن قورمى.
وتىرىك جاعى. ولاردىڭ مىنگەن اتىنا، تۇتىنغان زاتىنا وزدەرىنە
بىتەگەن قاسىيەتتەردى تاڭمى، بولماعان كۇشتەردى، بولماعان
سەئەردى تەلمى، وتىرىك دە مەمس، شىن دا مەمس ءدۇب ارا ەرتەگ
لەمۇ انگىمە بولىپ شىعادى. ول انگىمە ولەڭمەن ايتىلعان سەبەبى
ەرتەگى جىر دەپ اتالادى. نەدۇرلىم ارىنەن شىققان انگىمە بولسا،
سوعۇرلىم قىيال جاعى شىن جاعىن جەڭىپ انگىمە وتىرىككە
جاقىنداى بەردى.

باتىرلار انگىمەسىنىڭ قۇنى قانداى دەگەن ماسالەگە كەلسەك
مۇندا ايتىمۇ تىيىس: بۇرىنقى جاۋگەرلىك زاماندا قالمىق ءتان
سەبىندە بولعاندا، باتىرلار جان سەبىندە بولعان. سوندىقتان
باتىرلار نۇوراسىنداى انگىمە: قالمىقنىڭ جانى، رۇۋقى تۇورا-
سىنداى انگىمە. باتىرلار قانداى بولسا، قالمىقنىڭ رۇۋقى جاعىدا
سونداى بولعان، ەرتەك جىرداعى باتىرلار سىپاتىنا قاراساق، ول
جىرلار قالمىقنىڭ رۇۋقى نامىز كوتىرىلگەن شاعىندا شىققاندىن
بايقايمىز. وشاق باسى، ءۇي شىنىڭ قامى سىياقتى ءومىردىڭ
ۇساق ماقسات جاعى مەن ازاماتقارى سەبەبىدى. ۇلى ماقسات،
ۇلى مۇرات بەن بولىپ، جۇرت ءۇشىن، كوپ ءۇشىن قۇربان
قىلمايتۇن نارەسى بولماعانىن كورەمىز. اكە-شەشە، تۇۋىسقان-
تۇۋعان، مال-مۇلك، ەڭ قىمباتى جان-سولاردىڭ بارىن جۇرت

қамының жолында бір тыйынға баламағанын байқаймыз. Тоғай толған жылқысы, қора толған қойы, желі толған түйесі бар байлар, жасы 80–90-ға келгенше бала көрмей, баласы жоқтығынан әркімнен қорлық көріп, тайақ жеб, сөгіс естіп, зарығып, тарығып, «әуліеге ат айтып», «қорасанға қой айтып», өлдім-талдым дегенде жалғыз ұл көрсе, ол ұлы жұрт жұмысына керек болған жерде қартайған, әлсіз ата-анам қалып барады екен деб, оған да қайырылыуы жоқ. Тоғай толған көб малым қалып барады, оны қайтемін деб ұуайымдаб, қарайламайды.

Қобыланды жауға аттанып бара жатқанда, қарындасы Қарлыға түстік жерге шейін соңынан қалмай, ақырында қайырылмасына көзі жеткен соң, қош айтысып қалайын деб тұрып:

Желі толған сар түйе,
Ағажан, кімге табсырдың?
Қора толған ақты қой,
Ай көке, кімге табсырдың?
Тоғай толған көб жылқы,
Күн көке, кімге табсырдың?
Тоқсанда әкең Тоқтарбай,
Алпыста шешең Аналық;
Ақ көке, кімге табсырдың?
Бірге тұуып, бірге өскен,
Кіндігіңді бір кескен.
Көкежан деб жылаған,
Мен сорды кімге табсырдың?
Бұ дүниеде мұңдасың,

قامنىڭ چولنىدا ئېرى تېپىنغا بالا ماغانىن بايقايمىز، توغاي
تولغان جىلقىسىن، قورا تولغان قويى. جەلى تولغان تويەسى بار
بايلار؛ جاسى 80-90 غا كەلگەنشە بالا كورمەي، بالاسى
چوقتىغىنان ار كېمەن قورلىق كورىپ، تاپاق جەپ، سوگىس
سەنەپ، زارىغىپ، نارىغىپ، «اۋلىيەگە ات ايتىپ، قوراسانغا قوي
ايتىپ» ئۆلدىم. تالدىم دەگەندە جالغىز ۇل كورسە، ول ۇلى
جۇرت جۇمىسىنا كەرەك بولغان جەردە قارتايغان، «السز اتا-انام
قالىپ بارادى مەن دەپ، وعاندا قايرىلمۇي جوق؛ توغاي تولغان
كوب مالىم قالىپ بارادى، ونى قايتەمەن دەپ ۇۋايمىدات
قارايلاميدى.

قوبىلاندى جاۋعا اتتائىپ باراجاتقاندا، قارىنداسى قارىلغا
تۇستىڭ جەرگە شەيىن سوگىنان قالماي، اقىرىندا قايرىلماسىنا
كوزى جەتكەن سوڭ، قوش ايتىسىپ قالايىن دەپ تۇرىپ

«جەلى تولغان سار تۇيە،

«اعاجان كىمگە تاپىردىڭ؟

«قورا تولغان اقتى قوي،

«اي كوكە كىمگە تاپىردىڭ؟

«توغاي تولغان كوب جىلقى،

«كۈن كوكە كىمگە تاپىردىڭ؟

«توقساندا اكەڭ توقتارباي،

«الپىستا شەشەڭ انالىق؛

«اق كوكە كىمگە تاپىردىڭ؟

«بەرگە تۇۋىپ، بىرگە وسكەن،

«كىندىگىڭدى ئېرى كەسكەن،

«كوكەجان دەپ جىلاغان،

«مەن سوردى كىمگە تاپىردىڭ؟

«بۇ دۇنيەدە مۇڭداسىڭ

Төсекте жатсаң сырласың,
Ақыреттік жолдасың,
Бұлаңдаған қыз Құртқа,
Оны да кімге табырдың? -

дегенде, Қобыланды ата-ананы, тұуысқан-тұғанды, жарды керек қылмайтұн тасбауыр, тасжүрек, қасқыр сыйақты тек қанішер аң мінезді адам емес, шын адам екендігін жырдың мына сөзі көрсетеді.

Жүрегі сөзге өрекіп,
«Батыр да Қобылан» тарықты,
«Әскерден жалғыз қалыбты.
«Қарлыға бүйтіб тұрған соң,
«Ақ найзаға сүйеніб,
Ақырын өксіб қамықты».

Мұнан Қобыландының артында қалыб бара жатқандары жанына бататұн қымбат заттар екендігі, Қобыланды да ата-ананың, жардың, тұуысқанның құнын білетүндігі көрінеді. Бірақ олар қанша қымбат болғанмен, онан да гөрі батырға қымбат нәрсе – жұрт қамы, жұрт ісі. Ол жұрт ісі әлгілердің бәрінен қымбат екендігін, оның бәрін жұрт үшін құрбан қылатұнын, қатта басын да соған құрбанға байлаб, жауға аттаныб бара жатқандығын білдіру үшін қарындасына Қобыланды былай жауап қайырады:

«Желі толған сар түйе,
«Сары сұуға табырдым.
«Қора толған ақты қой,
«Аш бөріге табырдым.
«Азыу тісі балғадай,

«توسەكتە جاتساڭ سىزلاساڭ،

«قىزەتتىك چولداساڭ

«بولساڭداغان قىز قۇرتقا

«ونى دا كىمگە تابىسىردىڭ؟»

دەگەندە قوبلاندى اتا-ئانى تۇۇسقان-تۇۇغانىدى، چاردى
كەرەك قىلمايتۇن تاس باۋىر، تاس جۇرەك قاسقىر سىياقتى نەك
قان بىشەرەك مېنەزدى ادام مەمس، شىن ادام كەندىگىن چىردىڭ
مىنا سوزى كورسەتەدى،

جۇرەگى سوزگە ورەبەكەب «ياتىردا قوبلان تارىقتى،

«اسكەردەن چالغىز قالىبتى،

«قارلىغا بۇيتىب تۇرغان سولك،

«اق ناھىزاغا سۇيەنەب،

«قىرىن وكسىب قامىقتى».

مۇنان قوبلاندىنىڭ ارتىندا قالىب بارا جاتقاندىرى جانىنا
باتاتۇن قىمبات زاتتار كەندىگى، قوبلاندىدا اتا-ئانىنىڭ چار-
دىڭ، تۇۇسقانىڭ قۇنىن بىلەتۇندىگى كورسەتەدى. بىراق ولار
قاندا قىمبات بولغان مەن وناندا كورى باتىرغا قىمبات نارسە-جۇرت
قامى جۇرت ئىسى. ول جۇرت ئىسى الگىلەردىڭ بارىنەن قىمبات
كەندىگىن، ونىڭ بارىن جۇرت ئۇشىن قورىبان قىلاتۇنىن،
قاتنا باسىندا سوعان قۇربانغا بايلاپ، چاۋعا اتتانىپ بارا جاتقان-
دىيەن بىلىك بىرئۇ ئۇشىن قارىنداسىنا قوبلاندى بىلاي جاۋاب
قايرادى:

«جەلى تولغان سار تۇيە،

«سارى سۇۋعا تابىسىردىم؛

«قورا تولغان اقمى قوي،

«اش بورىگە تابىسىردىم،

«ازىئۇ-ئىسى بالعاداي،

«Жас бөріге табсырдым!
«Тоғай толған көб жылқы,
«Жасанған жауға табсырдым!
«Төртеуінді, тәуекел,
«Бір Құдайға табсырдым!
«Сендер төртеу, мен жалғыз,
«Жауға кетіп барамын,
«Әлдеқандай боламын,
«Айналайын Қалдыжан,
«Ағанды кімге табсырдың?» - дейді.

Әкесінің жасын өте үлкен кәрі қылыб, «өлдім-талдым» дегенде, зарықтырыб-тарықтырыб, оған жалғыз ұл беріб, ол ұлын жұрт қорғаушы батыр қылыб, ер құрбандығының көбтігін, үлкендігін көрсетіу мақсат бен істеген ақын шеберлігі де бар шығар. Бірақ елде жоқ рұуқ ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рұуқты ақын ықтимал дәріптеб, күшейтіб, көпіртіб, көркейтіб айтыуы, бірақ жұртта жоқ рұуқты ақын өзінен шығарыб айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рұуқының сәулесі түсбей тұрмайды. қалықтың батырлары кетіб, басқаға бағыныб, рұуқы сөнген ұуақыттағы қазақ ақындарының сөзі әлгі айтылғанды сыйпаттайды. Байларды, мырзаларды, төрелерді, бастықтарды кейде жақсы көріну мақсатымен, кейде нәрсе алыу мақсатымен мақтаб, ақындықты қайыршылыққа, жараукелікке айналдырған ақындарымыз аз ба? Ақындардың олай істеуі елдің көбі қайыршылыққа, жараукелікке айналғандықтан, елдің дәрібтеб, ұлықтайтұны бастықтар, байлар, мырзалар болғандықтан.

«جاس بورىگە تابىسردىم؛
«توعاي تولعان كوب جىلقى،
«جاسانغان جاۋعا تابىسردىم؛
«تورتەۋىڭدى تاۋەكەل،
«بىر قۇدايغا تابىسردىم؛
«سەندەر تورتەۋ مەن جالعىز؛
«جاۋعا كەتتەن بارامىن؛
«الدە قانداي بولامىن؛
«اينالايدى قالدىجان،
«اعاڭدى كىمگە تابىسردىڭ؟» دەيدى.

اكەسىنىڭ جاسىن وتە ۇلكەن كارى قىلىپ، ءولدىم، تالدىم
دەگەندە زارىقتىرىپ، تارىقتىرىپ وعان جالعىز ۇل بەرىپ، ول
ۇلىن جۇرت قورعاۋشى باتىر قىلىپ، ەر قۇرباندىنىڭ كوبىنىڭ
ۇلكەندىگىن كورسەتىۋ ماقسات بەن سىتەگەن اقىن شەبەرلىگى دە
بار شىعار. «بىراق ەلدە جوق رۇۋق اقىن سوزىندە دە بولمايدى.
ەلدە بار رۇۋقتى اقىن بىقتىمال دارىبەت، كوشەيتىپ، كوبىتىرىپ،
كوركەيتىپ، كوركەيتىپ ايتىۋى. «بىراق جۇرتتا جوق رۇۋقتى
اقىن وزىنەن شىعارىپ ايتا المايدى. اقىن سوزىنە جۇرت رۇۋقىنىڭ
ساۋلەسى تۇسبەي تۇرمايدى. قالقتىڭ باتىرلارى كەتتەن، باسقا
باغىنىپ، رۇۋقى سونگەن ۇۋاقتتا قازاق اقىندارىنىڭ سوزى
الگى ايتىلعانى سىباتتايدى. بايلاردى، مىرزالاردى، تورەلەردى،
باستىقتاردى كىيى جاقسى كورسەتىۋ ماقسات بەن، كىيى نارسەلەر
ماقسات بەن ماقتاب، اقىندىقتى قايرىشلىققا، جاراۋ كەشلىككە
اينالدىرعان اقىندارىمىز ازبا؟ اقىنداردىڭ ولاي سىتەۋى ەلدىڭ
كوبى قايرىشلىققا، جاراۋ كەلىككە اйнаلعانىقتان. ەلدىڭ
دارىبەت ۇلىقتايتۇنى باستىقتار، بايلار، مىرزالار بولعاندىقتان.

Сүйтіб, рұукты ертеқ жырлар, батырлар әнгімелері қалықтың рұуқы көтерілген шақта шыққан сөз болады. Батырлардың рұуқынан, батырларды жыр қылған ақын сөздерінің рұуқынан сол жыр шыққан замандағы қалық рұуқы қандай болғанын білеміз. Ертегілер бұрынғының қалпынан, салтұнан дерек бергенде ертеқ жырлар бұрынғының рұуқынан дерек береді, бұл – бір.

Екінші – батырлар әнгімесінің құны тілге пайда беріу жағынан зор. Батырлар әнгімесі өлеңмен айтылған, өлеңмен айтылған әнгіменің сөзі көбке төзеді, тез өзгере қоймайды. Солай болған соң, батырлар әнгімесінде аталарымыздың сөздері сақталыб келген. Біз сыйақты тілі жетіліб болмаған қалыққа аталарымыздың сөздерін сақтаған әнгімелер құнды болмақ. Сондай құнды әнгімелердің бірі батырлар әнгімесі болады.

Соңғы ұуақытта қазақта сауық кеміген себепті жыршылар азайыб, батырлар әнгімесі жоғалыб барады. Батырлар әнгімелері – өлеңмен айтылатұн әнгімелер. Жыршылар жоғалса, батырлар әнгімелері өлең түрін жойыб, ертеқке айналады. Ертегіге айналса, батырлар әнгімесінің рұуқы, көркі жоғалыб, құр сүлдесі қалады, сондықтан жыршылар жоғалмай тұрғанда, батырлар әнгімелерін өлең түрінде жыршылардың аузынан алыб қалуу керек. Бұл ел ішінде тұрған азаматтардың қалық алдындағы борышы.

Ертегі-жырлардың қазақ ішінде көбінесе айтылатұндары: «Қара қыпшақ Қобыланды батыр», «Нәрікүлы Шора», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар».

سۆيىتىپ، رۇۋىتى ەرتەك - جىرلار. باتىر انگىمەلەرى قالىقتىڭ رۇۋىقى كوتىرىلگەن شاقنا شىققان سوز بولادى. باتىرلاردىڭ رۇۋىقىنان، باتىرلاردى جىر قىلغان، اقىن سوزدەرىنىڭ رۇۋىقىنان، سول جىر شىققان زاھانداغى قالىق رۇۋىقى قانداي بولغانىن بىلەمىز. ەرتەكلىرى بۇرىنغىنىڭ قالىقىنان سالتىنان دەرەك بەرگەندە، ەرتەك جىرلار بۇرىنغىنىڭ رۇۋىقىنان دەرەك بەردى. بۇل ئىپادى ەكىنشى باتىرلار انگىمەسىنىڭ قۇنى: تىلگە بايدا بەرىۋ جاعىنان زور.

باتىرلار انگىمەسى ولەك مەن ايتىلغان. ولەك مەن ايتىلغان انگىمەنىڭ سوزى كوكبە توزەدى. تەز وزگەرە قويمايدى. سولاي بولغان سوڭ، باتىرلار انگىمەسىندە اتالارىمىزدىڭ سوزدەرى ساق نالىب كەلگەن. بىز سىياقى ئىلى جەتلىب بولماغان قالىققا اتالارىمىزدىڭ سوزدەرىن ساقتاغان انگىمەلەر قۇندى بولماق. سونداي قۇندى انگىمەلەردىڭ ئىپادى باتىرلار انگىمەسى بولادى. سوڭغى ۇۋاقىتتا قازاقتا ساۋىق كەمگەن سەبەبتى، جىرشەلار ازايىپ، باتىرلار انگىمەسى جوعالىپ بارادى. باتىرلار انگىمەلەرى ولەك مەن ايتىلاتۇن انگىمەلەر، ولەك مەن ايتىلاتۇن انگىمەلەر، جىرشىلار جوعالسا، باتىرلار انگىمەلەرى ولەك ئۇرىن حويىپ، ەرتەككە اينالادى. ەرتەككە اينالسا، باتىرلار انگىمەسىنىڭ رۇۋىقى، كوركى جوعالىپ، قۇر سۇلدەسى قالادى. سوندىقتان جىرشىلار جوعالماي تۇرغاندا، باتىرلار انگىمەلەرىن ولەك تۇرىندە جىرشىلاردىڭ اۋزىنان الىپ قالمۇ كەرەك. بۇل مەنىشىندە تۇرغان ازاماتلاردىڭ قالىق الدىنداغى بورىشى.

ەرتەكلى جىرلاردىڭ قازاق شىندە كوپىنەسە ايتىلا تۇندارى: (1) «قارا قىمشاق قوبىلاندى. باتىر»، «نارىك ۇلى شور»، «الپامىش باتىر»، «ەرتارغىن»، «ەرسايىمىن»، «ەدىگە»، قامبار».

2. Тариқи жыр. Тариқи жыр деб тариқта бар, мағлұм ұуақыйғалар тұурасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тариқи болмағанмен, қазақта болған ұуақыйғалар, қазақтан шыққан адамдар тұурасында басқа жұрттардың тариқында жазылған мағлұматтар бар, қалықтың өзінің есінен кетбеген, қазақ басынан кешірген ұуақыйғалары толыб жатыр. Солар тұуралы өлең етіб шығарған сөздер болса, солар тариқи жыр болады. Мәселен, «Орақ – Мамай», «Абылай», «Кенесары – Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» өлендері тариқи жырлар болады. 1879–1880-жыл болған «Қойан» қыстың жұты тұурасында шығарған өлең болыушы еді. Сонда қыстың қалай болғанын, елдің қандай жұтағанын, қандай аштық азаб тартқанын айтыушы еді. Сол өлең осы күнге дейін сақталған болса, о да тариқи жыр болады. *) Жанкісі бийдің зекетшілер тұурасында айтқан өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тариқына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тариқи жыр табына жатады.

3. Айтыс өлең. Айтыс – екі балуан күрескені сыйақты, екі ойыншы ұтысқаны сыйақты, екі батыр жекбе-жек ұрысқаны сыйақты, екі ақынның бірін-бірі сөз жүзінде аңдыб, бірінің-бірі қапысын тауыб жену үшін айтатұн өлендері. Ақындар әдісін сөз арқылы жұмсаб, бірін-бірі сөзбен шаншыб, жеңеді. Әрқайсысы сөзбен шаншуға қолайлы, осал-оңтай жерін іздейді. Басында, ісінде, жұртында, ұлтында болған осалдық, кемшіліктерді айтыб, сөзбен ұйалтыб йаки сөзбен қамаб, жан-жағын

*) Досмағамбет ұлы Қалелде бар екен келесі басылуында көрмек.

۲) تارىقى جىر. تارىقى جىر دەپ - تارىقتا بار ماعىلۇم
ۋاقتىيىلار تۇۋراسىدا ولەڭ مەن شىعارغان سوزدەر ايتىلدى.
قازاقتا ۋور تىلىندە جازىلمان تارىقى بولماغان مەن قازاقتا بولغان
ۋاقتىيىلار، قازاقتان شىققان ادامدار تۇۋراسىدا باسقا جۇرتتار
نىڭ تارىقىدا جازىلمان ماعىلۇماتتار بار. قالىقتىڭ ۋوزىنىڭ ھەسە
مەن كەتەگەن، قازاق باسنىن كەشىرگەن ۋاقتىيىلارنى تولىپ
جاتىر. سولار تۇۋرالى ولەڭ ھەتەب شىعارغان سوزدەر بولسا،
سولار تارىقى جىر بولدى. ماسەلەن: «وراق - ماماي»، «ابىلاي»،
«كەنە سارى - ناۋىرىزباي»، «ەرنازار بەكىت ولەڭدەرى - تارىقى -
جىرلار بولدى. 1879-1880 - جىل بولغان «قويان» قىسىنىڭ
جۇنى تۇۋراسىدا شىعارغان ولەڭ بولمۇشى ەدى. سوندا قىستىڭ
قلاي بولغانىن، ەلدىڭ قانداي جۇتاعانىن، قانداي استىق ازاب
نارتقانىن ايتىۋشى ەدى. سول ولەڭ وسى كۇنگە دەپىن ساقتال
غان بولسا، ودا تارىقى جىر بولدى (*). جانكىسى ۋبىدىڭ زە
كەتشىلەر تۇۋراسىدا ايتقان ولەڭى - قازاقتىڭ قوقانغا قاراعان
شاقتى. تارىقتا قاتىسى بار ۋسوز بولغاندىقتان، بۇدا تارىقى
جىر تايىدا جاتىدى.

۳) ايتىسى ولەڭ. ايتىسى ەكى بالىۋان كۇرەسكەنى سىياق
نى، ەكى وپىنىشى ۋتسىقانى سىياقى، ەكى باتىر جەكەبە جەك
ۋرىسقانى سىياقتى، ەكى اقىننىڭ ۋبىرىن - ۋبىرى ۋسوز جۇزىندە
ئە اڭلىب، ۋبىرىنىڭ ۋبىرى قايسىن تاۋىپ جەڭنۇ ۋۇشىن
ايتاتۇن ولەڭدەرى، اقىندار ۋدىسىن ۋسوز ارقىلى جۇمساب،
ۋبىرىن - ۋبىرى سوز بەن شانشىپ، جەڭدى ۋارقايسىسى ۋسوز
بەن شانشىۋعا قولايلى، وسال - وڭتاي جەرىن بۇدەيدى. باسنىدا،
سىنىدە، جۇرتىندا، ۋلتىندا بولغان وسالدىق، كەمشىلىكتەردى
ايتىپ، ۋسوز بەن ۋيالتىپ، ياكى ۋسوز بەن قاماپ، جان جاعىن

(* دوسىياعابت ۋلى قالەلە يار ەكەن كەلەسى ياسىلىۋىندا جىرمەك.

бөгеб тоқтатады. Сондықтан ақындар бірінің жайын бірі білмейтүн болса, әркімнен әдейі сұрастырыб, мағлұмат жыйнайды. «Елен-тай мен Болық айтысқанда» Елен-тайға Болық қыйын сұраулар беріб, мүдіртбек болған. Жарылқасын қожа мен Айқын айтысқандағы бір-бірінің басындағы, ғамалындағы міндерін айтыб, мүдірту талабында болған. Оған болмаған соң, әйел басындағы жалпы кемшілікті айтыб жеңген.

«Кеншімбай мен Ақсұлыу» айтысында елдеріндегі кемшілік, осалдық жағын айтыб, бас адамдарының осал істерімен айтыб, мүдіртбек болған. «Жанақ бен баланың» айтысында ел жағына да, ақындардың өз жағынан да тыйыу талабы байқалады. «Қазақ бен ноғай» айтысында қазақ ноғай жұртының мінін айтыб, ноғай қазақ жұртының мінін айтыб, мүдіртіу қамында болған.

Қазақта айтыс өлең көб, бірақ бұлар да ел ішінде жоғалыб, сійреб барады. Жазыу жайылған сайын айтыс өлең азайыб, құруға бет алыб барады. Мұның да бәрін жазыб алыб қалмаса, бұ да анайы әдебійеттің өшетүн, жоғалатүн түрі.

4. Үгіт өлең. Ақыл айтқан, жол көрсеткен, жөн сілтеген мағыналы өлеңдер үгіт өлең деб аталады. Үгіт өлең табына жатады мынау сыйақты өлеңдер:

1) Ай, жігіттер, үлгі алма
Азған елдің ішінен!
Алыс-алыс қашыңдар,
Зиандасты кісіден!
Жақсыны көзден салмаңдар!

بوگىب توقتاتادى. سوندىقتان اقمىندار ئېرىنىڭ جايىن ئېرى بىلمەيتۇن بولسا، ئار كىمىنەن ادەبى سۇراستىرىپ ماعىلىمۇمات جىد-ئايدى «ئەلەن - تاي مەن بولمىق ايتقاندىدا» ئەلەن - تايغا بولمىق قىيىن سۇراۋلار پەرىپ، مۇدىرتىك بولغان. جارىلغاسىن، قوجا مەن ايقىن ايتىسقانىدىداي ئېرى - ئېرىنىڭ باسىنداي عامالىنداي مىندەرىن ايتىپ، مۇدىرتىمۇ تالابىندا بولغان. وعان بولماغان سولۇ، ايل باسىنداي جالپى كەمشىلىكتى ايتىپ، جەنگەن.

«كەنشىباي مەن اقسۇلمۇ ايتىسنىدا، ئەلدەرىندەگى كەمشىلىك، وسالداۋ جاعىن ايتىپ، باس ادامدارنىڭ وسال سىتىرىپ ايتىپ. مۇدىرتىك بولغان، «جاناق بەن بالانىڭ ايتىسنىدا» ەل جاعىناندا، اقمىنداردىڭ ۇز جاعىناندا ئىپىۋ تالاب بايقالادى. «قازاق بەن نوعاي ايتىسنىدا» قازاق نوعاي جۇرتىنىڭ ئىمىن ايتىپ، نوعاي قازاق جۇرتىنىڭ ئىمىن ايتىپ، مۇدىرتىمۇ قامىندا بولغان.

قازاقتا ايتىس ولەڭ كوپ، ئېىراق بۇلاردا ەل شىنىدە جو-عالىب، سىپىرەب بارادى، جازىۋ جايىلغان سايبىن ايتىس ولەڭ ازا-يىپ، قۇرىۋعا بەت الىب بارادى. مۇنىڭدا ئبارىن جازىب الىب قالماسا، بۇدا انالى ادەبىيەتنىڭ وشەتۇن، جوعالاتۇن ئۇرى،

۴) ۇگىت ولەڭ. اقل ايتقان. جول كورسەتكەن، ئجون سىلتەگەن ماعانالى ولەڭدەر - ۇگىت ولەڭ دەپ اتالادى. ۇگىت ولەڭ تابىنا جاتادى مىناۋ سىياقتى ولەڭدەر:

(1) اي جىگىتەر ۇلگى ال ما!

ازعان ەلدىڭ شىنەن.

السى - السى قاشىڭدار!

زىيانداستى كىسىدەن.

چاقىسىنى كوزدەن سالماڭدار!

Жақсыдан қапыл қалмаңдар!
Өзі болған ерлердің
Айағынан алмаңдар!
Әр елге, әр жұртқа
Алтын сақа табылмас.

2) Ай, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болмашы болма!
Қолыңнан келсе, ақыл қайыр
Кісіден алушы болма!

3) Мақтанба бақсымын деб бағыңызға!
Қартаймақ қыйын сауда тағыңызда.
Іске асбай бақ-дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда,
Мақтанба сұлуымын деб ажарыңа!
Ажарсыз адамдарды ал, назарыңа.
Зылиқа Жүсіб бенен сұлуы өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына.
Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұшпан түгіл, табалайды,
Айағың бір нәрседен шалыс болса.

5. Үміт өлең. Біреуден үміттене, бір нәрсе деме ете айтқан ақындардың өлеңдері үміт өлең табына жатады.

Мәселен, мақтау өлең, құттықтау өлең. Ескі ақындар мақтауды, құттықтауды, сұрауды кәсіноб қылған. Байды, бійді,

چاقسىدان قاپىل قالماڭلار!
ئوزى بولغان ەرلەردىڭ
پايغىنانالماڭلار!
ئار ەلگە، ئار جۇرتقا
التىن ساڧا تاپىلماس.

(2) اي دوستارىم، جىگىنتىرىم،
بولماسقا بولماشى بول ما!
قولتىڭنان كەلسە اقىل قايرى.
كىسىدىن ئوشۇ بول ما!

(3) ماقتانبا باقىسى مىن دەپ باغىڭىزعا!
قارتايماق قىيىن ساۋدا تاغىڭىزدا.
سىكە اسباي باق - داۋلەتنىڭ قالىۋى وڭاي
باسىڭنان باغىڭ تايغان شاعىڭىزدا.
ماقتانبا سۇلۇمىن دەپ اجارىڭا!
اجارسىز ادامداردى ال نازارىڭا!
زىلىقا جۇسىپ بەنەن سۇلمۇ وتكەن
تۇرماغان اجار ارا اجالىنا.
اعايىن جات بولادى الس بولسا،
بولادى جات دا جاقىن تانىس بولسا.
دوستارىڭ دوسپان تۇڭىل تابالايدى
پايغىڭ بىر نارسەدىن شالس بولسا.

(5) ئۇمىت ولەڭ بىرەۋدىن ئۇمىتتەنە، بىر نارسە دامە ەتە
پىتىقان اقىنداردىڭ ولەڭدەرى - ئۇمىت ولەڭ تاپىنا جاتادى.
ماسەلەن: ماقتاۋ ولەڭ، قۇتتىقتاۋ ولەڭ. ەسكى اقىندار ماق -
ئاۋدى، قۇتتىقتاۋدى، سۇۋاۋدى كەسىپ قىلغان. بايدى، بىيدى،

қанды, төрені, мырзаны мақтаб, тойын бастаб, баласын құттықтаб, шабан кійіу, ат міну – әйтеуір нәрсе алыу мақсатбен айтатын ақындар көб болған. Біреулері, мақтасам құр тастамас деб, тек мақтаб қойған да, біреулері көрсете сұраған. Сұрамай мақтаған өлеңнің мыйсалы – Орынбайдың Ерденді мақтаған өлеңі. Мұнда ешбір сұрау ійшараты жоқ. Көрсете сұрау Кубала ақынның сөзінде бар. Әзілмен де пайда алыу мақсатын көрсеткен сөз Шернйазда бар.

Мыйсалдар: Орынбайдың Ерденді мақтағаны:

Ассалаумағалейкум, батыр Ерден,
Кетіб тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде мың қарғаның бір бүркіттей
Көзіме көрінесің келген жерден.

Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың ұшан дариа кемесіндей.
Сұрасаң бйіктігің, мен айтайын,
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.

Құу³ баланың жалғыз бйіесі өлгенде ноғай мырзаларынан жәрдем сұраған сөзінен:

Бір Алла, мал мен басқа қаза бердің,
Күнәма жайаулықбен жаза бердің.
Сіздерді көб беймаза еткенімнен
Ұйалыб, ортаңызға азар келдім.
Арқама тарыққанда сүйеуім деб,
Ортаңа бұ қазамды шаға келдім.

³ Ноғай деген Бөкейлікте қазақ елі бар

قاندى، تورەنى، مىرزانى ماقتاب، توپىن باستاب، بالاسىن قۇت-
تىقتاب، شاپان كىيىۋ، ات مېنىۋ - ايتقۇر نارسە المۇ ماقسات
بىن ايتانۇن اقنىدار كوپ بولعان. بىرەۋلەرى ماقتاسام قۇر تاس-
تاماس دەپ، تەك ماقتاب قانا قويغاندا، بىرەۋلەرى كورسەتە-
سۇراغان. سۇراماي ماقتاغان ولەككىندىك مىسالى ورنىبايدىڭ ەردە-
سى ماقتاغان ولەككى. مۇندا ەش ەبىر سۇراۋ بىشاراتى جوق.
كورسەتە سۇراۋ قۇۋ بالا اقنىنىڭ سوزىندە بار. ازىل مەندە،
جايدا المۇ ماقساتىن كورسەتكەن ەسوز شەرنىيازدا بار،
مىسالدار ورنىبايدىڭ ەردەندى ماقتاغانى.

اسسالۋمالايكوم باتىر ەردەن،
كەتەپ تۇر باقى - داۋلەتنىڭ تاغى كەردەن.
شىندە مىڭ قارغاننىڭ ەبىر بۇركىتتەي
كوزىمە كورنەسەن كەلگەن جەردەن.

سۇڭقاردىڭ ەكى مۇرتنىڭ جەبەسىندەي،
اقىلىڭ ۇشان دارىيا كەمەسىندەي،
سۇراساڭ بىيىكتىڭ مەن ايتايىن.
كۇن شالغان الا تاۋدىڭ توبەسىندەي.
قۇۋ بالانىڭ جالعىز بىيەسى ولگەندە، نوغاي *)
مىرزالارىنجان جاردەم سۇراغان سوزىشەن.
ەبىر الدا مال مەن باسقا قازا بەردىڭ.
كۇنىمە جايۋلىق بىق جازا بەردىڭ.
سىزدەردى كوپ بەي مازا تەكەنمەن
ۋىالىب ورتاڭىزعا ازار كەلدىم.
ارقاما تارىققاندا سۇيەنۋىم دەپ
ورتانى بو قازامدى شاعا كەلدىم.

*) نوغاي دەكەن بوكەيلىكتە قازاق ەلى بار.

Тыңдаңыз, кіші іні, үлкен аға!
Алламыз не берсе де жоқты шара!
Жеңілтіб есебінен жібереді,
Қалай да қыйын екен жалғыз қара.
Сіздерге менің мұным қыйын емес,
«Ау» десең, ноғай болыб ортаға ала.
Жатсам да болар еді-ау сұраб қақтан,
Дұшпанның сөзі болад біздің арттан.
Ер өлмес жайаулықтан, жан қыйналар,
Бір бйе берілмесе қалың қалықтан.
Жарарлық басшылыққа аға, іні бар,
Қайтемін жабы тұуса арғымақтан.

Шернйаз ақынның Баймағамбет прауійтелдің қыз ұзатқан тойын бастаған сөзінде айтқаны бар:

«Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда;
«Аузымда Тәңірі берген жел тұрғанда;
«Мен кімге сөз сөйле деб жалынамын
«Өлең айтатұғын кең тұрғанда;
«Бұ тойда не берсе де мен аламын
«Дәнеңе жоқ шұқанаққа көл тұрғанда.

.....
«Сұрқыйа Кенесары Қашаған қан;
«Серғазы талай жасты жасаған қан;
«Дәулетін байкемнің айырма деб,

تېڭداڭىز كىشى ۋىنى، ۋلكەن اعا!
الدامىز نە بەرسەدە جوقتى شارا؛
جەڭلىتىپ سەبىنەن جىبەرەدى.
قالاي دا قىيىن ەكەن جالعىز قارا.
سىزدەرگە مەنىڭ مۇنىم قىيىن مەس
«اۋ» دەسەڭ نوعاي بولس ورتاعا الا.
جانسام دا بولار ەدى اۋ سۇراب قاقتان.
دۇسپانىڭ سوزى بولاد ۋىزدىڭ ارتتان.
ەر ولمەس جاباۋلىقتان جان قىينالار
ۋىر بىيە بەرىلمەسە قالن قالىقتان.
جارارلىق باسشلىققا اعا، ۋىنى بار،
قايتمەن جايى تۇۋسا ارعىماقتان.

**

شەرنىياز اقىننىڭ بايماعامبەت پىراۋىتىلدىڭ قىز ۇزات
قان تويىن باستاعان سوزىندە ايتقانى بار.
«سويلەمەس بوتەن قازاق مەن تۇرعاندا؛
«اۋزىمدا تاڭىرى بەرگەن جەل تۇرعاندا؛
«مەن كىمگە سوز سويلە دەپ جالنامىن
«ولەڭ ايتاتۇعىن كەڭ تۇرعاندا؛
«بۇ تويدا نە بەرسەدە مەن الامىن
«دانەڭگە جوق شۇقاناققا كول تۇرعاندا»

.....

«سارقىيا كەنە سارى قاشاعان قان؛
«سەرغازى تالاي جاستى جاساعان قان؛
«داۋلەتىن ۋباي ەكەمنىڭ اىرما دەپ،

«Тілекті мен тілейін жасағаннан.
«Жарлыны жалғызбенен бір теңгердің,
«Алтыңды айналайын босағаннан!
Кеңеске келіссіз сөз тек қосайын
«Таб атам Жарылғасқа ұқсағанмын.
«Қарастым тойды жақсы бастады деб,
«Берсең де бір қысырақ қосақ алман.

6. Толғау. Толғау (яки мұнды өлең) деб көңілдің неше түрлі күйін шешетүн өлеңдер айтылады. Мәселен, ғашықтық сағыныш, қайғы, күйініш, кейістік, кіжініс, өкбе, наз сыйақты көңіл күйлерін білдіретін өлеңдер.

Мыйсалдар:

1) Көзіме көріндің де кетіб қалдың,
Қадірі болмайды екен қолда бардың.
Әйдем де болмай жатыб, сағынғаннан,
Өлеңмен атыңды атаб, әнге салдым.

Сағындым, жаным, сені бір күн болмай,
Жолыңа көб қарадым шыдай алмай.
Кетіббін, жаным, саған қатты үйреніб,
Көңілім басылмайды бір жыламай.

Шырағым, жүзің раушан, сөзің балдай,
Жолыңа қараймын деб көзім талды-ай.
Бір себеб ойлағанға бола ма деб,
Иіскеймін сағынғаннан орамалды-ай.

«تېلەكتى مەن تېلەين جاساغاننان.
«جارلىنى جالعز بەنەن ۋېر تەگگەردىڭ
«التىندى اينالاين بوساكاڭنان
«كەگەسكە كەلسىز سوز نەك قوساين?
«تاب اتام جارلىعاسقا ۋساغانمىن.
«قاراستىم تويدى چاقسى باستادى دەپ
«بەرسەڭدە ۋېر قىسراق قوساقالمان»
۱۶ تولعاۋ. تولعاۋ (ياكى مۇكتى ولەڭ) دەپ كوڭلىدىڭ
نەشە تۈرلى كۋىن شەشەتۈن ولەڭدەر ايتىلادى. ماسالان:
عاشىقتىق، ساعىنىش. قايعى، كۋىنىش، كەيىستىك، كىچىنىش،
وكتە، ناز سىياقتى كوڭل كۋىلەرىن بىلدۈرەتۈن ولەڭدەر.

مىسالدار.

(1) كوزىمە كورىندىڭدە كەتەپ قالدىڭ.
كادىرى بولمايدى ەكەن قولدا باردىڭ
ايدەمدە بولماي جانتى ساعىنغاننان
ولەڭ مەن اتىڭدى اتاپ انگە سالىم.

ساعىنىم جانىم سەنى ۋېر كۈن بولماي.
جولىڭا كۆپ قارادىم شىداي الماي،
كەتەيىن جانىم ساعان قاتتى ۋىرەنەپ،
كوڭلىم باسلىمايدى ۋېر جىلاماي.

شىراعىم ۋجۇزىڭ ۋاۋتان ۋسوزىڭ بالداي.
جولىڭا قارايمىن دەپ كۆزىم تالدى اي.
ۋېر سەبەپ ويلاعانغا بولاما دەپ،
بىسىكەيىن ساعىنغاننان ورامالدى اي.

Жан еркем, мен жүремін мұндай күймен,
Бар ма екен, ашық жарын мендей сүйген?
Сен бір шам, айнала ұшқан мен пәруана,
Айналыб, аламын деб отқа күйген.

Есімнен еш кетбейді сүйген жаным,
Білмейді ешбір адам менің қалім.
Құдай-ау, ризалықбен айрылмадым!
Көңілімде бұл тұрада көб-ті арманым.

Басымнан еш кетбейді қара бұлт,
Құдайдан етуші едім қатты үміт.
Йапыр-ай, бұ не деген істер болды?
Көргенім, ойнағаным бәрі де ұмыт.

Барады ішім толыб қайғыменен,
Деуші едім айрылмасбын сүйгенімнен.
Бар қайғы дүніедегі басымда тұр,
Айтамын өлең қылыб күйгенімнен.

Қапалық көңілімдегі өлең болған,
Ойласам, еске түсер өткен заман.
Бар ма екен дүніеде мендей адам?!
Көңіліне қапалықбен қайғы толған

جان ەركەم مەن جۇرەمەن مۇنداي كۆي مەن
بارما ەكەن اشىق جارىن مەندەي سۇيگەن؟
سەن ۋەبىر شام، اينالا قۇشقان مەن پارىۋانا
اينالىب الامن دەپ وتقا كۆيگەن.

مەنمەن مەش كەتەيىدى سۇيگەن جانىم.
بىلىمەيىدى مەش ۋەبىر ادام مەنىڭ قالمىم.
قۇداي ۋەبىر زالىق بەن ايرىلمادىم!
كۆڭلىمدە بۇل تۇۋرادا كۆپتى ارمانىم.

باسمەن مەش كەتەيىدى قارا بولت.
قۇدايدان تەنۋشى ەدىم قاتتى ۋەمەت.
جاپىرماي بۇ نە دەگەن سستەر بولدى؟
كۆرگەنم، ويناغانم ۋەبارى دە ۋەمەت.

بارادى ۋەشىم تولىب قايسى مەنەن.
دەۋشى ەدىم ايرىلماسبىن سۇيگەنمەن.
بار قايسى دۇنيەدەگى باسما تۇر
ايتامەن ۋەلەڭ قىلىپ كۆيگەنمەن.

قاپالىق كۆڭلىمدەگى ۋەلەڭ بولغان.
ويلاسام ەسكە تۇسىر وتكەن زامان.
بارما ەكەن دۇنيەدە مەندەي ادام
كۆڭلىمدە قاپالىق بەن قايسى بولغان!؟

Он сегіз мың ғаламның
Патшасы, әуел қақ жаббар!
Есітгің бе, сөзімді?
Жылатбай менің көзімді!
Он үш жасар Қобыланды,
Ерінбей сүйер көзімді,
Жалғызының артынан
Мұқаммет сынды ей, тақсыр,
Тар жерде еске ал өзімді!
Қызыр, Ілияс екі жар!
Омар, Оспан екі жар!
Бір кітабтың ішінде
Қырық пайғамбар аты бар
Бас-басыңа бір жандық,
Дем бермесен, біз қалдық.
Асқардан асыб, бел өттік,
Белден асыб, біз кеттік,
Біз пақырға көзің сал,
Әруақтар, сізді тербеттік!
Ақсұңқар құс мақтанса,
О дағы бір күн кез болар
Құсбегінің торына.
Арғымақ ат мақтанса,
О дағы бір күн кез болар
Қаланың қазған орына.
Осы кеткен жалғызым
Есен барыб, сау келсе,

ون سەگىزىمىڭ عالامىڭ
پاتىساسى، اۋەل قاق جاپبارا
سەستىندۈبە سوزىمى؟
جىلاتباي مەنىڭ كوزىمى.
ۋن ۋش جاسار قوبىلاندى
ەرىنبەي سۇيەر كەزىمى.
جالعىزنىڭ ارىندان
مۇقەمەت سىندى، ەي تاقسىرا!
تار جەردە سەكە ال عوزىمى.
قىزىز لىياس ەكى جارا
ۋمار ۋسپان ەكى جارا
ئىير كىتابتىڭ نىشىندە
قىرىق بايغامبار اتى بار —
باس باسقا ئىز جاندىق؛
دەم بەرمەسەڭ ئىز قالدىق،
اسقاردان، اسىب بەل ۋتتىك،
بەلدەن اسىب ئىز كەتتىك.
ئىز باقىرغا كوزىڭ سال!
ارىۋاقتار سىزدى تەربەتتىك.
اقسۇڭقار قۇس ماقتانسا،
ۋداعى ئىيركۇن كەز بولار
قۇس بەگىنىك تورىنا.
ارعىماق ات ماقتانسا،
ۋداعى ئىيركۇن كەز بولار
قالانىڭ قازغان ۋرىنا.
ۋسى كەتكەن جالعىزىم
سەن بارىپ ساۋكەلسە،

Егіз тұуған көк бесті
О дағы бір сенің жолыңа!
Егіз тұуған көк қошқар
О дағы сенің жолыңа!
Бұл алпысқа келгенде
Қобыландыдай ұл таббан
Тұрмады ма сорыма?
Мұқаммет сынды ей, тақсыр!
Қозымды бердім жолыңа.

Бір жылқыдан кем шаббас,
Келінжан баққан Бұурыл ат.
Денеге мылтық тійгізбес,
Дәуіт соққан жалаңғат.
Асынған қылыш белінде,
Қынаптары әрі алтұн,
Ұстаған жері саб алтын,
Балдағы алтын шар болат.
Шырағымның шыбыны,
Жасаған, саған аманат!

Қалғыб кетсе, қағыб тұр,
Адасыб кетсе, бағыб тұр
Қозыма келген пәлені,
Ықылас атты шашты Әзіз,
Жәрдемші болыб соғыб тұр.

Көл ійесі Қамбар-ай!
Жол ійесі Қамбар-ай!
Қазанға қайдан қол жыйды

ەگىز تۇۋعان كوك بەستى-
ودا ئېر سەنىڭ جولىڭدا!
ەگىز تۇۋعان كوك قوشقار-
وداعى سەنىڭ جولىڭدا!
بۇل الپىسقا كەلگەندە
قوبىلاندىداي ۇل تاپپان
تۇرمادى ما سوزىما?
مۇقامبەت سىندى ەي تاقسىر!
قوزىمىدى بەردىم جولىڭدا.
ئېر چىلقىدان كەم شاپپاس
كەلدىن جان باققان بۇۋىرىل ات.
دەنەگە مىنلىتىق تىيگىز بەس
داۋىت سوققان جالاڭكەت
اسىنغان قىلىش بەلىندە
قىنابىتارى ەرى التىن
ۇستاعان چەرى ساب التىن
بالداغى التىن سار بولات.
شراغىنىڭ شىبىنى
جاساعان ساغان امانات.
قالغىب كەتسە قالغىب تۇر!
اداسىب كەتسە باغىب تۇر!
قوزىما كەلگەن پالەنى،
تۇقمىلاستى شاشتى-ازىز!
چار دەمشى بولمىب سوغىب تۇر.
كول بىەسى قامبار اي!
جول بىەسى قامبار اي
فازانغا قايدان قول جىيىدى

Қарман деген заңғар-ай!
Қамбар, өзің қолдасаң,
Қолдамайтұн кім бар-ай!

(Қобыландыдан)

2) Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау!
Бұлдыраб тұрған құрғыр тау!
Қабтай қонар елім жоқ,
Айым, күнім Кәрібоз,
Сөйлесетүн тілің жоқ!
Ел табтырар ма екенсің?
Арысаң да, жануар,
Көрсетер ең бір қара,
Саған мінер белім жоқ,
Белге қылар емім жоқ!
Бұл шамаға келгенде,
Ажалым аштан болды ма?!
Ауызға жерге жемім жоқ!
Егер өлсем бұл жерде,
Сүйегімді ұстар теңім жоқ!
Көк шалғынның үстінде
Күңіреніп жатырмын,
Үстіме кійер кебін жоқ!
Еңіреб жүрген ер едім,
Қабтаған қара борандай
Өткені ме, дүниіе боқ!

(Тарғыннан)

قارمان دەگەن زاڭخار اي!
قامبار ءوزنىڭ قولداساڭ،
قولدامايتۇن كىم بار اي!

(ئوبىلا ئىدىدان)

**

بۇلغىر، بۇلغىر، بۇلغىر تاۋ!
بۇلدىراپ تۇرغان قۇرغىر تاۋ
قابتاي قونار ەلىم جوق.
ايىم، كۇنىم كارى بوزا
سويلەسەتۇن ءىلىڭ جوق.
ەل تاپتىراما-كەنسىن?
اريساڭدا جانىۋار،
كورسە نەردەڭ ءىبىر قارا
ساغان مىنەر بەلىم جوق،
بەلگە قىلار ەممىم جوق..
بۇشاماغا كەلگەندە
اجالىم اشتان بولدىما؟
اۋىزغا جەرگە جەممىم جوق.
ەگەر ولسەم بۇل جەردە،
سۇيەگىمدى ۇستار تەڭگىم جوق.
كوك شالغىننىڭ ۇستىندە
كوڭىرەنىپ جاتىرمىن
ۇستىمە كىيەر كەبەن جوق.
ەڭىرەپ جۇرگەن ەر ەدىم
قابتاعان قارا بورانداي—
ونكەنىمە دۇنيە بوق.

(تارغىننان)

3) Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеб жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқан заман,
Дәулет құсы басыңнан ұшқан заман.
Топырақ пен аспаннан шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

Мына заман қай заман, бағы заман,
Байағыдай болар ма, тағы заман!
Атадан ұл, анадан қыз айрылды,
Көздің жасын көл қылыб ағызамын.

Мұнша қысым қылдың ғой, қатты Құдай!
Қара жер қабырғама батты Құдай.
Жайау жүрсем, табаным ауырады,
Тым болмаса бермедің атты Құдай!

7. Терме (яки түрлі өлеңдер). Терме деб ат қойылыуынын мәнісі – бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеб тұрмай көб нәрсені теріб, сөз қылыб өтеді. Көб нәрсені сөз қылғанда, әрқайсысына айналыб, байандаб жатбайды. Түрлі шөбтің басын шалыб оттаб, тоқтамастан, желге қарай тартыб бара жатқан мал сыйақты. Терме айтыушылары түрлі нәрсені сөз қылыб, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен, ілгері қарай сырғыб береді.

3 قارا ئاۋدىڭ باسنان كوش كەلەدى؛
كوشكەن سايىن بىر ئايلاق بوس كەلەدى.
قارىنداستان ايرىلغان جامان ەكەن.
قارا كوزدەن مولتىلەپ جاس كەلەدى.
مىنا زامان، قاي زامان؟ قىسقان زامان،
داۋلەت قۇسى باسكئنان ۇشقان زاقان.
توپىراق بىن اسپاننان شاڭ بورايدى
قاكتارداعى قار جاۋعان قىستان جامان.
مىنا زامان قاي زامان باعى زامان،
باياعىمداي بولارما تاغى زامان.
انادان ۇل ەنەدەن قىز ايرىلدى
كوزدىڭ جاسىن كول قىلىپ اعزامىن،
مۇنشا قىسىم قىلدىڭ عوي قاتتى قۇداي!
قارا جەر قايرىغا ما باتتى قۇداي،
جاياۋ جۇرسەم تابانم اۋىرادى
نەم بولماسا بەرمەدىڭ اتتى قۇداي.

**

۷ تەرمە. (ياكى تۇرلى ولەڭدەر) تەرمەدەپ ات قويىلىۋىنىڭ
مانسى: بۇل تۇرلى شىعارمالار بىر نارسەنىڭ جايىنان سويلەپ
تۇرماي كوپ نارسەنى تەرىپ سوز قىلىپ وتەدى. كوپ نارسەنى
سوز قىلغاندا، ارقايسىسىنا اينالىپ، بايانداپ جاتبايدى. تۇرلى
شوبىتىڭ باسىن شالىپ وتتاب، توقناماستان جەلگە قاراي نارتىپ
بارا جاتقان مال سىياقتى. تەرمە ايتىۋىشلارى تۇرلى نارسەنى سوز
قىلىپ، بىراق ەش قايسىسىنا اينالماستان؛ كىدىرمەستەن بىلگەرى-
قاراي سىرعىي بەرەدى.

Мыйсал:

Арғымақ жабы көрінер
Аса шауыб бұланса.
Айдын көл батбақ атанар
Айдыны құрыб, сұуалса.
Бәйтерек сабау көрінер
Жапырағы түсіб, құуарса.
Біраз ғана сөйлейін,
Жақсылар, сізге ұнаса.

Арғымақ жайлаб не керек,
Артынан жабы жеткен соң?
Ағайын, тұуған не керек,
Андысыб күні өткен соң?
Қызыл тілім, сөйлеб қал!
Қызығынды жер көрер
Ажал құуыб жеткен соң!
Айт дейтүн аға сіз қайда?
Айтатүн оны біз қайда,
Бір төбенің басына
Тыға салыб кеткен соң!

2. Сыйпаған сыйыр білмес қызметінді,
Сыйлаған жаман білмес құрметінді.
Әрқалай бір сыйиapat еткен жаман,
Болады атқарғандай міндетінді.
Кейбіреу өз жалына өзі малай,
Бейнет көб, рақат жоқ дәулетінде.

مىسال:

ارغماق جابى كورنەر
اسا شاۋىب بولانسا،
ايدىن كول باتباق اتانار
ايدىنى قۇرب سۇۋالسا،
بايتەرەك ساياۋ كورنەر
جاپىراغى ئۇسب قۇۋارسا،
بىرازغانا سويلەپىن
چاقسىلار سىزگە ۇناسا.

ارغماق جايلاپ نە كەرەك؟
ارتىنان جابى جەتكەن سوڭ
اعاين، توعان نە كەرەك؟
اكداسىب كۇنى وتكەن سوڭ.
قىزىل ئىلم سويلەپ قال!
قىزىغىشى جەر كورەر
اجال قۇۋىب جەتكەن سوڭ
ايت دەيتۇن اعا سىز قايدا؟
ايتانۇن ونى بىز قايدا؟
بىر توبەنىڭ باسنا
تەعاسالىب كەتكەن سوڭ.

2. سىپپاعان سىير بىلمەس قىزمەتىڭى
سىپپاعان جامان بىلمەس قۇرمەتىڭى.
ار قالاي بىر سىپپات ەتكەن جامان
بولادى اتقازغانداي مىندەتىڭى.
كەي بىرەۋ ۇز خالىنا ۇزى مالاي
بەينەت كوب راقات جوق دەۋلەتىندە.

Жарыстық қыс сұуықбен өмір шегіб,
Кетбей ме, бір күн тастаб нәубетінді.

Жаманның етек-жеңі тар секілді,
Қабағы ашылмаған қар секілді.
Сүйейді жамандарды кейбір сабаз,
Бүтінді аудармайтұн нар секілді.

Қосылса екі жақсы қан секілді,
Ләззаты бір-біріне бал секілді.
Бір жерге екі жаман сыйыса алмайд,
Мінезі сыйыр деген мал секілді.
Жақсылар жағасы кең тон секілді,
Лайық етек-жеңі мол секілді.
Жақсының бір жаманға ісі түссе,
Қос артқан ійт үстіне жол секілді.
Қосылса екі жаман дұу болады,
Қараңғы жүрген жері бұу болады.
Күні-түні дау-жанжалмен өмір өтіб,
Рақатсыз ішкен асы ұу болады.

(Зауықтау нұсқаларын нұсқалықтың
40, 54-інші нөмірлерінен қара)

II) Сарындама (сарын сөз саласы)

Сарындама үш тарау: 1). Салт сөзі, 2). Ғұрыб сөзі,
3). Қалыб сөзі.

جارىستىق قىس سۇۋىق بىن ۋومىرشە گىب،
كەتپەي مە ۋبىركۇن تاستاب ناۋبەتتىكىدى.

**

جاماننىڭ ەتەك، جەڭگى نارسە كىلدى.
قاباعى اشلىماغان قارسە كىلدى.
سۇيەيىنى جامانداردى كەي ۋبىر ساباز-
بۇتىندى اۋدارمايتۇن نارسە كىلدى.

**

قوسىلسا ەكى جاقسى قان سەكىلدى.
لازاتى ۋبىر بىرىنە بارسەكىلدى.
ۋبىر جەرگە ەكى جامان سىيسالمايدى.
مىنەزى سىيىر دەگەن مال سەكىلدى.
جاقسىلار جاعاسى كەڭ تون سەكىلدى.
لايىق ەتەك جاكى مول سەكىلدى.
جاقسىنىڭ ۋبىر جامانغا ۋسى تۇسسە،
قوس ارتقان ۋىت ۋستىنە سول سەكىلدى.
قوسىلسا ەكى جامان دۇۋ بولادى.
قاراڭغى جورگەن جەرى بۇۋ بولادى
كۇن، تۇنى داۋ جانجال مەن ۋۋمىر وتىب،
راقاتسىز نىشكەن اسى ۋۋ بولادى.

**

(زاۋىقتاۋ نۇسقالارىن نۇسقالىقتىڭ 54، 40 نىشى نومىر-
لەرىنەن قارا)

II) سارىنداما (سارىن ۋسوز) سالاسى.
سارىنداما ۋش تاراۋ: 1) سالىت ۋسوزى، 2) عۇرپ
ۋسوزى، 3) قالىب ۋسوزى.

1) Салт сөзі.

Салт серінімен йағыни салт жөнімен айтылатұн сөздер – салт сөзінің табына жатады. Мәселен: мыйсалдар, ділмар сөз (апорійзм), тақбақ, мақалдар, мәтелдер.

1) Мыйсалдар. Адамның ғамалын, мінезін, құлқын жанды, жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп, өнегелеу мыйсалдау болады.

Ескертіу: мыйсалдар көбінесе қайыуандар тұура-сында шыққан ертегілерден алынады. Ондай ертегілерде қайыуандарға адамша тіл бітіріп, адамша мінездеб, іс еткізіп, түрлі мақұлыққа түрлі өнеге боларлық сыйпат таңған. Ақымақтыққа өнеге болатұн есек, айлакерлікке түлкі, қорқаулыққа қасқыр, момындыққа қой, мазақтыққа тырна, жарғақтыққа сауысқан, тағысын тағы солай.

Мыйсалдар: «Арсыз ййт», «Өтірікші тышқан», «Қайыуандар таласы», «Бақылдақ теке», «Құлағынан айырылған ешкі», тағысын тағы сондай сөздер.

2) Ділмар сөз. Бұрынғы даналардан, бійлерден, шешендерден қалған сөздер ділмар сөз (иаурыпаша апорійзм) деб аталады.

Мыйсалдар:

1) Өлеңтіні жағалай

Тал шығады деб едім.

Тал шыбықтай бұралып,

Сал шығады деб едім.

Соққан бейіт секілді.

۱) سالت سوزى.

سالت سەرنى مەن ياعىنىي سالت سونى مەن ايتىلاتۇن سوزدەر-
سالت سوزىنىڭ تاپنا جاتادى: ماسالەن: ميسالدار: عدىلمار سوز
(ابوربىزم) تاقباقتار، ماقالدار، ماتالدار.

1) ميسالدار. ادامنىڭ عاملن. مەنەزىن، قۇلقىن، جاندى،
چانسىز نارسەلەر ارقىلى سالت ساناسىنا ساپكەس كورسەتىپ ونەگە
لەۋ ميسالداۋ بولادى.

ەنەكەرتىۋ: ميسالدار كوپىنەسە قايمۇاندار تۇۋراسىندا سىققان

ەرتەگىلەردەن النداى. ونىداى ەرتەگىلەردە

قايمۇاندارغا ادامشا تىل ەبىتىرىپ، ادامشا مەنەز-

دەپ، س سەتكىزىپ، تۇرلى ماقۇلىققا تۇرلى

ونەگە بولارلىق سىپات تاڭغان. اقماقتىققا ونەگە

بولاتۇن سەك، قايلە كەرلىككە تۇلكى، قورفاۋلىققا

قاسقىر، مومىندىققا قوي، مازاقتىققا تىرنا جارعاق

تىققا ساۋىسقان، تاعىسىن تاعى سولاي.

ميسالدار: «ازسىز سىت»، «وتىرىكشى تىشقان»، «قايمۇاندار

تالاسى»، «باقىدىق تەكە»، «قۇلاعىنن ايرىلغان شىكى»، تاعىسىن

تاعى سونداى سوزدەر.

۲) عدىلمار سوز. بۇرىنقى دانالاردان بىيلەردەن، شەشەن

دەردەن قالغان سوزدەر - عدىلمار سوز (ياۋرۇپاشا ابوربىزم) دەپ

اتالادى.

ميسالدار.

1) ولەكتىنى جاعالاي،

تال شىعادى دەپ ەدىم.

تال شىبىقتاي بۇرالىب،

سال شىعادى دەپ ەدىم.

سوققان بىيىت سەكىلدى،

Үй шығады деб едім.
Қырыққан серке бұттаныб,
Бій шығады деб едім.

(Мөңке)

2) «Өз Дұулат ұлы жүздегі бір қанға барыб отырыб, Қоңырат Мырзан бій қанға сөз бермей, жалғыз сөйлей берібті. Мырзан баласыз екен, соны айтыб тоқтатбақ ниетбен Дұулаттың бір шешені айтыбты:

– Жалтақтаб сөйлейсің жалғыз-ақ адамша, көтеріліб сөйлейсің көмегі жоқ адамша. Құйрығы жоқ, шолақ Мырзан, құлағы жоқ, шұнақ Мырзан, жалғыз өзің сөйлейсің бе?, - деб. Сонда Мырзан айтыбты:

– Сен жалғыз деб сөксең, Құдайға тілің тійеді. Жарлы деб сөксең, пайғамбарға тілің тійеді. Құйрығым шолақ болса, тұлпар шығармын, құлағым шұнақ болса, сұңқар шығармын. Құйрығы ұзынды біз ійтке меңзейміз, құлағы ұзынды есекке меңзейміз. Ешкі егіз табады, ійт сегіз табады, шошқа тоғыз табады. Сенің бабаң егіз еді, анаң сегіз еді, өзің тоғыз едің. Сенің тоғызынды алса, Құдайдың шамасы жоқ па? Маған бала берейін десе, баласы жоқ ба?, - дебті.

Қалық: Мынаған тас атындар дебті. Дұулаттың бііі: «Айтқанын қылыб, бітімін беріндер», – деб тобтан шыға жөнелібті».

(Ыбырайұлы Шорман жыйнағаннан)

3) «Қаз дауысты Қазыбек бій жолаушылаб жүріб, бір үйге түстенібті. Үй иесі үйінде жоқ екен, қатынының күткеніне риза болыб, ерін көріб кетбек нийетбен қоныб қалыбты. Ері жұпынылау адам екен, Қазыбек жолдастарына қараб айтыбты:

ئۇي شىعائى دەپ دەيم.
قىرىققان سەركە بۇتتائىب،
ئەبى شىعائى دەپ دەيم.

(موڭگە)

(2) ئوز دۇلات - ۇلى جۇز دەگى ئىر قانعا بارىپ وتىرىپ
فوكىرات مىرزان ئىبى قانعا ئسوز بەرمەي جالغىز سويلەي بەرىپتى.
مىرزان بالاسىز كىسى ەكەن؛ سونى ايتىپ توقتاتىپ نىبەت بەن،
دۇلاتتىڭ ئىر شەكەنى ايتىپتى:

«جالتاقىپ سويلەيسىن - جالغىز اق ادامشا، كوتەرىلىپ سوي
لەيسىن - كۈمەگى جۇق ادامشا؛ قۇيرىغى جۇق شۇلاق مىرزان،
قۇلاعى جۇق شۇناق مىرزان، جالغىز ئوزنىڭ سويلەيسىن بە» دەپ
سوندا مىرزان ايتىپتى!

سەن جالغىز دەپ سوكسەڭ، قۇدايغا ئىلىڭ تىبەدى، جارلى
دەپ سوكسەڭ، بايغامبارغا ئىلىڭ تىبەدى. قۇيرىغىم شۇلاق بولسا
تۇلپار شىعارمىن، قۇلاغم شۇناق بولسا، سۇڭقار شىعارمىن
قۇيرىغى ۇزىندى ئىز بىتكە بەگىزەيمىز؛ قۇلاغى ۇزىندى مەك
گە بەگىزەيمىز؛ مەشكى ەگىز تابادى. ئىت سەگىز تابادى، شوشقا
توغىز تابادى؛ سەنىڭ باباڭ ەگىز ەدى، انانڭ سەگىز ەدى، ئوزنىڭ،
توغىز ەدىڭ؛ سەنىڭ توغىزنىڭنى الساء قۇدايدىڭ شاماسى جۇق با؟
ماغان بالا بەرەيمىن دەسە بالاسى جۇق با؟» دەپتى.

قالىق مىنغان ناس اتىڭدار دەپتى. دۇلاتتىڭ ئىبى «ايد
قانن قىلىپ، ئىتتىمىن بەرىڭدەر» دەپ توبتان شىعا جونەلىپتى
(ئىراي ۇلى تورمان جىنغاننان)

(3) قاز داۋىستى قازبەك ئىبى، جولاۋشىلاپ جۇرىپ، ئىر
ۇيگە تۇستەنپتى. ئۇي ئىسسى ۇيىندە جۇق ەكەن؛ قاتىنىنىڭ كۆت
كەنىنە برزا بولمى، ەرىن كورىپ كەتپەك نىبەت بەن قونىپ
قالىپتى. ەرى جۇپىنلاۋ ادام ەكەن. قازبەك جولداستارىنا قازاب
ايتىپتى:

– Жігіттер, бұл сөзімнің мәнісі бар,
Мәнсіздің мәндіменен не ісі бар.
Құданың құдіретіне қараб тұрсаң,
Жапалақ үйрек ілген бір ісі бар, -

деб. Қазыбектің сөзіне қатыны түсіне қалыб, былай
дебті:

– Құда-еке, сөзіңіздің мәнісі бар,
Мәндінің мәнсізбенен көб ісі бар.
Жапалақ ілген құсын місе тұтбай,
Тағы да қоңыр қаздан дәмесі бар.

Қазыбек қатынға риза болып, мына сөзді айтып,
жүріб кетібті:

– Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы.
Атың жаман болса,
Шыбын жанның азабы.
Қатын жаман болса,
Бұ жалғанның тозағы.

Тұуған балаң жақсы болса,
Екі көздің шырағы.
Мінген атың жақсы болса,
Бұл дүниенің пырағы.
Алған жарың жақсы болса,
Мейманыңның тұрағы.

(Ыбырайұлы Шорман жыйнағаннан)

چىگىتتەر بۇل سوزىمنىڭ مانىسى بار.
مانىسىزىڭ مانى مەنەن نە ئىسى بار.
قۇدانىڭ قۇدىرەتىنە قاراپ تۇرساڭ،
چاپالاق ۋىپرەك بلگەن ئىسى بار» دەپ، قازىبەكتىڭ
سوزىنە قاتىن تۇسىنە قالىپ، بىلاي دەپتى:

قۇدا ەكە سوزىڭىزدىڭ مانىسى بار.
ماندىڭ مانىسىز بىنەن كۇب ئىسى بار،
چاپالاق بلگەن قۇسىن مىسە تۇتباي،
ناعىدا قوڭىر قازدان دلمەسى بار.
قازىبەك قاتىنغا برزا بولسۇ، مىنا سوزدى اپىتىپ چۇرسۇپ
كەتتى: «

بالاڭ جامان بولسا،
كورىنگەننىڭ مازاى،
اتىڭ جامان بولسا،
شىبىن جاننىڭ ازابى،
قاتىن جامان بولسا،
بۇ جالغاننىڭ دوزاى.

تۇۋعان بالاڭ جاقسى بولسا،
ەكى كوزدىڭ شىراى،
مىڭگەن اتىڭ جاقسى بولسا،
بۇل دۇنيەنىڭ پىراى،
الغان جارىڭ جاقسى بولسا،
مىيمانىڭنىڭ تۇراى.

(بىراي ۇلى شورمان جىيعاننان)

4) «Қыпшақ Досбол датқа қартайыб, науқас болыб жатқанда, Байсын Саудағұл жана Нұрмаш деген атқа мініб, ел бійлеб жүрген үш кісі көңілін сұрай барыб, Досболға айтыбты:

– «Е, датқа-еке, бұрынғының арты едің, бүгінгінің қарты едің, әлдеқалай боласың, артыңда қалатұн жандарға не айтыб кетесің, ілгері өткендерге не айтыб барасың?» - дебті. Сонда Досбол:

– «Уа, сендерге не айтайын, заман сендердікі, жұрт сендердікі, өз ақылдарың өздеріңе жетеді. Ілгері өткендерге айтыб баратұн сөзім мынау: бақ деген сендер тірі күнде сұңқар еді: елде кімнің басы бійік болса, соған қоныушы еді, сол бақ қартайа-қартайа қара шыбын болды. Қайда сасық болса, соған қонды. Соқырдың көзіне қонды, пұшықтың мұрнына қонды, таздың басына қонды деб барамын», – дебті. Байсын соқыр екен де, Нұрмаш пұшық екен, Саудағұл таз екен. Үшеуі ұйалыб, үйден шыға жөнелібті».

Ділмар сөз ійесінен айырылса иә тақбаққа, иә мақал-мәтелге айналыб кетеді.

3) Тақпақ. Салт санасына сәйкес пікірлерді келтесінен келтіріб, өлең түрде ұйқастырыб айтыу тақпақ болады. Тақпақ қысқара-қысқара маңызданыб барып, мақалға айналып кететін де жері бар. Мақалдарды құрастырып қосып айтқанда, мақалдар тақпаққа айналыб кететүн де жері бар.

Мыйсалдар:

- 1) Ата-ананың қадірін
Балалы болсаң білерсің.
Ағайынның қадірін

4) قىمىشاق دوسمبول داتقا قارتايىپ ناۋقاس بولسۇپ چاتقاندا. بايسىن. ساۋداغۇل جانسا نۇرماش دەگەن اتقا مۇنىب ەل بىيلەپ جۇرگەن مۇش كىسى كوڭىلىن سۇراي بارىپ، دوسمبولغا ايتىپتى: «ە، داتقا-ەكە، بۇرىنغىنىڭ ارتى ەدىڭ، بۇكۇنگىنىڭ قارتى ەدىڭ، اللە قالاي بولاسىز، ارتىڭدا قالاتۇن جاندارغا نە ايتىپ كەتەسىن، بىلگەرى وتكەندەرگە نە ايتىپ باراسىن» دەپتى. سوندا دوسمبول: «ۋا سەندەرگە نە ايتايىن، زامان سەندەردىكى، چۇرت سەندەردىكى، ۇز اقبىلدارىڭ وزدەرىڭگە جەتەدى. بىلگەرگى وتكەندەرگە ايتىپ باراتۇن سوزىم ميناۋا باق دەگىن سەندەر غىرى كۇندە سۇڭقار ەدى؛ ەلدە كىمىنىڭ باسى بىيىك بولسا، سوعان قونوشى ەدى. سول باق قارتايا. قارتايا قاراشىبىن بولدى. قايدا ساسىق بولسا. سوعان قوندى. سوقىردىڭ كوزىنە قوندى، بۇشىقتىڭ مۇرىنا قۇندى، تازدىڭ باسنا قوندى دەپ بارامىن» دەپتى. بايسىن سوقىر ەكەن دە، نۇرماش پۇشىق ەكەن، ساۋداغۇل تاز ەكەن. ۇشەۋى وپالەپ ۇيدەن شىعا جونەلىپتى.

۵) دىلمار سوز بىەسىنەن ايرىلسا. يا تاقىققا، ياماقالغا، ياماتالغا اينالەپ كەتەدى.

۶) تاقىباق. سالت ساناسىنا سايكەس پىكىرلەردى كەلتەسىد نەن كەلتىرىپ، ولەڭ تۇردە ۇيقاستىرىپ ايتىۋ - تاقىباق بولادى. تاقىباق قىسقارا - قىسقارا ماڭىزدانەپ بارىپ ماقالغا اينالەپ كەتە. تۇندە جەرى بار. ماقالداردى قۇراستىرىپ قوسىپ ايتقاندا، ماقال دار تاقىققا اينالەپ كەتۇندە جەرى بار.

مىسالدار .

1) انا - انانىڭ قادىرىن

بالالى بولساڭ بىلەرسىن .

اعاينىنىڭ قادىرىن

Жалалы болсаң білерсің,
Ақ дененің қадірін
Сырқаулы болсаң білерсің.
Дәулетіңнің қадірін
Мал кеткенде білерсің.
Ажарыңның қадірін
Сән кеткенде білерсің.
Тіршіліктің қадірін
Жан кеткенде білерсің.
Андыб жүрген дұшпанды
Таб жеткенде білерсің.

2) Көб отырсаң, көл азады,
Көб сабылса, жер азады.
Көб жасаса, ер азады,
Ер азған соң, ел азады.
Айақтыға жол бермейтүн,
Ауыздыға сөз бермейтүн
Мыңнан озған шешеннен
Күнде қойыңды баққан
Құлағы кесік құл озады.

3) Ақыр заман адамы аласа тұады,
Аласа тұуса да, тамаша тұады.
Құулық, сұмдық ойлай тұады,
Жамандыққа бойлай тұады.
Йітере салсаң, жығыла кетеді,
Тұра сала жармаса кетеді.

جالالى بولساڭ بىلەرسىن .

اق دەنەنىڭ قادىرن

سەرفاۋلى بولساڭ بىلەرسىن .

داۋلا تىڭنىڭ قادىرن

مال كەتكەندە بىلەرسىن .

اجارىڭنىڭ قادىرن

سان كەتكەندە بىلەرسىن .

تىرشىلىكنىڭ قادىرن

جان كەتكەندە بىلەرسىن .

اڭدىب جۇرگەن دۇسپاندى

تاب جەتكەندە بىلەرسىن .

(2) كۆب وتىرساڭ كۆل ازادى .

كۆب سابلەسا، جەر ازادى .

كۆب جاساسا، ەر ازادى .

ەر ازغان سوڭ ەر ازادى .

اياقتىغا چول بەرمەيتۇن،

اۋىزىدىغا سوز بەرمەيتۇن،

مىڭنان وزغان شەشەننەن

كۇندە قويىڭدى باققان

قۇلاغى كەسك قۇل وزادى .

(3) اقىر زامان ادامى الاسا تۇۋادى .

الاسا تۇۋسادا، تاماشا تۇۋادى .

قۇۋلىق، سۇملىق ويلاي تۇۋادى .

جاماندىققا بويلاي تۇۋادى .

بىتەرە سالساڭ جىصلا كەتەدى .

تۇرا سالا سارماسە كەتەدى .

Ішсе, бозаға тоймайды,
Боқтаб, түгінді қоймайды.

4) Дауыл болмай, жауын болмас,
Жауын болмай, қауын болмас,
Ійт баласы сауын болмас,
Екі дау адағы ауыл болмас,
Ауыл болса да тәуір болмас.
Өзіңнен тумай, ұл болмас,
Сатыб алмай, құл болмас.

5) Кійікті құралай бүлдірер,
Елді дүрегей бүлдірер.
Текті жігіт тек жүрер,
Текелі кійік жәй жүрер.

4) Мақал. Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызды, шын келеді.

Мыйсалдар:

- 1) Малым – жаным садағасы, жан – арым садағасы.
- 2) Ашығу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос.
- 3) Әкім адал болмаса, қалық бұзылар; сауда адал болмаса, нарық бұзылар.
- 4) Асың барда ел таны беріб жүріб, атың барда жер таны желіб жүріб.
- 5) Тұура бйде тұуған жоқ, тұуғанды бйде ыйман жоқ.
- 6) Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес.
- 7) Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар.

شسە بوزاعا توپمايدى.

بوقتاب تۇگىشى قويمايدى.

(4) داۋىل بولماي جاۋىن بولماس،

جۇۋان بولماي قاۋىن بولماس.

ءىيت بالاسى ساۋىن بولماس.

ەكى داۋ اداعى اۋىل بولماس.

اۋىل بولسادا، تاۋىر بولماس.

وزىكئىن تۇۋماي ۇل بولماس.

ساتىب الماي قۇل بولماس.

(5) كىيىكنى قۇرالاي بولدىرەر؛

ەلدى دۇرگەي بولدىرەر؛

تەكنى جىگىت تەك جۇرەر؛

تەكەلى كىيىك جاي جۇرەر.

(6) ماقال . ماقالدا تاقىباققا جاقىن سالت - ساناسىنا سايكەس

ايتمىغان پىكىرلەر. تاقىباقتان كورى ماقال ماگىزدى، شىنى كەلەدى

مىيسالدار :

(1) مال جانىم ساداعاسى، سان ارىم ساداعاسى.

(2) اشىۋ دوشبان اقىل دوس؛ اقىلىڭا اقىل قوس.

(3) اكىم ادال بولماسا، جۇرت بۇزىلەر؛ ساۋدا ادال بولماسا

نارىقى بۇزىلار.

(4) اسىڭ باردا ەل تانى بەرىب جۇرىب، اتىڭ باردا ەل تانى

جەلىب ءجۇرىب.

(5) تۇۋرا بىيدە تۇۋعان جوق؛ تۇۋعاندى بىيدە بىيمان جوق

(6) جوقتىق ۇيات ەمەس، بايلىق مۇرات ەمەس.

(7) فاتنى جەرگە قاق تۇرار؛ قايراتنى ەرگە مال تۇرار.

- 8) Күлме досыңа, келер басыңа.
- 9) Тәртеу түгел болса, төбедегіні алады, алтау ала болса, ауыздағы кетеді.
- 10) Айбар керек әл керек, әлсіз айбар не керек.
- 11) Денсаулық – зор байлық.
- 12) Ауру қалса да, әдет қалмайды.
- 13) Өсер елдің жігіті бірін-бірі батыр дер, өшер елдің жігіті бірін-бірі қатын дер.
- 14) Ұрлық түбі – қорлық.
- 15) Қойшы көб болса, қой арам өлер
- 16) Шірікке шыбын айналар.
- 17) Көрмес түйені көрмес.
- 18) Бйтке пышақ сұуырма.
- 19) Бас білген өгізге өк деген өлім.
- 20) Ат жалдаған өтер, йт жалдаған кетер.
- 21) Жаз арбанды сайла, қыс шананды сайла.
- 22) Ел қыдырған сыншы, тоғай аралаған үйші.
- 23) Көше білмес жамандар көшсе көлік өлтірер, сөйлей білмес жамандар сөзді өзіне келтірер.
- 24) Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.
- 25) Көріб алған көріктіден көрмей алған текті артық.
- 26) Йт тойған жеріне, ер тұуған жеріне.
- 27) Ұйда не көрсең, ұшқанда соны аларсың.
- 28) Көрген жерде бой сыйлы, көрмеген жерде тон сыйлы.
- 29) Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды.
- 5) Мәтел. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен

- 8) كۆلمە دۇسنىڭ، كەلەر باسنىڭ.
- 9) ئورتەۋ تۇڭگەل بولسا، توبىدەگىنى لادى، التاۋ الا بولسا،
اۋىزداغى كەتەدى .
- 10) ايبار كەرەك - مال كەرەك؛ السىز ايبار نە كەرەك.
- 11) دەن ساۋلىق زور بايلىق.
- 12) اۋرىۋ قالسا، ادەت قالمايدى.
- 13) وسەر ەلنىڭ جىگىتى بىرىن - بىرى باتىر دەر، وسەر
ەلنىڭ جىگىتى بىرىن - بىرى قاتىن دەر،
4) ۇرلىقتىڭ تۇبى قورلىق .
- 15) قویشى كوب بولسا، قوي ازام ولەر .
- 16) شىرىككە شىبىن اينالار .
- 17) كورمەس تۇيەنى كورمەس .
- 18) بىيتكە پىشاق سۇۋىرما .
- 19) باس بىلگەن وگىزگە وك دەگەن ۇلىم .
- 20) ات جالداغان وتەر، شىت جالداغان كەتەر .
- 21) جاز ارباڭدى سايلا، قىس شاناكىدى سايلا .
- 22) ەل قىدىرعان سىنىشى، توغاي ارالاعان ۇيشى .
- 23) كوشە بىلىمىس جاماندار، كوشە كولىك ولتىرەر، سوي
لەي بىلىمىس جاماندار سوزدى وزىنە كەلتىرەر .
- 24) كورمكوره كوسەم بولار، سويلەي - سويلەي شەشەن بولار .
- 25) كورىب العان كورىكتىنەن، كورمەي + العان تەكتى ارتىق .
- 26) شىت تويغان چەرىنە، ەر تۇۋعان چەرىنە .
- 27) ۇيادا نە كورسەڭ، ۇشقاندا سونى الارسىن .
- 28) كورگەن چەردە بوي سىيلى، كورمەگەن چەردە تون سىيلى .
- 29) چەر تاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى .
- 5) ماتال . ماتال دەگەنمىز كەزىنە كەلگەندە كەسەگى مەن

айтылатұн белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады, бірақ мақал тәжірибеден шыққан қақыйқат түрінде айтылады. Мәтел қақыйқат жағын карамай, әдетті сөз есебінде айтылады.

Мыйсалдар:

1. Өзі тойса да, көзі тоймайды.
2. Көббен көрген ұлы той.
3. Адасқан қаздай, рудан аздай.
4. Тамақ тоқ, көйлек көк, ұуайым жоқ.
5. Өткен өрен, қалған салауат.
6. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай йаки мұрнын тескен тайлақтай.
7. Түлен түртбесе, түнде қайда барасың?
8. Бетегеден бйік, жұусаннан аласа.
9. Жығылған үстіне жұдырық.
10. Бір теңге беріб жырлатыб, мың теңге беріб койдыра алмады.
11. Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда!
12. Келін айғыр, кемпір сайақ шықты.
13. Баланың сөзі батбандай, келіннің сөзі кетбендей.
14. Бәйбіше – Құдай бұйрығы, тоқал – йіттің кұйрығы.
15. Қызым үйде, қылығы түзде.
16. Жас-жастың тілегі бір, жібектің түйіні бір.
17. Ай мен күндей, әлемге бірдей.
18. Бай кісі бақырыб бола ма?
29. Көзінің жасы көл болды.
20. Барымен базар, жоқты қайдан қазар?
21. Көшсе – көш қасындамыз, отырса – от басындамыз.

ايتىلاتۇن بەلگىلى-بەلگىلى سوزدەر مائال ماقالعا چاقىن بولادى:
ءىبراق ماقال تاجىرىيىدەن شىققان قاقىقات تۇرىندە ايتىلادى. مائال
قاقىقات چاغىن قاراماي، ادەتتى ءسوز سەسبىندە ايتىلادى.
مىيسالدار.

1. ءوزى تويىسادا، كوزى تويمايدى.
2. كوپ بىن كورگەن ۇلى توي
3. اداسقان قازداي، رۇۋدان ازداي.
4. تاماق توق، كويلەك كوك، ۇۋايىم جوق.
5. وتكەن ورەل، قالعان سالاۋات.
6. بۇيدالاعان، تايلاقتاي، جەتەلەگەن مويناقتاي: ياكى مۇرىن
تەسكەن تايلاقتاي.

7. تۇلەن تۇرتبەسە نۇندە فايدا باراسىن ?
8. بەتەگەدە بىيىك، جۇۋساننان الاسا.
9. جىمىلغان ۇستىنە جۇدىرىق.
10. ءىبر. تەككە بەرىپ جىرلاتىپ، مىك تەككە بەرىپ
فويىدرا المادى.

11. قىزىم ساغان ايتام، كەلىنىم سەن تىكنا !
12. كەلىن ايعىر، كەمپىر سايلىق شىقتى.
13. بالانىڭ ءسوزى باتىنانداي، كەلىنىڭ ءسوزى كەتەندەي.
14. باپىشە قۇداي بۇيرىعى، توقال ءىيتىڭ قۇيرىعى.
15. قىزىم ۇيدە، قىلىعى تۇزدە.
16. جاس-جاستىڭ تىلەگى ءىبر، جىبەكتىڭ تۇپىنى ءىبر.
17. اي مەن كۇندەي، المىگە بىردەي.
18. باي كىسى باقىرىپ بولاما ?
19. كوزىنىڭ جاسى كول بولدى.
20. بارى مەن بازار، چوقتى قايدان قازار ?
21. كوشسە كوش قاسىندا، وتىرسا، وت باسىندا.

22. Досқа күлкі, дұшбанға таба қыла көрме.
23. Дерт батбандаб кіреді, мысқалдаб шығады.
24. Арғымақты жамандаб, кәне, тұлпар тапқаның?!
Ағайынды жамандаб, кәне, тууған табқаның?!
-

(Салт сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың
91, 119-ншы нөмірлерінен қара)

Ғұрып сөзі.

Ғұрып сөзі деб ғұрып сарынымен йағыни ғұрып бойынша істелетүн істерге байлаулы сөздер айтылады. Мәселен: Той бастар, Жар-жар, Беташар, Неке қыйар, Жарапазан.

1) Той бастар. Тойдың кешкі ойынын біреу өлеңмен бастайды. Сонда айтылатүн өлең той бастар деб айтылады.

Мыйсал:

Кете Шернйаз ақынның Баймағамбет прауітелдін кызы Ақыл Қаныкейдің тойын бастағаны:

Ассалаумағалайкум, алдыйар қан!
Қорқады өлім десе шыбындай жан.
Сыйыныб бір Құдайға, сөз сөйлейін,
Тіліме жәрдем болғай бір Алладан.
Әуелі парыуардегер соны айтайын,
Жаратқан йемді айтбай, нені айтамын.
Той қылса қара қазақ әркім де айтар,
Бұл тойда тобтан озған мен айтайын.

Сөйлемес бөтен қазақ мен тұрғанда,
Аузымда тәңірі берген жел тұрғанда.

22. دوسقا كۈلكى، دوشبانا تاپا قىلا كورمە!
23. دەرت باتبانداب كىرەدى، مىسقالداب شىعادى.
24. ارىماقتى جامانداب، كانە تۇلپار تابقاننىڭ؟ اعابىندى
جامانداب، كانە تۇۋعان تابقاننىڭ؟

(سالت سۆزىنىڭ نۇسقىلارىدىن نۇسقىلىقتىڭ 91، 119 نىشى
نومرلەرىتە قارا)

عۇرپ سوزى

عۇرپ سوزى دەپ عۇرپ سارىنى مەن ياعىنى عۇرپ بويىنشا
سىنەلتۇن سىتەرگە بايلاۋلى سوزدەر ايتىلدى. ماسالەن:
توي باستار، جار - جار بەت اشار نەكەقىيار جاراپازان.
1) توي باستار. تويىنىڭ كەشكى ويىنىن بىرەۋ ولەڭ مەن
باستىدى. سوندا ايتىلاتۇن ولەڭ توي باستار دەپ ايتىلدى.
مىسالى:

كەتە شەرنىيار اقىننىڭ بايماغابەت پىراپىتىنىڭ قىزى اقىل
قانكەپىنىڭ تويىن باستاعانى؟

اسسالاماعالا يىكۇم الدىيار قان!
قورقادى ۇلم دەسە شىبىنداى جان.
سىيىنىب بىر قۇدايعا سوز سويلەيىن.
تىلىمە جاردەم بولعاى بىر الدادان.
اۋەلى پارىۋار دەگەر سەنى ايتامىن.
جاراتقان بىمەدى ايتىباى نەنى ايتامىن.
توي قىلسا قارا قازاق ار كىم دە ايتار،
بۇل تويىدا تويتان وزعان مەن ايتامىن.
سويلەمەس بويتەن قازاق مەن تۇرعاندا.
اۋزىمدا تاڭگىرى بەرگەن جەل تۇرعاندا.

Мен кімге сөз сөйле деб жалынамын,
Өлеңім айтатұғын кең тұрғанда.
Бұ тойда не берсе де мен аламын,
Дәнеңе жоң шұқанаққа көл тұрғанда.

Құдайым құуат бергей таңдайыма,
Әр түрлі өлең келді жағдайыма.
Тойында Байекемнің сөз сөйлейін,
Бітбесе өсек қылыб маңдайыма.

Байеке баласында жаман бар ма,
Баласы жаман деген заман бар ма?!
Той етіб, қыз ұзатбақ қақ бұйрығы,
Болған соң қақ бұйрығы амал бар ма?!

Атаңыз қыйналады кетеді деб,
Қайсы қыз шырағыма жетеді деб.
Көшкенде көштің көркі көгершінім,
Қадірі кетсе мұның өтеді деб.

Атаңыз қыйналады сіз кеткенге,
Көзінің қарашығы қыз кеткенге.
Табылмас Байекеме сіздей бала
Алты жүз арғымақбен іздеткенге.

Атаңның қыйналғанын көріб келдім,
Май салған қорғасындай еріб келдім.
Ау Ата – ол Әу Анадан қалған жол деб,
Насыйқат білгенімше бері келдім.

Той етіб қыз ұзатбақ қақ бұйрығы,
Адам мен Әу Ананың таб бұйрығы.

مەن كىمگە سۆز سويلە دەپ جالنامىن
ولەككىم ايتانۇغۇن كەڭ تۇرغاندا،
بۇ توپدا نە بەرسەدە مەن الامىن.
دانەگە جوق شۇقاناققا كول تۇرغاندا.
قۇدايم قۇۋات بەرگەي تاڭدايما!
ءار تۇرلى ولەك كەلى جاعدايما.
توپىندا بايە كەمنىڭ سۆز سويلەيىن
بىتبەسە سەك قىلى ماڭدايما.

بايە كە بالاسىندا جامان بارما؟
بالاسىن جامان دەگەن زامان بارما؟
توي ەتىپ، قىز ۇزاتباق قاق بۇيرىغى
بولغان سولڭ، قاق بۇيرىغى امال بارما؟
اناڭىز قىينالادى كەتەدى دەپ،
قايسى قىز شىراعىما جەتەدى دەپ،
كوشكەندە كوشتىڭ كوركى كوكىر شىغىم؛
قادىرى كەتسە مۇنىڭ وتەدى دەپ.
اناڭىز قىينالادى سىز كەتكەنگە،
كوزىنىڭ قاراشى قىز كەتكەنگە،
تابىلماس بايە كەمە سىزدەي بالا
الدى جۇز ارعىماق بەن بىدەتكەنگە.
اناڭىڭ قىينالغانىن كورب كەلدىم،
ماي سالغان قورعاسىندا يەرب كەلدىم،
اۋاتا - اۋانادان قالغان جول دەپ،
ناسىقات بىلگەنمىشە بەرب كەلدىم.
توي ەتىپ قىز ۇزاتباق اق بۇيرىغى؛
ادام مەن اۋانانىڭ تاب بۇيرىغى.

Біздерге жеңешен де еріб келген
Біреудің әспеттенген ақ құйрығы.
Той етсе, әдепсіз қыз көб жылайды,
Айтсын деб бауырмал қыз деб жылайды.
Той етіб, қыз ұзатбақ Қақ бұйрығы,
Болған соң Қақ бұйрығы, тек жылайды.

.....

Алғаның Қан Жәңгірдей бақты болсын,
Алтыннан күміс бенен тақты болсын.
Ақ үйің ойда тұрған қырға қонсын,
Ақ тісің аузыңды ашсаң нұрға толсын.

Үйіңе үлде менен бұлде толсын,
Болмаса күндіз пұрсат, түнде толсын.
Жасаған айтқан сөзім түс келтіріп,
Үйіңе қыдыр Ілійас келіп қонсын.

Басымды қоса берме төменменен,
Семірмес қаз ормаса, жегенменен.
Алдыңа аз ғана сөз әнгіме айттым,
Асылдың азы жақсы дегенменен.

2) Жар-жар. Жар-жар қыз ұзатар үйде ұзататұн қызды жұбату үшін айтылатұн өлең. Жар-жарды екі жақ болыб бастаб, соңынан бір жақты етіб жібереді. Олай болыу себебі: жұбатыушының сөзіне әуелі жауаб қайырылыб отырады. Сонан соң жұбатыу сөз қыздың жақындарын жұбатыуға ауыб кетеді. Екі жақ болған жерінде жұбатыушы жақ жігіттер болыб, қарсы жағы қыздар болыб айтады.

بىزدەرگە جەڭگە شەڭكەدە ەرىپ كەلگەن.
بىرەۋدىڭ اسپدەتتەگەن اق قۇيرىغى.
توي ەتسە، ادەبىسىز قىز كۆپ جىلايدى.
ايتىسىن دەپ باۋىر مال قىز دەپ جىلايدى.
توي ەتىپ قىزۇزاتباق اق بۇيرىغى.
بولغان سوڭ، اق بۇيرىغى تەك جىلايدى.

الغانىڭ قان جاڭگىردەي باقتى بولسىن.
التىننان كومىس بەنەن تاقتى بولسىن.
اق ۇيىڭ ويدا تۇرغان قىرعا قونىسىن.
اق ۇنىسىڭ اۋزىڭكى اشساڭ نۇرعا تولسىن.
ۇيىڭە ۇلكە مەنەن بۇلكە تولسىن.
بولماسا، كۇندىز پۇرسات تۇندە تولسىن.
جاساعان ايتقان ۇسوزىم تۇس كەلتىرىپ.
ۇيىڭە قىزىرېلىماس كەلمەپ قونىسىن.
باسىمدى قوسا بەرمە تومەن مەنەن.
سەمىرمەس قاز ورماسا جەڭگەن مەنەن.
الدىڭدا ازغانا ۇسوز انىگمە ايتتىم،
اسلىدىڭ ازى خاقسى دەگەن مەنەن.

* * *

(۲) جار - جار - جار - جار قىز ۇزاتار ۇيدە ۇزاتانۇن قىزدى
جۇباتنۇ ۇشنىن ايتىلاتنۇن ولەڭ. جار - جاردى ەكى جاق بولمىپ
باستاپ، سوڭىنان ۇير جاقىتى ەتىپ جىبەرەدى. ولاي بولنۇ سەبەبى:
جۇباتنۇشنىڭ سوزىنە اۋەلى جاۋاب قايرىلىپ وتىرادى. سونان
سوڭ جۇباتنۇ ۇسوز قىزدىڭ جاقىندارىن جۇباتنۇعا اۋىپ كەتەدى.
ەكى جاق بولغان جەرىندە جۇباتنۇشى جاق جىگىتتەر بولمىپ،
قارسى جاعى قىزدار بولمىپ ايتادى.

Мыйсалдар:

1) Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Қырық кісінің ақылы қанда болар, жар-жар!
Әкем-ай деб жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң онда болар, жар-жар!

Қарсы жағы:

Есік алды құба тал майда болсын, жар-жар!
Ақ бетімді көретүн айнама болсын, жар-жар!
Қанша жақсы болғанмен қайын атамыз, жар-жар!
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар!

Жұбатыушы жағы:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Қырық кісінің ақылы қанда болар, жар-жар!
Шешем-ай деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Шеше орнына қайын енең онда болар, жар-жар!

Қарсы жағы:

Есік алды құба тал майда болсын, жар-жар!
Ақ бетімді көретүн айнама болсын, жар-жар!
Қанша жақсы болғанмен қайын енеміз, жар-жар!
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар!

Мұнан әрі қарай аға, жеңге, сіңілі турасында да осы ретте айтылады.

Ескертіу: бастабқы ылғый айтылатұн екі жол:
Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
Қырық кісінің ақылы қанда болар дегеннің

ميسالدار!

1) ئېر تولارساق ئېر توبىق ساندا بولار جار- جار!

قىرىق كىسىنىڭ اقللى قاندا بولار جار- جار!

اكىم اي دەب جىلاما بايعۇس قىزدار جار- جار!

اكەڭ ئۇشىن قاينى اتاڭ وندا بولار جار- جار!

قارسى جاعى.

مىسك الدى قۇبا تال مايدا بولسىن جار- جار!

اق بەتمىدى كورىۋىگە اينام بولسىن جار- جار!

قانشا جاقسى بولعان مەن قاينى اتامز جار- جار!

اينالايىن اكەمدەي قايدان بولسىن جار- جار!

جۇباتمۇشى جاعى

ئېر تولارساق ئېر توبىق ساندا بولار جار- جار!

قىرىق كىسىنىڭ اقللى قاندا بولار جار- جار!

شەشەم اي دەب جىلاما بايعۇس قىزدار جار- جار!

شەشە ورنىنا قاينى مەنەڭ وندا بولار جار- جار!

قارسى جاعى

مىسك الدى قۇبا تال مايدا بولسىن جار- جار!

اق بەتمىدى كورەتۇن اينام بولسىن جار- جار!

قانشا جاقسى بولعان مەن قاينى مەنمىز جار- جار!

اينالايىن اجەمدەي قايدان بولسىن جار- جار!

مۇنان ەزى قاراي اعاء جەگگە، سىڭىلى تۇۋراسىندا اداوسى

بەرەتتە ايتىلادى.

ەسكەرتىش: باستايقى بلعىي ايتىلاتۇن ەكى جول

«ئېر تولارساق ئېر توبىق ساندا بولار»

قىرىق كىسىنىڭ اقللى قاندا بولار . . . دەگەننىڭ

орнына:

«Алыб келген базардан қара насар,
Құйрық сәукеле шашың басар.....
деб те айтылады.

Жауабтағы айтылатұн екі жол:

Есік алды құба тал майда болсын,
Ақ бетімді көретұн айнам болсын, –

дегеннің орнына:

«Жазғытұрғы ақша қар жаумақ қайда,
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда,
деб айтылады.

2) Қыздың жақындары тұралы айтылатұн жар-жар былай келеді:

Шымылдығың серпе сал, көрсін әкең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылыб төксін әкең, жар-жар!
Жылда-жылда ноғайдан пұл аламын, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым десін әкең, жар-жар!

Шымылдығың серпе сал, көрсін шешең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылыб төксін шешең, жар-жар!
Жылда-жылда боқшама бойаушы едім, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым десін шешең, жар-жар!

Осы ретпен ағасы, жеңгесі, сіңілісі, інісі тұралы да айтылады.

3) Неке қыйар. Неке қыйар сөз деб неке қыйар кезде екі арада жүретұн екі куәнің күйеу мен қыздың ырзалығын сұраған ұуақытта айтатұн сөздерін айтамыз. Бұл әнмен айтылмайды, бірақ өлеңше ұйқасқан, дәйім бір қалыпта айтылады.

ورنىنا . «الب كەلگەن بازاردان قارا ناسار . قارا
قۇيرىق ساۋكەلە شاشىڭ باسار» دەپ دەپ
ايتىلدى .

جاۋابتاى ايتىلانتۇن ەكى جول .

«سەك الدى قۇبا تال مايدا بولسىن»

اق بەتمىدى كورەتۇن اينام بولسىن»

دەگەننىڭ ورىنىنا: «جازى تۇرعى اقسا قار جاۋماق قايدا
قۇلىن تايداى ايقاسقان وڭ جاق قايدا» دەپ ايتىلدى .
(2 قىزدىڭ جاقىندارى تۇۋرالى ايتىلانتۇن جار - جار -
بىلاى كەلەدى)

شىمىلىدىڭ سەرىپە سال كورسىن اكەڭ جار - جار
كوزدىڭ جاسىن كول قىلىپ توكسىن اكەڭ جار - جار
جىلدا - جىلدا نوعايدان پۇل الامىن جار - جار
بىر مىندەتتەن قۇتىلىم دەسىن اكەڭ جار - جار

شىمىلىدىڭ سەرىپە سال كورسىن شەشەڭ جار - جار
كوزدىڭ جاسىن كول قىلىپ توكسىن شەشەڭ جار - جار
جىلدا - جىلدا بوقشاما بوياۋشى دەم جار - جار
بىر مىندەتتەن قۇتىلىم دەسىن شەشەڭ جار - جار
وسى ىرەت بەن اعاسى، جەڭگەسى، سىڭلىسى ئىنىسى تۇۋرالى -
دا ايتىلدى .

(3 نەكە قىيار . نەكە قىيار سوز دەپ نەكە قىيار كەزدە
ەكى ارادا جۇرەتۇن ەكى كۇۋانىڭ كۇيەۋمەن قىزدىڭ بىرالىسىن
سۇراغان ۇۋاقتتا ايتاتۇن سوزدەرىن ايتامىز . بۇل ئان مەن
ايتىلمابىدى ، بىراق واكشە ۇيقاسقان ، دايمىم بىر قالىپتا ايتىلدى .

Мыйсал:

Куә-куә-куәдүрміз,
Куәлікке жүрәдүрміз.
Мұнда қалық қасында,
Таңда қақ қасында,
Екі кісі қақ куәлік бередүрміз.

Пәленшеден жазған (әкесін айтады) пәленшеден тұған (шешесін айтады) пәленше қызды (қызды айтады) қалал жұптылыққа қабыл көріб, алдыңыз ба?

Қызға айтқанда да бәрін осы қалыпша айтыб, айағында «пәленшеге қалал жұпты болдыңыз ба?» дейді.

4) Беташар. Қыз келіншек болыб түскенде бетін көрсетбейді. Ауылға келерде алдына шымылдық ұстаб, перделеб келтіреді. Үйге кірген соң да алдына шымылдық құрыб, қыз-келіншек, бала-шағалар ғана болмаса, басқаларға көрсетбей қояды. «Беташар» айтылғаннан кейін беті ашылыб, шымылдық алыныб, ғұрып бойынша көрінетүн адамдарына келіншек сонан соң көрінеді.

Беташарды әндетіб айтбайды, жәй шұбыртыб, өлең түрінде ұйқастырыб айтады. Беташар әуел басында толыб жатқан нұсқау, жол, ереже (орысша айтқанда устаб) түрінде айтылыб, келіншекке естіртіліб, орнына келтіріуге керек деген мағынада шығарған сөз. Бұл күнде «отқа май салыу» сыйақты ғана әдет мағынасына айналыб кеткен беташар түрі қандай болатұны «Өлеңді сөйлемдер» деген бабта көрсетілген.

مىسىال:

كۇۋا - كۇۋا - كۇۋا دۇرمىز.

كۇۋالبېككە جۇرادۇرمىز.

مۇندا قالمق قاسىندا،

تاڭدا قاق قاسىندا

ەكى كىسى قاق كۇۋالىك بەرەدۇرمىز.

پالەنشەدەن جازغان، (اكەسىن ايتادى) پالەنشەدەن نۇۋعان
(شەشەسىن ايتادى) پالەنشە قىزدى (قىزدى ايتادى) قالال جۇپتىلىككە
قابىل كورىپ الدىڭىزبا؟

قىزعا ايتقاندا بارىن وسى قالمىشا ايتىپ، اباغىندا پالەنشەگە
قالال جۇپتى بولدىڭىزبا؟ دەيدى.

۴) بەت اشار. قىز كەلىنشەك بولىپ تۇسكەندە بەتىن كور-
كورسەتەيدى. اۋىلغا كەلەردە الدىنا شىملىق ۇستاپ بەردەلەپ
كەلتىردى. ۇيگە كىرگەن سولڭدا الدىنا شىملىق قۇرىپ، قىز،
كەلىنشەك، بالا - شاعالارغا بولماسا، باسقارغا كورسەتەي قويايدى.
«بەت اشار» ايتىلغاننان كەيىن بەتى اشىلىپ، شىملىق اللىپ،
عۇرىپ بويىنشا كورسەتۇن ادامدارىنا كەلىنشەك سونان سوڭ
كورسەدى.

بەت اشاردى اندەتىپ ايتىپىدى، جاي شۇبىرىتىپ، ولەڭ
تۇرىندە ۇيغاستىرىپ ايتادى. بەت اشار اۋەل باسىندا تولىپ جاتقان
نۇسقاۋ، جول، ەرەجە (ورىسشا ايتقاندا ۇستاپ) تۇرىندە ايتىلىپ
كەلىنشەككە ەستىرتىلىپ، ورنىنا كەلتىرىۋىگە كەرەك دەگەن ماغانادا
شىعارغان سوز. بۇل كۇندە «وتقا ماي سالىۋ» سىياقتى عانا
ادەت ماغاناسىنا اينالىپ كەتكەن بەت اشار تۇرى قانداي بولا-
تۇنى «ولەڭكى سويلەمەر» دەگەن بابىنا كورسەتىلگەن.

5) Жоқтау. Жоқтау – өлген кісіні жоқтаб сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, иә қызы, иә келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағыб, жылағанда айтатұн жыр түріндегі сөз – жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді.

Мыйсалы: Бөпе төренің қарындасы күйеуі өлгенде жоқтағаны:

Күлдер белбеу белімде,
Азалы болдым елімде.
Бөпекем жарлық берген соң,
Жүре бердім жөніме.
Бас, бас өлім, бас өлім,
Басынан келген осы өлім.
Жапырағын жайқалтыб,
Жарлыны алған осы өлім.
Құдай досты Мұқаммет,
Оны да алған осы өлім.
Қылышынан қан тамған
Әліні алған осы өлім.
Өлімнің несі ұуайым?
Бұл істі салған Құдайым!
Қара бір шашым жайайын!
Жайайын да жыйайын!
Қыналы бармақ, жез тырнақ,

۵) جوقتاۋ. جوقتاۋ ولگەن كىسنى جوقتاب سويلەۋ.
جوقتاۋ كۆپىنچە بەلگىلى ادامدارغا ايتىلادى. ولگەن ادامنىڭ
قانىنى، يا قىزى، يا كەلىنى زارلى ۋن مەن ولگەن ادامنىڭ تىرىدەگى
ستەگەن ئىستەرىن، ولگەننىشە باستارىنا ئۇسكەن قايغى- قاسىرەت
كۆپىكتەرسن شاعىب، جىلاغاندا، ايتاتۇن جىر تۇرىندەگى سوز.
جوقتاۋدى كۆپىنچە اقىندار شىعارىپ بەردى. سوندىقتان جوقتاۋ
اقىن لۇعاتتى كەلدى.

مىسال: بويە تورەنىڭ قارىنداسى كۇيەۋى
ولگەندە جوقتاغانى:

كۆلەر بەلبەۋ بەلىمدە.
ازالى بولدىم ەلىمدە. *
بويە- ەكەم جارلىق بەرگەن سولڭ،
جۇرە بەردىم جونىمە،
باس- ياس ۋلىم، ياس ۋلىم.
باسنان كەلگەن وسى ۋلىم.
جايراغىن جايقاتىپ،
جارلىنى العان وسى ۋلىم.
قۇداي دوستى مۇقامبەت-
ونىدا العان وسى ۋلىم.
قىلىشىنان قان تامعان.
ۋلىمنى العان وسى ۋلىم.
ۋلىمنىڭ نەسى ويىيىم؟
بۇل ۋلىنى سالعان قۇدايىم،
قارا ۋلىر شاشىم جايىمىن!
جايىمىن دا جىيىمىن!
كۇنالى بارماق، جىز تىرناق،

Күнде қанға бойайын!
Албыраған ақша бет,
Сүйегіне тайайын!
Мөлдіреген қара көз,
Жасбенен оны оиайын.
Алшаңдап жүрген жас төрем,
Орныға кімді қойайын?!

Орқаш та орқаш, орқаш тау!
Бауырың толған көк бастау!
Тоб ішінде қыйын да екен
Жалғыз енді сөз бастау.
Басыма салған қарам не?
Мен жыламай, кім жылар,
Бетімдегі жарам не?
Бұғастың бойын өрт алды,
Жүректің басын дерт алды.
Он жеті жасар Әбійжан,
Қорасан деген дерт алды.

Асыл да гауқар болатым,
Ұшайын десем, қанатым,
Әкем қосқан қосақтан
Айырды шебер Құдайым.
Алты атанға жүк арттым,
Ала арқанмен бек тарттым.
Алдынан жүрмес әкекем,
Құшақтаб тұрыб сөз қаттым.

كۈندە قانغا بويماين!
البراعان اقشا بيت
سۇيەگىنە تايماين!
مومىلىبەگىن قارا كوز
حاس بەنەن ونى ويايىن!
الشاكىداب جۇرگەن جاس، تورەم،
ورنىنا كىمدى قويايىن!
ورقاشتا - ورقاش، ورقاش تاۋا
باۋرىڭ تولىغان كوك باس تاۋا
توب شىنىدە قىيىن دا ەكەن
جالغىز ەندى سوز باستاۋ.
باسىما سالغان قارام نە؟
مەن جىلاماي كىم جىلار؟
بەتىمدەگى جارام نە؟
بۇعاستىڭ بوپىن ۇرت الدى.
جۇرەكنىڭ باسنى دەرت الدى.
ون جەتى جاسار ەبىي جان
قوراسان دەگەن دەرت الدى.
اسلىدا كاۋكار بۇلاتىم،
ۇشان دەسەم قاناتىم،
اكەم قوسقان قوساقتان
ايرىدى شەبەر قۇدايىم.
التى اتانغا جۇك ارتتىم.
الا ارقان مەن بەك تارتتىم.
الدىننان جۇرمەس اكە - ەكەم،
قۇشاقتاب تۇرىب سوز قاتتىم.

Арғымақ үйірін сағынса,
Артқы айағын қағынар.
Алғанын бейбақ сағынса,
Қаннан ендік (далаб) жағынар.

б) Жарапазан. «Жарапазан» рамазан деген сөзден шыққан, ораза ұақытында балалар, бозбалалар түнде үйдің тысында тұрып, жарапазан өлеңін айтады. Ораза ұстаған адамдар, сауаб болады деб, жарапазан айтқандарға құрт, май, ірімшік, бір шаршы шүберек, басқа сол сыйақты нәрселер береді. Жарапазанды кәсіб етіп, ораза ұақытында ел аралап, күндіз жүріп айтатұн үлкен адамдар болады. Жарапазан айтатұн екеу болып жүріп айтады. Бірі жарапазан айтқанда, екіншісі қостаушы болады.

Мыйсалдар:

Айтыушы:

Байлар, жатырмысың, ұйқылы-ойау,
Тұсыңа Қыдыр келді атты-жайау.
Мұқаммет үмбетіне жарапазан!

Қостаушы:

Жарапазан, жарапазан!
Алла, Құдай бйі рамазан!

Айтыушы:

Осы үйдің шаңырағы шаб-шақ қана,
Жеңешем ішіндегі абпақ қана,

ارغماق ۇپىرىن ساعىنساء،
ارتقى اياغن قاعىنار.
العانن بهي باق ساعىنساء،
قانان ەندىك (دالاب) جاعىنار.

٦) جاراپازان. «جاراپازان» رامازان دەگەن سوزدەن شىققان
ورازا ۇۋاقتىنىدا بالالار، بوز بالالار تۇندە، ۇيدىڭ تىسىندا
تۇرىپ، جاراپازان ولەڭگىن ايتادى. ورازى ۇستاعان ادامدار ساۋاب
بولادى دەپ، جاراپازان ايتقاندارغا قۇرت، مەي، تىرىمشىك
ئىپىر شارشى شۇبەرەك، باسقا سول سىياقتى نارسەلەر بىرەدى.
جاراپازاندى كەسىپ ەتىپ، ورازى ۇۋاقتىنىدا ەل ارالاب، كۇندىز
جۇرىپ ايتاتۇن ۇلكەن ادامدار بولادى. جاراپازان ايتاتۇن ەكەۋ
بولىپ جۇرىپ ايتادى. ئىپىرى جاراپازان ايتقاندا ەكىنشىسى
قوستاۋشى بولادى.

مىيسالدار:

ايتىۋشى.

بايلار جاتىرمىسىن ۇيىقلى، ۇياۋ;
تۇسىڭا قىدىر كەلدى اتى، جاپاۋ.
مۇقامبەت ۇمبەتىڭە جارامازان

قوستاۋشى.

جارامازاق، جارامازان!
اللا قۇداي ئىپىرى رامازان!

ايتىۋشى.

وسى ۇيدىڭ شاڭىراعى شاب.. شاق قانا.
جەكەشمە تىشىندەگى اباپاق قانا.

Береді бізге орамал сақтаб қана;
Біз барамыз үйімізге мақтаб қана.
Мұқаммет үмбетіне жарапазан.

Қостаушы:

Жарапазан, жарапазан!
Алла, Құдай бійі рамазан!

Айтыушы:

Қой ішінде екі қошқар теңеседі;
Бай, бәйбіше екеуі кеңеседі.
Бай айтар: «Саулық берсек кетер еді»,
Бәйбіше айтар: «Жаулық берсек кетер еді»,
Мұқаммет үмбетіне жарапазан.

Қостаушы:

Жарапазан, жарапазан!
Алла, Құдай бійі рамазан!

Айтыушы:

Жарапазан айтқанның сауабы бар,
Отыз күн оразаға жауабы бар,
Берсеңіз, бермесеңіз не қамым бар?
Боз шұбар астымдағы шұу, жаныуар,
Мұқаммет үмбетіне жарапазан!

بەرەدى بىزگە ورامال ساقتاب قانا؛
ئىبىز بارامىز ۋىمىزگە ماقتاب قانا.
مۇقامبەت ۋىمبەتنە جارامازان.
قوستاۋشى.

جارامازان، جارامازان
اللا، قۇداي ئىبىي رامازان!

ايتىۋشى.

قوي شىندە ەكى قوشقار تەگەسەدى؛
باي، بايىشە ەكەۋى كەگەسەدى.
باي ايتار: «ساۋلىق بەرسەك كەتەر ەدى»،
بايىشە ايتار: «جاۋلىق بەرسەك كەتەر ەدى»،
مۇقامبەت ۋىمبەتنە جارامازان.

قوستاۋشى.

جارامازان، جارامازان!
اللا، قۇداي ئىبىي رامازان!

ايتىۋشى.

جارامازان ايتقاننىڭ ساۋابى بار،
وتىز كۇن ورازاعا جاۋابى بار،
بەرسەگىز، پەرمەسەگىز نە قامىم بار؟
بوز شۇبار استىمىداي شۇۋا! جاننۇار.
مۇقامبەت ۋىمبەتنە جارامازان.

Қостаушы:

Жарапазан, жарапазан!
Алла, Құдай бйі рамазан!

7) **Бага.** Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатұн сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар – басы бар табақты тартыуға алыб келгенде, асты жеб болғанда да бата қылады. Көбінесе бата тамақ жеб болған соң істеледі.

Мыйсалдар:

1) Құдай, онда!

Оңға баста!

Абиыр бер!

Аман сақта!

2) Құдайым жарылқасын, бай қылсын;

Төрт түлігін-сай қылсын!

Кетпес дәулет берсін!

Кең пейіл берсін!

3) Құдайым оңдасын!

Оңдағанның белгісі

Мың саулығың қоздасын!

Сексен інген боталаб,

Сегіз келін қомдасын!

Тіленшінің биесін берсін!

Үйсін, Қоңырат түйесін берсін!

Бүткіл аруақтарға тйе берсін!

قوستاۋشى.

جارامازان، جارامازان!
اللا، قۇداي عېبي رامازان!

۷) باتا. باتا. باتا. بىزەۋگە العىس بەرگەندە ايتىلاندۇن ءسوز.
باتانى اقساقال ادامدار ايتادى. باتاگوي شالدار. باسى بار تاباقتى
تاتىۋعا الىپ كەلگەندە، استى جەب بولعاندا باتا قىلادى. كوپىنەسە
باتا تاماق جەب بولعان سوڭ نىستەلەدى.

مىيسالدار:

(1) قۇداي وڭدا!

وڭعا باستا!

ايبىر بەر!

امان ساقتا!

(2) قۇدايم جارىلعاسىن، باي قىلىسىن:

ءتورت تۇلىگىن ساي قىلىسىن!

كەتبەس داۋلەت بەرسىن!

كەڭ بەيىل بەرسىن!

(3) قۇدايم وڭداسىن!

وڭداعانىڭ بەلگىسى،

مىڭ ساۋلىمنىڭ قوزداسىن!

سەكسەن نىگەن بوتالاب

سەگىز كەلمىن قومداسىن!

تىلەنشىنىڭ بىيەسىن بەرسىن!

ۋىسىن قوڭىرات تۇيەسىن بەرسىن!

بىتكەن ارىۋاقتارغا تىيە بەرسىن.

4) Асың, асың, асыңа!
Береке берсін басыңа.
Бөденедей жорғалаб,
Қырғауылдай қорғалаб,
Қыдыр келсін қасыңа.
Сенен байлық өтбесін.
Тәңірі берген несібең
Тепкілесе, кетбесін.
Желіңнің екі шетіне
Тай шаптырса жетбесін.
Кешке келіп жамырасқан,
Шұуылдасыб, маңырасқан
Қошақанның анасы

Саулық бассын үйіңді!
Бақайлары сыртылдаб,
Мүйіздері жылтылдаб,
Бұзаулардың анасы

Сыйыр бассын үйіңді!
Шұудаларын шаң басқан,
Артқы өркешін қом басқан,
Ботақанның анасы
Інген бассын үйіңді!
Шіңгір-шіңгір кісінескен,
Құлыншақтың анасы
Біе бассын үйіңді.

4) اسىڭ، اسىڭ، اسىڭ، اسىڭ،
بەرەكە بەرسىن باسىڭا.
بودەنە دەي جوزعالب،
قىرعاۋىلىداي قورعالب،
قىمىر كەلسىن قاسنىڭا.
سەنەن بايلىق وتبەسىن.
تاڭىرى بەرگەن نەسىبىڭ—
تەبىكىلەسە كەتەسىن.
جەلىڭنىڭ ەكى شەتىنە
تاي شاپتىرسا جەتەسىن.
كەشكە كەلىپ جامىراسقان،
شۇۋىلىك اسىب، ماڭىراسقان،
قوشا قاننىڭ اناسى
ساۋلىق باسىن ۇيىڭى.
باقايلارى سىرتىلىداپ،
مۇپىزدەرى جىلتىلىداپ،
بۇزاۋلاردىڭ اناسى
سىيىر باسىن ۇيىڭى.
شۇۋىلاردىن شاڭ باسقان،
ارتقى. وركەشىن قوم باسقان،
بوتاقاننىڭ اناسى
نىگەن باسىن ۇيىڭى.
شىڭگىر— شىڭگىر كىسىنەسگەن،
سۇيىستىك بەن بىسكەسكەن،
قۇلىنشاقتىڭ اناسى
بىيە باسىن ۇيىڭى.

**

(Ғұрып сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың
120, 126-ыншы нөмірлерінен қара).

Қалыб сөзі.

Қалыб сөзі деб тұрмыс қалпында болатұн істер сарынымен айтылатұн сөздерін айтады.

Мәселен, бал ашқанда, аурыу басқанда бақсылардың жын шақырғанда, тіс емдегенде құрт шақырыу, мал бәдік болғанда, адамға күлапсан шыққанда бәдік иә күлапсан көшіру, бала тербеткенде айтатұн бесік жыры – осылардың бәрі қалыб сөздің табына жатады.

1) Жын шақырыу. Бақсылар жын шақырғанда сарнаб, өлеңше ұйқастырыб, түрлі сөздер айтады. Алладан, әуліеден әруақтардан жәрдем тілейді. Жындарының атын атаб, соларға сөз айтқан болады. Қобызымен серттескен болады. Солардың бәрін үйлестіріб, ұйқастырып, әдемі түрде айтады.

Мыйсалдар:

Әуелі Құдай есімі Алла!
Іс бастаймын бісміллә!
Тайғақ кешіу, тар жолда,
Жарылқа, Алла, әр жолда!
Алтын сандық қазірет,
Сыйынғанда медет ет!

عۇرپ سۆزىنىڭ نۇسقالارنى نۇسقالىقتىڭ 120، 126 نىڭ
شى نومۇرلەرنىنەن (فارا)

قالىپ عسوزى.

قالىپ عسوزى دەپ تۇرمىس قالپىنىدا بولاتۇن بىستەر سارىنى
مەن ايتىلاتۇن سوزدەردى ايتىلادى.

ماسەلەن: بال اشقاندا، اۋرۇش باققاندا، باقىسلاردىڭ جىمىن
شاقىرعاندا، عتستى مەدەگەندە قۇرت شاقىرىۋ، مال بادىك بول -
عاندا، ادامعا كۇلاپسان شىققاندا، بادىك يا كۇلاپسان كوشىرىۋ،
بالا تەرىپتەكەندە ايتاتۇن بەسىك جىرى - وسىلاردىڭ عبارى قالىپ
سوزدىڭ تابىنا جاتادى.

۱) جىمىن شاقىرىۋ، باقىسلار جىمىن شاقىرعاندا سارناب،
ولەكشە ۇيقاستىرىپ، عتۇزلى سوزدەر ايتادى. اللادان، اۋلىمىدەن،
ارىۋاقتاردان جاردەم تىلەيدى. جىمىنارنىڭ اتمىن اتاپ، سولارعا
سوز ايتقان بولادى.

قوبىزى مەن سەرتتەسكەن بولادى، سولاردىڭ بارىن ۇيلەس -
تىرىپ، ۇيقاستىرىپ ادەمى تۇردە ايتادى.

مىيسالدار:

اۋەلى قۇداي مەسمى الا

ئىس باستايمىن بەسىمەللا

تايعاق كەشىۋ تار جولدا،

جارىلقا الا عار جولدا!

التىن ساندىق قازىرەت،

سىيىنغاندا مەدەتەت!

Әбиір бер әр жерде,
Айналайын күдірет!
Исламға пана Мұқаммет,
Сыйындым сізден бір мезет!
Сұу басында Сүлеймен,
Сізден де медет тілеймін!
Күн көзінде әуліе,
Жер жүзінде әуліе,
Машырықтағы әуліе,
Мағрыптағы әуліе,
Тауда жүрген әуліе,
Таста жүрген әуліе,
Көлде жүрген әуліе,
Шөлде жүрген әуліе,
Бәріңнен медет тілеймін!

Жаңа келді шара бас,
Алпыс қойдың терісі
Бөрік шықбаған шара бас.
Жетпіс қойдың терісі
Жең шықпаған шара бас.
Тоқсан қойдың терісі
Тон шықпаған шара бас.

Жаңа келді дәу пері.
Жаңа келді күн пері,
Жаңа келді сұу пері.

Жаңа келді Ай қожа,
Жаңа келді Күн қожа.

ابىير بەر ۋار جەردە
اينالاين قۇدىرەت!
سلا مەا پانا مۇقامبەت
سېينىنىم سىزدەن ۋىر مەدەت
سۇۋ باسنىدا سۇلەيمەن.
سىزدەندە مەدەت تىلەيمىن.
كۇن كوزىنىدە ۋىليە،
جەر جۇزىنىدە ۋىليە،
ماشىرىقتاغى ۋىليە،
مەسرىبتاغى ۋىليە،
تاۋدا جۇرگەن ۋىليە،
تاستا جۇرگەن ۋىليە،
كۈلدە جۇرگەن ۋىليە،
شۈلدە جۇرگەن ۋىليە،
بارىگەن مەدەت تىلەيمىن!

جاڭا كەلدى شارا باس
الپىس قويدىڭ تەرىسى،
بورىك شىقباغان شارا باس.
جەتپىس قويدىڭ تەرىسى،
جەڭك شىقباغان شارا باس.
توقسان قويدىڭ تەرىسى،
تون شىقباغان شارا باس،
جاڭا كەلدى دەۋ پەرى،
جاڭا كەلدى كۇن پەرى،
جاڭا كەلدى سۇۋ پەرى،
جاڭا كەلدى اي قوجا،
جاڭا كەلدى كۇن قوجا،

Ойдан келді ол қожа,
Қырдан келді ол қожа.
Айналайын нұр қожа,
Сол қожаның ішінде
Әсіресе бір қожа.

Жаңа келді қолаң шаш,
Екі ійінімнен мықтаб бас!
Жаңа келді Теңгетай,
Жаңа келді Жййрен тай.
Перілердің бәрі де
Үстіне бір мінген тай.
Осыншама шақыртыб,
Келмеймін, деб шаршатты-ай!

Ай, қобызым, қобызым!
Әбден де болжа, доңызым!
Үйеңкінің түбінен
Үйіріб алған, қобызым!
Қарағайдың түбінен
Қайырыб алған, қобызым!
Қызыл қыршын тобылғы
Жәшік қылған, қобызым!
Желмайаның терісінен
Қапшық қылған, қобызым!
Жүйрік аттың құйрығын
Ішек қылған, қобызым!

ويدان كەلدى ول قوجا؛
قىردان كەلدى ول قوجا؛
اينالاين نۇر قوجا؛
سول قوجانىڭ بىشىندە
اسرەسە ئىبىر قوجا.
جاڭا كەلدى قوللاڭ شاش،
ەكى بىنىمەن مېقتاب بلسا،
جاڭا كەلدى تەڭگە تاي،
جاڭا كەلدى چىبىرەن تاي؛
پەرىلەردىڭ بارىدە
ۋستىنە ئىبىر مىنگەن تاي،
وسىنشاما شاقىرتىپ،
كەلمەيمەن دەپ شارشاتتاي.
اي، قوبىزىم.. قوبىزىم!
ابدەندە بولجا دوڭمىزىم!
ۋىيەڭكىنىڭ تۇبىنەن
ئۇيىرىپ العان قوبىزىم!
قاراعايدىڭ تۇبىنەن
قايرىپ العان قوبىزىم!
قىزىل قىرىشەن تويىلى
چاشىك قىلغان قوبىزىم!
جەل ماپانىڭ تەرسىمەن
قايشىق قىلغان قوبىزىم!
جۇيىرىك اتنىڭ قۇيىرىغىن
بىشەك قىلغان قوبىزىم!

Ор текенің мүйізін
Тійек қылған, қобызым!
Тасқа шыққан ырғайдан
Құлақ қылған, қобызым!
Сексендегі кемпірдей
Белі бүкір, қобызым
Буаз қатын секілді
Арты шүмек, қобызым!
Әбден де болжа, доңызым!

2) **Құрт шақырыу.** Тісі ауырған адамның тісін құрт жейді деб, сол құртты түсіріу үшін емшілердің айтатұн сөздері болады. Сол құрт шақырыу сөздері деб аталады.

Мыйсалдар:

Тойғын-тойғын түйе кел,
Төңірегін жыйа кел!
Ақ желегін сала кел!
Ағайыныңды ала кел!
 Сарбас түйғын, күйіт, күйіт!
 Қара бас түйғын, күйіт, күйіт!
Жайлаған жерді жау алды,
Қыстаған жерді өрт алды.
 Жайлаған жерден қашыб кел!
 Жайнаған жауды басыб кел!
Қыстаған жерден қашыб кел!

ور تەكەننىڭ مۇبىزىنەن
تەبەك قىلغان قوبىزىم!
ناسقا شىققان بىرعايدان
قۇلاق قىلغان قوبىزىم!
سەكسەندەگى كەمپىردەي
بەلى بۇكىر قوبىزىم!
بۇۋاز قاتىن سەكىلى
ارتى شومەك قوبىزىم!
ابەنەنە بولجا دوڭىزىم!

* *

۲) قۇرت شاقىرىۋ. ئەمىسى اۋىرغان ادامنىڭ ئەتىسىن
قۇرت جەيدى دەپ، سول قۇرتتى تۇسىرىۋۇشۇن ەمشىلەردىڭ
ايتانۇن سوزدەرى بولادى، سول قۇرت شاقىرىۋۇ سوزدەرى دەپ
اتالادى.

مىيسالدار:

تۇيەن - تۇيەن، تۇيە كەل!
توڭىرەگىن جىيا كەل!
اق جەلەگىن سالا كەل!
اعاينىڭدى الا كەل!
سارباس تۇيەن كۇيىت، كۇيىت!
قارا پىس تۇيەن كۇيىت، كۇيىت!
جايلان جەردى جاۋ الدى.
قىستانجان جەردى ۇرت الدى.
* جايلان جەردەن قاشىب كەل!
جاينانجان جاۋدى باسىب كەل!
قىستانجان جەردەن قاشىب كەل!

Қаптаған жауды басыб кел!
Жетер-жетер, күйіт, күйіт!
Басар-басар, күйіт, күйіт!

Арқадағы алты құрт,
Арқаласыб келер құрт.
Желкедегі жеті құрт,
Желкелесіб келер құрт.
Ауыздағы алты құрт,
Азыуласыб келер құрт.

Басар, басар, кә, кә!
Басыб келер, кә, кә!
Жетер-жетер, кә, кә!

Түйғын-түйғын, кә, кә!
Түйінсеб келер, кә, кә!

3) Дерт көшіру. Малда болатұн бәдік деген ауруды, адамда болатұн құлапсан деген ауруды қазақта өлеңмен емдеу бар. Бәдік болған малды, құлапсан болған адамды ортаға ала қоршай отырыб, қыз-бозбала жыйылыб, өлең айтыб, «Көш! Көш!» деб, анда-санда айқайлап қояды. Өлеңдері онша көркем болмайды. Ұйқасқаны болмаса, жәй сөз сыйақты көріксіздеу келеді. Бәдік бен құлапсан өлеңі бір мазмұнды болады.

Мыйсалдар:

Айтамын айт дегеннен, айда күлаб!
Жыландай сүйегі жоқ майда күлаб!
Күләбі бұл баланың айағында,

قاپتاعان جاۋدى باسب كدا!
جەتەر - جەتەر كويت، كويت!
باسار - باسار كويت، كويت!
ارقاداعى التى قۇرت،
ازقالاسب كەلەر قۇرت،
جەلكەدەگى جەتى قۇرت،
جەلكەلەسب كەلەر قۇرت،
اۋىزداعى التى قۇرت،
ازۋلااسب كەلەر قۇرت،
باسار - باسار كاكا!
باسب كەلەر كاكا!
جەتەر - جەتەر كاكا!
تويىمىن - تۇيىمىن كاكا!
تۇيىنسەب كەلەر كاكا!

۳) دەرت كوشىرىۋ. مالدا بولاتۇن بادىك دەگەن اۋ-
رىۋدى، ادامدا بولاتۇن كۇلاپسان دەگەن اۋرىۋدى - قازاقنا ولەك
مەن مەنەۋ بار. بادىك بولغان مالدى، كۇلاپسان بولغان ادامدى
ورتاعا الا قورشاي وتىرىپ، قىز بوز بالا جىمىلىپ، ولەك ايتىپ
كوش! كوش! دەپ اندا - ساندا ايقايلاپ قويادى. ولەك دەرى
ونشا كوركەم بولمايدى؛ ۇيقاسقانى بولماسا، جاي سوز سىياقتى
كورىكسىزدەۋ كەلەدى. بادىك بەن كۇلاپسان ولەكسى ۇبىر ماز
مۇندى بولادى.

مىيسالدار :

ايتامىن ايت دەگەننەن، ايدا كۇلاپ!
جىلانداي سۇيەگى چوق مايدا كۇلاپ!
كۇلابى بۇل بالانىڭ اياغىندا.

Болмаса айағында, қайда күлап?
Күлапсан бұл баланың көзінде еді,
Көмекей көзінде емес, безінде еді.
Бір қыйал айтбайын деп ойлаб едім,
Бұл бала өлемін деб безілдеді.
Күлапсан, көшер болсаң, қалаға көш!
Қаланың іші толған шанаға көш!
Таббасаң онан жәйлау, мен айтайын,
Қалада көзі шегір балаға көш!
Күлап құрғыр деген соң, күлаб құрғыр!
Шоңқайып жол үстінде ома тұрғыр!
Жеріне ома тұрған жасыл түсіб,
Оқ өтіб, тас төбеңнен Құдай ұрғыр!
Ұшына орамалым түйдім тары,
Кетбейді жаз да болса таудың қары.
Көш! Көш! деб біз кетелік, жүр!
Кетелік! Күлабтың көшіб кетсін қалмай бәрі.
(Жіенгалый жыйғаннан)

4) Бесік жыры йаки бала тербету. Баланы ұйықтатыу үшін айтатұн өлең. Бала тербету түрліше айтылады, бірақ бәріне бірдей жалпы келетұн де жерлері бар.

Мыйсалдар:

Әлди, әлди, ақ бөпем!
Ақ бесікке жат, бөпем!
Құнан қойды сой, бөпем!

بولماسا، ايامندا قايدا كۇلاپ؟
كۇلاپسان بۇل بالانىڭ كوزىنىدەدى.
كۈمەكەي كوزىنىڭ مەمس بەزىنىدەدى*
بىر قىيال، ايمتبايىن دەپ ويلاپ دەيم
بۇل بالا ولەمىن دەپ بەزىلىدەدى.
كۇلاپسان كوشەر بولساڭ، قالاغا كوش!
قالانىڭ ئىشى تولغان شانغا كوش!
تابىساڭ، ونان جايلاۋ مەن ايتايىن:
قالادا كوزى شەگىر بالاغا كوش!
كۇلاپ قۇرغىمىز، دەگەن سوڭ كۇلاپ قۇرغىمىز!
شوڭقايىپ چۈل ۇستىنىدە وما تۇرغىمىز!
جەرىنىدە وما تۇرغان جاسىل تۇسىپ،
وق، وتىپ، ناس توبەگىنەن قۇداي ۇرغىمىز!
ۇشىنە ۇرامالمىم ۇتۇيدىم تارى.
كەتەيىبى جازدا بولسا، تاۋدىڭ قارى.
كوش! كوش! دەپ ۇبىز كەتەلىك، چۇر! كەتەلىك!
كۇلاپتىڭ كوشىپ كەتسەن قالماي ۇبارى.
(جىيەنئەالى جىيەنئانان)

**

ع) بەسىك جىرى ياكى بالا تەرىپەتتۇ. بالانى ۇيىقتاتىۋ
ۇشىن ايتۇن ولڭ. بالاتەرىپەتتۇ تۇرلىشە ايتىلادى. ۇبىراق بارىنە
بىردەي جالىپى كەلەتۇن دە جەرلەرى بار.

مىيسالدار!

ۋالدىي، ۋالدىي اق بوپەم!

اق بەسىككە جات بوپەم!

قۇنان قويدى سوي بوپەم!

Құйрығына той, бөпем!
Бәрін жеб өзің тауысбай.
Маған-дағы қой, бөпем!
 Әлди, әлди, аббағым!
 Қозы жүні қалпағым!
 Жұрт сүймесе, сүймесін!
 Өзім сүйген аббағым!
Әуіб, әлди, әуіб, алдаш!
Етегінде құуырмаш.
Жейін десе, тісі жоқ,
Кісіменен ісі жоқ.
 Қарағым менің қайда екен?
 Қыздарменен тауда екен.
 Тауда неғыб жүр екен?
 Алма теріб жүр екен.
Алмасынан қайда екен?
Жаңа теріб жүр екен.
 Айналайын айымыз!
 Алты қарын майымыз!
 Жеті қарын жентіміз!
 Шаһар Бұқар кентіміз!

(Қалыб сөзінің нұсқаларын нұсқалықтың 27, 130-
ыншы нөмірлерінен қара).

Жазыу әдебійет.

Жазыу әдебійет деб жазылған шығармаларды айтамыз. Жазылған шығармалар қазаққа жазыу тарай бастағаннан бері қарай шыққан сөздер. Қазаққа жазыу дінмен бірге келген. Қазақ

قۇيىرىغىنا توي بويىم!
بارىن جەب ۋوزىڭ تاۋىسباي،
ماغانداغى قوي بويىم!
الدىي، الدىي اپپاعىم!
قوزى جۇنى قالپاعىم!
جۇرت سۇيمەسە سۇيمەسەن!
ۋوزىم سۇيگەن اپپاعىم!
اۋب الدىي، اۋب الداش!
تەڭگىدە قۇۋىرماش.
جەيىن دەسە غىتىسى جوق.
كىسى مەنەن غىتىسى جوق.
قاراعىم مەنىڭ قايدا كەن?
قىزدار مەن تاۋدا كەن.
تاۋدا ناعىب جۇر كەن؟
الما تەرىب جۇر كەن
الماسىنان قايدا كەن؛
جاڭا تەرىب جۇر كەن؛
اينالاين اينىمىز!
التى قارىن مايمىز!
جەتى قارىن جەتتىمىز!
شار، بۇقار كەتتىمىز!

قالپ ۋوزىڭ نۇسقالارىن نۇسقالىقتىڭ 27-130 نىشى
نومىرلەرىنەن قارا)

جازىۋ ادەبىيەت.

جازىۋ ادەبىيەت دەپ جازىلغان شىعارمالاردى ايتامىز. جازىل
غان شىعارمالار قازاققا جازىۋ تاراي باستاعاننان بەرى قاراي
شىققان سوزدەر. قازاققا جازىۋ غدىن مەن بىرگە كەلگەن. قازاق

ішінде молдалық қылыб, дін үйретушілер, бала оқытыушы кожалар, ноғай молдалар болған себепті жазба сөзді шығарыушылар да бастабқы ұуақытта солар болған. Қазақ ішінде олар көб тұрыб, қазақтың тілін, мінезін жақсы білген. Қазақтың өлеңді, сөзді сүйетүн мінезін біліб, дінді қалыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Шарттарын, шарійғат бұйрықтарын өлеңді қыйкайа, өлеңді әнгіме түрінде айтыб, қалықтың құлағына сіңіріб, көңілдеріне қондырған, басқа мұсылмандардың тіліндегі діндер түрде шығарған. Ертегі өлеңдерді қазақтың ертегі жырларының түріне салыб, қазақ тіліне аударулары дін шарттарын, шарійғат бұйрықтарын өлең арқылы білдіру мақсатбен істелген іс, бірақ кожалар, ноғай молдалар көбінесе ақын болмағандықтан, қазақтың ертегі жырларындай келістіріб, мұнды, зарлы, әдемі қылыб шығара алмаған. Шығармаларының сөзімен мәздемей, ертегінің жаңалығымен, әнгімесінің қисынымен қызықтырыб, тамұқтың азабымен қорқытыб, жұмақтың рақатынан үміттендіріб, дін арқылы тындаулы қылған. Қожалардың, молдалардың ішінен Шортанбай, Ақмолда сыйақты ақындар шыққаннан кейін, жазба сөздері бітегене дәмділенген, бірақ қайсысында да болса, белгілі бағыт болмаған. Шығарған сөздері, бағыт жағынан қарағанда, адасқан адамның ізі сыйақты, бәрінің де адасбайтүн жалғыз жолы – дүніеге қызықбай, ақыретке азық жый деу, ғұшыр, зекет, пітір, садақа беріу, жаназаға мал байлау, намаз оқыу, ораза ұстау, қажыға барыу жағынан ақыл айтыу бағыттары бәрінің де бірдей. Бұл жағынан ұлақбайды, басқа жағынан іздері былғалақ-шылғалақ, адам біліб болар емес. Домбыра тартыу, ән салыу, өлең айтыу сыйақты қалықтың үйреншікті зауықтарына дейін күнә деб, тыйғысы

شىنىدە مولدالىق قىلىپ، ئدىن ۋىپرەتئۇشلەر، بالا وقتىئۇشى قوجا-
لار، نوعاي مولدالار بولغان سەبىتى جازبا سوزدى شىعارئۇشلاردا
باستابىقى ۋۇاقىتتا سولاي بولغان، قازاق شىنىدە ولار كۆب تۇرىپ،
قازاقتىڭ ئىلىن، مېنەزىن جاقسى بىلگىن. قازاقتىڭ ولەڭدى،
سوزدى سۈيەتۇن مېنەزىن ئىلىپ، ئدىندى قالىققا مولدالار ولەڭ
مەن ۋىپرەتكەن. شارتتارىن، شارىيەت بۇيرىقتارىن ولەڭدى قىيىكايى
ولەڭدى انگىمە تۇرىنىدە ايتىپ، قالىقتىڭ قۇلاغىنا سىڭىرىپ،
كوكىلكەرىنە قوندىرىغان. باسقا مۇسىلمانلاردىڭ تىلىندەگى دىندەر
تۇردە شىعارغان. ەرتەگى ولەڭكەردى قازاقتىڭ ەرتەگى جىرلار-
رىنىڭ تۇرىنە سالىپ قازاق تىلىنە اۇدارىۋالارى ئدىن شاتتارىن،
شارىيەت بۇيرىقتارىن ولەڭ ارقىلى ئىلىرىۋ ماقسات بىن سىتە-
گەن ئىس. ئىپراق قوجالار، نوعاي مولدالار كۆبىنەسە اقىن بول-
ماغاندىقتان قازاقتىڭ ەرتەگى جىرلارنىڭ كەلىمىسى، مۇڭدى،
زارلى، ادەمى. قىلىپ شىعارا الماعان. شىعارمالارنىڭ سوزى مەن
مازدەمەي، ەرتەگىنىڭ جاڭالىمەن، انگىمەسىنىڭ قىيىسىنى مەن قىزىق
ئىرىپ، تامۇقتىڭ ازابى مەن قورقىتىپ، جۇماقتىڭ راقابتىن ان ۇمىتتەن-
دىرىپ ئدىن ارقىلى ئىشداۋلى قىلغان. قوجالاردىڭ مولدالاردىڭ
بىنىن شورتامباي، اقمولدا، سىياقتى اقمىنار شىققاننان كەسەپىن
جازبا سوزدەر بىتەگەنە دامدىلەنگەن. ئىپراق قايسىسىندا بولسا، بەلگىلى
باغىت بولماغان. شىعارغان سوزدەرى باغىت جاعىنان قىباراعاندا،
اداسقان ادامنىڭ ئىزى سىياقتى. ئبارىنىڭ دە اداسبايتۇن جالغىز جولى:
دۇبىتەگە قىزىقباي، اقبىرەتكە ازىق جىي دەۋ، عۇشىر، زەكەت،
ئىتىر، ساداقا بەرىۋ، جانازاعا مال بايلاۋ، ناماز وقۇۋ، ورازۇ ۇستاۋ،
قاجىگە يارىۋ جاعىنان اقىل ايتىۋ باغىتتارى ئبارىنىڭ دە بىردەي:
بۇل جاعىنان ۇلاقبايىنى. باسقا جاعىنان بىردەرى بىلەللاق شىلەللاق،
ادام ئىلىپ بولارەس. دومبىرا تارتىۋ، ان سالىۋ، ولەڭ ايتىۋ
سىياقتى قالىقتىڭ ۋىپرەتئۇشكىنى زاۋىقتارىنا دەپىن كۇنا دەپ، تىيىمىسى

келген. Бірақ ұзын арқан, кең тұсауға қалыптанған қазақ шарйғаттың тар тұсауына үйрене алмаған. Шыдатбай үзіб, өз жөнімен жүре берген, сондықтан жазыу әдебіетбен қатар, қазақтың ауыз әдебіеті жоғалмастан, түгел күйінде сақталған.

Молдалардан шыққан жазыу әдебіет дінге қызмет қылса да, тілге қызмет қылмаған. Тілді ұстартыу, әдебіетті күшейтіу, көркейтіу орнына, тілді бұзған, аздырған. Қазақтың тұтынған тілімен жазбай, шығарушылар: «Кітабій тіл», «Әдебій тіл» деб, ноғай тілімен йаки сарт тілімен жазған. Қазақтың тілінде басылған бұрынғы шығармаларды алыб қарасақ, қазақ тілі болмай, қазақ пен ноғай тілінің араласқан қойыртбағы болыб шығады. Ол қойыртбақ тіл қожалар, молдалар шығарған сөздерде ғана емес, қазақ молдаларының шығарған сөздерінде де бар. Бұл кемшілік егерде басба кітабтар жүзінде ғана болса, бастырған ноғайлар бұзды дер едік олай емес, жазыу солай екендігін қазақ молдаларының өз қолымен жазған жазыулары көрсетеді. Әдебіетті молдалар дін бесігіне бөлеб, таңыб тастаған себепті әдебіет көбке дейін өңдеб өсе алмай, мешел болыб, айағын баса алмай жатқан, сол күйінде тұрғанда орыс үкіметінің сайасаты келіб кійлігеді. «Қазақ діні шынығыб жетбеген шала мұсылман қалық, мұны мұсылман дінінен кристиан дініне аударыб жіберіу оңай» деген пікірмен, орыс үкіметі қазақ пен ноғай арасына жік салыб, екеуін айырғысы келеді. Оның үшін қазақ байлары ноғайша оқымай, орысша оқыйтұн боларлық сайасат жүргізеді. Қазақ балалары үшін үшкел (Школ. – Құрастырушы.) ашады, ноғайға қазақтың жазыу жағынан сорпасы қосылмас үшін

كەلگەن. ئېىراق ۇزىن ارقان كەڭ تۇساۋعا قىلىتتانعان قازاق، شارىيىعاتنىڭ تار تۇساۋىنا ۇيرەنە الماعان، شىدا ئىبايى ۇزىب ۇز-
ءجۈنى مەن جۇرە بەرگەن. سوندىقتان جازىۋ ادەبىيەت بىن قاتار قازاق
تىڭ اۋىز ادەبىيەتى جوعالماستان تۇگەل كۇيىندە ساقتالغان.
مولكالاردان شىققان جازىۋ ادەبىيەت دىنگە قىزمەت قىلسادا،
تىلگە قىزمەت قىلماغان. ئىملىدى ۇستارتىۋ، ادەبىيەتتى كۇشىيتىۋ.
كوركەيتىۋ ورنىنا ئىملىدى بۇزغان، ازدىرغان. قازاقتىڭ تۇتىنغان
ئىملى مەن جازىباي شىعارىۋشىلار: «كىتابىي ئىملى»، «ادەبىي ئىملى»،
دەپ، نوعاي ئىملى مەن ياكى سارت ئىملى مەن جازغان. قازاقتىڭ
تىلىندە باسلىغان بۇرىنقى شىعارمالاردى المىب قاراساق، قازاق ئىملى
بولماي قازاق بىن نوعاي ئىملىنىڭ ارالاسقان قويىرتباغى بولىب شىعادى.
ول قويىرتباق ئىملى قوجالار، مولكالار شىعارغان سوزدەردە عانا مەس،
قازاق مولكالارنىڭ شىعارغان سوزدەرىندەدە بار. بۇل كەمشىلىك
ەگەردە باسبا كىتابتار جۇزىندە عانا بولسا، باستىرغان نوعايلار
بۇزدى دەر دەيك: «ولاي مەس، جازىۋ سولاي ەكەندىگىن قازاق
مولكالارنىڭ ۇز قولى مەن جازغان جاۋبۇلارى كورسەتەدى. ادەبى-
يەتتى مولكالار ۇدىن بەسىگىنە بولدى، تاڭىب تىاستاعان سەبەبتى:
ادەبىيەت كوبكەدەيىن وڭدەپ وسە الماي، مەشەل بولىب اباغىن باسا
الماي جاتقان، سول كۇيىندە تۇرغاندا ورس ۇكىمەتنىڭ ساياساتى
كەلىب كىملىگەدى. قازاق ۇدىنى شىنمىعب جەتپەگەن شالامۇسىلمان
قالىق مۇنى مۇسىلمان دىنىنەن قىرىستىيان دىنىنە اۋدارىب جىبەرىۋ
وڭاي دەگەن پىكىرمەن، ورس ۇكىمەتتى قازاق بىن نوعاي
اراسىنا جىك سالىپ، ەكەۋىىن ايمىرىسى كەلەدى. ونىڭ
ۇشىن قازاق بايلارى نوعايشا وقماي، ورسقا وقىتىۋن بو-
لارلىق ساياسات جۇرگىزەدى. قازاق بالالارى ۇشىن ۇشكەل
اشادى؛ نوعايعا قازاقتىڭ جازىۋ جاعىنان سوربىسى قوسىلماس ۇشىن»

араб әрпін қалдырып, қазақ тіліндегі кітаптарды орыс әрпімен басады. Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Иаурыупа жұрттарының әдебиеттерімен танысады.

Бұрын қазақта жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтұн сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты – дінді жайыу, дінді күшейтіу болса, соңғы әдебиеттің бас мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшейтіу, көркейтіу болады. Сүйтіп, жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1) Діндар дәуір, 2) Ділмар дәуір. Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар – тілшен деген мағынадағы сөздер.

Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де, ділмар дәуірі де қалық әдебиетін дамытып, күшейтуден тұуған дәуірлер емес, басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен тұуған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларға еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр. Мұндай бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алыу жалғыз бізде ғана болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түб үлгісі грек жұртынан алынған. Гірек әдебиетінен үлгіні Рұм алған. Иаурыупадағы басқа жұрттар алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Иаурыупадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз.

Жазыу әдебиетіне басқа жұрт үлгісі қатысқандықтан, бізде жазыу әдебиет шығармаларын діндар дәуірдікі болсын, ділмар

اراب ۋارپىن قالدىرىپ، قازاق تىلىدەگى كىتابتاردى ورس ارپى مەن باسادى، ورس وزىنە تارتىپ، نوغاي وزىنە تارتىپ، ەكەۋى ەكى جاققا سۇيرەپ جۇرگەندە، قازاق ورس ادەبىيەتى ارقلى ياۋ-رېۋيا جۇرتتارىنىڭ ادەبىيەتتەرى مەن تانىسادى.

بۇرىن قازاقتا جوق سوزدەردىڭ تۇرلەرى شىعا باستايدى. ۋدىن كۇشى مەن مەس، ۋتىل كۇشى مەن ۋزىن تىڭداپتۇن سوزدەر شىعا باستايدى. باستابى جازبا ادەبىيەتنىڭ باس ماقساتى. ۋدىنى جاپىۋ، ۋدىنى كۇشەيتىۋ بولسا، سوككى ادەبىيەتنىڭ باس ماقساتى. ۋتىلدى ۋستارتىۋ، ادەبىيەتنى كۇشەيتىۋ، كوركەيتىۋ بولادى. سۇي. تىب جازبا ادەبىيەتنىڭ ۋزى ەكى داۋىرگە بولىنەدى: 1) دىنىلەر-داۋىر، 2) ۋدىلەر دەۋىر. ۋدىلەر- ۋدىنىش دەگەن ماعانادا، ۋدىلەر- تىلشەڭ دەگەن ماعاناداى سوزدر.

قازاق ادەبىيەتنىڭ ۋدىلەر داۋىرى دە، ۋدىلەر داۋىرى دە قالىق ادەبىيەتنى دامىتىپ، كۇشەيتىۋدەن تۇۋعان داۋىرلەر مەس، باسقا جۇرتتاردىڭ ادەبىيەتنىڭ اسەرىنەن تۇۋعان داۋىرلەر. ۋدىلەر داۋىر ادەبىيەتمىزعا اراب، پارىسى ادەبىيەتىنەن ۋلگى الىپ، سولاردى ەلگىتەگەننەن پايدىنا بولغان. ۋدىلەر داۋىر ورس ادەبىيەتىنەن ونەگە كورىپ، ۋلگى الىپ، سونى ەلىكتەۋدەن پايدىنا بولىپ وتىر. مۇنداي بىر جۇرت ەكىشى جۇرتتان ادەبىيەت جۇزىندە ۋلگى الىۋ جالعىز بىزدە عانا بولغان ۋس مەس؛ بارشا جۇرتنىڭ باسىندا بولغان ۋس. وسى كۇنگى ادەبىيەتنىڭ ۋتۇب ۋلگىسى گىرەك جۇرتتان الىنغان. گىرەك ادەبىيەتىنەن ۋلگىنى رۇم العان. ياۋرېۋپاداعى باسقا جۇرتتار العان. بىزدىڭ ورس دا ادەبىيەت ۋلگىسىن ياۋرېۋپادان الىپ وتىر؛ بىز ورىستان الىپ وتىرمىز. جازىۋ ادەبىيەتىنە باسقا جۇرت ۋلگىسى قاتىسقانىقتان بىزدە جازىۋ ادەبىيەت شىعا مالارىن، ۋدىلەر داۋىردىكى بولسىن، ۋدىلەر

дәуірдегі болсын ауыз әдебиетше тұтыныу орнына қарай бөлмей, айтылыу орнына қарай бөлеміз. Басқа жұрттардың әдебиеті де солай бөлінетіні «Дарынды сөз түрлері» деген бапта жалпы түрде ғана айтылыб өтіб еді. Енді қандай түрге бөлінетүнін, қандай сөз қай табына қарайтүндығын толығырақ түрде байандамақбыз.

Жазыу әдебиеті негізінде үшке бөлінеді:

1) Ертеқ (әнгіме). 2) Толғау, 3) Айтыс-тартыс. Жазыу әдебиетінің ертеқ түріне кіретүн сөздері – ауыз ертеқ, ертеқ жыр, тариқи жыр, мыйсалдар сыйақты сөздер. Толғау табына кіретүн ауыз толғау, жоқтау сыйақты көңіл күйінен шығатүн сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретүн сөздер түрі ауыз әдебиетте жоқ. Ашыб айтқанда, ауыз әдебиетте айтыс-тартыс түріндегі сөздердің ауыз әдебиетте айтысы бар да, тартысы жоқ. Айтыс-тартыс түріндегі шығармалар жалғыз қазақта ғана емес, басқа жұрттардың да ауыз әдебиетінде болмаған, айтыс-тартыс түрдегі шығармалар өте шеберлікті керек қылғандықтан, өнер күшейген кезде шыққан.

ДІНДАР ДӘУІРІ.

Діндар дәуір ауыз әдебиет түріне түр қосыб жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен айырылмаса, айрықша түр-тұрпатымен айырыла қоймайды. Діндар жағының басымдығымен айырылатын түрлері мынау: қиса, қыйқайат, мыйсал, насыйқат (үгіт), мінәжат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме. Бұлардың әрқайсысын қысқаша байандаб, мыйсал келтіріб, сыр-сыйпатүн көрсетіб өтейік.

داۋىردىكى بولسىن — اۋىز ادەبىيەتتە تۇتىنىۋ ورنىنا قاراي بولمەي
ايتىلىۋ ورنىنا قاراي بولمەن. باسقا جۇرتتاردىڭ ادەبىيەتتە سولاي
بولمىتۇنى «دارىندى سوز تۇرلەرى» دەگەن بابتا جالپى تۇردە —
«انا ايتىلىپ وتىپ ەدى. ەندى قانداي تۇرگە بولمىتۇنىن، قانداي
سوز قاي تابىنا قارايتۇندىن بىر تولىمىراق تۇردە بايانداماقېزى.

جازىۋ ادەبىيەتتى نەگىزىندە ۋىشكە بولمىتەدى:
1) ەرتەك (انگىمە) 2) تولغاۋ، 3) ايتىس-تارتىس.
جازىۋ ادەبىيەتنىڭ ەرتەك تۇرىنە كىرەتۇن سوزدەرى اۋىز ەرتەك،
ەرتەك — جىر، تارىقى جىر، مىسالىدار سىياقتى سوزدەر. تولغاۋ
تابىنا كىرەتۇن اۋىز تولغاۋ، چوقتاۋ سىياقتى كوگىل كىۋىنەن
شعاتۇن سوزدەر. ايتىس-تارتىس تابىنا كىرەتۇن سوزدەر عتۇرى
اۋىز ادەبىيەتتە جوق؛ اشىب ايتقاندا اۋىز ادەبىيەتتە ايتىس —
تارتىس تۇرىندەگى سوزدەردىڭ اۋىز ادەبىيەتتە ايتىسى باردا
تارتىسى جوق ايتىس — تارتىس تۇرىندەگى شىعارمالار جالغىز
قازاقتا عانا ەمەس، باسقا جۇرتتاردىڭدا اۋىز ادەبىيەتىندە بولماغان.
ايتىس-تارتىس تۇردەگى شىعارمالار وتە شەبەرلىكتى كەرەك
قىلغاندىقتان ونەر كۇشەپگەن كەزدە شىققان.

عدىندار داۋىر

عدىندار داۋىر اۋىز ادەبىيەت تۇرىنە تۇر قوسىب جارىتقان
جوق. انايى ادەبىيەتتەگى شىعارمالاردىڭ تۇرلەرىنە دىنىشلىككى
مەن عانا ايبىرلىماسا، ايبىرقشا تۇر — تۇر باتى مەن ايبىرلا قويمايدى.
عدىندار جاعىنىڭ باسىمىدى مەن ايبىرلا تۇرلەرى ميناۋ: قىساق
قىپكايات (مىسال)، ناسىقات (ۋىگىت)، مىناجات، ماقتاۋ، داتتاۋ،
ايتىس، تولغاۋ، تەرمە. بۇلاردىڭ ەار قايسىسىن قىسقا بايانداپ
مىسال كەلتىرىپ، سىر — سىپاتىن كورسەتىپ وتەيىك.

1) Қиса – өлеңмен жазылған, көбінесе діндар әнгімелер. Бұл әнгімелер қазақ тұрмысынан сөздер емес, басқа жұрттардың ертекері. Мазмұнына қарағанда қиса екі түрлі:

а) Дінді қасыйеттеу үшін мұсылман дінінің артықтығын, асылдығын қалықтың құлағына сіңіріп, көңіліне қондыру мақсатымен шығарған қисалар. Бұлар кәпірлермен соғысқанда Құдай қолдап, мұсылманның жеңгендерін, кәпірлердің дінге енгендігін сөйлеп өтеді.

ә) Шарійғат бұйрықтарын орнына келтірмеген адамдардың өмірінен де мыйсал келтіріп, келтіргенге не болғанын, келтірмегенге не болғанын көрсетіп, елге шарійғат бұйрығын істеу мақсатпен шығарған қисалар. Мұндай қисаларды өлеңшілікті тіленшілікке айналдырып жіберген ақындар, жыршылар сыйақты Алланы азыққа, тамаққа айналдырып жіберген молдалар шығарған: зекет, ғұшыр, пітір, бедіе сыйақты нәрселердің берілетүн орнын айтбайды, беріу керектігін айтып зарлайды (берсе, кімге беретінін айтыушылар өзі біледі).

Бастабқы түрлі қисалар «Зарқұм», «Сал-сал», «Сейпул Мәлік» сыйақты ұзақ келеді. Соңғы түрлі қисалар «Мұса мен Қарынбай», «Жұм-Жұма» сыйақты қысқа келеді. Ұзақ қисалардың мазмұнын айтып, мыйсал үшін көрсетіуге көб орын алады, сондықтан қысқа қыйслардың бірінің мазмұнымен ғана таныстырып өтейік.

1) قىسا. ولەڭمەن جازىلغان كۆيىنەسە ئۇنىڭدا ئىگىمەلەر. بۇل ئىگىمەلەر قازاق تۇرمۇشىنى سۆزدەن ھەس، باسقا چۈرتە-تاردىڭ ھەتەكتەرى. ماز مۇنىغا قاراغاندا قىسا ھەكى-تۇرلى: 1) ئۇنىڭ قاسىيەتتە ئۇشۇن مۇسلمان ئۇنىڭ ئارتىقىمىن، اسىلىدىن قالماقتا قۇلغىغا سىڭىرىپ، كۆڭلىنى قوندىرىپ ماقساتىمەن شىعارغان قىسا. بۇلار: كاپىرلەرمەن سوعىشقاندا قۇداي قولداپ، مۇسلماننىڭ جەڭگەندەرىن، كاپىرلەردىڭ دىنگە ھەنگە-لىدىن سويىلىپ وتەدى.

2) شارىيەت بۇيرىقتارىن ورنىغا كەلتىرمەگەن ئاداملاردىڭ ھەمىرىنەن دە مېيسال، كەلتىرىپ، شارىيەت بۇيرىقىمەن ورنىغا كەلتىرىپ، ئاداملاردىڭ ھەمىرىنەن دە مېيسال كەلتىرىپ، كەلتىرىگەنگە نە بولغانىن، كەلتىرمەگەنگە بولغانىن كۆرسەتىپ، ھەلگە شارىيەت بۇيرىقىمەن سەتتە ئۇ ماقسات ھەن شىعارغان قىسالار. مۇنداي قىسالاردى ولەڭشىلىكتى تىلەنشىلىككە اينالىدىرىپ جىبەرگەن ئاقىنلار، جىرىشلار، سىياقتى ھەننى ئازىققا، تاماققا اينالىدىرىپ جىبەرگەن موللار شىعارغان. زەكەت، عۇشىر، ئىتىم، بەدىيە سىياقتى نارسەلەردىڭ بەرىلەتۇن ورنىن ئىتبايدى؛ بەرىپ كەرەك تىگىن ئىتبايدى. (بەرسە كىمگە بەرەتۇن ئىتبايدىلار ئۇزى بىلەدى).

باستابى ئۇرلى قىسالار «زارقۇم»، «جالسال»، «سەپىلما-لىك» سىياقتى ۇزاق كەلەدى. سوكھى ئۇرلى قىسالار: «مۇسا-مەن قارىنباي»، «جۇم-جۇما» سىياقتى قىسقا كەلەدى، ۇزاق قىسالاردىڭ مازمۇنىن ئىتبايدى مېيسال ئۇشۇن كۆرسەتتۈكە كۆپ ورنىن ئادى.

سوندىقتان قىسقا قىسالاردىڭ ئۇنىڭ مازمۇنى مەن ھەن ئىتبايدى.

Мәселен, алайық Мұса мен Қарынбай қисасын. Шығарыушы Жүсіббек Шайқыисламұлы. Бұл қиса не мақсатбен жазылғаны қисаның мазмұнынан жазыушының бастау сөзі мен айақтау сөзінен де көрініп тұр. Бастамасындағы сөздің түрлері мынау:

«Жарандар бұл сөзіме құлағың сал:
Аузымнан шыққан сөзім шекер мен бал.
Өзім білген кітаптан оқып көрдім,
Жарандар арам дейді зекетсіз мал.

Милайы құдіреті көб парыуардегер,
Құдайға жақсы пенде құлдық қылар.
Малыңнан қайыр, зекет бермей өтсең,
Ақыретте қарныңнан тас шығарар.

Қисаның қысқаша мазмұны мынау! Қарынбайға зекет бергіз деб Құдайдан Мұсаға әмір келеді. Мұса Қарынбайға барады. Қарын малы сөзсіз көб бола тұрып, Мұсаға мал сойуға қыймай, мысық сойып, алдына әкеліп қойады.

Мұса «мыш-мыш» дегенде, табақтағы ет мысық болып тұра келеді. Қарынға қатты ашуланады, бірақ «малыңнан зекет берсең, мысық сойған күнәнді кешемін», - дейді. Қарын: «Саған зекет беретүн қолайлы малым жоқ», - дейді. «Зекет бермесен, жер жұтсын!», - деб, ақырында періштелер келіп, жер кіндігін тартады. Жер тартып, Қарын белуарынан кіреді. Мұса қолынан ұстап тұрып: «Зекет бересің бе?», - деб сұрайды. Қарын: «Өлтірсең де бермеймін», - дейді. Мұса: «Тарт, тағы!» - деп әмір еткенде,

ماسالەن: الايىق مۇسامەن قارىنباي قىساسىن. شىعارىۋشى
جۇسىب بەك شايىقى بىلام ۇلى ايوقىن. بۇل قىسا نە ماقسات -
بەن جازىلغانى قىسانىڭ مازمۇنىنان جازىۋىشنىڭ باستاۋ سوزى -
مەن اياقتاۋ سوزىنەن - دە كورىنىپ تۇر.

باستاماسىنداغى سوزىنىڭ تۇرلەرى مېناۋ:

«جاراندار بۇل سوزىمە قۇلاعىڭ سال:

اۋزىمىنان شىققان سوزىم شەكەر مەن بال.

اۋزىم بىلگەن كىتابىنان وقىپ كوردىم.

جاندار ارام دەيدى زەكەتىسىز مال.

مىللىي قۇدىرەتى كۆپ پارىۋار دەگەر.

قۇدايغا جاقسى بەندە قۇللىق قىلار.

مالىكىنان قايرى. زەكەت بەرمەي. وتسەڭ.

اقىرەتتە قارىنىڭنان تاس شىعارار.

قىسانىڭ قىسقاشا مازمۇنى مېناۋ! قارىنبايغا زەكەت بەرگىز.

دەپ قۇدايدان مۇساغا امىر كەلدى. مۇسا قارىنغا بارادى. قارىن

مالى سانسىز كەپ بولا تۇرىپ، مۇساغا مال سويىۋغا قىيماي، مىسقى

سويىپ، الدىنا اكەلىپ قويايدى.

مۇسا مىش-مىش دەگەندە تاباقتاغى ەت مىسقى بولۇپ

تۇرە كەلەدى.

قارىنغا قاتتى اشۇلانىدى. «بىراق مالىكىنان زەكەت بەرسەڭ

مىسقى سويغان كۇناكىدى كەشمەن دەيدى. قارىن ساغان زەكەت

بەرەتۇن قولايلى مالىم جوق دەيدى. زەكەت بەرمەسەڭ جەر

جۇتسىن دەپ اقىرعاندا، پەرىشتەلەر كەلىپ جەر كىندىگىن تار -

تادى. جەر تارتىپ، قارىن بەل بۇۋارىنان كىرەدى. مۇسا قولىنان

ۇستاپ تۇرىپ، زەكەت بەرمەسەڭ بە دەپ سۇرايدى. قارىن ولتىر -

سەڭدە بەرمەيمىن دەيدى، مۇسا: تارت تاغى دەپ امىر ەتكەندە،

Қарын жерге ійегінен енеді. «Зекет бермесен, Құдай жүзін көрмейсің, малың шайан болып шығады. Жағаннам түбіне кетесің», - деб Мұса үгіттесе де, Қарын болмайды. «Өлтірсең өлтіре бер, бірақ мал бер деген сөзді аузыңа алма!», - дейді. Мұса: «Өз обалың өзіңе, бар!» дегенде, қарынды мал-мүлкімен жер тартады. Сол күйі мал-мүлкімен әлі күнге дейіб Қарын жерге жұтылумен барады дейді. Қисаның айағында жазыушы былай деб тағы үгіттейді:

Әй, мұсылман жарандар,
Малыңнан зекет беріңіз!
Бірлігін қақтың біліңіз!
Қақ жолымен жүріңіз!
Пәк болады дініңіз.
Бұ дүниенің, жарандар,
Сағатындай болмайды
Ақыретте күніңіз.

Әй, жамағаттар, жарандар!
Сөзіме құлақ салыңыз!
Жақсыдан ғибрат алыңыз!
Арам болар, жарандар,
Зекетсіз жыйған малыңыз.
Шарйғаттан сөз айтқан
Молданың тілін алыңыз!

Құдай берген таусылмас,
Өлшеб берген дәміңіз.

.....

قارىن جەرگە يىەگىنەن مەندى زەكەت بەرەسىڭ بە، قۇداي!
جۇزىن كورمەيسىن، مالنىڭ شايدان بولمىشاعادى، جاننام تۇيىن
كەتەسىن دەپ، مۇسا وگىتىسەدە قارىن بولمايدى؛ ولتىرسەڭ
ولتىرەبەر، بىراق مال بەردەگەن سوزدى اۇزىڭا الما دەيدى
مۇسا ۇز وبالنىڭ وزىڭە «بارا» دەگەندە قارىندى مال مۇلكى.
مەن جەر تارتادى سول كۇيى مال — مۇلكى مەن الى كۇنگە
دەيىن قارىن جەرگە جۇتىلىومەن بارادى دەيدى. قىسانىڭ اياغىندا
جازىۋىشى بىلاي دەپ تاغى وگىتىيدى.

«اي، مۇسلىمان چارانلار،

مالنىڭنان زەكەت بەرىڭىز!

بىرلىگىن قاقنىڭ بىلىڭىز!

قاق جولى مەن جۇرىڭىز!

پاك بولادى دىنىڭىز.

بۇ دۇنيەنىڭ چارانلار

ساعاتىنداى بولمايدى

اقىرەتتە كۇنىڭىز

اي جاماعاتلار، چارانلار!

سوزنمە قۇلاق سالىڭىز!

چاقسىدان عىبىرات الىڭىز!

ارام بولار چارانلار

زەكەتسىز جىيعان مالنىڭىز

ئىبارىيەتتان سوزا ايتقان،

مۇلدانىڭ بىلىن الىڭىز!

قۇداي بەرگەن تاۋسىلماس

ولشەپ بەرگەن دامىڭىز.

Бұл сыйақты сөздердің мақсаты айқын болғандықтан, көб сөз қылыудың қажеті жоқ. Молдаларға пайдасы көб, үйткені зекет берсе, молдаға беретүні мәлім. Жұртқа келтіретүн зианы көб, әсіресе тілге келтіретүн зианы есебсіз.

2) Қыйқайат. Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әнгімелері қыйқайат деб аталған. Қыйқайат дін үйрету ғана мақсатбен шығарған сөздер емес, діннен басқа жағынан да өнеге көрсетіу үшін айтылады. Сондықтан Қыйқайат тақырыбы түрлі-түрлі болады.

Мыйсал:

Бекер босқа жүргенше бойды балаб,
Жақсы дебіті әр іске қылған талаб.
Пайғамбары құданың заманында
Жүреді екен бір жігіт бекер қараб.
Қылып жүрер бір жұмыс өзге пенде,
Бекер жүрер бірақ та сол көргенде.
Түс суытыб, қарамай өтеді екен
Ол жігітке Пайғамбар кез келгенде.
Жолыққанда бір сапар күліб өтті,
Көргеннен-ақ қарасын күлімдебіті.
«Сақабалар тақсыры-ау, күлмеуші еңіз,
Не себебтен күлдіңіз бүгін?» - дебіті.
Айтты сонда: «Себеб бар күлгенімде,
Күлмеуші едім жолықса ілгеріде.
Екі шайтан қасында жолдас еді,
Бекер қараб ілгері жүргенінде.

بۇل سىياقتى سوزدەردىڭ ماقساتى ايقىن بولغاندىقتان كوپ سوز قىلمۇدۇڭ قاجەتى جوق. مولدارعا پايئاسى كوپ: ۋىتكەنى زەكەت بەرسە، مولداغا بەرەتۇنى مالىم، چۇرتقا كەلتىرم نۇن زىيانى كوپ، اسىرسى تىلگە كەلتىرەتۇن زىيانى مەسەسىز (قىمىكايات). دىننار داۋىردىڭ ونەگە ۋىشىن شىعارغان انگىمەلىرى قىمىكايات دەپ اتالغان. عىبكايات دىن ۋىبەرەتۇغا نا مافسابەن شىعارغان سوزدەر ۋە مەس، دىننەن باسقا چامىناندا رىگە كورسەتەتۇ ۋىشىن ايتىلادى. سۇندىقتان قىمىكايات تاقىرىبى تۇرلى - تۇرلى بولادى.

مىسال:

بەكەر بوسقا جۇركەنشە بويى بالاب،
چاقسى دەپتى ار سىكە قىلغان تالاب،
بايعامبارى قۇدانىڭ زامانىدا
جۈرەدى كەن ۋىر جىگىت بەكەر قاراب،
قىلىب جۈرەر ۋىر جۇمىس وزگە بەندە:
بەكەر جۈرەر ۋىراق سول كورگەندە.
تۇس سۇۋىتىمباراماي وتەدى كەن
ول جىگىتكە بايعامباركەز كەلگەندە.
جولققاندا ۋىر ساپار كۇلىمب وتتى،
كورگەننەن اق قاراسن كۇلمەدەپتى
ساقابالار تاقىسراۋ، كۇلمەۋشى ەكئز
نە سەبەبتەن كۇلىكئز بۇگۇن دەپتى:
ايتتى سۇندا سەبەب بار كۇلگەنمە:
كۇلمەۋشى دەپم جولققسا بىلگەندە،
ەكى شاپتان قاسنىدا جوللانس دەدى،
بەكەر قاراب بىلگەرى جۇرگەننىدە.

Отыр екен бұл сапар жерді сызыб;
Жолдастықтан қашыбты шайтан бұзыб.
Келіб екі періште, қасында отыр!
Сол себептен күліб ем көңілім қызыб.
Бекер жүрген батады бәлекетке,
Адам болсаң, жолама ол әдетке.
«Құры қараб жүргеннен артық» дейді
Пайдасыз бекер қылған әрекет те.

(Молда Мұса)

3) Насыйқат. Насыйқат деген – ақыл, үгіт мағынасындағы сөз, діндар дәуірдегі үгіт өлеңді шығарушылар насыйқат деб атаған. Діндар дәуірде насыйқат айтыушылар насыйқатын да шарійғат жолына тіреб айтқан. Мәселен, Әбубәкірдің ұрыға айтқан насихатында былай дейді:

Бала едің ыйман жүзді жылы деген,
Жігітке тәуір ат ба ұры деген.
Ақсақал батасын ал бұлай етбе,
Берекет таба алмассың мұныменен.
Адалда, бір де болса, берекет бар,
Арамның ер байымас мыңыменен.
Не пайда көрді ата-анаң асыраған,
Кемдікке арланады асыл адам.
Дүніеде берекетті бақыт табар
Құдайдың бергеніне тасымаған.
Алланың ырақметінен құр қалады
Жақанда сендей болған пасық адам.

وترەكەن بۇل ساپار جەردى سىزىپ:
چولداستىقتان قاشىتى شاپتان بۇزىپ.
كەلىپ ەكى پەرىشتە قاسنىدا وتىرا
سول سەبەبتەن كۆلىپ ەم كوگىلىم قىزىپ.
بەكەر جۇرگەن باتادى بالەكەتكە.
ادام بولساڭ، چولاما ول ادەتكە.
«قۇرى قاراب جۇرگەننەن ارتىق» دەيدى
پايىسىز بەكەر قىلغان ارەكەت دە.
(مۇلدا مۇسا)

3) ناسىقات. ناسىقات دەگەن اقىل، وگىت ماغاناستىنداعى
سوز. ۋەدىنار داۋىز دەگى وگىت ولەگىدى شىعاربۇشىلار ناسىقات
دەپ اتاعان. ۋەدىنار داۋىردە ناسىقات ايتىۋشىلار ناسىقاتىن د
شارىعات چولنا تىرەپ ايتقان. ماسالەن: ايبۇباكىردىڭ ۇرىعا
ايتقان ناسىقاتىندا بىلاي دەيدى:

بالا ەدىڭ بىمان جۇزدى جىلى دەگەن
جىگىتكە تاۋىرات باۋرى دەگەن
اقساقال باتاسىن ال بۇلاي ەتبە،
بەرەكەت تايا الماسسىن مۇنى مەنەن.
ادلدا ۋەبىردە بولسا بەرەكەت بار،
ارامنىڭ ەر بايىماس مىڭى مەنەن.
نە پايىداكوردى اتا-انالڭ اسىراغان.
كەمدىككە ارلانادى اسىل ادام.
دۇنىمەدە بەرەكەتتى باقت تايار
قۇدايدىڭ بەرگەننە تاسماعان.
الدانىڭ براقىمەتىنەن قۇرقالادى
جىياندە سەندەي بولغان پاسىق ادام،

Кемдікке еті қызыб іренжімес
Сүйекте қасіет жоқ жасық адам.
Жақанда кім десеңіз ұры болар,
Алланың рақыметінен қашық адам.

Сол Әбіубәкірдің қатынға айтқан насыйқатында
мынадай сөз бар:

Ей, қатын, араз болма, еріңменен!
Бәлені шақырмаңыз көрінбеген.
Қажымен қараб тұрыб дұшпан болсаң,
Басың да қатар болар өлімменен.
Үгіттеб екеуінді қоса келдім –
Ағашты жабыстырған желімменен.
Бұл қажы жас күнінде қызды құшқан,
Алаштан таңдаб алыб, сізді құшқан.
«Қатынның ері – пірі» деген сөз бар,
Еріңмен тірлікте болма дұшпан.
Еріне қызмет қылған жақсы әйел
Сыйратта қыл көпірден құстай ұшқан.
Жан болсаң ақылың бар, түсінерсің,
Көрсеткен, ей, жеңеше, менің нұсқам.

Жақбаса қатын ерге – жатқа жақбас,
Екінші, тірлігінде қалыққа жақбас.
Ішіне қараңғы көр кірген күні
Көб болар қайыр, ғазаб тыныш жатбас.

كەمدىككە ەتى قىزىت برەنجىمەس،
سۈيەكتە قاسىيەت جوق جاسىق ادام.
جىياندە كىم دەسەگىز ۇرى بولار
الدانىڭ براقمەتىنەن قاشىق ادام،

سول ابۇباكىردىڭ قاتىنعا ايتقان ناسىقاتىندا مىناداي
سوز بار:

ەي قاتىن، اراز بولما ەردىڭ مەنەن!
بالەنى شاقىرماگىز كورنىبەگەن.
قاجى مەن قاراپ تۇرىپ دۇسپان بولساڭ،
باسىڭدا قاتار بولار ۇلم مەنەن.
وگىتتەب ەكەۋىڭنى قوسا كەلدىم —
اعاشتى جابىستىرعان جەلم مەنەن
بۇل قاجى جاس كۇنىندە قىزدى قۇشقان.
الاشتان تاڭداپ الىپ ءسىزدى قۇشقان.
«قاتىننىڭ ەرى — ەپىرى» دەگەن سوز بار
ەپىردىڭ مەن تىرىلىكتە بولما دۇسپان.
ەرىشە قىزىمەت قىلغان جاقسى ايل
سىپىراتتا قىل كوپىردەن قۇستاي ۇشقان.
جان بولساڭ اقىلمىڭ بار تۇسىنەرسىن
كورسەتكەن ەي جەڭشە مەنىڭ نۇسقام.
حاقباسا قاتىن ەرگە جاتقا جاقباس.
ەكىنشى تىرىلىكتە قالىققا جاقباس.
شىنەنە قاراڭغى كور كىرگەن كۇنى
كوب بولار قابىر عازاب تىنىش جاتباس.

Насыйқат болады мынадай сөздер де:

1) Атқа мінген азамат
Қалалдық қыл да таб залал!
Пайдасын ақыр көрерсің.
Қарамдық қыл да пайда таб!
Залалын ақыр көрерсін.
Бүгін жеген қатыңды
Таңында бір күн берерсің.
Алыб барар малың жоқ,
Бйманыңменен төлерсің.
Пақыр, міскін кез келсе,
Дүнийеде қайыр қыл!
Мақшарда нұрға қанарсың.
Жетім менен жесірге
Қор тұтыныб сөз айтба,
Сен де сондай боларсың.
Досыңа жақсы орын бер!
Кетсе, өзің қонарсың.
Мектебке бер, балаңды!
Залым болса жаннемге,
Ғалым болса ағарсын.
Жазғытұрғы тұқымға
Не шашсаң, соны орарсың.
Жамандықты кейін қой!
Бүгін кейін қалсаң да,
Ақырында озарсың.

(Әбиүбәкір)

ناشىقات بولادى مىناداي سوزدەردە:

(1) اتقا مىنگەن ازامات

قالدىق قىلدا تاب زالال!

پايداسىن اقىر كورەرسىن.

قارامىق قىلدا پايدا تاب!

زالالنى اقىر كورەرسىن.

بۇگۇن چەكەن قانغىدى

تاگىندا بىر كۇن بەرەرسىن.

اللىب بارار ماللىك جوق

بىيانىڭ مەنەن تولەرسىن.

پاقىز مىسكىن كەز كەلسە،

دۇنيەدە قايرى قىل!

ماقشاردا نۇرعا قانارسىن.

جەتىم مەنەن جەسىرگە

قور تۇتىنىپ سوز ايتبا

سەندە سونداي بولارسىن.

دۇنىغا جاقسى ورىن بەر!

كەتسە ۋوزىڭ قونارسىن.

مەكتەبىگە بەر بالاگىنى!

زالىم بولسا جاننەمگە

عالم بولسا، اعارسىن.

جازعى تۇرعى تۇقىمعا

نە شاشساڭ سونى ورارسىن

جاماندىقتى كەيىن قوي!

بۇگۇن كەيىن قالساڭدا

اقىرىندا وزارسىن

(ابىۋباكىر)

2) Бійлер, пара жеменіз!
Жалғанды жолдас демендер,
Ақырет қамын іздеңдер!
Жанға тібті тіймендер!

Кісі ақысын алмаңдар!
Аузыңа арам салмаңдар!
Дүниё жыйыб өткен жоқ
Бізден бұрынғы Пайғамбар.

Сөз айтайын, үлкендер!
Құдайдан қапы кетбеңдер!
Әлің келсе Мекке бар,
Ыстаршын болыс болам деб
Ысыраб қыб мал төкбеңдер!

(Шортанбай)

4) Мінәжат. Діндар дәуір мұнды, зарлы сөздеріне мінәжат деп ат қойған. Әуелінде мінәжат деб ғұламалардың Құдайға айтқан зары, арызы, наласы айтылған. Бара-бара зарлық, мұндық мағынасына айналыб, зарлы өлең сыйақты сөздер де мінәжат деб аталатұн болған. Мәселен, Сейдақмет ақын мынау сөзіне «Мінәжат» деб ат қойған:

Құдай-ау, мен не жаздым, бұл заманға?
Қадірі болмайды екен жұртқа аманда.
Ел, жұрттың қасіетін қойан алыб,
Болмайды еш қадірім бір адамға.
Секілді ай мен жұлдыз аспандағы,
Қажетің түссе егер бір наданға.

(2) بىيلەر پارا جەمەڭمىز!
جالعاندى جولداس دەمەڭمىز!
اقىيرەت قامىن بۇزەڭمىز!
جانغا تىبىتى تىمەڭمىز!
كسى اقسىن الماڭدار!
اۋزىڭا آرام سالماڭدار!
دۇنيە جىيىپ وتكەن جوق
بىزدەن بۇرىنقى بايىمبار.
سوز ايتايىن ۇلكەندەر!
قۇدايدان قاپى كەتەڭمىز!
ءالڭ كەلسە مەكە بار
سىتارشىن بولس بولام دەپ
سىرات قىب مال توكبەڭمىز!
(شور تامباي)

(4) مىناجات. ۋەندار ۋاۋىر مۇڭدى، زارلىقى سوزدەردىمە
مىناجات دەپ ات قويغان. اۋەلىندە مىناجات دەپ عۇلامالاردىڭ
قۇدايغا ايتقان، زارى، ارىزى، نالىسى ايتىلغان. بارا-بارا زارلىق،
مۇڭلىق ماغاناسىنا اينالىپ، زارلىق ولەڭ سىياقتى سوزدەردە
مىناجات دەپ اتالاتۇن بولغان. ماسالەن: سەيداقىمەت اقىن
مىناۋ سوزىنە مىناجات دەپ ات قويغان:

قۇداياۋ مەن نە جازدىم بۇل زامانعا?
قادىرى بولمايدى مەن جۇرت اماندا
ەل جۇرتنىڭ قاسىيەتىن قويان الەب،
بولمايدى مەن قادىرىم بىر ادامعا.
سەكىلىدى ايمەن جۇلكىز اسپانداغى
قاچەتنىڭ تۇسسە مەڭگەر بىر نادانعا.

Үйіме келсе мейман анда-санда;
Қолыма мал түсбейді қамдасам да.
Әйтеуір мұқтаждықтың жолы қыйын,
Қатардан қара басым қалмасам да.
Әр - бір мейман келгенде ұйаламын,
Тілегім қабыл емес зарласам да.

Бір күнде іздеб табқан кетті достар,
Сұрасқан қал-ақуал көңіл қоштар.
Деміндей айдағардың тартқан достың
Бірі жоқ осы күнде қолмен ұстар.
Қатқан соң қабағына қар менен мұз,
Қалды ғой қараса алмай қыран құстар.

.....

Бұл сөзден көрінеді – мінәжат түріндегі сөз әман Құдайға айтылатұн сөз емес, басын ғана Құдайға қаратыб айтыб, ар жағы әншейін мұң сөзі болатұны. Мінәжаттың басын алыб тастаса, басқасы мұң, толғау, зарлау болады. Құдайға қаратыб бастауымен мінәжат болатұн болса, мынау сөз де мінәжат болыуға тийіс:

Құдайа, құдіретіңе таң қаламын,
Жолында бір ғашықтың зарланамын.
Ішімді ғашық оты күйдіреді,
Сыртыма шығарыуға арланамын.

Бірақ бұл мұзмұнына қарағанда мінәжаттан гөрі ғашық толғауына жақын. Нағыз мінәжат төмендегі түрлі сөздер боларға керек.

ۋېمە كەلسە مەيمان اندا، سائدا؛
 قولما مال تۇسبىدى قامداسامدا.
 ايتەۋىر مۇقتاجدىقتىڭ جولى قىيىن
 قاتاردان قارا باسىم قالسامدا؛
 ۋار - ۋېر مەيمان كەلگەندە ۋيلا من.
 تىلەگىم قابىل ھەمىس زارلاسامدا.
 ۋېر كۈندە بىزدەب تاپقان كەتتى دوستار،
 سۇراسقان قال، اقموال كوڭىل قوشتار
 دەمىندەي ايداعاردىڭ تارتقان دوستىڭ
 ۋېرى جوق وسى كۈندە قولمەن ۋستار.
 قاتقان سوڭ، قاپاغىنا قار مەنەن مۇز
 قالدى عوي قاراسا الماي قىران قۇستار.

بۇل سوزدەن كورىنەدى - مىناجات تۇرىندە گى سوز امان
 قۇدايغا ايتىلاتۇن عسوز ھەمەس، باسىن عانا قۇدايغا قاراتىب
 ايتىب، ار جاعىن انىھىيەن مۇڭ سوزى بولاتۇنى، مىناجاتتىڭ
 باسىن التى تاستاسا، باسقاسى مۇڭ تولعاۋ، زاراۋ بولادى.
 مىناجات قۇدايغا قاراتىب باستاۋى مەن مىناجات بولاتۇن بولسا،
 مىناۋ سوزدە مىناجات بولىۋعا ۋىيىس.

قۇدايا قۇدىرەتكە تاڭ قالامىن.
 چولمىدا ۋېر عاشىقتىڭ زارلانامىن.
 ۋىشىمدى عاشىق وتى كۇيدىرەدى
 سىرتىما شىعاربۇغا ارلانامىن.

ۋېراق بۇل مازمۇنىنا قاراعاندا مىناجاتنان كورى عاشىق
 تولعاۋىنا چاقىن، ناعىز مىناجات تومەندە گى ئورلى سوزدەر
 بولارغا كەرەك.

Ғашырбек соғысыб жүргенде байлауда тұрған
Жүсіббек Құдайға, тауларға мінәжат етіп айтқан сөзі:

Он сегіз мың ғаламның
Падишасы едің Құдайым!
Құдайа, саған жылаймын,
Кешіргейсің күнәйім!
Өзіңнің нашар пендеңмін,
Әр жапаңа көнгенмін.
Ғашырбектей тағама (нағашыма)
Медет берер күн бүгін!
Он сегіз мың ғаламды
Қалық қылыб бар еткен,
Неше әуліе, әнбие,
Неше қакім пана еткен!
Ғашыр сұлтан тағама
Медет берер күн бүгін!

Кәпір патшасы Жүсіпбектің сөзіне ашуланыб,
дарға асуға бұйырғанда, Жүсіббек медет тілеб айтқан
мінәжаты мынау дейді:

Он сегіз мың ғаламның
Падишасы едің Құдайым!
Құдайа, саған жылаймын,
Кешіргейсің күнәйім!
Кәпірлер аспақ таладар
Дар үстінде еттім зар.
Дін шырағы Мұқаммет,
Сенен басқа кімім бар!

عاشىرىك سوعىسىپ جۇرگەندە بايلاۋدا تۇرغان جۇسىببەك
قۇدايغا، تاۋلارغا مېناجات ەتىپ ايتقان سوزى:

ون سەگىزىمىڭ عالامنىڭ
پادىشاسى ەدىڭ قۇدايم!
قۇدايا ساغان جىلايمىن.
كەشىرگەيسىن كۇنايم!
وزىڭنىڭ ناسار بەندەگىمىن.
ءار جاپاكا كونگەنمىن،
عاشىر بەكتەي تاغاما (ناغاشىما)
مەدەت بەرەر كۇن بۇگۇن.

ون سەگىزىمىڭ عالامدى
قالقى قىلىپ بار ەتكەن.
نەشە اۋلىيە، انبىيە،
نەشە قاكىم پانا ەتكەن
عاشىر سۇلتان تاغاما

مەدەت بەرەر كۇن بۇگۇن
كاپىر پاتىساسى جۇسىببەكنىڭ سوزىنە اشۇلانىپ، دارغا
اسىۋعا بۇيىرعاندا جۇسىببەك مەدەت تىلەپ ايتقان مېناجاتى
مىناۋ دەيدى:

ون سەگىزىمىڭ عالامنىڭ
پادىشاسى قۇدايم!
قۇدايا ساغان جىلايمىن.
كەشىرگەيسىن كۇنايم!
كاپىرلەر اسباق تالادار
دار ۇستىندە ەتتىم زار.
ءدىن شىراعى مۇقامبەت
سەنەن باسقا كىمىم بار؟

Құдай шері, иә, Ғалій,
Біздерден болшы қабардар!
Айналайын ыймам ағзам!
Қанша болды менің жазам?
Кәпірлерден жетті қазам.
Шын қақыйқат қозым деб,
Назар етер күн енді!

.....

5) Мақтау. Діндар дәуірдің мақтау өлеңінде діндарлық көрініб тұр. Діндар дәуірден ілгергі ақындардың сөзінен діндар дәуірдің ақындарының сөзінде керек емес артық сөздер толыб жатыр. Көбінің мақтауы да орынсыз келеді. Айат оқыйтын адамша көбі өлеңдерін ағузу мен бійсмійлладан бастайды.

Мысалы:

Сарт Жақыб деген ақынның Әлмағамбет судианы мақтаған сөзі былай басталады:

Әуелі ағузубійлла бастағаным,
Жарамас Қақтың есімін тастағаным.
Бисмилла рақыман рақым деб,
Етбекке шәні мадық қастағаным.
Тартамыз ағузубійлла әуел бастан,
Бійсмилла сөз тартылса, шайтан қашқан.
Тұсында әр патшаның бір сұрқылтай,
Тұра алман етбей қарап шәні дастан...

.....

قۇداي شەرى، يا عالي
بىزدەردەن بولشى قىباردار.
اينالايمىن بىمام اعىزام!
قانشا بولدى مەنىڭ جازام؟
كاپىرلەردەن جەتتى قازام
شەن قاقىقات قوزىم دەپ،
نازار مەنەر كۈن مەندى

5) ماقتاۋ. دىندار داۋىردىڭ ماقتاۋ ولەڭىندە دىندارلىك كورىنىپ تۇر. دىندار داۋىردەن بىلگەرگى اقىنداردىڭ سوزىنەن دىندار داۋىردىڭ اقىندارىنىڭ سوزىندە كەرەك مەس ارتىق سوزدەر تولىپ جاتىر. كۆپىنىڭ ماقتاۋىدا ورنىسىز كەلەدى. ايات وقىتتۇن ادامشا كويى ولەڭدەرىن اعۇزو مەن بىسىمىلكا — دان باستايدى

مىسال:

سارپ جاقىب دېگەن اقىننىڭ اماممبەت سودىيانى ماقتاغان سوزى بۇلاي باستالدى:

اۋەلى اعۇز بەللا باستاغانىم،
جاراماس قاقتىڭ نەسىمىن تاستاغانىم
بەسىمەللا راقىمان راقىم دەپ،
ەتەككە شاننى مادىق قاستاغانىم.
تارتامىز اعۇز بەللا اۋەل باستان.
بەسىمەللا سوز تارتىلسا، شايان قاشقان.
تۇسىندا ار پادشانىڭ بىر سۇرقىلتاي.
تورا المان ەتەي قاراب شاننى دىستان.

Екінші бір Жорабай ақын деген сол Әлмағамбет судианы мақтаған сөзін былай бастайды:

Бастаймын бұл сөзімді бійсмійлладан,
Қағазға бійсмійлла деб тартам қалам.
Жаббарым адамзатты әрқашан да
Сақтасын мұсылманды есен-аман.
Әлеке Жармолаға келіб тұрды,
Үміт көб соның үшін бір құдадан.
Жайықта даңқы шығыб жатыушы еді,
Келтірген бұл араға біздің талан.

Мақтауда ұлы мақсат, таза қошемет, таза ықылас болмаған. Анайы ақындар сыйақты тікелей сұрамағанмен, әкім болған, төре болған, ықбалы жүрген адамдардың жылы назарында болыу мақсатбен көбі жарамсақтаныб, жәрәукеленіб айтқан.

б) Даттау. Сөгу, жамандау, айыбын, мінін айтыу – бәрінің жалпы аты даттау болады. Даттау табына бір адамның басындағы мінін айтқан сөз де кіреді, бүтін елдің, қалықтың басындағы мінін айтқан сөз де кіреді. Діндар дәуірдегі даттауда көбті даттағандар көбінесе шарійғат жолына шалығын айтыб даттаған. Адам басын даттағанда, әуелі мақсатбен, күйініб даттаған. Үйіне қондырмаған, қонақасы оңды бермеген сыйақты ұсақ себептерден реніш етіб даттаған.

Көбті даттау мыйсалы:

1) Әуелі бисмилла деб сөз басталық,
Алланың қақ жолынан адасбалық.

هكىشى ئېر جوراباي اقن دەگەن سول الماعامبەت سودى-
ياني ماقتاغان سوزىن بولاي باستايدى:

باستايمىن بۇل سوزىمدى بەسمەللادان

قاغازغا بەسمەللا دەپ تارتام قلام.

جاپبارىم ادامزاتتى ار قاشاندا

ساقتاسىن مۇسلماندى سەن امان.

الەكە جار مولاعا كەلمب تۇردى:

ۈمىت كوپ سونىڭ ئۇشنى ئېر قۇدادان.

جاپىقتا داڭقى شىعب جاتمۇشى ەدى

كەلتىرگەن بۇل اراعا ئېزىدرك ئالان.

ماقتاۋدا ۇلى ماقسات، تازا قوشەمەت، تازا بىقلاس بولماعان.

اناي اقىندار سىياقتى تىگىلەي سۇراماعان مەن، اكىم بولغان، توره

بولغان، بىقالى جۇرگەن ادامداردىڭ حىلى نازارىندا بولمۇ ماقسات

بىن كۆبى جارامساقتانىب، جاراۋكەلەنىب ايتقان.

(6) داتتاۋ، سوگوۋ، جامانداۋ، ايسىن، ئىمىنن ايتمۇ-

ئارىنىڭ چالپى اتى داتتاۋ بولادى. داتتاۋ تابىنا ئېر ادامنىڭ

باسىنداغى ئىمىنن ايتقان سوزدە كىرەدى، ئبۇتىن ەلدىڭ، قالىق

نىڭ باسىنداغى ئىمىنن ايتقان سوزدە كىرەدى. ئدىندار داۋىر-

دەگى داتتاۋدا كۆبىنى داتتاغاندار كۆبىنەسە شارىيەت حولىغا

شالىعىن ايتىب داتتاغان. ادام باسىن داتتاغاندا اۋەلى ماقسات

بىن، كۆبىنىب داتتاغان، ۇبىنە قوندىرماغان، قوناق اسى وگدى

بەرمەگەن سىياقتى ۇساق سەبەبتەردەن رەنىش ەتىب داتتاغان.

كۆبىنى داتتاۋ مىسالى:

(1) اۋەلى بۇسمەللا دەپ سوز باستالىق.

اللاننىڭ قاق جولىنان اداسالىق.

Жолы деб шарйғаттың ғамал қылса,
Йншалла, сол ұуақытта азбас қалық.
Азырақ осы жерден шошынамын
Өтірік пайдаға асты, рас қалыб.
Жалған сөз азаматқа болды оңай,
Замана болды, қалқым, әлдеқалай!
Аузыңнан жалғыз кәлам шыққан сөзің
Кезеді бір сағатта тоқсан тоғай.
Құдайым өзі сақтаб, оңғармаса,
Болыб тұр бұл замана сұудан да ылай.

(Әбіубәкір)

Бұл болса, ешкім бақбас жолдасына,
Алданар арам дүниье олжасына.
Біреудің ұры залым малын ұрлаб,
Сұраса, бәле салар өз басына.
Қарсы дау біреу айтса, соны тыңдаб,
Бас адам көзім жетті оңбасына.
Парқы жоқ бұ заманның адамының,
Бірінің-бірі нанбас Алласына.
Байлардың бала оқытқан ісін қара
Зекетін саудалайды молдасына.
Пақырды міскінменен партыяа қыб,
Берері садақасын қолқасына.
Бұл сөзі Сейдақмет өтірік пе,
Рас ба, көбтің салдым ортасына.

جولى دەپ شارىيىعاتنىڭ عامال قىلسا،
هنا اللّٰه سول ۇۋاقتتا ازباس قالماق.
ازىراق وسى جەردەن شوشىنامىن
وتىرىك پايداغا ېستى ئىراس قىلىپ.
جالعان ُسوز ازاماتقا بولدى وڭاي
زامانا بولدى قالقىم الدە قالاي!
اۋزىڭنان جالغىز كالام شىققان ُسوزىڭ
كەزەدى ُئىبىر ساعاتتا توقسار توغاي.
قۇدايىم ُوزى ساقتاب وڭغارمىسا،
بولىپ تۇر بۇل زامانا سۇۋدان دا بىلاي.
(ابۇ باكىس)

(2) بۇل بولسا، مەش كىم باقىباس جولداسىنا.
الدانار ارام دۇنىيە ولجاسىنا.
بىرەۋدىڭ ۇرى زالىم مالىن ۇرلاپ،
سۇراسا، بالە سالار ۇز باسىنا.
قارسى داۋ بىرەۋ ايتسا، سونى تىڭلاپ،
باس ادام كوزىم جەتتى وڭباسىنا.
پارقى جوق بۇ زاماننىڭ ادامنىڭ
ُئىبىرىنىڭ ُئىبىرى نانباس وللاسىنا،
بايلاردىڭ بالا وقتقان ُئىسىن قارا -
زەكەتىن ساۋدالايدى مولداسىنا.
پاقىردى، مىسكىن مەنەن پارتىيا قىپ،
بەرەرى ساداقاسىن قولقاسىنا.
بۇل ُسوزى شەيداقىمەت وتىرىك بە،
ئىراس با كۆپتىڭ سالىدىم ورتاسىنا.

7) **Айтыс.** Діндар дәуірдің айтыс өлеңдері де дін әсерінің күштілігін көрсетеді: ақындар айтысқанда бірін-бірі сүрінтіу үшін, дінге, шарійғатқа теріс ғамалдарын көрсетіп сүрінтіуге тырысады. Шарійғатқа теріс істерін мін қылып мүдіртбек болады. Мәселен, Айқын мен Жарылғасын айтысқанда екеуі шарійғатты жамандық-жақсылық, дұрыстық-терістіктің тыйанағы, нарқы, таразысы, шарійғат жөнімен бірін-бірі міндеб айтысқанын көреміз.

Айқын айтады:

Қожа-еке, есенсіз бе? Сәлем бердік!
Мүбәрәк дйдарынды жаңа көрдік.
Жүзінде ырақметің бар ер екенсіз,
Жоқ шығар көңіліңізде тәкаббарлық.
Өзің біл сөйлескен соң не дерінді,
Қазірде қолыңды бер, көріселік!

Жарылғасын қожа айтады:

Жарқыным, сәлем берсең, сәлаMAT бол!
Жетеді мұратына өлмеген күл.
Сіз берсең сәлемінді, әлік алдық,
Сүннеті Пайғамбардың қазыулы жол.
«Қол берсең, көріселік!» деген сөзің
Бұл дұрыс шарійғатқа болмайды сол.
Таранған тоты құстай бала екенсің,
Мыйсалы екі бетің алқызыл гүл.

7) ايتىمس. ئۇنىڭدا داۋىردىڭ ايتىسى ولەڭتەرى دە ئۇنىڭ
اسەرىنىڭ كۈشتىلىگىن كورسەتەدى: اقدىدار ايتىسقانىدا ئېرىن—
ئېرى سۇرىنتىۋۇ ئۇشىن دىنگە، شارىيەتقا تەرىس جامالدارىن
كورسەتىپ سۇرىنتىۋۇگە تەرىسداي. شارىيەتقا تەرىس سىتەرىن
ئۇنىڭ قىلىپ مۇدىرتبەك بولادى. ماسەلەن ايقىن مەن جار بىلەن
ايتىسقانىدا، ەكەۋى شارىيەتتى جاماندىق - جاقسىلىق، دۇرىستىق،
تەرىستىكتىڭ نىياناعى، نارقى، تارازىسى، شارىيەت ئجونى مەن،
ئېرىن - ئېرى مىندەپ ايتىسقانىم كورەمىز.

ايقىن ايتادى.

قۇجا - ەكە سەنسىز بە ؟ سالەم بەردىڭ!
مۇباراك، دىندارىڭدى جاڭا كوردىڭ.
جۇزىڭدە راقىمەتنىڭ بار ە رەكەنسىز
جوق شىعار كوڭىلىڭىزدە تاككاپبارلىك.
ئۇنىڭ ئېىل سويلەسكەن سولۇ، نە دەرىڭدى:
قازىردە قوللىڭدى بەر كورسەلىك!

جار بىلقاسىن قۇجا ايتادى:

جارقىنىم سالەم بەرسەڭ، سالامات بول!
جەندى مۇراتىنا ولەڭگەن قۇل.
سىز بەرسەڭ سالەمىڭدى الىك الدىق
سۇننەتى پايغامباردىڭ قازىۋلى حول،
قول بەرسەڭ، كورسەلىك دەڭگەن شوزىڭ
بۇل دۇرىس شارىيەتقا بولمايدى سول
تارانغان ئوتتى قۇستاي بالا ەكەنسىن،
مىسالى ەكى بەتنىڭ ال قىزىل گۇل

Қал білмек, жөн сұрамақ ғам ғаніймат,
Апызалда сөйлеселік атың білдір.

8) Толғау. Діндар дәуірдің ақындарының толғауларында да, діндар дәуірдің жырларында да дін әсері барлығын төмендегі мыйсалдардан көруге болады:

Дін үшін шәр түзед, мешіт салсам!
Қақ жолға жаннан кешіб бағыштасам.
Азаншы даусын естіб рыйазатбен,
Намазға бес ұуақыт жәйау барсам.

Мінберде уағыз айтыб тұрса ыймам,
Қақ іске қайым тұрыб, сонан қансам,
Мүдәрріс медреседе дәріс айтса,
Шәкіртке күнде екі рет түйе шалсам.

Астыртын қалипамен ақылдас боб,
Күн сайын телгыраммен қабар алсам.
Осындай қазақ затта бір ер бар деб,
Жұртына дар исламның анықталсам.

.....

Жүсіб, Ақыметбектердің жырында Ақыметбек ағасы
Жүсіббекке айтқан бір сөзі:

Айналайын ағажан,
Бұл кәпірге жалынба!
Көкірегің жасытыб,
Бұрынғы күнді сағынба!
Қазам жетсе, өлермін,

قال بىلمەك، جۈن سۇراماق عام غانىمات،
اپىزالدا سويلەسەلىك اتمك بىلىك.

**

8) تولغاۋ. عدندار داۋىردىڭ اقىندارىنىڭ تولغاۋىدا،
عدندار داۋىردىڭ جىرلارنىدادا عدىن اسەرى بارامى تومەندەگى
مىيسالداردان كورنۇگە بولادى.

عدىن ءۇشىن ءشار تۈزەب مەشىت سالسام؛

قاق جولعا جاننان كەشىب باعىشتانسام.

ازانشى داۋىسىن مەنىتب رىيازات بەن

نامازعا بەس ۇۋاقىت جاپاۋ بارسام.

مىنباردا واعىز ايتىب تۇرسا بىمام.

قاق نىسكە قايم تۇرىب سونان قانسام؛

مۇداررىس مەدىرەسەدە ءدارىس ايتىسا،

شەكىرتكە كۇندە ەكى برەت تۇيە شالسام.

استىرتىن قالىپيا مەن اقىلداس بوب،

كۇن سايىن تەلگىرام مەن قابار السام.

وسىنداى قازاق زاتتا بىرەر بار دەب،

جۇرتىنا، دار سلامنىڭ انىقتالسام.

جۇسىب، اقىمەت بەكتەردىڭ جىرىندا، اقىمەت بەك اعاسى
جۇسىب بەككە ايتقان بىر سوزى:

اينالاىن اجاجان.

بۇل كاپىرگە جالنىبا!

كوكىرەگەڭ جاستىب،

بۇرىنعى كۇندى ساعىنبا!

قازام جەتسە ولەرمىن

Бұйрығын қақтың көрермін.
Патша Құдай жар болса,
Көзел шайы кәпірдің
Жан жазасын берермін.

Ғашықтық толғауында мұсылмандық, кәпірлік, шарйғат сыйақты нәрселер айтылмағанмен, діндар дәуірдің тіл әсері айқын көрінеді.

Бейіс ұлы Төлегеннің ғашық зарында мынадай сөздер бар:

Сәукілү сәлем жаздым «сат», «беб», «лам!»
Қайғылы көкірегім, көзімде нәм.
Даражаң қатарыңнан асқан еркем,
Екі «тій», бір «нұн» менен еттім қалам.
Налышым көкке жетер етсем паған,
Бұл сырым қалыққа мәлім, күмән саған.
Өмірім аз ба, көб бе өткенінше,
Қайғыңды түгесе алман етіб байан.

Біраз күн ойнаб-күлдік, көңіл ашыб,
Күн қайда шер тарқатар, көңіл басыб?
Бұрынғы өткендерден қалған мыйрас –
Айрылмақ сүйгенінен неше ғашық.

Бұл күнде көңіл мәлүл менің эман,
Мақшұтым тауыса алман етіб байан.
А, дарыйға, дүнийеде қатты қасірет
Айырылмақ көз алдында сүйген жардан.

بۇيرىغىن قاقنىڭ كورەمىن.
پادسا قۇداي چار بولسا،
كوزەل شايى كاپىردىڭ
جان جازاسىن بەرەمىن.

عاشىقتىق تولعاۋىندا مۇسلىماندىق، كاپىرلىك، شارىيەت
سىياقتى نارسەلەر ايتىلماغان مەن ۋەدىنىڭ ئىدىل اسە.
رى ابقىن كورىنەدى.

بەيسى ۋالى تولەگەننىڭ عاشىق زارىندا مىناداي سوزدەر

بار:

ساۋكىلۇ سالەم جازدىم «سات» «بەب» «لام» ا
قايعىلى كوچىرەگىم كوزىمدە ۋنام.
داراجاڭ قاتارىڭنان اسقان ەركەم،
ەكى «ئىي» ۋبىر «نۇن» مەندىن ەتتىم كالام.
نالشىم كوچكە جەتەر ەتسەم پاعىان.
بۇل سىرىم قالىققا ۋمالىم كومان ساعان.
ۋمىرىم ازبا، كوب بە وتكەننىشە
قايعىڭدى تۇگەسە المان ەتتە بايان.

ۋبىر از كۇن وىناب كۇلدىك كوچكىل اشىب
كۇن قايدا شەر تارقاتار كوچكىل باسىب،
بۇرىنقى وتكەندەردەن قالغان مىراس
ايرىلماق سۇيگەننىمەن نەشە عاشىق.
بۇل كۇندە كوچكىل مالۇل مەنىڭ ۋامان
ماقشۇقىم تاۋىسا المان ەتتە بايان
ا، دارىيەا دۇنيىدە قاتتى قاسىرەت
ايرىلماق كوز الدىندا سۇيگەن چاردان.

Екінші біреудің толғауында мынадай сөздер бар:

Сыйпатың пері заттың баласындай,
Көб ойлаб, зарланамын шарасыздай.
Өзіңмен қатар қызға көзім салсам,
Араңыз жер мен көктің арасындай.

Мақтауың жазғанменен таусылмайды,
Өлке йек, қабырғаның саласындай.
Өзгеден бір омыртқаң артық еркем,
Сыдыратыл, Мұнтағаның ағашындай.

Діндар дәуірдің налыс толғауының түрі мынау:

«Аса соққан борандай
«Өтемісің, күндерім?
«Ғасій болыб Аллаға,
«Бұзылмағай діндерім.
«Асыулы дар астында
«Зар айлаған тілдерім!
«Баба түкті сопы Әзиз!
«Көзіңді салшы, пірлерім!

«Қолымды кәпір байлаған,
«Асбаққа дарды сайлаған.
«Балаудақтың көлінде
«Қырық жігіт, сені ертіб,
«Күндерім кәні, ойнаған?!
«Мақсатыма жетбедім
«Дүніедегі ойлаған.
«Он сегіз мың ғаламның
«Падишасы бір Құдай,

«كەنشى بىرەۋدىڭ تولغاۋىدا مەناداي سوزدەر بار:
سەيپاتىڭ پەرى زاتىڭ بالاسىنداي،
كوب ويلاپ زارلانمىن شاراسىزداي.
ۋزىڭ مەن قاتار قىزعا كوزىم سالسام،
اراڭىز جەرمەن كوكتىڭ اراسىنداي.
ماقتاۋىڭ جازعان مەنەن تاۋسىلمايى.
ولكە بەك، قابىرعانىڭ سالاسىنداي.
وزگەدەن بىر ومىرتقاڭ ارتىق مەركەم
سىدىراتىل، مۇنتاعانىڭ اعاشىنداي.
دەندەر ءداۋىردىڭ نالسى تولغاۋىنىڭ ءتۇرى مىناۋ:

«اسا سوققان بورانداي

«وتەمسىن كۇندەرىم؟

«عاسىي بولبى اللعا.

«بۇزىلماي دىنەرىم،

«اسۋلى دار استىندا

«زار ايلان تىلدەرىم؟

«باباي تۇكتى سوپى ازىيى

«كوزىڭدى سالشى پىرلەرىم!

«قولىڭدى كاپىر بايلان.

«اسباققا داردى سايلان.

«باي اۋداكتىڭ كولىندە

«قىرىق جىگىت سەنى مەرتىب.

«كۇندەرىم كانى وينان.

«ماقساتىما جەتپەدىم

«دۇنيەدەگى ويلان.

«ون سەگىز مىڭ عالامنىڭ

«پادىشاسى بىر قۇداي،

«Құлым дейтүн күніңді.
«Қайрат қылыб қан төкбей,
«Қапалықта кеткенім.
«Алды-артыңа қарамай,
«Рас ба, дүниье, өткенің?
«Егер қапы қалмасам,
«Бұл секілді дінсізге
«Пенде болар бек бе едім?
«Ақырын тілеб бұл істің,
«Падыйшасы ғаламның,
«Бір өзіңнен күткенім».

(Жүсіб, Ақымет)

Намыс йаки соғыс толғауы. Діндар дәуірдің жырларында кәпірлермен соғысқанда әскерге қайрат беріу үшін намысын қоздырыб, қанын қыздырыуға айтылған намыс толғауда да дін әсері төмендегі сөздерден көрінеді.

Жүсіб, Ақымет жырында Ғашырбек қырық жігітке қайрау сөз айтқанда, былай толғайды:

«Ойран етіб тау-тасты,
«Қанға бойаб көз жасты,
«Шүлдірлетіб қызыл басты,
«Сайлаб шаншар күндер бүгін.
«Асыл алмас пышақтары,
«Тығырадан шашақтары;

«قۇلم دەيتۇن كۇنىڭدى.
«قايرات قىلىپ قان توكبەي.
«قايمىقتا كەتكەنم.
«الدى ارتىڭغا قاراماي،
«راس با دۇنيە وتكەننىڭ؟
«ەگەر قايى قالماسام،
«بۇل سەكىلى دىنسىزگە
«پاندا بولار بەك بە دەم؟
«اقىرىن تىلەپ بۇل ۋىستىڭ
«بادىشاسى عالامنىڭ
«بىر وزىڭنەن كۇتكەنم»

(جۇسىپ، اقمەت)

نامىس يىسمى سوعىس تولعاۋى. ۋىندار داۋىردىڭ
جىرلارنىدا كاپىرلەر مەن سوعىسقاندا اسكەرگە قايرات بەرىۋ
ۋىشىن، نامىس قوزدىرىپ، قاندىن قىزدىرىۋعا ايتىلغان نامىس
نولعاۋادا ۋىدىن اسەرى تومەندەگى سوزدەردەن كورىنەدى.
جۇسىپ، اقمەت جىرىندا عاشىرەك قىرىق جىگىتكە قايراۋ
سوز ايتقاندا بۇلاي تولعايدى.

«وېران ەتىپ تاۋ-تاستى،
«قانعا بوياب كوز جاستى
«شۇلكىرلەتىپ قىزىل باستى،
«سايلاپ شانشار كۇندەر. بۇگۇن.
«اسىل الماس پىشاققارى؛
«تىغىرادان شاشاققارى؛

«Ақыметжанның қожақтары!
«Жаннан кешер күндер бүгін.
«Ғашырбектің сол озары,
«Құрылсын мақшардың базары.
«Бек Жүсібтің қошқарлары
«Қаннан кешер күндер бүгін.

«Ат құлағын теңестіріб,
«Бір-біріңе кеңестіріб,
«Кәпірлерді қойша қырыб,
«Майдан кешер күндер бүгін.

Марқайыс толғауы. Діндар дәуірдің марқайыс толғауында да дін әсері болғанын мына сөздерден байқауға болады:

Байтұрсын, Ақтас деген жақын ағалары 15 жыл каторгіде болып, қайтып келіп тұрған құуанышының үстінде айтқан Қарпық ақынның марқайыс толғауында мынадай сөздер бар:

«Кәпірге қылыш сілтеб қарысқаным!
«Дүніеде теңін тауып жарысқаным!
«Тәніңнен, дұшпан көрсең, түгің шыққан,
«Лайық заманыңа арыстаным!
«Нашарды сырт дұшпаннан арашалаб,
«Қам ойлаб, қарашыға болысқаным!
«Үлгімен әр орында тұра берген
«Ақылға Аплатұндай данышпаным!
«Достардан қасірет отын қалас айлаб,

«اقمەتجاننىڭ قوجاقتارى!
«جاننان كەشەر كۈندەر بۇگۈن،
«عاشىر بەكتىڭ سول وزارى،
«قۇرىلسىن ماقشاردىڭ بازارى،
«بەك جۇسىپتىڭ قوشقارلارى
«قاننان كەشەر كۈندەر بۇگۈن.

✱

«ات قۇلاعىن تەگەستىرىپ،
«ئېر-بىرىگە كەگەستىرىپ،
«كاپىرلەردى قويىشا قىرىپ،
«مايدان كەشەر كۈندەر بۇگۈن.
مارقايسى تولعاۋى. ءدىندار ءداۋىردىڭ مارقايسى تولعاۋىنى
ئادا ءدىن اسەرى بولغانىن مىنا سوزدەرەن بايقاۋعا بولادى:
بايتۇرسىن، اقتاس دەگەن جاقىن اعالارى 15 جىل كاتىرىكتە
بولىپ، قايتىپ كەلىپ تۇرغان قۇۋاندىشىمنىڭ ۇستىندە ايتقان
قارپىق اقىننىڭ مارقايسى تولعاۋىندا مىناداي سوزدەر بار:
«كاپىرگە قىلىش سىلتەپ قارىسقانم!
«دۇنيەدە تەگىن تاۋىپ جارىسقانم!
«تانىگىنەن دۇسپان كورسەڭ تۇگىڭ شىققان
«لايىق زاماننىڭ ارستانىم!
«ناشاردى سىرت دۇشپاننان ارشالاپ،
«قام ويلاپ قاراشعا بولسقانم!
«ۇلگى مەن ءارورىندا تورا بەرگەن
«اقىلعا ايلاتۇنداي دانىشپانم!
«دوستاردان قاسىرەت وتىن قالاس ايلاب،

«Қайырлы сағатында қауышқаным.
«Шұбалаң, Қарақоға, Жыланшықбен
«Дені сау түсінікті болыстарың.
«Бұл күнде сіздер үшін дұғада тұр
«Атқарыб жолдас болған орыстарың» (*).

.....

Діндарлықтың әсері жоқтауларда да бар. Бұрынғы жоқтауларда өлген адамның батырлығы, байлығы, істеген ерлігі, мырзалығы айтылыб жоқталғанда, діндар дәуір тұурасындағы жоқтаулар дін жайын жақсы білетүнін айтыб жоқтайды.

Мысалы:

«Бесмилла сөздің басына,
«Ағайын келді қасыма.
«Бір күнгідей болмаған
«Дүниё деген осы ма?
Көңілден қайғы босатсам,
Келе ме көздің жасына?
«Жыламай неғыб шыдайсың
«Кешегі өткен асылға?
«Асылым түсті қолымнан,
«Қанатым сынды оңымнан.
Құдай қосқан жәйсаңым
Адастырды жолымнан.
Отыз төртке келгенде

* Кәпірге жолдас болды деп тиген сөзі

«قايرلى ساعاتىدا قاۋشقانم،
«شوبالاڭ، قارا قوغا، جىلانئىشۇق بىن
«دەنى ساۋ تۇسنىكىتى بولستارىڭ.
«بۇل كۈندە سىزدەر ءۇشىن دۇعادا نۇر
«اتقارىب جولداس بولعان ورستارىڭ» (*)

دندارلىكتىڭ اسەرى جوقتاۋلاردا دا بار. بۇرىنقى جوقتاۋلاردا
ولگەن ادامنىڭ باتىرلىعى، بايلىعى، سىتەگەن ەرلىگى، مىرزالىعى
ايتىلىپ جوقتالغاندا، ءدندار ءداۋىر تۇۋراسىنداغى جوقتاۋلار ءدىن
جاين جاقسى بىلەتۇنن ايتىپ جوقتايدى.

مىيسالى:

« بەسبەللا ءسوزدىڭ باسنا.
«اعاين كەلدى قاسما.
« ءبىر كۈنگىدەي بولماغان
دۇنمىيە دەگەن وسى ما?
« كوگىلدەن قايعى بوساتسام،
« كەلمە كوزدىڭ جاسنا?
« جىلاماي نەعب شىدايسىن
« كەشەگى وتكەن اسىلعا؟
« اسىلم ءتۇستى قولمىنان
« قاناتىم سىندى وشمىنان
قۇداي قوسقان جايساڭىم
اداستىردى جولىمىنان.
وتىز تورىكە كەلگەندە

* كاپىرگە جولداس يولدى دەپ تىيگەن ءسوزى.

Ұйадан ұшты алғаным,
Дүниенің білдім жалғанын;
Мезгілсіз келді кезегім –
Қызығыңа қанбадым.
Кәлам шәріп қат оқыб,
Ислам жолын аңдадың.
Жан тәсілім болғанша
Ақылыңнан танбадың.
Сонда біліб ойладың
Құданың назар салғанын.
Амандасбақ сол күні
Көңілде болды арманың.
Амандастың жұртыңмен.
Бұйрығы деб Алланың.

Бйманыңды құрметтеб
Періште келсін қабарға
Артыңда қалған біз нашар
Іздегенмен табар ма?
Кешегі сөнген шамшырақ
Орнына қайтыб жанар ма?
Дүниё дәулет болса да,
Енді дәурен болар ма?

9) Терме. Діндар дәуір термесі мен ауыз әдебиет түрінің термесі бірдей. Жалғыз ақ діндар дәуір дін сөзін көбірек қатыстырумен айрылады. Мыйсал үшін діндар әдебиет термесінен алыб қарайық.

بۇيادان ۇشتى العانم.
دۇنيەنىڭ بىلىم جالغانىن؛
مەزگىلسىز كەلدى كەزەگىم —
قىزىغىڭغا قانبادىم.
كالام شارپ قات وقىپ،
ئىسلام چولپىن اڭدادىڭ.
جان تاسلىم بولغانشا
اقىلىڭنان تانبادىڭ.
سوندا بىلىپ ويلادىڭ
قۇدانىڭ نازار سالغانىن.
اماندا سىناق سول كۇنى
كوكىلىدە بولدى ارمانىڭ.
امانداستىڭ جۇرتىڭ مەن
بۇيىرىغى دەپ اللانىڭ.

بىمانىڭدى قۇرمەتتەپ
پەرىشتە كەلسىن قاپارغا
ازىڭدا قالغان بىز ناسار
بۇدەگەن مەن تابارما؟
كەشەگى سونگەن شام شىراق
ورنىنا قايتىپ جانارما؟
دۇنيە داۋلەت بولسادا،
مەنى داۋرەن بولارما؟

9. تەرمە. ئىدىئىدار داۋىر تەرمەسى مەن اۋىز ادەبىيەت
تۇرتىڭ تەرمەسى بىردەي. جالعىزاق ئىدىئىدار داۋىر ئىدىن سوزىن
كوبىزەك قاتىستىرىۋ مەن ايرىلادى.
مىسال ۇشىن ئىدىئىدار ادەبىيەت تەرمەسىنىن. البى قارايتىق.

1) Шортанбай термелері.

Атамыз адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір қалайық
Сол адамнан таралды.
Мұсылманға бұйырған
Көкірегіне қадалды.
Ұрлық бенен қарлықтан
Бойыңды тартыб, тек жүрсең,
Көрмессің деген залалды.
Белгілі деген бейістің
Жазғы салқын самал-ды.
Тариқы деген тамұқтың
Қысқы сұуық амал-ды.
Ауыл малы бұралқы
Ақылы жоқ жаманға.
Атасын алдар баласы
Үшбіу ақыр заманда.
Жақсылықтан айырым жоқ
Жамандық асқан заманда.
Малынан зекет бермеген,
Аузына Құдай кірмеген
Қайыры жоқ сараң да.
Алақандай ай мен күн
Ғаламның ортақ жарығы.

1) شور تامباي تەرمە لەرى.

اتامز ادام پايعامبار
توپراقتان جارالدى.
مۇسلمان، كاپىر قالايتق
سول ادامنان تارالدى.
مۇسلمانغا بۇيرىغان
كوكىرەگىنە فالالدى.
ۇرلىق بەنەن قارلىقتان
بويىڭدى تارتىپ تەك جۇرسەڭ.
كورمەسن دەگەن زالالدى.
بەلگىلى دەگەن بەيىستىڭ
جازعى سالقىن سامالدى.
نارىقى دەگەن تامۇقتىڭ
قىسقى سۇۋىق امالدى.
اۋىل مالى بۇرالىقى
اقىلى جوق جامانغا.
اتاسن الدار يالاسى
ۇشبۇ اقىر زاماندا،
چاقىسلىقتان ايرىم جوق،
جاماندىق اسقان زاماندا.
مالىنان زەكەت بەرمەگەن،
اۋزىنا قۇداي كىرمەگە ،
قاپىرى جوق ساراڭدا.
الاقانداي اي مەن كۇن،
عالمىنىڭ ورتا جارىمى.

Жаббардың екі болмайды
Өмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ
Мұсылманның парызы.
Ораза, намаз қаза қылмасаң,
Көңіліңде Құдай барлығы.
Жапалық бен жалғыздық
Жалғанның жаман тарлығы.
Түшіркенген ұйқы жоқ,
Қайғының асқан зарлығы.

.....

2) Әбубәкір термелері:

Аурыу болып азамат,
Қойылса, басың жастыққа.
Достарменен сөйлесіп,
Жарамайсың достыққа.
Көңілің жүрмес қоштыққа,
Өзіңнен бақыт кеткен күн
Айналар достық қастыққа.
Не қылмайды адамзат
Әурешілік жастықта.
Дүниье құуған мастыққа.
Әбіу рақман, әбіу ет,
Адасыб жолдан астық ба?

جاپباردىڭ ەكى بولمايدى
ئامىر قىلغان چارلىغى
قۇبىلاغا باس قويماق.
مۇسلماننىڭ تارىغى.
رۇۋزا ناماز قازا قىلماساڭ،
كوڭلىڭدە قۇداي بارلىغى
جاپالىق بەن جالغىزدىق
جالغاننىڭ جامان تارلىغى،
تۇشىر كەنگەن ۇيقى جوق
قايعىنىڭ اسقان زارلىغى.

(2) ابۇباكىر تەرمە لەرى .

اۋرىنۇ بولسب ازامات
قويلسا، باسنىڭ جاستىققا.
دوستار مەنەن سويلەسەب،
چارامايىسن دوستىققا
كوڭلىڭ جۇرمەس قوشتىققا
وزىڭنەن باقىت كەتكەن كۇن
ايغالار دوستىڭ قاستىققا.
نە قىلمايدى ادام زات
اۋرەشلىك جاستىققا.
دۇنىبە قۇۋعان ماستىققا.
ابۇ راقىمان ابۇ مەت:
اداسىب جولنان استىق يا؟

Шүкірлік қылмай тастық ба?!
 Ғыйбадат бізден болса да,
 Тауық сізден білемін.
 Рақметті патшамсың,
 Кешіре гөр, күнәйім!
 Өзің пендем демесең,
 Пайдаға асбас құр ұуайым.
 Тауық берсең, нұрланар
Бқылас бенен дін ұуайым.
Зор сүйініш етемін
Мұсылман болып тұуғанға.
Лаббайка деб рұуқым,
Қаққа мойынсұнғанға.
Шүкір қылғын, жарандар,
Жақсы мал шалыб құрбанға.
Дәрет алыб, намаз қыл,
Сұуды құйыб құманға.
Зекет беріб, қажыға бар,
Айналмаңыз құр малға.
Дүнийеге айналыб,
Тәңірі берген дәулеттен
Мақшар күні құр қалма!
Көңілге ыйман бекітіб,
Үйретіңіз тұуғанға.
Ісләмнің бес парызы
Жанған оттан құтқарар

شۇكىرلىك قىلماي تاستىق با؟
عيبادات بىزدەن بولسادا،
تاۋپىق سىزدەن بىلەيم
راقىمەتنى بادشامىن
كەشىرەگور گۇنايم،
ۋىزىڭ پەندەم دەمەسەڭ.
پايداغا اسباس قۇر ۋايمىم.
تاۋپىق بەرسەڭ نۇرلانىبار
قىلاس بەنەن ۋىزىڭ ۋايمىم.
زور سۇيىنىش ەتەمىن
مۇسلىمان بولۇپ تۇۋغانغا.
لاببايكا دەپ رۇۋقىم
قاققا موپىن سۇنغانغا.
شۇكىر قىلىپ چاراندار.
چاقشى مال شالىپ قۇربانغا.
دارەت الپ ناماز قىل
سۇۋدى قۇيىپ قۇمانغا.
زەكەت بەرىپ قاجىگە بار
اينالماڭىز قۇرمالغا.
دۇنيەگە اينالىپ،
ۋىزىڭ بەرگەن داۋلەتتەن
ماقشار كۇنى قۇر قالما!
كوكىلگە بىمان بەكىتىپ.
ۋىزىڭ تىڭىز تۇۋغانغا.
ئىسلامنىڭ بىس پارىزى
جانغان وتان قۇتقارار

Қақ таразы құрғанда.
Шапағат қылар бес намаз
Әзірейіл жетісіб,
Жанынды қабыр қылғанда.
Бұл дүниенің қызығы
Ұқсайды, білсең, жарандар,
Көзіңді ашыб жұмғанға.
.....

(Діндар дәуір әдебиет нұсқаларын нұсқалықтың
131–165 нөмірлерінен қара).

2.СЫНДАР ДӘУІР.

Сындар дәуір деб қазақ әдебиетінің сынды болған йағыни сын арқылы шығыб, әдеміленген мағыналы сөз: бір мағынасы сыны бар деген сөз болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы, сыйпатты деген болады.

Бұл сөздің екі мағынасының екеуі де қазақ әдебиетінің соңғы кездегі жаңа дәуірін дұрыс сыйпаттайды. Сын тез құрылмай, әдебиет сөзі сындар болыб (мінсіз болыб) шыға алмайды. Қазақтың ауыз әдебиетін алсақ та, діндар дәуіріндегі әдебиетін алсақ та, қандай жақсы болғанмен, мінсіз сұлыу болмайды. Бір жерінде сұлыулығы қандай зор болса, екінші жерінде міні де сондай үлкен болады. Ақындығы қандай күшті болғанмен, айтылған екі дәуірдің ақындарының

قاق تارازى قۇرغاندا
 شاباعات قىلار بىس ناماز
 ازىرەيىل جەتسىب،
 چانىكىنى قابىز قىلغاندا.
 بۇل دۇنيەنىڭ قىزىقى
 ۇقسايدى بىلسەڭ جارانسار
 كوزىڭدى اشىب جۇمعانعا،

.

**

(دۇنيىدار داۋىر ادەبىيەت نۇسقالارىدىن نۇسقالىقتىڭ
 131 - 165 نومۇرلەرىدىن قارا)

2. سىنىدار داۋىر :

سىنىدار داۋىر دەپ قازاق ادەبىيەتىنىڭ سىنىدى بولغان، باغ
 نى سىن ارقىلى شىعب، ادەملەنگەن ماغانالى سوز: بىر ماغا-
 ناسى سىنى بار دەگەن بولادىدا، ەكىنشى ماغاناسى مەنسىز،
 تولغاۋلى، سىپاتتى دەگەن بولادى.
 بۇل سوزدىڭ ەكى ماغاناسىنىڭ ەكەۋى دە قازاق ادەبىيەتىنىڭ
 سوڭقى كەزدەگى جاڭا داۋىرىدىن دۇرىس سىپاتتايدى. سىن
 تەزى قۇرىلماي، ادەبىيەت سوزى سىنىدار بولمى (مەنسىز بولمى)
 شىعالمايدى. قازاقتىڭ اۋىر ادەبىيەتىن الساقدا، دۇنيىدار داۋىر-
 دەگى ادەبىيەتىن الساقدا، قانداي جاقسى بولغان مەن مەنسىز
 سۇلمۇ بولمايدى: بىر جەرىندە سۇلمۇلىقى قانداي زور بولسا،
 ەكىنشى جەرىندە مەنى دە سونداي ۇلكەن بولادى. اقسىدىسى
 قانداي كۇشتى بولغان مەن ايتىلغان ەكى داۋىردىڭ اقسىدىرىنىڭ

сөздерінде әдемілігінің жанында ат сүрінгендей міні тұрады. Олай болатұнының түп себебі қазақтың ол кездегі ақындары асыл сөз немен асыл болатұнын ақындық сезімімен сезсе де, анық біліб жетбеген. Сондықтан сөзін мінсіз етіб шығара алмаған, тыңдаушысының да асыл сөз тұурасындағы білімі ақындардыкіндей болыб, олар да ақын сөзін тексеріб, сынға сала алмаған. Асыл тас, асыл темір, асыл бұйым несімен асыл болатұнын білмеген адам тастың, темірдің, бұйымның жақсысын тауыб алуды білмейді. Сындр дәуірге дейін қазақ ақындары да, ақын сөзін тыңдайтұн әлеуметі де сөз несімен асыл болатұнын білмегендіктен, сөз бағасын көтере алмай, нарқын кеміткен.

Адамға өз бойындағы үйреншікті міні мін болыб көрінбей, өз үйіндегі кемшіліктер кемшілік болыб көрінбейді. Жұртқа да солай: салтындағы, қалпындағы, ғұрыптағы жаман әдет жамандық болыб көрінбейді. Бойдағы мін бойында міні жоқ, біреуді көргенде байқалады, үйдегі кемшілік кемшілігі жоқ үйді көргеннен кейін көзге түседі. Жұрттағы жаман әдет басқа жұрттың жақсы әдетін көргеннен кейін білінеді.

Сондай-ақ, қазақ ақындарының өздерінің де, сөздерінің де міндері, кемшіліктері, жаман әдеттері өнерпаз Иаурыупа жұртының сындр әдебіетін көргеннен кейін байқалыб, көзге түскен. Сонан кейін ғана Иаурыупа әдебіетінен тұқым алыб, қазақ әдебіетінің сүйегін асылдандырыб, тұлғасын түзеушілер шыға бастаған. Қазақ әдебіетінің асылдануына әсіресе әсері күшті болған Абай сөздері. Абаймен қатар басқалар да

سوزدەرىندە ادەملىگىنىڭ جانىدا ات سۇرىنگەندەي مەنى تۇرا-
دى. ولاي بولاتۇنىنىڭ تۇب سەبەبى قازاقتىڭ ول كەزدەگى
اقىندارى اسىل سوز نەمەن اسىل بولاتۇنىن، اقىندىق سەزىمى
مەن سەزىسەدە، انىق بېلىپ جەتبەگەن. سونداقتان سوزىن مەن
سىز ەتەب شىعارا الماعان. تىڭداۋشىسىنىڭدا اسىل سوز تۇۋ-
راسىنداغى بېلىمى اقىندارىنىكىندەي بولۇپ، ولاردا اقىن سوزىن
تەكسەرىپ سىنعا سالا الماعان. اسىل تاس، اسىل تەمىر، اسىل
بۇيىم نەسى مەن اسىل بولانۇندىن بىلمەگەن. ادام،
تاستىڭ، تەمىردىڭ بۇيىمنىڭ چاقىسىن تاۋىپ الۋدى بىلمەيدى.
سىندار داۋىرگە دەيىن قازاق اقىندارىدا، اقىن سوزىن تىڭدايتۇن
الەۋمەتىدە، سوز نەسى مەن اسىل بولاتۇنىن بىلمەگەندىكىن
سوز باعاسىن كوتەرە الماي، نارقىن كەمتەن:

ادامعا سوز بويىنداغى ۇيرەنشىكتى مەنى. مەن بولۇپ
كورىنبەي؛ سوز ۇيىندەگى كەمشىلىكتەر. كەمشىلىك بولۇپ كۆ-
رىنبەيدى. جۇرتقا دا سولاي: سالتىنداغى، قالىپىنداغى، عۇرپىنداغى
جامان ادەت. جاماندىق بولۇپ كورىنبەيدى. بويىنداغى مەن
بويىندا مەنى جوق بىرەۋدى كورگەندە بايقالادى؛ ۇيدەگى
كەمشىلىك. كەمشىلىگى جوق ۇيدى كورگەننەن كەيىن كوزگە
تۇسەدى؛ جۇرتتاغى جامان ادەت. باسقا جۇرتتىڭ چاقىسى ادەتنى
كورگەننەن كەيىن بىلىندى.

سونداي اق قازاق اقىندارىنىڭ وزدەرىنىڭدە، سوزدەرىنىڭدە
مىندەرى، كەمشىلىكتەرى، جامان ادەتتەرى ونەر پار ياۋرۇپا جۇر-
تىنىڭ سىندار ادەبىيەتنى كورگەننەن كەيىن بايقالۇپ كوزگە
تۇسكەن. سونان كەيىن عانا ياۋرۇپا ادەبىيەتىنەن تۇقىم الىپ،
قازاق ادەبىيەتىنىڭ سۇيەگىن اسىلدا تەرىپ، تولعاسىن تۇزەۋش-
لەر شىعا باستاعان. قازاق ادەبىيەتىنىڭ اسىلدا تۇرنا اسىرەمە اسى-
رى كۇشتى بولغان اباي سوزدەرى. اباي مەن قاتار باسقاردا

шыққанмен, олар асыл сөздің жаңа сыйпатын Абайдай айқын көзге түсерлік етіп көрсете алғанжоқ. Сондықтан қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады.

Жоғарыда айтылған «сын арқылы шығыб, әдеміленген» деген сөзді шығарған сөз біреудің сынына салынып, сонан кейін шыққан сөздер деб ұқбасқа керек. «Сын арқылы шығыб» дегеніміз – шығарыушы өзі жазыушы, өзі сыншы болған ұуақытта шыққан деген мағынадағы сөз. Иаурыупа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл болатұн сырын біле бастайды. Сөздің ондай сырын біліу – сын біліу болады. Атсейіс аттың жүйрік болатұн сырларын білгеннен кейін сындарын біліб сынайтұн болады. Сондай-ақ, сөздің асыл болатұн сырын білген адам сөзді сынап біледі. Сынап білетұн адам жаза да білетін ақын болса, оның ақындық жағынан шығатұн сөзі сеністік (сыншылық) жағының сынына түсіб, сын арқылы шығыб отырады.

Жүйрік аттың белгілі сыйпаттары сыйақты, асыл сөзде де белгілі сыйпаттар болады. Сөз сол сыйпаттарын дұрыс көрсетіумен асыл болып шығады. Мұнан асыл сөздің адамның бәрі де сөз шығаратұн ақын болады деб ойламасқа керек.

Асыл сөздің сыйпаттарын біліумен адам ақын болмайды, бірақ ақын адам сөздің асыл болатұн сыйпаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Асыл сөздің сыйпаттарын біліу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтыушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай

شىققان مەن ولار اسىل سۆزدىڭ جاڭا سىپاتىن ابايداي ايىقن كوزگە تۇسەرلىك ەتىپ كورسەتە العان جوق. سوندىقتان قازاق ادەبىيەتىنىڭ سىندار داۋىرى اباي سوزدەرىنەن باستالدى.

جوعارىدا ايتىلغان «سىن ارقىلى شىعب، ادەملەنگەن» دەپ گەن سۆزدى - شىعارعان سۆز بىرەۋدىڭ سىنىنا سالىنىپ، سونان كەيىن شىققان سوزدەر دەپ ۇقباسقا كەرەك. «سىن ارقىلى شىعب» دەگەنمىز - شىعارىۋشى ۇزى جازىۋشى ۇزى سىنشى بولغان ۇۋاقىتتا شىققان دەگەن ماعاناداعى سۆز. ياۋرۇپا ادەبىيەتى مەن تانىسقاننان كەيىن قازاق اقىندارى سۆزدىڭ اسىل بولاتۇن سىرىن بىلە باستايدى. سۆزدىڭ ونداي سىرىن بىلىۋ - سىن بىلىۋ بولادى. ات سەيسى اتتىڭ جۇيىرىك بولاتۇن سىرلار بىلگەننەن كەيىن سىندىران بىلىپ، سىنايتۇن بولادى. سونداي اق سۆزدىڭ اسىل بولاتۇن سىرىن بىلگەن ادام سۆزدى سىناي بىلەدى. سىناي بىلەتۇن ادام جازادا بىلەتۇن اقىن بولسا، ونىڭ اقىندىق جاعىنان شىعاتۇن سۆزى سەنەستىك (سىنشىلىق) جاعىنىڭ سىنىنا تۇسىپ، سىن ارقىلى شىعب وتىرادى.

جۇيىرىك اتتىڭ بەلگىلى سىپاتتارى شىپاقتى اسىل سوزدەدە بەلگىلى سىپاتتار بولادى. سۆز سول سىپاتتارىن دۇرىس كورسەتەتۇمەن اسىل بولىپ شىعادى. مۇنان اسىل سۆزدىڭ ادامنىڭ بارىدە سۆز شىعاراتۇن / اقىن بولادى دەپ ويلاماسقا كەرەك.

اسىل سۆزدىڭ سىپاتتارىن بىلەۋمەن ادام اقىن بولمايدى. بىراق اقىن ادام سۆزدىڭ اسىل بولاتۇن سىپاتتارىن بىلسە، سۆزىن تازا، مىنسىز شىعادى. اسىل سۆزدىڭ سىپاتتارىن بىلىۋ تىكشاۋشىعادا قاجەت. ابايدان كەيىن سۆزگە تالعاۋ كىرەدى: ايتىۋشىدا تىكشاۋشىدا سۆزدى تالعايتۇن بولىدى، ولاي

болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сыйпаттары да, қазақ ақындары мен тындаушылардың жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтұн надандықтары да айтылыб, аз да болса мағлұмат берілген (Абайдың сол өлеңін оқыу), сүйтіб, асыл сөздің сыйпаттарын біліу жалғыз ақындарға емес, әр адамға керек. Жақсы сөздің сыйпаттарын білген адам сынай білмекші, сынай біліуден сөз талғауы күшеймекші. Солай болған соң, асыл сөздің басты-басты сипаттарын біліу сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады.

Қазақтың жазыу әдебиеті басқалардікі сыйақты айтылуынша бөлінеді деген едік, бірақ ол салалардың қандай тарау, тармақ иә бұтақтарға бөлінетінін айтқанымыз жоқ еді.

Енді сол айтылған үш салаға қойатұн тарау, тармақ, бұтақтар сыйақты, сөздердің түрлерін көрсетіб, әрқайсысын керек орнында белгілі сыйпаттарымен әліптеб өтейік.

Ескертіу: қазақтың сындар әдебиеті Иаурыупа үлгісімен келе жатыр. Жана сол бетімен баратұндығы да байқалады. Иаурыупа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіб жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанмен ілгеріде болыуға ықтимал.

Сондықтан сындар дәуірдегі сөз түрлерін жүйелеб тәртібтегенде, Иаурыупа әдебиетінің бізге келіб жетбеген түрлерін де өзіне тійісті орындарында атаб өтеміз. Солай еткенде

بولغانى. اباي اسىل ۋسوزدىڭ ايقىندا پ نۇسقالار بىن كورسەتكەن. نىڭ ۋسىنىنە ازدا بولسا اسىل ۋسوز سىپىياتتارىن ايتىپدا جورتنى قاباردار قىلدى. ابايدىڭ ولەڭ ۋسوزدىڭ پادشاسى ۋسوز ساراسى دەگەن ولەڭنىدە جاقسى ولەڭنىڭ سىپىياتتارىدا، قازاق اقىندارى مەن نىڭداۋشىلاردىڭ جوعارىدا ايتىلعان اسىل ۋسوزدى تانىمايتۇن ناداندىقتارىدا ايتىلىپ، ازدا بولسا ماعلۇمات بەرىلگەن (ابايدىڭ سول ولەڭىن وقۇ) ۋسۇيتىپ، اسىل ۋسوزدىڭ سىپىياتتارىن ۋبىلىۋ جالعىز اقىندارعا ۋمەس، ۋار ادامعا كەرەك، جاقسى ۋسوزدىڭ سىپىياتتارىن بىلگەن ادام سىناي بىلمەكشى، سىناي بىلىۋدەن ۋسوز تالعاۋى كۇشەيمەكشى، سولاي بولغان سوڭ اسىل ۋسوزدىڭ باسنى - باسنى سىپىياتتارىن ۋبىلىۋ - سوبىلەۋ جۇيەسىنىڭ ەڭ كەرەك ۋبولمىنىڭ ۋبىرى بولادى.

قازاقتىڭ جازىۋ ادەبىيەتى باسقارلاردىكى سىپىياتتى ايتىلىۋىنىشا بولىنەدى دەگەن ەدىڭ. ۋبىراق ول سالالاردى قانداي تاراۋ، تارماق يا بۇتاققارعا بولىنەتۇنىن ايتقانمىز جوق ەدى. ەندى سول ايتىلعان ۋش سالاعا قويانۇن تاراۋ، تارماق، بۇتاققار سىپىياتتى سوزدەردىڭ تۇرلەرىن كورسەتەي، ۋار قايسىمىن كەرەك ورنىندا بەلگىلى سىپىياتتارى مەن الپتەپ وتەيىك.

ەسكەرتەۋ: قازاقتىڭ سىندار ادەبىيەتى ياۋرۇپا ۋلگىسى مەن كەلە جاتىر. جانا سول بەتى مەن بارا تۇن. دىمىيىدا بايقالادى. ياۋرۇپا ادەبىيەتىندە گى ۋسوز تۇر. لەرى بىزدە ۋالى تۇگەنە لىب جەتكەن جوق. ۋبىراق قازىر بولماغان مەن بىلگەندە بولۇعا قىتقال. سوندىقتان سىندار داۋىردە گى ۋسوز نۇرلەرىن جۇيەلەپ تارتىپتەگەندە، ياۋرۇپا ادەبىيەتىنىڭ بىزگە لىب جەتەگەن، تۇر. لەرى دە وزىنە تىيىستى ورنىندا اتاب وتەمىز. سولاي ەتكەندە

дарынды сөз табына жататұн сөздің түрлері мынау болмақ.

1. Әуезе йаки әнгіме түрлі сөздер.

Бұл тобқа кіретұн сөздер толыб жатыр. Оның бәрін түгелдеудің қажеті жоқ басты-басты түрлерін алғанда, олар мынау болады:

1) Ертегі жыр, 2) Тариқи жыр, 3) Әуез жыр, 4) Ұлы әнгіме (роман), 5) Ұзақ сөз, 6) Аңыз өлең жана әнгіме, 7) Көңілді сөз, 8) Мыйсал, 9) Ұсақ әнгімелер.

2. Толғау табына қарайтын сөздер:

Толғау түрлері де толып жатыр; оның ішіндегі негізгі түрлері мыналар:

1) Саб толғау, 2) Марқайыс, 3) Налыс (мұңайыс), 4) Намыстаныс, 5) Сұқтаныс, 6) Ойламалдау.

Ойламалдау түрі көб; ойламалдаудан бөлініб:

1) Сөгіс толғауы, йаки даттау, 2) Күліс толғауы, йаки күлкілеу, 3) Масқаралау шығады.

Күлкілеудің өзі үш түрге бөлінеді: а) мазақ, б) мысқыл, п) құулық.

Құулық та екі түрлі; бірі сықақ, екіншісі әзіл.

3. Айтыс-тартыс табына қарайтұн сөздер:

Айтыс-тартыс табына кіретұн сөздер түрі де толып жатыр. Оның ішінде негізгі басты түрлері мыналар:

دارىندى سوز تابىنا جاتتۇن سوزدىڭ تۇرلەرى مېناۋ بولماق. لەرىدە وزىنە ئىبىس ورىندارىندا اتاب وتەمىز. سولاي ەتكەندە

1. اۋەزە ياكى انگىمە تۇرلى سوزدەر.

بۇل تابقا كىرەنۇن سوزدەر تولىب جاتىر. ونىڭ بارىن توگەلدەۋدىڭ قاجەتى جوق باستى - باستى تۇرلەرىن العانىدا، ولارى مېناۋ بولادى:

- 1) ەرتەگى جىر - 2) تارقى جىر، 3) اۋەز جىر، 4) ۇلى انگىمە (رومان)، 5) ۇزاق سوز، 6) اگىز ولەڭ جانا انگىمە، 7) كوگىلى سوز، 8) مېسال، 9) ۇساق انگىمەلەر.

2. تولعاۋ تابىنا قارايتۇن سوزدەر.

تولعاۋ تۇرلەرىدە تولىب جاتىر؛ ونىڭ شىندەگى نەگىزگى تۇرلەرى مېنالار:

- 1) سات تولعاۋى، 2) مارقايسى، 3) نالىس (مۇڭايسى)
- 4) نامىستانىس، 5) سۇقتانىس، 6) ويلامالداۋ.
- ويلامالداۋ تۇرى كوب؛ ويلامالداۋدان بولىنىپ 1) سوگىس تولعاۋى، ياكى دانتاۋ، 2) كۇلىس تولعاۋى، ياكى كۇلكىلەۋ، 3) ماسقارالاۋ شىعادى.
- كۇلكىلەۋدىڭ ۇزى ۇش تۇرگە بولىندى: 1) مازاق، 2) مىسقىل، 3) قۇۋلىق.
- قۇۋلىقتا ەكى تۇرلى: ەبىرى سىفاق، ەكىنشىسى ازىل.

3. ايتىس - تارتىس تابىنا قارايتۇن سوزدەر.

ايتىس تارتىس تابىنا كىرەنۇن سوزدەر تۇرىدە تولىب جاتىر. ونىڭ شىندە نەگىزگى باستى تۇرلەرى مېنالار:

1) Айтыс сөз, 2) Тартыс сөз.

Тартыстың өзі басты-басты тарау болып бөлінеді: 1) Мерт йаки әлектекті тартыс (тырагедіе), 2) Сергелдең йаки азабты тартыс (дырама), 3) Арамтер йаки әурешілік (комедіе).

Тартыс күйге ән күй қосылса, тартыс зауықты деб аталады; тартыс сөз құу тілді болса, құулықты деб аталады; қыйсыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сыйқыр мазмұнды тартыс – сыйқырлы деб аталады.

Қазақ әдебиетінде бұ түрлердің кейі бар, кейі жоқ; кейі жеттікбеген шалалау, балалау түрде, бар түрлері төменде қазақ әдебиетінің жаңа дәуірінен басталып, тийісті сыйпаттарымен көрсетілмекші.

I) Әуезе түрлері

1) Ертегі жыр.

Ертегі жыр деб өлеңмен айтылған ертегі айтылады. Сындар дәуірдің ертегісі бұрынғының ертегісінен сындарлығымен айырылады. Ақындар ескі ертегіні ажарлаб, ертегі жыр етіб шығарады; йаки өз тақырыбымен, өз қыйалынан шығарады. Жаңа дәуірдің ертегі жырлары Мағжан жазған Сыздық батыр тұрасындағы ертеқ, Пұушкиннен аударылған. «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш» сыйақты ертегілері болады.

2) Ұлы әнгіме йаки роман.

Ұлы әнгіме йаки роман деб тұрмыс сарынын түптеб, терең қараб әнгімелеб, түгел түрде сұуреттеб көрсетүн шығармаларды айтамыз.

(1) ايتىس ءسوز، (2) تارتىس ءسوز.

تارتىسنىڭ ءوزى باسنى - باسنى تاراۋ بولس بولمىدى:
(1) مەرت ياكى الەكتەكتى تارتىس (تەراگەدىيە) (۲) سەرگەلدەڭ
ياكى ازابتى تارتىس (دېراما) (۳) ارام تەر ياكى اۋرەشلىك
(كامېدىيە)

تارتىس كۆيگە ءان كۆي قوسلسا، تارتىس زاۋىقى دەپ
اتالدى؛ تارتىس ءسوز قۇۋ ءىملىكى بولسا، قۇۋلىقنى دەپ اتالدى؛
قىيىمنى قىزىق بولسا، كۈلدىرگى تارتىس بولدى؛ سىيىقىر
ھازمۇندى تارتىس - سىيىقىرلى دەپ اتالدى.
قازاق ادەبىيەتىندە بۇ نۇرلەردىڭ كەيى بار. كەيى جوق؛
كەي جەتتىكەن شاللاۋ، بالالاۋ نۇردە، بار نۇرلەرى تومەندە،
قازاق ادەبىيەتىنىڭ جاڭا داۋىرىنەن باستالىپ، ءىيىسىنى سىيىقاتتارى
مەن كۆرسەتەلمەكشى.

I) اۋەزە تۇرلەرى.

(1) ەرتەگى جىر.

ەرتەگى جىر دەپ ولەڭمەن ايتىلعان ەرتەگى ايتىلدى.
سنىدار ءداۋىردىڭ ەرتەگىسى بۇرىنغىسىنىڭ ەرتەگىنەن سنىدار-
لىعى مەن ايتىلدى. اقىندار ەسكى ەرتەگىنى اجارلاپ، ەرتەگى
جىر ەتەپ شىعارادى؛ ياكى ءوز تاقىرىبى مەن، ءوز قىيالىنان
شىعارادى. جاڭا ءداۋىردىڭ ەرتەگى جىرلارى مايجان جازعان
سىزدىق باتىر تۇۋراسىنداغى ەرتەك، پۇۋشكىننەن اۋدارىلعان.
«بالمقىشى مەن بالىق»، «التىن اتەش» سىياقتى ەرتەگىلەر بولدى.

(2) ۇلى انگىمە ياكى رومان.

ۇلى انگىمە ياكى رومان دەپ تۇرمىس سارىنىن تۇتەپ،
تەرەڭ قاراپ انگىمەلەپ، تۇگەل تۇردە سۇۋرەتتەپ كۆرسەنەتۈن
شىعارمالاردى ايتامىز.

Ұлы әнгіме шығарыушылар (романшылар) роман жазғанда, тақырыбты не өз заманындағы тұрмыс сарынынан алады, не өткен замандағы тұрмыс сарынынан алыб жазады. Немесе алдағы заманның сарынын болжаб жазады. Роман алған замандағы тұрмыс сарынын көрсеткенде, сондағы адамдардың – үлкені, кішісі бар; жақсы жаманы бар; байы, кедейі, төресі, қарасы бар; жасы, кәрісі бар – не істейді, не іздейді, не тілейді, неге сүйініб, неге күйінеді, неден ійменеді, неден күйзеледі, неден жақтырады, неден жійренеді, неге құмар, неге сұлық, қысқасы, иә бүтін бір жұрттың, йаки жұрттың бүтін бір табының сыр-сыйпатын сөзбен сүүреттеб, алдыңнан өткізеді.

Ертеқ жыр, тариқи жыр сыйақты шығармалар зор ұуақыйғалардан қара көрінім асқан адамдардың ғана істерін сөз қылады. Жалпы, қалыбты жай адамдардың істеріне, өздеріне онша назар салмайды. Ұлы әнгіменің мақсаты көбтің өмір сарынын сүүреттеб көрсетіу болғандықтан бұл тұуралы шығармаларда адамның да, ұуақыйғаның да ұлысына, ұсағына бірдей назар салынады. Өмір сарынын көрсететүн қаттан асқан, сійрек болатүн үлкен ұуақыйғалар, ұлы адамдардың істері емес, құмырысқадай қыбырлаб, түрлі жол, түрлі жөнмен тіршілік етіб, тырбаныб жатқан көбтің амалы. Адам өміріндегі істің ұсағы көб, ірісі аз болады. Ұсақ ұуақыйғаның адамға күнінде оны дұушар болғанда, ірі ұуақыйғаның өмір бойы оны дұушар келмеске ықтимал. Адам басынан кешетүн көбіне ұсақ ұуақыйға, ұсақ іс, жеңіл сүйініш, жеңіл күйініш. Ұлы әнгіме өңшең үлкен ұуақыйғалармен болмай, ұсақ істерден де

ۋلى انگىمە شىعارىۋىشلار (رومانىشلار) رومان جازغاندا تاقىرىبىتى نە ۋوز زامانىدىغا تۇرمىس سارىنىنان الادى، نە وتكىن زامانداغى تۇرمىس سارىنىنان البب جازادى. نەمەسە الداعى زاماننىڭ سارىنىن بولچاب جازادى. رومان العان زامانداغى تۇرمىس سارىنىن كورسەتكەندە، سونداغى ادامداردىڭ - ۋلكەنى، كىشىسى بار؛ جاقىسى جامانى بار؛ بايى، كەدەيى، تورەسى، قاراسى بار؛ جاسى، كارىسى بار - نە سىتەيدى، نە بزەيدى، نە تىلەيدى، نە گە سۇيەنب، نە گە كۇيىنەدى، نەدەن يىمەنەدى، نەدەن كۇيەلەدى، نەدەن جاقىرادى، نەدەن جىيرەنەدى، نەگە قۇمار، نەگە سۇلىق، قىسقاشى يا ۋبۇتىن ۋبىر جۇرتنىڭ، ياكى جۇرتنىڭ ۋبۇتىن ۋبىر تابىنىڭ سىر-سىپپاتىن سوزبەن سۇۋرەتتەب، الدىكئان وتكىزەدى. مەرتەك جىر، تارقى جىر سىپپاتى شىعارمالار زور ۋۋاقىيالاردان قارا كورىنىم اسقان ادامداردىڭ عانا سىتەرىن سوز قىلادى جالپى قالىبى جاي ادامداردىڭ سىتەرىنە وزدەرىنە ونشا نازار سالمايدى. ۋلى انگىمەنىڭ ماۋساتى كوۋبىنىڭ ۋمىر سارىنىن سۇۋرەتتەب كورسەتۋ بولغاندىقتان بۇل تىۋۇرالى شىعارمالاردا ادامنىڭ دا، ۋۋاقىيەنىڭ دا، ۋلىسىنا، ۋساعىنا بىردەي نازار سالىنادى. ۋمىر سارىنىن كورسەتەتۇن قاتتان اسقان، سىيرەك بولاتۇن ۋلكىن ۋۋاقىيالار، ۋلى ادامداردىك سىتەرى مەس، قۇمىرسقاداتى قىبىرلاب تۇرلى جول، تۇرلى ۋجونمەن تىرشىلىك ەتەب، تىرپانەب جاتقان كوۋبىنىڭ امالى. ادام ومىرىندە گى ۋستىنىڭ ۋساعى كوۋب، ۋرسى از بولادى. ۋساق ۋۋاقىيەنىڭ ادامعا كۇنىندە ونى دۇۋشار بولغان دا، ۋرى ۋۋاقىيەنىڭ ۋمىر بويى ونى دۇۋشار كەلەسكە نقتىمال. ادام باسنان كەشەتۇن كوۋبىنە ۋساق ۋۋاقىيە، ۋساق ۋس، جەڭىل سۇيىنىش، جەڭىل كۇيىنىش. ۋلى انگىمە وڭ. شەك ۋلكىن ۋۋاقىيەلار مەن بولماي، ۋساق سىتەردەندە

өнеге көрсетіуге тырысады. Оның олай етуінде екі түрлі мәніс бар:

1) Ұсақ ұуақыйға мың қырланыб, мың түрленіб қайта айналыб тұрады. Қайта-қайта болатүн ұуақыйға қалыбқа айналады.

Адам тұрмысының тағдырын күн сайын құбылыб, қайта-қайта келіб тұрған ұсақ ұуақыйғалар шешеді. Бір ірет өтірік айтсаң, ол зор бәле: өтірікші, сырғыйға, сенімсіз болсаң, онан тіршілігіңе келетүн кесапат көб. Адам бірден өтірікші, бұзық, ұры-қары болмайды; бірден түзік, әділ, адал, езгі де болмайды; бір істегенін қайта істеб қалыптаныумен бірте-бірте барыб болады.

2) Ұсақ ұуақыйғаның бірден-ақ ұлы ұуақыйғаға себеб болатүн жерлері де бар. Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатұны сыйақты, үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады. Кіб кішкене ұшқыннан үп үлкен өрт шығады. Аз нараздық көңілден үлкен ұрыс, төбелес, соғыс шығыб кетеді. Сол сыйақты адам қателескен бір ғана ісінен өмірлік тұрмысын ауырлатыб алуы ықтимал; бір дұрыс істеген ісінен жөнін түзеб, тұрмысын жеңілдетіб алуы ықтимал. Ұсақ ұуақыйғадан ұлы ұуақыйға тууы ықтимал болғандықтан ұсақ істің бәрін ұсақсыныу керек емес. Ол ұсақ іс бәлки зор шарапатқа, иә зор кесепетке кілт болатүн ұсақ істің бірі шығар. Олай болса, ұлы уақыйғамен қатар ұсақ ұуақыйғаларды қатарға алыу, түрін таныу керек болады. Күн сайын істеліб жататын ұсақ істің ұлы іске ұласарлығы да, ұласбастығы да бар. Тіршілік ісі біріне бірі

ۋەنگە كورسەتۋىگە تىرىسادى. ۋەنىڭ ۋىلايەتتە ەكى
ئۇرلى مانس بار.

(1) ۇساق ۇۋاقىغا مىڭ قىرلاندى، مىڭ تۇرلەندى، قايتا
اينالىپ تۇردى. قايتا - قايتا بولاتۇن ۇۋاقىغا قالمىغا اينالدى.
ادام تۇرمىسىنىڭ تاغدىرىن كۇن ساپىن قۇيىلىپ، قايتا قايتا
كەلىپ تۇرغان ۇساق ۇۋاقىغا شەشەدى. ئىر بىرەت ۋە تىرىك
ايشالغۇ، ۋىل زور بالە: ۋە تىرىكىشى، سىرغىغا، شەنمىسىز بولساڭ،
ۋەنان تىرىشلىگىگە كەلەتۇن كەسەپەت كۆپ. ادام ئىردەن ۋە تىرىك-
شى، بۇزىق، ۇرى - قارى بولمايدى؛ بىردەن تۇزىك، ادەل، ادال،
ەزگى دە بولمايدى؛ ئىر سىتەگەن قايتا سىتەپ قالىپتاتۇ مەن
بىرە - بىرە بارىپ بولادى.

(2) ۇساق ۇۋاقىغا مىڭ بىردەن اق ۇلى ۇۋاقىغا سەبەپ
بولاتۇن چەرلەردە بار. ۇلكەن ۇيگەن كىشىكە نە كىلىت، چول
اشاتۇن سىياقتى. ۇلكەن سىكە كۆپىنە كىشى ئىس كىلىت
بولادى. كىت كىشىكە ۇشقىننان ۇپ ۇلكەن ۇرت شىعادى.
ز نارازدىق كۆڭلىدەن ۇلكەن ۇرىس، توبەلەس، سوغىس شىعادى
كەتەدى. سول سىياقتى ادام قاتالاسقان ئىر ئانالىسىنەن ۋە مىرلىك
تۇرمىسىن ۇپراتىپ المۇى يقىنما؛ ئىر دۇزىس سىتەگەن
سىنەن ئونىن تۇزەپ، تۇرمىسىن جەڭلىكەتەپ المۇى يقىنما.
ۇساق ۇۋاقىغا دان ۇلى ۇۋاقىغا تۇۋىق يقىنما بولغاندىقتان
ۇساق ئىستەڭ ئىربىن ۇساقىنىڭ كەرەك مەس. ۋىل ۇساق ئىس
بالكى زور شاراپاتقا، يازور كەسەپەتكە كىلىت بولاتۇن ۇساق
ئىستىڭ ئىرى شىعار. ۋىلايەت بولسا، ۇلى ۇۋاقىغا مەن قاتار.
ۇساق ۇۋاقىغا لاردى قاتارغا ئۇ، تۇرىن تانۇ كەرەك بولادى.
كۇن ساپىن سىتەلىپ جاتاتۇن ۇساق ئىستىڭ ۇلى سىكە ۇلا -
سارلمىدا، ۇلا سىياسىتىدا بار. تىرىشلىك ئىسى بىرىنە ئىرى

оралыб, шиеленісіб, байланыб жатады. Тіршілік ісінің паркын, айырыу, мәнісін біліу ұйысқан жіптің ұштарын табыу сыйақты, қайдан басталыб, қайдан тоқтайтұнын, бірте бірте арасын ашыб, шешімін шешіб барыб таббасаң, бірден таба алмайсын. Ұсақ іс ұсақ ісбен шиеленісіб, байланысыб тұрса, оны қатарға алмасаң да келер-кетері аз. Ұсақ іс ұлы іске байласыб тұрғанда қатарға алмасаң, қамтама қаласын. Бйік мақсат, зор үміт, ұлы пікір жоқ өмір қайыуан өміріне ұқсас; бірақ ұсақ істердің ішінде ұсақсыныб байқамай өтсең, опық жегізіб, өкіндіретіндері де көб болады. Тіршілік жолында жүзеге шығарайын деген ісіңе бөгет болатұн көбінесе үлкен істер емес, ұсақ істер, ұсақ нәрселер; олардың бөгетшілік күші үлкендігінде емес, көптігінде. Олардың бөгетшілігін бұзуға көб күш, үлкен іс керек емес, ұсақ ғамал, жііі жеделдік керек. Тіршілік ғамалы – заманның заңын, тұрмыстың сарынын таныу ғылымы, адамның іздеген, көздеген мақсаттарын біліу, мақсаттарына жетіуге жүретұн жолдарымен танысу. Тұрмыс ғылымын жақсы білгеннің ісі – ұсақ істерге айналыб, ұлы істерді де ұмытыб кетбеу, ұсақ істерді ұсақсыныб, қатарға алмай, қазыққа сүрінгендей болыб құлаб та жатбау.

Ұлы әнгіме тұрмыс тілі. Өмір жүзіндегі ұлы, кіші ғамалдар, ұлы-кіші ұуақыйғалар қалай бір біріне оралыб, шиеленісіб, байланысыб, ұйысыб, ұшы қайдан басталыб, қайдан барыб тоқтайтұнын мыйсалмен көрсеткен секілдендіріб алдыңа әкеліб, түрлі жолмен, бағытбен байланыстырады, шиеленіс-

ورالېب، شىيلەنسىلېب، بايلانېب جاتادى. تىرشىلىك سىنىڭ پارقىن
ئېرىۋ، مانىسىن بىلىۋۇپساقان چىپىنىڭ ۇشتارىن تاپىۋ
سىياقتى، قايدان باستالىب، قايدان توقتاپتۇن بىرتە بىرتە
اراسىن اشىب، شىيەسىن شەشىب بارىب تاپىپاساڭ، بىردەن تاپا
المىسىن. ۇساق ۇس ۇساق ەس بەن شىيلەنسىب، بايلانسىب
تۇرسا، ونى قاتارعا الماساڭدا كەلەر - كەتەرى از. ۇساق ۇس
ۇلى سىكە بايلانسىب تۇرغاندا، قاتارعا الماساڭ قاتما قالمىن.
بىپىك ماقسات، زور ۇمىت، ۇلى پىكىر جوق ۇمىر قايىۋان
ۋمىرىنە ۇقساس؛ بىراق ۇساق سىتەردىڭ شىندە ۇساقسىنىب
بايقاماي وتسەڭ، وپىق جەگىزىبە وكىندىرەتۇندەرى دە كوب بولادى.
تىرشىلىك جولىندا جۇزەگە شىعاراپىن دەگەن سىڭە بوگەت
بولاتون كويىنەسە ۇلكەن سىتەر ەمەس، ۇساق سىتەر، ۇساق
تارسەلەر. ولاردىڭ بوگەتلىك كۇشى ۇلكەندىگىندە ەمەس،
كويىنگىندە ولاردىڭ بوگەتلىگىن بۇزىۋعا كوب كۇش،
ۇلكەن ۇس كەرەك ەمەس. ۇساق عامال، جىپى جەدەلدىك
كەرەك تىرشىلىك. عامالى زاماننىڭ زاڭىن، تۇرمىستىڭ سارىنىن
تانىۋ عىلىمى - ادامنىڭ بىزدەگەن، كوزدەگەن ماقساتتارىن بىلىۋ،
ماقساتتارىنا جەتۋگە جۇرەتۇن جولدارى مەن تانىسىۋ، تۇرمىس
عىلىمىن جاقسى بىلگەننىڭ ۇسى - ۇساق سىتەرگە اينالىب، ۇلى
سىتەردى دە ۇمىتىب كەتپەۋ، ۇساق سىتەردى ۇساقسىنىب، قاتارعا
الماي، قازىققا سۇرىنگەندەي بولىب قۇلابدا جاتپاۋ،

ۇلى انگىمە تۇرمىس ۇلى. ۇمىر جۇزىندەگى ۇلى، كىشى
عامالدار، ۇلى - كىشى ۇۋاقىيالار قالاي بىر بىرىنە وراىب،
شىيلەنسىب، بايلانسىب، ۇسىب، ۇشى قايدان باستالىب، قايدان
بارىب توقتاپتۇن مىسال مەن كورسەتكەن سەكىلەنەرىب الدىڭا
اكەلىب، تۇرلى جول مەن، باعىت بەن بايلانسىترادى، شىيلەنسىب.

тіреді. Шиеленістіре барыб, немен тынатындығын көзге көрсетеді.

Тұрмысқа сарын жасайтұн адамның ғамалы, ғамалға өң беретұн адамның мінезі, мінезге кейіб беретұн тұрмыс төңірегі. Адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді. Адамның тысқа шыққан пікірінде, көңілінің күйінде, еткен ғамалында мінезінің қай түрі көбірек көрінсе, сол адам сол мінезді болмақ. Мінез іштен тұады, бірақ шынығыб жетбей тұрғанда мінез түрін тәрбйемен өзгертуге болады. Адамға тәрбйе беріуші әуелі ата-ана, сонан соң ұстаз, мектеб, тұрмысындағы төңірек. Өмірінде қандай тұрмыс көрсе, нендей адамдармен кездесе, жолдас болса, істес болса, солардан өнеге көріб, үлгі алмақ. Өнер, ғылым жоқ жұртта адам тәрбйесін төңірегiнен алады.

Өнер, ғылым бар жұрттар, адамдар тәрбйені ата-анадан да, төңірегiнен де, мектебтен де, әдебйеттен де алады. Сүйтiб, адам мінезіне өң беретұн үй іші, мектеб, төңірек болыб шығады. Бұлардың өзі де, адамдар түрлі болыб тұғандықтан, түрлі тәрбйе алғандықтан, түрлі болады. Сондықтан олардан тәрбйе алған адамдар да түрлі мінезді, түрлі құлықты болмақ, бірақ адам көб, мінез түрі аз болғандықтан, көб адамдар мінездес йағыни бір мінезді болады. Мінездері ұқсас бірыңғай, бір кейібті адамдарды кейібтес дейміз. Мінездің белгілі бір түріне кейіб беретұн адамдарды кейіпкер дейміз. Жомарттық, сарандық, батыр-

تىرەدى. شىيلەنىستىرە بارىپ، نە مەن تىناتۇندىمىن موزگە كور-
سەندى.

تۇرمىسقا سارىن جاسايتۇن ادامنىڭ عامالى، عامالعا ءوك
بەرەتۇن ادامنىڭ مەنەزى، مەنەزگە كەيىپ بەرەتۇن تۇرمىس
توكىرگى. ادامنىڭ مەنەزى ويىنىڭ تۇرىنەن، كوگىلىنىڭ كۆيىنەن،
ستەگەن سىنەن بىلىنەدى. ادامنىڭ تىسقا شىققان پىكىرىنەن،
كوگىلىنىڭ كۆيىنەن، ەتكەن عامالىندا، مەنەزنىڭ قاي تۇرى
كوبىرەك كورىنسە، سول ادام سول مەنەزدى بولماق. مەنەز شتىن
تۇۋادى؛ بىراق شىنەيب جەتبەي تۇرعاندا مەنەز تۇرىن تاربيە
مەن وزگەرتىۋگە بولادى. ادامعا تاربيە بەرۋشى اۋەلى اتا-انا،
سونان سولق، ۇستاز، مەكتەپ، تۇرمىسىنداى توكىرەك. وم-
رىندە قانداي تۇرمىس كورسە، نەندەي ادامدارمەن كەزدەسسە،
جولدىس بولسا، سىتەس بولسا، سولاردان ونەگە كورىپ، ۇلگى
الماق. ونەر، عىلم جوق جۇرتتا ادام تاربيەسىن توكىرە-
گىنەن الادى.

ونەر، عىلم بار جۇرتتا، ادامدار تاربيەسى اتا-اناداندا
توكىرەگىنەندە، مەكتەپتەندە، ادەببەتتەندە الادى.

سۇيتىب ادام مەنەزىنە ءوك بەرەتۇن: ءوي عىشى مەكتەپ
توكىرەك بولىپ شىعادى. بۇلاردىڭ ءوزىدە ادامدار تۇرلى
بولىپ تۇۋعاندىقتان، تۇرلى تاربيە العاندىقتان، تۇرلى بولادى.
سوندىقتان ولاردان تاربيە العان ادامداردا تۇرلى مەنەزدى،
تۇرلى قۇلىقتى بولماق؛ بىراق ادام كوب، مەنەز تۇرى از
بولغاندىقتان، كوب ادامدار مەنەزدەس، پاعىنىي بىر مەنەزدى
بولادى. مەنەزدەرى ۇقساس بىر نىكھاي، بىر كەيىپتى ادامداردى
كەيىپتەس دەيمىز. مەنەزدىڭ بەلگىلى بىر تۇرىنە كەيىپ بەرە-
تۇن ادامداردى كەيىپكەر دەيمىز. جومارتتىق، ساراڭدىق، باتىر-

лық, қорқақтық, түзіктік, бұзықтық – бұлар қай жұртта да болатұн мінездердің жалпы кейіптері. Сондықтан мұндай мінезді адамдар жалпы кейіпкерлер болады.

Қазақтың арамза атқа мінерлері, қазақтың есерсоқ салдары, түйені түгімен жұтыб қойатұн болыстары – бұлар ұлтындағы, заманындағы кейіпкерлер болады. Ұлы әнгімешілер тұрмыс сарынын сүуреттегенде сарынға кейіп беретін, өң беретұн табтардың кейіпкерлерін алыб сүуреттейді. Жазыушы кейіпкерлерін неғұрлым дұрыс алса, соғұрлым ұлы әнгіме тұрмыс сарынын дұрыс сүуреттеб, қалыпқа сәйкес, шынға жақын болыб шықбақ. Бірақ сарындаушы өз заманындағы бар тұрмысты ғана сүгіреттеб қоймайды, өнеге үшін жоқ тұрмысты да алыб сүуреттейді. Тұрмыс жағдайын өз ойлаған түрінше өзгертсе, өмір сарыны өзге жөнмен де кетіуге мүмкіндігін көрсететұн сарындаулар да болады. Ұлы әнгімеге жан беретұн адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретұн тәрбйе болғандықтан, тұрмысқа сарын беретұн ұлы, кіші адамдардың ірілі-ұуақты істері болатындықтан, ол істер біріне бірі ұласыб, біріне бірі оралыб, байланысыб, шиеленісіб жататындықтан, осының бәрін сүуреттеб шығарыу оңай емес. Мұны келістіріб, дұрыс пікірлеб, дұрыс сүуреттеб, ұуақыйғаларды жақсы қыйыстырыб, сыйыстырыб шығарыу көб жазыушылардың қолынан келе бермейді. Ұлы әнгіме жазыушы көркем сөздің әуез, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әнгіме жазыуға үлкен шеберлік керек.

لىق، قورقاتتىق تۇزىكتىك، بۇزىقتىق. — بۇلار قاي جۇرتتا؟
بولانۇن مەنئەزدەردىڭ جالىپى كەيپىتەرى. سوندىقتان مۇنداي مەنئەردى
ادامىلار جالىپى كەيپىكەرلەر بولادى.

قازاقتىڭ ارامزا اتقا مەنئەلەرى، قازاقتىڭ مەسەسوق سالىلارى
تۇيەنى تۇڭگى مەن جۇتتېپ قويانۇن بولىستارى. — بۇلار ۇلتىنداعى،
زامانىنداعى كەيپىكەرلەر بولادى، ۇلى انگىمەشىلەر تۇرمىس سارىپىن
سۇۋرەتتەگەندە سارىپىنغا كەيپىپ بەرەتۇن. ۇڭ بەرەتۇن ئايتاردىڭ
كەيپىكەرلەرىن الىپ سۇۋرەتتەيلى. جازىۋىشى كەيپىكەرلەرىن
نەغۇرلىم دۇرىس السا، سو غۇرلىم ۇلى انگىمە تۇرمىس سارىپىن
دۇرىس سۇۋرەتتەپ، قالپىغا سايكەس، شىنغا چاقىن بولىپ
شىمىقباق. بىراق سارىپىنداۋىشى ۇز زامانىنداعى بار تۇرمىستى عانا
سۇڭرەتتەپ قويمايدى. ونەگە ۇشىن جوق تۇرمىستى دا الىپ
سۇۋرەتتەيدى. تۇرمىس جاعدايىن ۇز ويلاعان تۇرىشە ورگەرتسە
ۇمىر سارىپىنى وزگە ۇچون مەن دە كەتۋگە مۇمكىندىگىن كور.
سەتەتۇن سارىپىنداۋلاردا بولادى. ۇلى انگىمەگە جان بەرەتۇن
ادامنىڭ ۇسى بولغاندىقتان، مەنئەزىنە كەيپىپ بەرەتۇن تارىپىنە
بولغاندىقتان، تۇرمىسقا سارىپىن بەرەتۇن ۇلى، كىشى ادامداردىڭ
بىرلى — ۇۋاقتى دىستەرى بولاتۇندىقتان، ول دىستەرى بىرىنە ۇمىرى
ۇلاسىپ، بىرىنە ۇمىرى ورالىپ، بايلاندىسىپ، شىپىلەندىسىپ جاتا.
تۇندىقتان، وسىنىڭ ۇبارىن سۇۋرەتتەپ شىعارىۋ وڭساي مەشى.
مۇنى كەلىستىرىپ، دۇرىس پىكىرلەپ، دۇرىس سۇۋرەتتەپ، ۇۋا.
قىيىنلاردى جاقسى قىيىستىرىپ، سىيىستىرىپ شىعارىۋ كوپ جازىۋى.
شىلاردىڭ قولىنان كەلە بەرمەيدى. ۇلى انگىمە جازىۋىشى كور.
كەم ۇسوزدىڭ اۋەز تولغاۋ، ايتىس — بارشا تۇرىن دە جومسايى.
ۇلى انگىمە جازىۋىغا ۇلكەن شەبەرلىك كەرەك.

Ұлы әнгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі «ұзақ әнгіме» деб аталады. Онан да шағындау түрі ұсақ әнгіме деб аталады.

Ұлы әнгіме, ұзақ әнгіме, ұсақ әнгіме болып бөлінулері үлкен кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәр бәрінде де бір, айтылыу аудандарында айырма бар: Ұлы әнгіме сөзін алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұзақ әнгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұсақ әнгіме мүше алып оралып келе қойатұн аттарша бастайды.

Ұлы әнгіме түрде қазақ тілінде басылған шығарма әлі жоқ. Міржақыптың «Бақытсыз Жамалына» роман (ұлы әнгіме) деб ат қойылса да өресі мен өрісі шағын болғандықтан, о да ұлы емес, ұзақ әнгімеге жақын. Мұқтардың «Оқыған азамат», Ысмағұлдың «Қалайша каперетсіе ашылды» деген әнгімелері ұсақ әнгімеден гөрі ұзақ әнгіме түріне жақын болады. Нағыз ұсақ әнгіме болатұндар! Ысмағұлдың «Аптаномыйасы», Міржақыптың «Қызыл қашары», Бейімбеттің «Айт күні» сыйақты әнгімелер.

3. Әуезе жыры.

Қазақтың ерте заманда ерлік қылған адамдарының ерлігін, батырлығын жыр қылып шығарған сөзде ерте жыр деб аталатұны жоғарыда анайы әдебіет тұралы сөз болғанда айтылып еді. Нақ сондай болмағанмен, соған ұқсас сөздер ділмар әдебіетте де болады. Ұлт өмірінде болған, ұлт тариқына жазылған йаки қалық аузында әуезе болып айтылып жүрген ұуақыйғаны алып йаки

ۋلى انگىمەنىڭ ورەسى قىسقا، ۋرىسى تارلاۋ غۇرۇرى
«ۇزاق انگىمە» دەپ اتالدى. وناندا شاعىنداۋ غۇرۇرى «ۇساق
انگىمە» دەپ اتالدى.

ۋلى انگىمە، ۇزاق انگىمە، ۇساق انگىمە بولمى بولمى بولمى بولمى
ۋلكىن كىشىلىگىنەن گانا. مازمۇنداۋ جۇيەسى بار بارىندەدە غۇرۇرى:
ايتىلمۇ اۋداندارىندا ايمىرما بار: ۋلى انگىمە غۇرۇرىن المىستان ايداعان
اتتارشا جايلا باستايدى: ۇزاق انگىمە جاقىننان ايداعان
اتتارشا جايلا باستايدى: ۇساق انگىمە مۇشەلب، ورالب كەلە قويانۇن
اتتارشا باستايدى.

ۋلى انگىمە تۇردە قازاق تىلىندە باسلىغان شىعارما غالى
جوق. مىر جاقىپنىڭ «باقتىسىز جامالىنا» رومان (ۋلى انگىمە) دەپ
ات قويلىسادا ورەسى مەن ۋرىسى شاعىن بولعاندىقتان ودا ۋلى
مىس، ۇزاق انگىمەگە جاقىن. مۇقتاردىڭ «وقىعان ازامات»
سىماعىلىڭ «قالىشا كاپەرەتسىيە اشلىدى» دەگەن انگىمەلەرى
ۇساق انگىمەدەن كورى ۇزاق انگىمە تۇرىنە جاقىن بولادى. ناعىز
ۇساق انگىمە بولاتۇندارا! سىماعىلىڭ ايتانومىياسى: «مىر جاقىپنىڭ
«قىزىل قاشارى» بەيمبەتنىڭ «ايت كۇنى» سىياقتى انگىمەلەر

3. اۋەزە جىرى.

قازاقتىڭ ەرتە زاماندا ەرىك قىلغان ادامدارىنىڭ ەرىگىن،
باتىرلىغىن جىر قىلىپ شىعارغان سوزدەر ەرتەك جىر دەپ اتالاتۇنى
جوعارىندا انايى ادەبىيات تۇۋرالى غۇرۇرى بولعاندا ايتىلىپ ەدى. ناسى
سونداي بولماعان مەن سوعان ۇقسىس سوزدەر غدىلماز ادەبىيەتتەدە
بولادى. ۇلت ومىرىندە بولغان ۇلت تارىقىمنا جازىلغان ياكى قالىق
اۋزىندا اۋەزە بولمىپ ايتىلىپ جۇرگەن ۇۋاقىيىعانى الم، ياسا كى

ұақығанда қалықтың өткен қайратын, азаматтың көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, намысқорлығын йаки адамшылығын әдемі түрде әсерлі сөзбен жыр қылыб шығаруы бар. Сыпайы әдебийеттің сол сыйақты шығармалары әуезе жыр деб аталады. Мұнда қара күші мол батырлардың орнына басқа түрлі ерлер, басқа түрлі қайраткерлер ұақығаның ортасында жүреді. Ертек жырда күші көб батырлардың ісі өнеге болса, әуезе жырда өнер, білім, қайрат, жігер сыйақты сыйпаттарымен көзге түскен адамдардың ғамалдары өнеге болады. Мұнда да ұақығандағы істерге өзінше өң бере, көркейте айтыу бар, бірақ өте көпіртіб дәрібтеу жоқ. Әуезе жырдағы көркейтіуге ұақығаның да, адамның да жақсы жағын алыуға болады. Онда да ұақығасы да, адамы да көркейтуді көтергенше ғана көркейтіледі. Әуезе жыр ақын тарапынан ұлттың ұлы адамына сөзден жасалған жәдігер есебіндегі нәрсе.

Әуезе жыр мен тариқи жырдың арасындағы айыр-масы сол, тариқи жырдағы адамдар, ұақығалар тұурасында сөйлеген сөздер тариқтағы мағлұматтардың арнасынан аса алмайды. Олай етпесе, тариқшылар тариқты білмегендіктен иә қате түсінгендіктен, тариқ мағлұматын бұзыб отыр деб кінәлайды. Әуезе жырды шығарушының қыйалы еркін болады. Тариқ мағлұматы сыйақты арнасынан шығармай қайырыб, ййіріб отыратұн мұнда бөгет жоқ. Бұған қойатұн шек жалғыз-ақ, алған ұақыға мен адам көркейтуді көтеріу, көтермеуі. Көркейтуді көтермейтұн ұақығамен адамды көркейтіб жіберсе, өтірік болыб шығады: Көріктеу, Меңізеу, Әсерлеу түрлерінің бәрі де жұмсалады.

ۋاۋاقيىدا قالغىنىڭ تەكەن قايراتىن. ازاماتىنىڭ كورسەتكەن ونەرىن-
خىگەرىن، ەرلىگىن، نامىسقورلىغىن ياكى ادامشىلىغىن ادەمى تۇردە
اسەرلى سوز بەن جىر قىلىپ شىعارىۋ بار. سىپايى ادەبىيەتنىڭ سول
سىياقتى شىعارمالارى اۋەزە جىر دەپ اتالدى. مۇندا قارا كۇشى مول
باتىرلاردىڭ ورنىنا باسقا تۇرلى ەرلەر، باسقا تۇرلى قايراتكەرلەر
ۋۇقىيانىڭ ورتاسىندا جۇرەدى، ەرتەك جىردا كۇشى كوب باتىر
لاردىڭ نىسى ونەگە بولسا، اۋەزە جىردا ونەر، ئىلىم قايرات جىگەر
سىياقتى سىپاتتارى مەن كوزگە تۇسكەن ادامداردىڭ عامالدارى
ونەگە بولدى. مۇندا ۋاۋاقيىداغى سىتىرگە وزىنىشە عوڭ بەرە،
كوركەيتە ايتىۋ بار: بىراق وتە كوپىرتىپ، دارىپتەۋ جوق، اۋەزە
جىرداغى كوركەيتىۋ ۋاۋاقيىدانىڭدا، ادامنىڭدا جاقسى چاغىن الۇعا
بولدى. وندا ۋاۋاقيىداغى، ادامىدا كوركەيتىۋدى كوتەرگەنشە عانا
كوركەيتىلدى. اۋەزە جىر اقىن تاراپىنان ۇلتنىڭ ۇلى ادامىنا سوزدەن
جالالغان جادىگەر ەسەبىندەگى نارسە.

اۋەزە جىر مەن تارىق جىردىڭ اراسىنداغى ايمىراسى سول-
تارىق جىرىنداغى ادامدار، ۋاۋاقيىلار تۇۋراسىندا سويلەگەن
سوزدە تارىقتاغى ماعىلىۋماتتاردىڭ ارناسىنان اسا المايدى. ولاي
ەتەسە، تارىقىشلار تارىقتى بىلمەگەندىكتەن ياقاتا تۇسىنگەندىكتەن
تارىق ماعىلىۋماتىن بۇزىپ وتىر دەپ كىنالايدى. اۋەزە جىردا
شىعارىۋىشنىڭ قىيالى ەركىن بولدى. تارىق ماعىلىۋماتى سىياقتى
ارناسىنان شىعارماي قايرىپ، ئىيرىپ وتىراتۇن مۇندا بوگەت جوق،
بۇعان قويانۇن شەك جالعزاق العان ۋاۋاقيىغا مەن ادام كور-
كەيتىۋدى كوتەرىۋ، كوتەرمەۋى. كوركەيتىۋدى كوتەرمەيتۇن ۋاۋاقيىغا
مەن ادامنى كوركەيتىپ جەبەرسە، وتىرىك بولىپ شىعادى.

اۋەزە جىر ادەمى سوزدىڭ تۇرى بولغاندىقتان ادەمىلەۋ
عادىسىنىڭ بارىدە سىتەلدى: كورىكتەۋ، مەگىزەۋ، اسەرلەۋ تۇر-
لەپنىڭ بارىدە جۇمسالدى.

Әуезе жыр әдемі сөздің түрі болғандықтан, әдемілеу әдісінің бәрі де істеледі. Көріктеу, меңзеу, әсерлеу түрлерінің бәрі де жұмсалады.

Әуезе жыр мыйсалдары: Мұқамбет-жанның «Топ-жарғаны», Шәкәрімнің «Жолсыз жазасы», «Қалқаман Мамыры», Мағжанның «Байан батыры» сыйақты сөздер.

4) Аңыз өлең⁴ Адамның балашқанға, ырымға, қыдырға, айан бергенге, түс көргенге ыйыланыуынан шыққан ел ішінде аңыз қылыб айтылатұн түрлі әнгімелер болады. Сол әнгімелерді ақындар ажарлы тілмен әдемілеб, өлең етіб шығарғаны аңыз өлең болады. Аңыз өлеңінің мыйсалы: Мағжанның «Қорқыты», «Орман патшасы», Масадағы «Данышпан Алектің өлімі», Абайдың «Ескендір» әнгімесі.

5) Көңілді сөз. Табиғатқа жақын, құулық сұмдық жайлар, әдіс жоқ, тамағы тоқ, ұуайымы жоқ, адал нийет, ақ көңіл адамдардың талассыз, тартыссыз, тыныштықбен шеккен өмірін сөзбен сұуреттеб шығару – көңілді сөз болады.

Ондай адамдардың ғамалдары от басы үй шарыуасынан асбайды. Басқалардың істеріндей шиеленісіб, байланысыб, баттасыб жатқан істері болмайды. Ондай үйдің іші үлкенін сыйлағыш, кішілерін балаша мәпелегіш, мейірімді, меймандос келеді. Қазақтың сондай үйлерінің тұрмысын сөзбен сұуреттеб шығарса, көңілді сөз болыб шығады.

Бұл түрлі сөз біздің әдебіетте әлі жоқ.

6) Мыйсал: Мұның не тұралы сөз болатұндығы анайы әдебіет тұралы сөз болғанда айтылған еді – мұндағы айтылатұны анайы әдебіеттегі мыйсалдармен, сыпайы әдебіеттегі мыйсал екеуі-

⁴ Аңыз әнгіме мазмұны аңыз жыр сияқты болады. Екеуінің айырмасы біреуі өлеңмен, екіншісі жай айтылуында ғана.

اۋەزە جىر مېسالىدارى: مۇقامبەت-جاننىڭ «توب جارغانى»
شاكارمىنىڭ «جولسىز جازاسى»، «قالقامان مامىرى» ماعجاننىڭ بايان
ياتىرى سىياقتى سوزدەر.

(4) ائىمىز ولەڭ. (*) ادامنىڭ بال اشقانغا، بىرمەھ، قىدىرغا، ايان
بەرگەنگە، ئۇس كورگەنگە بىنانىۋىنان شىققان ەل بىشىنە ائىز
قىلىپ ايتىلاتۇن تۇرلى انىگىمەلەر بولادى. سول انىگىمەلەردى اقىندار
اجارلى تىل مەن ادەمىلەپ، ولەڭ تەب شىعارغانى ائىز بولادى.
ائىز ولەڭنىڭ مېسالى: ماعجاننىڭ «قورقتى»، «ورمان باداسى»
ماساداعى «دانىشپان الەكتىڭ ۇلمى»، ابايدىڭ نىسكەندىر انىگىمەسى.
(۵) كوئىملىدى سوز. تابىعاتقا جاقىن قۇۋلىق سۇملىق
جايلار، اداس جوق، تاماعى تىق، ۇزايىمى جوق، ادال نىيەت،
اق كوئىل ادامداردىڭ تالاسسىز، تارتىسسىز، تىنىشتىق بەن
شەككەن ۇمىرىن سوز بەن سۇۋرەتتەب شىعارىۋ - كوئىملىدى
سوز بولادى.

ونداي ادامداردىڭ عامالدارى وت باسى ۇي شارىۋاسىنان
اسبايدى. باسقارلاردىڭ بىتەرىندەي شىيلەنسىب، بايلانىسىب، باتتاسىب
جانقان بىتەرى بولمايدى. ونداي ويدىڭ ۇشى ۇلكەن سىيلەمىش،
كىشىلەرىن بالاشا باپەلەگىش، مەيىرىمدى، مەيىمان دوس كەلەدى.
قازاقتىڭ سونداي ۇپىلدىنىڭ تۇرمىسىن سوز بەن سۇۋرەتتەب شىعارسا
كوئىملىدى سوز بولپ شىعادى.

بۇل تۇرلى سوز بىزدىڭ ادەبىيەتتە ەلى جوق.

(۶) مېسالى: مۇنىڭ نە تۇۋرالى سوز بولاتۇنكىعى انايى
ادەبىيەت تۇۋرالى سوز بولغاندا ايتىلغان ەدى. مۇنداعى ايتىلاتۇنى
انايى ادەبىيەتتەگى مېسالىلار مەن، سىپايى ادەبىيەتتەگى مېسالى كەۋد.
(* ائىز انىگە مازمۇنى ائىز جىر سىياقتى بولادى. كەۋدىنىڭ ايمىماسى - نىرەۋى ولەڭ مەن
كىشىسى جاي ايتىلىۋىندا عانا.)

нің арасындағы айырмасы. Анайы әдебиеттегі мыйсалдар былай шыққан: Алғашқы адамдар басқа мақұлықтардан ұзаб жарымаған. Олар да түрлі табиғат түрлі тәсілмен тіршілік ететүндігін көріб, олар да адамша ойлайды, сөйлеседі, кеңеседі, бірін-бірі алдайды, арбайды деб білген. Сондықтан адамның ісін әнгіме қылған сыйақты олардың да істерін әнгіме қылған. Онан қайыуандар тұрасындағы ертегілер шыққан. Онан бері келе, қайыуандар тіршілік еткенмен, нақ адамша ойласыб, сөйлесіб, кеңес етбейтүндігіне көзі жеткеннен кейін, мақұлықтар тұрасындағы ертектер өтірікке саналыб, бірте-бірте жоғалыб, тек мыйсалдар ғана қалған. «Түйе бойына сеніб, жылдан құр қалыбты» деген, «Тышқан шаңырақтағы еттің сасығын-ай дебті» деген сыйақты мыйсалдар – қайыуандар тұрасынан сөйлеген ертектерден қалған мыйсалдар. Түйенің алданып қалыуы тұралы, тышқанның шаңырақтағы етке бойы жетбеген соң, сасық деб кемітуі тұралы әнгімелер, ертектер болмаса, ондай мыйсалдар қалық тілінде болмас еді. Мұндай мыйсалдардың пайда болыуына себеб болған ертегіде айтылған қайыуандардың ісіне адамдардың істерінің де ұқсауы, қолы жетбеген нәрсесін жамандайтүн мінез адамдарда да бар. Сондай мінездерді адамдардың кемшілігін көрсеткісі келгенде қазақ тышқанның «шаңырақтағы еттің сасығын-ай» дегенін мыйсалға келтіреді.

Анайы әдебиетте болған қайыуандар мінезі мен адам мінезін көрсетіу мақсаты сыпайы әдебиетте де бар. Мақсат жағынан бір-бірінен айрылмайды. Айрылатын жері айтылуында, анайы әдебиетте қайыуанның мінезі құр мыйсал болды да, сонымен айтыушы қанағаттанады да қойады. Сыпайы әдебиеттің мыйсалы мінезінің ұқсауымен қатар – айтылуының әдемілігінде бірдей еске алады. Мінезі-

تېڭ اراسىنداى ايرماسى. انايى ادەبىيەتتەگى ميسالدار بۇلای شىققان: العاشقى ادامدار باسقا ماقۇلقتاردان ۇزاب جارماغان. ولاردا ءتۇرلى تابيعات ءتاسىلى مەن تىرشىلىك ەتە تۇنىڭىن كورىپ، ولاردا ادامدى ويلايدى، سويلەسەدى، كەڭسەدى بىرىن - بىرى الدايدى، اربايدى دەپ بىلگەن. سوندىقتان ادامنىڭ ءىسىن انىگمە قىلغان سىياقتى ولاردىڭدا سىتەرىن انىگمە قىلغان. ونان قاينۇاندار تۇۇراسىنداى ەرتەگىلەر شىققان. ونان بەرى كەلە قاينۇاندار تىرشىلىك ەتكەن مەن نابق ادامشا ويلاسىپ، سويلەسىپ، كەڭسەپ، ەتەپتۇنىڭىنە كوز جەتكەننىن كەيىن ماقۇلقتار تۇۇراسىنداى ەرتەكتەر وتىرىككە سانالىپ، بىرتە-بىرتە جوعالىپ، تەك ميسالدار عانا قالغان. «تۇيە بويىنا سەنىم جىلدىن قۇر قالىپتى» دەگەن، «تىشقان شاڭىراقتاعى ەتتىڭ ساسىعىن اي دەپتى» دەگەن سىياقتى ميسالدار قاينۇاندار تۇۇراسىنان سويلەگەن ەرتەكتەردەن قالغان ميسالدار. تۇيەنىڭ الدانىپ قالىۋى تۇۇرلى، تىشقاننىڭ شاڭىراقتاعى ەتكە بويى جەتپەگەن سوڭ، ساسىق دەپ كەمىتۋى تۇۇرلى انىگمەلەر، ەرتەكتەر بولماسا، ونداى ميسالدار قالىق تىلىمدە بولماس ەدى. مۇنداى ميسالدارنىڭ پايدا بولۇپتا سەبەپ بولغان ەرتەگىدە ايتىلغان قاينۇاندارنىڭ سىنە ادامدارنىڭ سىتەرىنىڭدە ۇقساۋى، قولى جەتپەگەن نارسەسىن جاماندايتۇن مەنەر ادامدادا بار، سونداى مەنەزدەردى ادامدارنىڭ كەمشىلىگىن كورسەتكىسى كەلگەندە قازاق تىشقاننىڭ «شاڭىراقتاعى ەتتىڭ ساسىعىن اي» دەگەن ميسالعا كەلتىردى:

انايى ادەبىيەتتە بولغان قاينۇاندار مەنەزى مەن ادام مەنەزىن كورسەتۋ ماقسات سىپايى ادەبىيەتتەدە بار. ماقسات چاغىنان بىر بىرى ايرىلمايدى، ايرىلاتۇن جەرى ايتىلۇپتى، انايى ادەبىيەتتە قاينۇاننىڭ مەنەزى قۇرمىسال بولدىدا، سونى مەن ايتىۋشى قاناعات تانادىدا قويادى. سىپايى ادەبىيەتتىڭ ميسالى مەنەزنىڭ ۇقساۋى مەن قاتار-ايتىلۇپتىنىڭ ادەملىگىندە بىردەي ەسكە الادى. مەنەز -

нің ұқсауы қандай келісті болса, әнгімесінің де сондай келісті болуын көздейді. Мұнда ұқсатыуы да, әнгімесінің айтылуы да екі жағы бірдей қызғылықты болып, тыңдаушыға екі жағы бірдей әсер етеді. Мыйсалдарға бұлайша түр шығарыушылардың ең шебері Пырансыяа жұртында Бұттен (1759–1831), орыста Қырийлоб (1763–1844) болған. Олардан бұрын ескі түрмен мыйсалдаушы шеберлер үнді жұртында болған. Гіректе (Езоб), Рұумда (Бедір) болған. Қырийлоб мыйсалдарының түрлері «Қырық мыйсалдағылар», «Абай кітабтарындағылар», «Жыйған-терген» деген Өтетілеу ұлының кітабындағылар. Қырийлоб мыйсалдарының ішінде Езобтан, Лабұнтеннен алғандары да бар.

(Өуезе иә әнгіме түріндегі сөздердің нұсқаларын нұсқалықтың 166–197-інші нөмірлерінен қара).

II. Толғау түрлері.

Толғау нендей сөз екені «Дарынды сөз түрлері» деген бапта айтылған еді. Мыйсалдары «Ауыз әдебіеттің», «Дарынды әдебіеттің» толғау бөлімдерінде көрсетілген де еді. Бұл жерде азырақ толғау сөздер жақсы болып шығуына қандай шарттар қойылатұнын айтыу керек.

Нағыз толғау мен күй (йаки ән) арасы жақын, екеуінің де зейінге айтары аз, көңілге айтары көб. Толғау әдемілігі әуелі, айтыуға алынған көңілдің күйіне қарай; екінші, оны айтып жеткізетүн сөйлеу түріне қарай болады. Сүйтіб, толғау әдемі болып шығуы үшін екі түрлі шартты орнына келтіріу керек. Толғаудың мазмұн жағына қойылатұн шартты ішкі деб, сөйлеу түріне қойылатын шартты тысқы дейміз.

نىڭ ۇقساۋى قانداي كەلمىسى بولسا، انگىمەسىنىڭ دە سونداي كەلمىسى بولمۇن كوز دەيدى. مۇندا ۇقساۋى دا، انگىمەسىنىڭ ايتىلىۋى دا ەكى جايى ۇيردەي قىزىملىقتى بولس، تىڭلاۋشعا ەكى جايى ۇيردەي اسەر ەتەدى. مىسالدارغا بۇلايشا ۇر شىعارنۇم. شىلاردىڭ ەڭ شەبەرى پىرانسىيا جۇرتىندا بۇتتەن (1759-1831) ورىستا قىرىلۇب (1763-1844) بولغان. ولاردان بۇرىن مەسكى تۇرمەن مىسالداۋشى شەبەرلەر ۇندى جۇرتىندا بولغان گىرەكەنە (ەزوب) رۇۋمدا (بەدىر) بولغان. قىرىلۇب مىسالدارىنىڭ تۇرلەرى «قىرىق مىسالداۋىلار»: «اباي كىتابتارىنداۋىلار» «جىيىغان تەرگەن» دەگەن وتەتسەۋ ۇلىنىڭ كىتابىنداۋىلار. قىرىلۇب مىسالدارىنىڭ دىشىنە ەزوبتان، لاپۇنتەننەن العاندارى دا بار. (اۋمەزە يا انگىمە تۇرىندەگى سوز دەردىڭ نۇسقالارىن نۇسقالىقتىڭ 197-166- نىشى نومىرلەرىنەن قارا)

II. تولغاۋ تۇرىلىلەرى.

تولغاۋ نەندەي سوز ەكەنى، «دارىندى سوز تۇرلەرى» دەگەن بابتا ايتىلغان ەدى. مىسالدارى «اۋىز ادەبىيەتىنىڭ»، «دارىندى ادەبىيەتنىڭ»، تولغاۋ بولمىدەرىندە كورسەتىلگەن دە ەدى. بۇل چەردە از-زراق تولغاۋ سوزدەر جاقسى بولس شىعۋىنا قانداي شارتتار قويىلاتۇنن ايتىۋ كەرەك. ناعىز تولغاۋمەن كۇي (ياكى ەن) اراسى جاقىن: ەكۋىنىڭ دە زەيىنگە ايتارى از، كوڭلىگە ايتارى كوب. تولغاۋ ادەملىگى، اۋەلى، ايتىۋعا اللىغان كوڭلىنىڭ كۇيىنە قاراي، ەكىشى ونى ايتىپ چەتكىزەتۇن سويلەۋ تۇرىنە قاراي بولادى. سۇيىتىپ، تولغاۋ ادەمى بولس، شىعۋى ۇشىن ەكى ۇزلى شارتتى ورتىنا كەلتىرىۋ كەرەك. تولغاۋدىڭ مازمون جاعىنا قويىلاتۇن شارتتى ىشكى دەپ سويلەۋ تۇرىنە قويىلاتۇن شارتتى تىسقى دەيمىز.

1) Ішкі шарты: 1. Толғау жалпы сырлы болыуы керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады, бірақ ол күй өзгеге түсінікті болыуы тійіс. Күйі түсінікті болмаса, өзгелерге әсер ете алмайды.

2. Толғау шын сырлы болыуы тійіс. Өтірік жәй сөзге де жарасбайды. Толғау сыйақты сырлы шығармаға өтірік жарасбақ түгіл, бүлдіреді. Сондықтан күйлі толғау көңілде шын болған күйден шығуы керек. Бұрынғы қазақ ақындарының мақтау, құттықтау өлеңдерінің көбі қадірсіз болып кетуі шын көңілден шын толғау болып шықбағандықтан.

3. Толғау таза болыуы тійіс. Нас, былғаныш, нәжіс әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді? Толғау сөзге былғаныш сөз, былғаныш пікір қатысса, о да сондай әсер етеді.

4. Толғау көңілдің тереңдегі күйінен қабар беріуі тійіс. Көңілдің бер жағынан шыққан толғаудың әсері оқыушының көңілінде терең із қалдыра алмайды.

2) Тысқы шарты: 1) Толғау сөзі көңіл күйінің бейне бүйлеуі сыйақты болыу тійіс. Күй де, бүй де біріне-бірі үйлесіп келгенде сұлыу болып шығады. Күй мен бүйдің үйлесуі.

2) Толғау қысқа болыуы тійіс. Көңіл күйінің көбі-ақ бірқалыпта ұзақ тұрмайды. Көңіл күйінен шығатұн толғау көңіл табиғатына қарай ұзын болмасқа тійіс, ұзын болмайды да. Нағыз толғаулардың көбі-ақ 4–5 ауыз өлеңнен асбайды.

3) Толғау әуезді сөзбен айтылуы тійіс. Адамның көңілінің күйін жақсы білдіретұн күй мен ән. Әннен соңғы көңілге көбірек әсер беретұн әуезді сөз, әуезді сөздің

1) شىكى شارتى: ۱) تولغاۋ جالپى سىرلى بولمۇى كەرەك. اقىن بولغاۋىدا ۋوز كوڭلىنىڭ كۈيىن ايتادى، عىراق ول كۇيوزگە تۇسىنىكتى بولمۇى عىيىس. كۇيى تۇسىنىكتى بولماسا، ۋوزكەلەرگە اسەر ەتە المايدى.

۲) تولغاۋ شىن سىرلى بولمۇى عىيىس. وتىرىك جاي سوز- گەدە جاراسبايدى. تولغاۋ سىياقتى سىرلى شىعارماغا وتىرىك جاراسباق تۇكىل بۇلىرىدى. سوندىقتان كۇيلى تولغاۋ كوڭلىدە شىن بولغان كۇيدەن شىعوۋى كەرەك. بۇرىنقى قازاق اقىندارىنىڭ ماقتاۋ قۇتىقتاۋ ولەڭدەرىنىڭ كويى قادىرسىز بولسە كەتمۇى شىن كوڭلىدەن، شىن تولغاۋ بولسە شىقباعاندىقتان.

۳) تولغاۋ تازا بولمۇى عىيىس. ناس، بىلعانىش، ئاجىس ادەمى نارسەدەن شىقسا، كوڭلىگە قانداي ەتەدى. تولغاۋ سوزگە بىلعانىش سوز بىلعانىش پىكىر قاتىسساق، سونداي اسەر ەتەدى. ۴) تولغاۋ كوڭلىنىڭ تەرەڭدەگى كۇيىنەن قابار بىرىمۇى، عىيىس. كوڭلىنىڭ بىر جاعىنان شىققان تولغاۋدىڭ اسەرى وقىۋىشنىڭ كوڭلىنىدە تەرەڭ ىز قالدىرا المايدى.

2) نىسقى شارتى. ۱) تولغاۋ سوزى كوڭلى كۇيىنىڭ بەينە بۇيلەۋى سىياقتى بولسۇ عىيىس. كۇيدە، بۇيىدە بىرىنە، بىرى بۇيلەسە كەلگەندە سۇلمۇ بولسە شىعادى. كۇيىمەن بۇيىنىڭ بۇيلە سۇيى.

۲) تولغاۋ قىسقا بولمۇى عىيىس. كوڭلى كۇيىنىڭ كويى اق بىر قالمىتا ۇزاق تۇرمايدى. كوڭلى كۇيىنەن شىعاتۇن تولغاۋ، كوڭلى تابىيىياتىنا قاراي ۇزىن بولماسقا عىيىس: ۇزىن بولمايدىدا. ناعىز تولغاۋلاردىڭ كويى اق ۱-۵ ۇزىن ولەڭنەن اسبايدى. ۳) تولغاۋ اۋەزدى سوزبەن ايتىلمۇى عىيىس. ادمنىڭ كوڭلى لىنىڭ كۇيىن جاقسى بىلىرىتۇن كۇيىمەن ەن. اننەن سوڭى كوڭلىگە كوبىرەك اسەر بەرەتۇن اۋەزدى سوز. اۋەزدى سوزدىڭ

әдемісі – өлең. Толғау көңіл сөзі болғандықтан әсер күшін көбейтетүн өлең түрде айтылуы тийіс. Көбінесе солай айтылады да. Толғаудың құны қанша деген мәселеге келсек, толғау сөз өнерінің барыб тұрған жері деб саналады. Толғаудағы көңіл күйлерінің бәрі өмір жүзінде адам біткеннің бәрінің басында бола бермейді. Көңілдің түрлі күйін әдемілеб айтыб, сөзбен келтіруге үлкен ақындық керек; толғау жақсы болса, оқығандар өз басында болмаған күйлерді толғау күшімен өзінде болған күйдей басынан кешіріб өтбек. Бұл өзгелердің көңіл күйін де дұрыс таныб, дұрыс біліуге үйретбек. Толғау көңілдің көркем сырларын өрнекті сөздермен айтыб білдіріб, адамның көрік сезімін күшейтеді. Әдемі толғаудан алатүн адамның көрік ләззаты басқа сөздердің бәрінен де артық болады.

Толғау түрлері.

Ақынға дүниенің әдемілігі көрік бен мақаббат екеуінде ғана. Өмірдің көрік пен мақаббатқа дұрыс келетүн істері сүйіндіреді, теріс келетүн істері күйіндіреді. Мұның мағынасы көңілді сүйінішті, күйінішті күйге түсіріу болады. Күйініш көңілге наразылық тұуғызады. Көңіл наразылығы мұң тұуғызады, мұң ой тұуғызады. Осы айтылған мәністерге қарай күйлі толғау бірнеше түрге бөлінеді:

Сап-толғау.

Қорыққанда «ойбай!», құуанғанда «алақай!», қыйналғанда «ұу!», таңданғанда «о!», өкінгенде «қаб!» деген сыйақты

ادەمىسى ولەك. تولغاۋ كوڭىل ءوزى بولغاندىقتان، اسەرى كۇشىن كوپىتەتۇن ولەك تۇردە ايتىلىۋى ءتيسىس، كوپىنەسە سولاي ايتىلادى. تولغاۋدىڭ قۇنى قانشا دەگەن ماسەلەگە كەلسەك، تولغاۋ ءسوز ونەرىنىڭ بارىپ تۇرغان جەرى دەپ سانالادى. تولغاۋداعى كوڭىل كۇيلەرىنىڭ ءبارى ءۇمىر جۇزىندە ادام بىتكەننىڭ ءبارى. نىڭ باسىندا بولا بەرمەيدى. كوڭىلدىڭ ءتۇرلى كۇيىن ادەمىلەپ ايتىپ، ءسوزبەن كەلتىرىۋەگە ۇلكەن اقىندىق كەرەك. تولغاۋ جاقسى بولسا، وقىعاندار ءوز باسىندا بولماغان كۇيلەردى تولغاۋ كۇشىمەن وزىندە بولغان كۇي دەي باسىنان كەشىرىپ وتبەك. بۇل وزگەلەر. دىڭ كوڭىل كۇيىن دە دۇرس تانىپ، دۇرس بىلىۋەگە ۇيرەنبەك، تولغاۋ كوڭىلدىڭ كوركەم سىرلارىن ورىنەكتى سوزدەرمەن ايتىپ ءبىلىرىپ، ادامنىڭ كورىك سەزىمىن كۇشەيتەدى. ادەمى تولغاۋ. دان الاتۇن ادامنىڭ كورىك لاززاتى باسقا سوزدە دىڭ بارىنەن دە ارتىق بولادى.

تولغاۋ تۇرلەرى.

اقىنعا دۇنيەنىڭ ادىملىگى كورىك بەن. ماقابيات كەۋىندە عانا. ءومىردىڭ كورىك بەن ماقابياتقا دۇرس كەلەتۇن ىستەرى سۇيىندىرەدى، تەرس كەلەتۇن ىستەرى كۇيىندىرەدى. مۇنىڭ ماعاناسى كوڭىلدى سۇيىنىشتى، كۇيىنىشتى كۇيىگە ءتۇسىرۋ بولادى. كۇيىنىش كوڭىلگە نارازىلىق تۇۋعمازادى. كوڭىل نارازىلىقى مۇڭ تۇۋعمازادى؛ مۇڭ وي تۇۋعمازادى. وسى ايتىلغان مانىستەرگە قاراي كۇيىلى تولغاۋ ءبىر نەشە تۇرگە بولىنەدى.

ساپ-تولغاۋ.

قورىققاندا، «ويىي»، قۇۋانغاندا، «الاقاي»، قىينالغاندا، «وۋا»، تاكئانغاندا، «وا»، وكىنگەندە، «قاب» دەگەن سىياقتى

пайым, пікір, ой белгілі кіріспеген, құстың сайрауы сыйақты көңілдің таза күйінен шығатын сөз сап толғау йаки сайырау деб аталады.

2) Марқайыс толғауы.

Көңіл шын ырза болыб, марқайыб өскен шақта шығатүн сөз марқайыс толғау болады. Көңілдің шын өсіб, марқайуы құуанышты ұлы ұуақыйғаның үстінде болады. Ұлы ұуақыйғалар ұлы адамдардың йаки бүтін елдің, қалықтың, табтың өмірінде де сійрек болатүндықтан, марқайыс түрлі тұлғаларда әдебійет жүзінде аз ұшырайды. Марқайыс орнымен айтылса, ұнамды болады. Ұнамсыз айтылса, ерсі көрініб, марқайыс әсері болмайды, масқаралық әсері болыб шығады.

3) Налыс.

Әркімнің өмір жүзінде көздеген мұраты болады йағьни сол мұрат көрген нәрсесінің жолында болады. Мұратына жетсе, бақытты болады. Мұратына жетіб, бақытты болған шақта да бақыт ұзақ тұрмайды, үйткені бақыттың болыуына, болмауына себепкер нәрселер көб, қайғы-қасіретсіз, ұуайымсыз, мұңсыз, қатерсіз, қауібсіз шаттық бен тыныш өмір сүретүн адамдар тібті болмайды. Өмір жолы мұратқа тұура жүргізбейді. Тұура жүргізбесе, көңілге реніш, шер пайда болады. Сондай өмір жүзіндегі түрлі опасыздық ақынды да ренжітеді, мұңайтады. Ықыласын қайтарады. Ренжіу, мұңайу, ықылас қайтыу ақынды көңілсіз күйге түсіреді, шерлендіреді. Шерлі күйден шыққан сөз мұңды болыб шығады. Сондай мұңды, шерлі толғаулар налыс толғау деб аталады.

بايم، پىكىر، وي بەلگىلى كىرىسبەگەن قۇستىڭ سايراۋى سىياق-تى كوڭلىڭنىڭ تازا كۆيىنەن شىعاتۇن سوز ساپ تولغاۋ باكى سايراۋ دەپ اتالادى.

(2) مارقايس تولغاۋى.

كوڭلىشىق بىرزا بولس، مارقايب وسكەن شاقنا شىعاتۇن سوز. مارقايس تولغاۋ بولادى. كوڭلىڭنىڭ شىن وسىب مار-قايمى قۇۋانىشتى ۇلى ۇۋاقىيانىڭ ۇستىندە بولادى؛ ۇلى ۇۋاقىيە-ھالار ۇلى ادامداردىڭ، ياكى بۇتىن ھەلدىڭ قالىقتىڭ، تاپتىڭ ومىرىندە سىيرەك بولاتۇندىقتان، مارقايس ئۇرلى تولغالاردا ادەبىيەت جۇزىندە از ۇشمايدى. مارقايس ورنى مەن ايتىلسا، ۇنامىي بولادى؛ ونامسىز ايتىلسا، ەرسى كورىنىپ، مارقايس اسەرى بولمايدى؛ ماسقارالىق اسەرى بولس شىعادى،

(3) نالىس.

ئاركىمنىڭ ۇمىر جۇزىندە كوزەگەن مۇراتى بولادى. باعىنى سول مۇرات كورگەن نارسىنىڭ جولىندا بولادى. مۇراتنا خەتسە، باقىنتى بولادى. مۇراتنا خەتسە باقىنتى بولغان شاقنادا، باقىت ۇزاق تۇرمايدى؛ ۇتىكەنى باقىنتىڭ بولمۇنا، بولماۋنا سەبەپكەر نارسەلەر كوب. قايعى قاسرەتسىز، ۇۋايمسىز-مۇكسىز، قاتەرسىز-قاۋىپسىز، شاتتىق بىەن تىنىش ۇمىر سۇرەتۇن ادامدار ۇتىپتى بولمايدى. ۇمىر جولى مۇراتقا تۇۋرا جۇرگىزبەيدى. تۇۋرا جۇر-گىزبەسە، كوڭلىگە رەنىش، شەر پاپدا بولادى. سونداي ۇمىر جۇزىندەگى ئۇرلى وپاسىزدىق اقىندى دا رەنجىتەدى، مۇكاپتادى، بىقلاسىن قايتارادى. رەنجىۋ، مۇكاپىۋ، بىقلاسىن قايتىۋ اقىندى كوڭلىسىز كۆيگە تۇسىرەدى، شەرلەندىرەدى. شەرلى كۆيدەن شىقان سوز مۇكسى بولس شىعادى. سونداي مۇكسى، شەرلى تولغاۋلار نالىس دەپ اتالادى.

4) Намыстаныс.

Намыс толғау басында тайғақ кешіу, тар жолда, қыйыншылық шегіне жетіб, тақалған шақта шығатұн сөз. Қыйын қал нағыз қыйын шегіне жеткенде қыйын істі істеуге керек қылады. Сол қыйын істі істеуге көбінің батылы жетбей, намысына тйгізіб, қанын қыздырыб сөйлеу қайрау сөз деб аталған. Сол қайрау сөздің өлеңмен айтылғанын намыс толғауы дейміз. Намыс толғау соғыс кезінде соғысқа түсіріу үшін йағыни не өліб, не өлтіріб шығатын өлім жолына айдаған жерде айтқан.

Қазақ батшаға қарамай, басы бос тұрған кезінде түрлі жұрттармен соғысқан шағы болған. Ол кезде қазақ намыс толғаулары азаматтың намысын қоздырыб, қанын қыздырыб, соғысқа айдау үшін айтылған. Сондықтан намыс толғау түріндегі сөздер батырлар жырында (ертегі жырларда) көп ұшырайды. Қазақ орыс патшасына қараб басы байланған соң, соғыс болмаған, соғыс болмаған соң, соғыста айтылатұн намыс толғаулар да жоғалған. Бірақ намыс толғау айтылатұн соғыс болмағанмен, соғысқа бара-бара ер басына қиыншылық түсетін басқа істерге айтылатын қайрау сөздер де намыс толғау табына кіреді. Мәселен: бағындырған батшадан басын босатыб алыу – жұртқа соғысбен бірдей дәрежелі қыйын іс. Сондай іске қайырау мақсат бен айтылған өлең о да намыс толғауы болады. Сондықтан «Интернационал» өлеңі сыйақты, «Асау тұлпар» кітабындағы «Жолдастар» деген өлең сыйақты, «Масадағы», «Ойан, қазақ!» кітабындағы кейбір өлеңдер

(4) نامىستانىس.

نامىس تولغاۋ باسنىدا تايىق كەشۋ، تار جولدا، قىيىنشىلىق شەكىنە جەتتىپ تاقالغان شاقما شىعاتۇن سوز. قىيىن قال ناعىز قىيىن شەكىنە جەتكەندە قىيىن ئىستى سىتەۋگە كەرەك قىلادى. سول قىيىن ئىستى سىتەۋگە كويىنىڭ باتىلى جەتپەي نامىسنى تىيگىزىپ، قاندىن قىزدىرىپ سويلەۋ. قايراۋ سوز دەپ اتالغان سول قايراۋ سوزدىڭ ولەڭ مەن ايتىلغاندىن نامىس تولغاۋى دەيمىز. نامىس تولغاۋ سوعىس گەزىندە سوعىسقا ئۆسۈرۈۋ ۋىش، باغىيى نە ۋلىب، ۋلتىرىپ شىعاتۇن، ۋلىم جولىنا ايداعان جەردە ايتىغان.

قازاق باتساعا قاراماي، باسى بوس نۇرغان كەزىندە ئۇرلى جۇرتتار مەن سوعىسقان شاعى بولغان. ول كەزدە قازاق نامىس تولغاۋلارى ازاماتتىڭ نامىسنى قوزدىرىپ، قاندىن قىزدىرىپ، سوعىسقا ايدىۋ ۋىشنى ايتىلغان. سوندىقتان نامىس تولغاۋ تۇرىندەگى سوزدەر باتىرلار جىرىندا (رەتەگى جىرلاردا) كوپ ۋىشرايدى. قازاق ورسى باتساسىنا قاراپ، باسى بايلانغان سولڭ. سوعىس بولماعان؛ سوعىس بولماعان سولڭ سوعىستا ايتىلاتۇن نامىس تولغاۋلاردا جوعالغان. ۋىراق نامىس تولغاۋ ايتىلاتۇن سوعىس بولماعان مەن، سوعىسقا بارا-بارا ەر باسنى قىيىنشىلىق تۇستەنۇن باسقا سىتەرگە ايتىلاتۇن قايراۋ سوزدەردە نامىس تولغاۋ تابىنا كىرەدى. ماسالەن: باغىندىرغان باتسادان باسنى بوستىب الۋ، جۇرتقا سوعىس بەن بىردەي دارەجەلى قىيىن ئىس. سونداي سىكە قايراۋ ماقسات بەن ايتىلغان ولەڭودا نامىس تولغاۋى بولادى. سوندىقتان «نىتەرناسىيانال» ولەڭى سىياقتى، «اساۋ تۇلپار» كىتابىنداعى «جولداستار» دەگەن ولەڭ سىياقتى «ماساداعى»، «ويان قازاق» كىتەبىندەگى كەي ۋىر ولەڭدەر

сыйақты сөздер – намыс толғау болады. Бірақ намыс толғауының асыл түбі өте қыйыншылық орында шыққан сөз болғандықтан шын қыйыншылық орында айтылса ғана шын намыс толғауы болады. Не жайбарақат орында айтылған намыс толғаудың сөзі ұқсаса да, өзі болып шықбайды.

Сұқтаныс.

Сұқтану деп бір нәрсеге артықша назар түсуін айтамыз. Адам сұқтанғанда, жақсы нәрсеге сұқтанады, жаман нәрсе қаншама ұлы болып, адамның назарын түсіріп, тандандырғанмен, сұқтандырмайды. Ұлы болсын, ұсақ болсын бір жақсы нәрсеге сұқтанамыз. Ол жақсы нәрсе табиғат ісінің жүзінде де, адам ісінің жүзінде де болады. Солай болған соң, сұқтаныс толғауда көбінесе ғаламның ұлылығы, табиғаттың сыры, шеберлігі, сұлулығы, адам ісінің де сұқтанарлық, ұлылары, жақсылары, көркемдері сөз болады. Өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сыйақты нәрселердің мән-мағынасы тұурасындағы толғаулардың көбі де сұқтаныс табына кіреді. Сұқтандыратын нәрселердің көбі-ақ тек сұқтандырып қоймай, адамды ойландырады, қыйалдандырады, сондықтан түбіріндегі толғаулардың көбі таза толғау болмай, байымдамалау, ойла-малдау болып келеді.

Жоғарыда айтылған нәрселер тұурасында байымдау даналық (пәлсапалық) байымдауы болып шығады.

Ойламалдау.

Көңіл ырза болмаудан наразылық тұады. Наразылық мұңға айналады. Мұңнан ой, қыйал тербенеді, сүйтіп, көңіл ырза

سىياقتى سوزدەر - نامىس تولغاۋ بولادى. ئىبراھىم نامىس تولغاۋ -
دەڭ اسىل ئۆيى وتە قىيىنشىلىق ورىندا شىققان سوز بولغان -
دىققان شىن قىيىنشىلىق ورىندا ايتىلسا عانا شىن نامىس تولغاۋى
بولادى. نە جاي باراقت ورىندا ايتىلغان نامىس تولغاۋدىڭ
سوزى ۇقساسادا، سوزى بولىپ شىقبايدى.
سۇقتانىس.

سۇقتانىمۇ دەپ ئىبراھىم نارسەگە ارتىقىشا نازار ئۆتسۈن
دېتەمىز. ادام سۇقتانغاندا جاقسى نارسەگە سۇقتانادى جامان
يارسە قانشاما ۇلى بولىپ، ادامنىڭ نازارىن ئۆتسۈرىپ، تاڭدان -
دىرعان مەن، سۇقتاندىرمايدى. ۇلى بولسىن، ۇساق بولسىن -
ئىسنىڭ جۇزىندە، ادام ئىسنىڭ جۇزىندە بولادى. سولاي
بولغان سوڭ سۇقتانىس تولغاۋدا كۆپىنەسە عالامنىڭ ۇلىلىغى،
تابىعاتتىڭ سىرى، شەبەرلىگى، سۇلمۇلىغى. ادام ئىسنىڭ دە
سۇقتانارلىق ۇلىلارنى، جاقسىلارنى كۆرگەندەرى سوز بولادى.
ئومىر مەن، ئولمى، جاقسىلىق بىن جامانلىق سىياقتى نارسەلەردىڭ
ئىن، ماغاناسى نۇۋراسىنداغى تولغاۋلاردىڭ كۆپىدە سۇقتانىس
تابىنا كىردى. سۇقتاندىراتۇن نارسەلەردىڭ كۆپى - اق تەك
سۇقتاندىرىپ قىيىماي، ادامنى ويلاندىرادى. قىيالىنىرادى.
سوندىقتان تۇپرىندەگى تولغاۋلاردىڭ كۆپى تازا تولغاۋ بولماي،
بايىمدا مال، ۇيلامالداۋ بولىپ كەلدى. جوعارىندا ايتىلغان
نارسەلەر تۇۋراسىندا بايىمداۋ دانالىق (پالساپالىق) بايىمداۋى
بولىپ شىعادى.

ويلامالداۋ

كوڭىل بىرزا بولماۋدان نازازىلىق تۇۋادى. نازازىلىق مۇڭغا
اينالدى. مۇڭنان ۇي، قىيال تەربەنەدى سۇيىتىپ كوڭىل بىرزا

болмағандағы шығатұн толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қыйал қатысыб шығады. Сондықтан мұнды толғаулар ойламалдау деб аталады. Көңілдің ырза болмайтұн нәрселері – түрлі жамандықтар, кемшіліктер, міндер. Адам қауымында жасалған адамшылық үлгі болады. Адамның ісі сол адамшылық үлгімен пішіліб, тігілмесе, адам қауымына ерсі, жаман мін болыб көрінеді. Адамның көбі-ақ ол үлгіден алыс болады. Біреулер үлгімен істеу қолынан келмегендіктен алыс болады, біреулер тібті адамшылық үлгіні керек қылмағандықтан алыс болады. Қолынан келмегендіктен алыс болыу кемшілік болады. Керек қылмай, адамшылық үлгісін айағына басу жамандық, айыб болады. Еңбек, шаруашылық, тағысын тағылардың бәрінде де бар. Оның үстіне, әр ақынның өз адамшылық үлгісі де болады. Өз үлгісіне тұура келмейтұн істерді де ақын теріс көреді. Жамандыққа, кемшілікке, мінге санайды. Өз үлгісі болсын, өзгенікі болсын, әйтеуір адамшылық үлгіге теріс келетін істі ақын айтбақшы. Айтқанда, жай ақыл түрінде айтыб, даттайды да, үгіттегенде иә даттағанда, бүтін елдің, жұрттың басындағы мінін, кемшілігін, жамандығын көрсетіб те айтады; бір адамның басындағы мін, кемшілік, жамандықтарын көрсетіб те айтады. Үгітті бүтін жұртқа айтса да, бір адамға айтса да үгіт болады. Сөгіс бір адамға бастаб айтылғанда, масқаралау (әлемдеу) болады да, жұртқа қастаб айтқанда әшкерелеу (даттау) болады.

Әшкерелеу де, масқаралау да екі түрлі болады. Жай сөгіс әшкерелеу бар, күлкі қылыб әшкерелеу бар. Масқаралау да сондай.

بولماغانداغى شىعاتۇن تولغاۋلار جايىز كوڭىل كۇيىنىڭ
سوزى بولماي، وي، قىيال قاتىسىب شىعادى سوندىقتان موڭدى
تولغاۋلار ويلامالداۋ دەپ اتالدى. كوڭىلنىڭ بوزا بولمايتۇن
نارسەلەرى - تۇرلى جاماندىقتار، كەمشىلىكتەر، مىندەر. ادام
قاۋمىندا جاسالغان ادامشىلىق ۇلگى بولادى. ادامنىڭ ۇسى سول
ادامشىلىق ۇلگى مەن ۇپشىلىپ، تىگىلمەسە، ادام قاۋمىغا ەرسى
جامان. ۇمن بولىپ كورىنەدى. ادامنىڭ كويى اق ول ۇلگىدەن
المىس بولادى. بىرەۋلەر ۇلگى مەن سىتەۋ قولىنان كەلمەگەندىكتەن
المىس بولادى؛ بىرەۋلەر ۇپتىنى ادامشىلىق ۇلگىنى كەرەك قىلما
غاندىقتان المىس بولادى. قولىنان كەلمەگەندىكتەن المىس بولۇ
- كەمشىلىك بولادى؛ كەرەك قىلماي ادامشىلىق ۇلگىسىن اياغىنا
باسىۋ جاماندىق، ايبىب بولادى. ەڭبەك، شارۋالىق تاعىسىن،
تاعىلاردىڭ بارىندەدە بار. ونىڭ ۇستىنە ەر اقىننىڭ ۇز ادامشىلىق
ۇلگىسىدە بولادى ۇز ۇلگىسىنە تۇۋرا كەلمەيتۇن سىتەردىدە
اقىن تەرىس كورەدى. جاماندىققا، كەمشىلىككە، مىنگە سانايىدى
ۇز ۇلگىسى بولسىن، وزگەنىكى بولسىن، ايتىۋىر ادامشىلىق
ۇلگىگە تەرىس كەلەتۇن ۇستى اقىن ايتىباقشى. ايتقاندا جاي
اقىل تۇرىندە ايتىپ، داتتايدىدا. وگىتتەگەندە بىا داتتاغاندا،
ۇبۇتىن ەلدىڭ، جۇرتنىڭ باسنداعى ۇمىن، كەمشىلىگىن،
جاماندىغىن كورسەتەدە ايتادى؛ ۇير ادامنىڭ باسنداعى ۇمن،
كەمشىلىك، جاماندىقتارنى كورسەتەدە ايتادى. وگىتتى ۇبۇتىن
جۇرتقا ايتسادا، ۇير ادامعا ايتسادا وگىت بولادى. سوگىس
ۇير ادامعا باستاب ايتىلعاندا ماسقارالاۋ (الەمدەۋ) بولادىدا،
جۇرتقا قاستاب ايتقاندا اشكەرەلەۋ (داتتاۋ) بولادى.
اشكەرەلەۋدە، ماسقارالاۋدا ەكى تۇرلى بولادى. جاي سوگىس
اشكەرەلەۋ بار، كۇلكى قىلىپ اشكەرلەۋ بار. ماسقارالاۋدا سونداي

Жай жамандаб масқаралау бар да, күлкі қылыб масқаралау бар. Жамандық адамды кейітеді, қайғыртады, мұңайтады, іренжітеді. Кемшілік бен мін адамның күлкісін келтіреді. Осыған қарай толғаудың ойдамалдау түрі көбінесе не сөгіс толғауға не күліс толғауға айналыб кетеді.

1) Сөгіс толғау.

Өмірдің жамандық жағына ырза болмай, мінеб шығарған сөздердің жалпы аты қазақ тілінде жоқ, сондықтан толғаудың бұл түріне сөгіс толғау деб жаңадан ат қойылыб отыр. Сөгіс толғау жамандықты жариялаб, бетке басу нийетбен шығарылады. Үгіттеуден ұрсыу күштірек, жәй айтыудан ұйалтыу күштірек. Сол мәнісбен сөгіс түріндегі сөздер ел түзеу, құлық тазарту жағына көбірек әсер етеді деб саналады. Бұрынғы тек үгіт түріндегі сөздердің орнын бірте-бірте сөгіс толғау алыб, өте үгіт түріндегі сөздер жоғалмақшы, бірақ әлі де сөгіс толғауға ақыл айтыу, жөн көрсетіу сыйақты сөздер көбірек қатысыб, сөгісінен үгіті басым болыб кететіндері көб. Сүйтіб, толғау болмай, тек ақыл айтыу болыб шығатындары көб болады. Асылында, таза толғау болатұн сөз аз болады. Көбінесе толғаудың әр түрі араласыб отырады. Сондай-ақ, толғауға толғау емес сөздер де дәйім қатысыб, аралас келіб отырады. Үйткені ақыл, қыйал, көңіл деб үшке бөлгенмен, олар бірінің ісіне бірі қатысбай тұрмайды.

جاي جامانداپ ماسقارلاۋ باردا، كۆلكى قىلىپ ماسقارلاۋ بار.
جاماندىق ادامدى كەيتىدى، قايمىرتادى. مۇكايتادى، بىرەنجىتىدى.
كەشمىلىك بەن مۇن ادامنىڭ كۆلكىسىن كەلتىرىدى. وسىمان
قاراي تولعاۋدىڭ ويلامالداۋ تۇرى، كويىنەسە نە سوگىس تولعاۋعا
نە كۆلىس تولعاۋعا اينالىپ كەتەدى

(1) سوگىس تولعاۋ.

ئومىردىڭ جاناندىق جاعىنا يرزا بولماي، مىنەب شىعارعان
سوزدەردىڭ جالپى اتى قازاق تىلىندە جوق. سوندىقتان تولعاۋ-
دىڭ بۇل تۇرىنە سوگىس تولعاۋ دەپ جاڭادان ات قويىلىپ وتىر.
سوگىس تولعاۋ جاماندىقتى جارىيالاپ، بەتكە باسۋ نىمەت بەن
شىعارىلادى، ۇگىنتىۋدەن ۇرسىۋ كوشتىرەك: جاي ايتىۋدان
ۋبالتىۋ كۇشتىرەك سول مانىس بەن سوگىس تۇرىندەگى
سوزدەر ەل تۇزەۋ، قۇلىق تازارتىۋ جاعىنا كويىرەك اسەر ەتەدى
دەپ سانالادى. بۇرىنقى ۇگىت تۇرىندەگى سوزدەردىڭ ورنىن
بىرتە-بىرتە سوگىس تولعاۋ المى، تەك ۇگىت تۇرىندەگى
سوزدەردىڭ ورنىن بىرتە-بىرتە سوگىس تولعاۋ المى، وتە ۇگىت
تۇرىندەگى سوزدەر جوعالماقشى. ئىپراق ەلى دە سوگىس تولعاۋعا
اقىل ايتىۋ، جون كورسەتىۋ سىياقتى سوزدەر كويىرەك قاتىسىپ،
سوگىسىنەن وگىنتى باسىم بولىپ كەتە تۇندەرى كوب سۇيتىپ
تولعاۋ بولماي، تەك اقىل ايتىۋ بولىپ شىعاتۇندارى كوب بولادى
اسلىندە تازا تولعاۋ بولاتۇن سوز از بولادى. كويىنەسە تولعاۋدىڭ
ار تۇرى ارالاسىپ وتىرادى. سونداي اق تولعاۋعا تولعاۋ ەمەس
سوزدەردە ەداپىم قاتىسىپ، ارالاس كەلىپ وتىرادى. ۇيتكەنەسى
اقىل، قىيال، كوگىل دەپ ۇشكە بولگەن مەن، ولار بىرىنىڭ
سىنە ەبىرى قاتىسباي تۇرمايدى.

Жамандық екі түрлі: кешірімді жамандық бар, кешірімсіз жамандық бар. Кешірімді жамандық тек кемшілік болады да, кешірімсіз жамандық айыб болады. Кешірімді жамандық – тек білмегендіктен болатын жамандық. Кешірімсіз жамандық тек біле тұра істелетін жамандық. Толғаушы толғағанда, екеуін екі түрлі толғайды. Кешірімсіз жамандықты толғағанда беті-жүзіне қарамай, айыбын айқын айтып, бетіне басып, сөгіп толғайды. Айыбын бетіне басып көрсетіу күйе жағып көрсетіумен бірдей болғандықтан, даттау деб те айтылады. Кешірімді жамандықты, толғағанда, жамандығын, кемшілігін айқын айтбай, күлкі түрінде көрсетіп ұялтыу, арлантыу ниетбен толғайды. Сондықтан күліс толғау күлкілеу, келемеждеу болып шығады. Күлкі қылу әлемдеб көрсетіумен бірдей нәрсе, бірақ көбке жаққан күйе йаки таққан әлем, көбтің үстінде болған соң, күшті әсер ете алмайды. Көб ішінде бір адамға жаққан күйе, таққан әлем күштірек әсер етеді. Сондықтан көбті қандай даттап, сөккенмен, масқаралауға болмайды. Сөзбен жеке адамды ғана масқаралауға болады.

Ақын залымдықты, надандықты көріп, күйінгенде қандай күйге түсіп толғайтұнын Абайдың төмендегі сөзі көрсетеді:

Адамның кейбір кездері:
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса,
Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың сұуындай
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас әсте жуынбай.

جاماندىق ەكى تۇرلى: كەشىرىمىدى جاماندىق بار؛ كەشىرىمىز جاماندىق بار. كەشىرىمىدى جاماندىق تەك كەمشىلىك بولادى دە، كەشىرىمىز جاماندىق ايسب بولادى. كەشىرىمىدى جاماندىق تەك بىلمە گەندىكتەن بولاتۇن جاماندىق. كەشىرىمىز جاماندىق تەك بىلەتۇرا سستەلتۇن جاماندىق. تولعاۋشى تولعاغاندا، ەكەۋىن ەكى تۇرلى تولعايدى. كەشىرىمىز جاماندىقتى تولعاغاندا بەنى جۇزىنە قاراماي، ايسىن ايقىن ايتىب، بەتىنە باسب سوغىب تولعايدى. ايسىن بەتىنە باسب كورسەتتۇ. كۇيە چاىب كورسەتتۇ مەن بىردەى بولعاغاندىقتان داتتاۋ دەپ دە ايتىلادى. كەشىرىمىدى جاماندىقتى تولعاغاندا، جاماندىغىن، كەمشىلىگىن ايقىن ايتباي كۇلكى تۇرىندە كورسەتمىب، ۇيالتتۇ، ارلانتتۇ نىيەب پەن تولعايدى. سوندىقتان كۇلس تولعاۋ كۇلكىلەۋ كەلمەجدەۋ بولمىب شىعادى. كۇلكى قىلىۋ ەلمەب كورسەتتۇ. مەن بىردەى ئارسە. بىراق كۇيكە چاققان كۇيە ياكى ئاققان ەلم، كۇبتىڭ ۇستىندە بولغان سولڭ، كۇشتى اسەر ەتە المايدى. كۇبىشىندە بىر ادامغا چاققان كۇيە، ئاققان ەلم كۇشتىرەك اسەر ەتەدى. سوندىقتان كۇبتى قانداي داتتاب، سوككەن مەن ماسقارالاۋغا بولمايدى. سوزبەن جەكە ادامدى عانا ماسقارالاۋغا بولادى.

اقىن زالىمدىقتى، ناداندىقتى كورسب، كۇيىنگەندە قانداي كۇيىگە تۇسب تولعايتۇنەن ابايدىڭ تومەندەگى سوزى كورسەتەدى.

ادامنىڭ كەي بىر كەزدەرى:
كوڭىلدە الاڭ باسلىسا،
ئاڭىرىنىڭ بەرگەن ونىرى
كوك بولتتان اشلىسا.

سلىدىرلاب وڭكەي كەلىسم
تاس بۇلاقتىڭ سۇۋىنداى
كىرلەگەن جۇرەك ۇزى ۇشمن
تۇرا الماس استە جۇۋىنباي.

Тәңірінің күні жарқыраб
Ұйқыдан көңіл ашар көз
Құуаттан ойдан бас құраб
Еркеленіб шығар сөз.
Сонда ақын белін бұуыныб,
Алды-артына қаранар
Дүнийе кірін жұуыныб,
Көрініп ойға сөз салар.
Қыранша қараб Қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніб надан зұлымға,
Шыйыршық атыб толғанар.
Әділет бенен ақылға
Сынадыб көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.
Ызалы жүрек, долы қол,
Ұулы сыйа, ашшы тіл
Не жазыб кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл.

2) Күліс.

Екі түрлі күлкі бар: 1) Шын күлкі, 2) Сын күлкі. Шын күлкі шаттық үстінде, көңіл қоштанғанда келетін күлкі. Сын күлкі нәрсе көңілге күдікті, ерсі көрінген ұуақытта келетін күлкі. Анау көңілдің күйінен тұура шығатұн

ئاكتىرىنىڭ كۈنى چارقىراپ
ۋېقىدىن كۆڭىل اشار كوز
قۇۋاتتان ويدان باس قۇراب
مەكەلەنىب شىعار سوز.
سوندا اقسىن بەدىن بۇۋىنىب،
اللى-ارتىنا قارانار
دۇنيە كىرىن چۇۋىنىب
كورىنىب وپعا سوز سالار.
قىرانشا قاراب قىرىمغا
مۇلۇمەن زاردى قولعالار
كەكتەنىب نادان زالىمغا
شىيرىشقى ايتىب تولغانار.
ادالات بەنەن اقلغا
سىناتىب كورگەن بىلگەنن
بىلىرىرەس جاقىمغا
سولاردىڭ سويلە دەگەنن.
بزالى بۇرەك، دولى قول
ۋۇلى سىيا اششى غىل
نە جازىب كەتسە جايى سول.
جەك كورسەڭدە ۋوزىڭ بىل.

(2) كۈلىس.

ەكى غنۇرلى كۈلكى بار: (1) شىن كۈلكى، (2) سىن كۈلكى.
شىن كۈلكى شاتتىق ۋستىندە، كوڭىل قوشتانەدا كەلەتۇن كۈلكى.
سىن كۈلكى نارسە كوڭىلكە كۈتكى مەرسى كورىنگەن ۋۋاقىتتا
كەلەتۇن كۈلكى. اناۋ كوڭىلكىڭ كۈيىنەن تەۋۋرا شىعاتۇن

күлкі де, күлкілі күйді көңілге сын тұудырғаннан кейін шығатұн күлкі күлкілеу толғауға қару болатұн соңғы түрдегі күлкі.

Адамның арына тыйу жағынан күлкі сөз бірнеше түрге бөлінеді. Адам ауырлайтұн да, ауырламайтұн да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты мазақ, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты сықақ, құулық болады. Ең жеңілі ойын сөз, оны әзіл деб айтамыз.

1) Мазақ қылу – біреудің кемшілігін, мінін айтыб күлу болады. Әдебиет жүзінде мазақ қылу кемшілік бен мінді әшкерелеб, жұртқа жайыу болады. Бұл әлемдеб жұрт алдына өткізумен бір есеб іс. Мазақ түрінде күлкінің ауыр болатұн себебі осыдан.

б) Мысқылдау сөздің өңін теріс айналдырыб айтыу. Олай айтыу кекесін болады. Кекесін сөз зілді болады. Мысқыл сөздің ауыр тийетұн себебі осы.

п) Сықақ бен құулық күлкі сөздің, асылында, ауырламайтұн түрлері. Бұлар ауырлайтұн түрге айналса, онда олар сықақ та, құулық та болмай, мазақ бен мысқылдың бірінің түріне түсіб кетеді.

Әзіл де солай. Зілсіз болса әзіл болады да, зілді болса әжуа, келемеж, мазақ, мысқыл сыйақты күлкі түріне айналыб кетеді.

Біз күлгенде, әуелі тек күлкі келтіретұн нәрсеге күлеміз. Неден күлкі болыб тұрған мәнісін тексермейміз. Себебін тексеріб күлгенде, көңілімізді келтірген нәрсе болыб шығуы да ықтимал; олай-бұлай-қайта қайғыға қалдыратұн,

كۆلكى دە، كۆلكىلى كۆپى كۆكىلگە سىن تۇۋدىرغاننان كەين
شەتۇن كۆلكى، كۆلكىلەۋ تولعاۋعا قارىۋ بولاتۇن سوڭى
تۇردەگى كۆلكى.

ادامنىڭ ارىنا ئىنيۇ جاعىنان كۆلكى س—وز ئېر نەتە
تۇرگە بولىنىدى.

ادام اۋرلايتۇن دا، اۋرلامايتۇن دا كۆلكى بار. اۋر كۆلكىنىڭ
اتى مازاق، مىسقىل بولادى دا، جەڭىل كۆلكىنىڭ اتى—سقاق، قۇۋلىق
بولادى. ەڭ جەڭىلى ويىن سوز: ونى ازىل دەپ ايتامىز.

(1) مازاق قىلىۋ—بىرەۋدىڭ كەمشلىگىن، مىنىن ايتىپ كۆلۈ
بولادى. ادەببەت جۇزىندە مازاق قىلىۋ كەمشلىك بەن مىنى
اشكەرەلەپ جۇرتقا جايىۋ بولادى. بۇل الەمەب جۇرت الەننا
وتكىزىۋ مەن ئېر سەب ئس مازاق تۇرىندە كۆلكىنىڭ
اۋر بولاتۇن سەبەبى وسىنان.

(ب) مىسقىلداۋ سوزدىڭ وڭىن تەرس اينالدىرىپ ايتىۋ.
ولاي ايتىۋ كەكەسىن بولادى. كەكەسىن سوز زىلى بولادى،
مىسقىل سوزدىڭ، اۋر تىيەتۇن سەبەبى وسى.

(پ) سىمقاق بەن قۇۋلىق كۆلكى سوزدىڭ اسلىنىدا اۋر—
لامايتۇن تۇرلەرى. بۇلار اۋرلايتۇن تۇرگە اينالسا، وسىدا ولار
سىمقاق دا، قۇۋلىق دا بولماي، مازاق بەن مىسقىلداڭ ئېرىنىڭ
تۇرىندە ئۇسۇب كەتەدى

ءازىل دە سولاي: زىلىسىز بولسا ازىل بولادى دا، زىلى بولسا،
اجىۋا، كەلەمەج مازاق مىسقىل سىياقتى كۆلكى تۇرىندە
اينالىپ كەتەدى.

بىز كۆلگەندە اۋەلى تەك كۆلكى كەلتىرەتۇن نارسەگە
كۆلەمىز. نەدەن كۆلكى بولىپ تۇرغان مانىسىن تەكسەرەيمىز.
سەبەبىن تەكسەرىپ كۆلگەندە، كۆڭلىمىزدى كەلتىرگەن نارسە
بولىپ شىعئوى دا يىقىمال؛ ولاي—بۇلای—قايتا قايتىغا قالدىراتۇن

ойға батыратұн нәрсе болыб шығыуы да ықтимал. Ақындардың адам мініне, кемшілігіне күліб шығарған сөздерін тек күлкі үшін шығарған сөз деб қарамасқа керек. Ондай сөздердің көбінің-ақ бергі жағы ғана күлкі болыб, арғы жағы адамды мұңайтатұн, қайғыртатұн сөз болыуы ықтимал.

(Толғау нұсқаларын нұсқалықтың 198–275-інші нөмірлерінен қара).

III. Айтыс-тартыс.

Айтыс-тартыс сындар әдебиеттің бір түрі екендігі жоғарыда айтылған еді. Айтыс-тартыс қазақ ақындарының айтысқаны да емес, олардың айтыстырыб шығаратұн өлеңдері де емес, ол айтысыу иә айтыстырыу мен айтыс-тартыс екеуінің арасында атынан басқа жанасатын жері шамалы: екеуінің айтыс деген аты мен айтыса сөйлесуі ғана ұқсас. Онан басқа бір-біріне жанасатұн жері жоқтығы төмендегі сөздерден мәлім болады.

Айтыс-тартыстың әуезе мен толғауға да ұқсастығы аз. Әуезеде (әнгіме) ақын өз жағынан еш нәрсе қатыстырмай, басқаның басында болған ұақыйғаны айтады да қойады. Айтыс-тартыста ақын өз басындағы емес, басқаның басындағы ұақыйғаны көрсетіб, өз басынан, көңілінің күйінен еш нәрсе қатыстырмайды. Бұ жағынан айтыс-тартыс әуезеге (әнгімеге) жақын.

Әуезеде (әнгіме) бір болған ұақыйғаны, ұақыйғада болған адамдардың не істеген әнгімесін естіміз, бірақ ол адамдарды, ұақыйғаларды көрмейміз. Айтыс-тартыста ақынның айтқан әнгімесін естімейміз, ұақыйғаның өзін, ұақыйғада болған адамдардың

ويغا باتىراتۇن نارسە بولسۇپ شىعئۇى دا بقتىمال. اقمنداردىڭ ادام مىنىنە كەمىشلىكىگە كۆلۈپ شىعارغان سوزدەرىن تەك كۆلۈكى ئۇشمن شىعارغان سوز دەپ قاراماسقا كەرەك. ونداى سوزدەردىڭ كوپىنىڭ اق بەرگى جاعى عانا كۆلۈكى بولسۇپ، ارعى جاعى ادامى مۇڭايتاتۇن، قايعىراتۇن سوز بولسۇى بقتىمال. (تولغاۋ نۇسقالارىن نۇسقالىقتىڭ 198—275 نىشى نومىرلەرىنەن قارا).

III. ايتىس - تارتىس.

ايتىس-تارتىس سىندار ادەبىيەتنىڭ بىر تۈرى كەندىكى جوعارىدا ايتىلغان ەدى. ايتىس-تارتىس قازاق اقمندارىنىڭ اتىسقانىدا مەس، ولاردىڭ ايتىستىرىپ شىعاراتۇن ولەڭدەرىدە مەس. ول ايتىسنىو يا ايتىستىرىۋ مەن ايتىس-تارتىس كەۋىنىڭ اراسىندا اتىنان باسقا جاناساتۇن جەرى شالى: كەۋىنىڭ ايتىس دەگەن اتى مەن ايتىسا سويلەسۋعانا ۇقساس. ونان باسقا بىر بىرىنە جاناساتۇن جەرى جوقتىعى تومەندەگى سوزدەردەن مالم بولادى.

ايتىس-تارتىسنىڭ اۋەزە مەن تولغاۋعادا ۇقساتىعى از. اۋەزە (انگىمە) دە اقمىن ۇز جاعىنان ەش نارسە قاتىستىرماي، باس-قانىڭ باسىندا بولغان ۇۋاقىيعانى ايتادى دا قوبادى. ايتىس-تارتىستا اقمىن ۇز باسىنداى مەس، باسقانىڭ باسىنداى ۇۋاقىيعانى كورسەتىپ، ۇز باسىنان، كوڭلىنىڭ كۆيىنەن ەش نارسە قاتىستىر-مايدى. بۇجاعىنان ايتىس-تارتىس اۋەزەگە (انگىمە) گە جاقىن. اۋەزەدە (انگىمە) بىر بولغان ۇۋاقىيعانى، ۇۋاقىيعادا بولغان ادامداردىڭ نە بستەگەن انكىمەسىن ەستىمىز: بىراق ول، ادامداردى. ۇۋاقىيعالاردى كورمەيمىز. ايتىس-تارتىستا اقمىنىڭ ايتقان انگىمەسىن ەستىمەيمىز، ۇۋاقىيعانىڭ ۇزىن، ۇۋاقىيعادا بولغان ادامداردىڭ

өздерін көреміз. Ұуақыйға көз алдымызда болыб, адамдардың тіршілік жүзінде айтысыб-тартысыб өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдаб, қайратына қарай қарыу қылыб алысқаны, арбағаны, құуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініб, көз алдыңнан өтеді.

Бұл шын өмірдің өзі емес, нәрсенің айнаға түскен сәулесі сыйақты, өмірдің алаңда көрсетілетүн сәулесі ғана. Бірақ нәрсенің айнаға түскен сәулесі қандай айнымайды, бұ да сондай шын өмірдің өзінен айнымайтүн сәулесі. Айтыс-тартыстағы ұуақыйғалар, адамдар, асылында, болған заттар емес, ақын өзі жасаған, ақын қыйалынан тұуған заттар.

Ақын адамдарын жасаб, ауыздарына сөздерін салыб, істейтүн істерін дағдылаб, ал істей беріндер деб, өзі ғайыб болыб кеткен сыйақты, айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде (әнгіме) ұуақиғаны сөйлеу, айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіб, айтыстырыб, тартыстырыб жіберіб, өзі бейтараб болыб, тек қызығына қараб отырыб қалған сыйақты болады. Мұнда өткендік жоқ, осы ұуақытбен керсетіледі. Әуезеде (әнгіме) ақын айтқанынан өткен ұуақыйғаның әнгімесін естийміз, айтыс-тартыста ұуақыйғаны біреудің айтқанынан естіб білеміз. Көзбен көріб те білеміз. Әуезе мен айтыс-тартыс арасындағы зор айырыс осы.

Айтыс-тартыс бен толғау арасында да айырыс зор. Айтыс-тартыста ақын өз тарапынан еш нәрсе сөйлемегендіктен, өзі

وزدەرىن كورەمىز. ۋۇاقىيە كوز الدىمىزدا بولىپ، ادامداردىڭ تىرشىلىك جۇزىندە ايتىسىپ، تارتىسىپ ۋومىر شەككەنن كورەمىز. تىرشىلىك مايدا ئىنىدا ادامداردىڭ اقبلى جەتكەننىشە امالداپ، قايراتىنا قاراي قارىۋ قىلىپ، السقانى، ارباعانى، قۇۋانغانى، جىلاغانى، ويناغانى، كۇلگەنى، سۇيىنگەنى، كۇيىنگەنى، جاۋلاشقانى، داۋلاشقانى. بىتىسكەنى، جاراسقانى ۋومىر جۇزىندە گىدەي كورىنىپ، كوز الدىكىنان وتەدى.

بۇل شىن ۋومىردىڭ ۋوزى مەس: نارسەنىڭ ايناعا تۇسكەن ساۋلەسى شىياقتى ۋومىردىڭ الاڭدا كورسەتەتۇن ساۋلەسى عانا. عىراق نارسەنىڭ ايناعا تۇسكەن ساۋلەسى قانداي اينىمادى، بۇدا سونداي شىن ۋومىردىڭ وزىنەن اينىمايتۇن ساۋلەسى. ايتىس. تارتىساعى ۋۇاقىيالار، ادامدار اسلىندا بولغان زاتتار مەس، اقسىن ۋوزى جاساعان، اقسىن قىيالىنان تۇۋعان زاتتار.

اقسىن ادامدارىن جاساپ، اۋىزدارىنا سوزدەرىن سالىپ، سىتەپ تۇر سىتەرىن داغدابلاب، ال سىتەي بەرىڭدەر دەپ، ۋوزى عايىپ بولىپ كەتكەن شىياقتى، ايتىس. تارتىستا اقسىنىڭ ۋوز تاراپىنان ش نارسە سەزىلمەيدى. اۋەزە (انگىمە) دە ۋۇاقىيەنى سويلەۋ. ايتىس. تارتىستا اقسىن ۋوزى سويلەمەي، وزگەلەردى سويلەتەپ، ايتىستىرىپ، تارتىستىرىپ جىبەرىپ، ۋوزى عىمى تاراپ بولمىپ، تەك قىزىغىنا قاراپ وتىرىپ قالغان شىياقتى بولادى. مۇندا وتكەندىك جوق، وسى ۋۇاقىت بەن كورسەتەلەدى. اۋەزە (انگىمە) اقسىن ايتقاننىن وتكەن ۋۇاقىيەنىڭ انگىمەسىن سىتەيمىز؛ ايتىس. تارتىستا ۋۇاقىيەنى بىرەۋدىڭ ايتقاننىن سىتەپ بىلەمىز، كوز بەن كورىپ دە بىلەمىز. اۋەزە مەن ايتىس. تارتىس اراسىنداغى زور ايرىس وسى.

ايتىس. تارتىس بىن تولعاۋ اراسىندا دا ايرىس زور. ايتىس. تارتىستا اقسىن ۋوز تاراپىنان ش نارسە سويلەمەگەندىكتەن، ۋوزى

сезілмей тек қыйалынан тұған адамдар бәрін істеген сыйақты болып көрінеді дедік. Толғау – ақынның ішкі ғаламының сөзі болғандықтан мұнда да сөзімен өзі көрсетіп отырады. Толғауда ақын қабағын қарсауып, қайғырып тұрған күйінде де, беті гүл-гүл жәйнап, құуанып тұрған күйінде де, сүйінген күйінде де, күйінген күйінде де, тарыққан, зарыққан, жабыққан күйінде де, шаттанған, марқайған, масайраған күйінде де көріп отырамыз. Айтыс-тартыста ол жоқ.

Сүйтіп, айтыс-тартыс бен әуезенің (әнгіме) арасындағы да, толғау мен айтыс-тартыс арасындағы да айырыс зор. Бірақ айтыс-тартыс бен әуезе (әнгіме) екеуінің арасы толғау мен айтыс-тартыс екеуінің арасынан жақынырақ. Үйткені бірі ұуақиғаны айтып білдірсе, екіншісі уақыйғаны көзге көрсетіп таныстырады. Екеуі де тысқы ғаламның қабары, тысқы ғаламның өзі. Бұлай дегеннен айтыс-тартыс тысқы ғаламның сөзі де те түсіну керек емес. Асылында, айтыс-тартыс ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететүн сөз түрі.

Адамның ішкі ғаламы мен тысқы ғаламы түйіседі деген сөзді түсінікті болу үшін азырақ байандап өтейік. Адам бала күнінде тысқы ғаламдағы көзге көрініп, денеге сезіліп тұрған нәрселерді ғана таныумен болады. Есі әбден кіргенше өзгеден өзін айырмайды, өзгенің істегенін істеп, дегенімен болады. Есейген сайын өзінің өзгеден басқалығын біліп, өзіне ұнағанын істеп, ұнамағанын істемей, қыйықтық шығара бастайды. Ержеткен сайын дүниенің ісіне өзінше сүйініп,

سۆزلىمەي، تەك قىيالىن تۇۋغان ادامدار بارىن سىزدىگەن سىياقتى بولۇپ كۆرىنىدى دەدىك. تولغاۋ اقىننىڭ شىكى عالمىنىڭ سۆزى بولغاندىقتان، مۇنداق سۆزى مەن سۆزى كۆرسەتمەپ وتىرادى: تولغاۋدا اقىن قابىلىن قارىس جاۋىپ. قايسى تۇرغان كۆيىنىدە بەتى گۈل-گۈل جايىناپ، قۇۋانم تۇرغان كۆيىنىدە، سۆيىنگەن كۆيىنىدە، كۆيىنگەن كۆيىنىدە، تارقىقان، زارىققان، جاپىققان كۆيىنىدە، شاتتاتقان، مارقايقان، ماسايراقان كۆيىنىدە كۆرۈپ وتىرامىز. ايتىس-تارتىستا ول جوق.

سۆيىتىپ ايتىس-تارتىس بەن اۋەزە (انگىمە) نىڭ اراسىنداغى-دا، تولغاۋ مەن ايتىس-تارتىس اراسىنداغىدا ايرىس زور. بىراق ايتىس-تارتىس بەن اۋەزە (انگىمە) ەكەۋىنىڭ اراسى، تولغاۋ مەن ايتىس-تارتىس ەكەۋىنىڭ اراسىنان جاقىنراق: ۋىتكەنى-بىر ۋاقىپ عانى ايتىپ بىلدۈرسە، ەكىنشىسى ۋاقىپىغانى كۆزگە كۆرسەتمەپ تانىستىرادى. ەكەۋىدە تىسقى عالمىنىڭ قايارى، تىسقى عالمىنىڭ سۆزى بۇلاي دەگەننەن ايتىس-تارتىس تىسقى عالمىنىڭ سۆزى دەيدە ئۆسۈنىۋ كەرەك ەمەس. اسلىندا ايتىس-تارتىس شىكى عالم مەن تىسقى عالمىنىڭ تۇپسىكەنن كۆرسەتەتۇن سۆز تۇرى.

ادامىنىڭ شىكى عالمى مەن تىسقى عالمى تۇپسىدە دەگەن سۆزدى تۇسىنىكتى بولۇۋ ئۇشۇن ازىراق بايانداپ وتىپىك. ادام بالا كۆيىنىدە تىسقى عالمىغا كۆزگە كۆرىنىپ، دەنگە سەزىلىپ تۇرغان نارسەلەردى عانا تانىۋ مەن بولادى. ەسى ابدەن كىرگەنشىە وزگەدەن سۆزىن ايرىمايدى. وزگەنىڭ تىستەگەنن تىستەپ، دەگەنى مەن بولادى. سەيگەن ساپىن سۆزىنىڭ وزگەدەن ياسقالىن بىلىپ، وزىنە ئۇناعانن تىستەپ، ئۇنامانن تىستەپ، قىپىقتىق شىعارا باستايدى. ەرچەتكەن ساپىن دۇنيەنىڭ تىسنە وزىنشە سۆيىنىمەپ،

өзінше күйініб, өзінше жол тұтыб, өзінше өміріне жол белгілеб, жақсылық, жамандыққа өз көзімен қараб, өзінше сынаб, өзінше бағалаб, өзінше пікірлейтүн болады. Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болыб, сол мұрат-мақсатына жетіу талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тійісті жердің шегіне келіб, ішкі ғалам мен тысқы ғалам екеуі кездеседі. Сонда ішкі ғаламның нійетіне тысқы ғаламның шарттары тұура келмей, екеуі ілінісіб, ұстаса кетеді.

Задында, тібті мүддесі жоқ адам болмайды. Адам болған соң, оның көңілі бір нәрсені тілемей тұрмайды, көңілі тілеуіне қарай бір нәрсе істемей тағы да тұрмайды. Көңілінің тілеуі де, ол тілеуінің жолындағы ғамалы да адамына қарай түрлі болады, неғұрлым қайратты болса, соғұрлым мақсаты да зор болады. Ұсақ адамның мақсаты да ұсақ болады. Біреу жер жүзін өзіне қарату, бағындыру талабында болады, біреу дүніеге атағын жайыу талабында болады; біреу дүніенің сырын таныб, адамның көзін ашыб, білімін арттырыу талабында болыб, сонымен өмірін өткізеді. Біреу адам баласын теңгеріб, арасына әділдік орнатыб, дүніеден жұмақ жасау талабында болыб, өмірін сонымен өткізеді. Біреулер тек дүніе жыйыу, бай болыу мақсат бен өмір өткізеді; әйтеуір тілеусіз, мақсатсыз адам жоқ. Аз болсын, көб болсын әркімнің мұраты бар. Ұлы болсын, ұсақ болсын әркімнің мұраты бар. Тілеусіз, мақсатсыз адам болмаған соң, талассыз, тартыссыз да адам жоқ. Әркім әліне қарай таласады, тартысады. Талас, тартыс табійғаттың негізгі заңының бірі.

وزىنشە كۆيىنىپ، وزىنشە چول تۇتىپ، وزىنشە ومىرىنە چول بەلگىلەپ، چاقىسلىق، جاماندىققا ۋوز كوزى مەن قاراپ، وزىنشە سىناب، وزىنشە باعالاب، وزىنشە پىكىرلەيتۇن بولادى ۋوز الدىنا مۇڭى، مۇراتى، ماقساتى. مۇدداسى بولپ، سول مۇرات ماقساتىنا چەتۋ تالابىنا كىرىسكەن چەردە تىسقى عالما ئىيىستى چەردىڭ شەگىنە كەلپ، شكى عالام مەن تىسقى عالام ەكەۋى كەزدەسە. دى. سوندا شكى عالامنىڭ نىيەتتە تىسقى عالامنىڭ شارىتارى تۇۋرا كەلمەي، ەكەۋى ئىلىنىسپ ۋسناسا كەتەدى.

زادىندا ئىتتىنى مۇدداسى چوق ادام بولمايدى. ادام بولغان سوڭ ونىڭ كوڭلى ئىر نارسەنى تىلمەي تۇرمايدى؛ كوڭلى تىلەۋىنە قاراي ئىر نارسە نىستەمەي تاغىدا تۇرمايدى. كوڭلىنىڭ تىلەۋىدە، ول تىلەۋىنىڭ چولنداعى عامالىدا ادامنا قاراي تۇر-لى بولادى. نە غۇرلىم قايرانتى بولسا، سو غۇرلىم ماقساتىدا زور بولادى. ۋساق ادامنىڭ ماقساتىدا ۋساق بولادى. بىرەۋ چەر جۇزىن وزىنە قاراتىۋ، باغىندىرىۋ تالابىندا بولادى؛ بىرەۋ دۇنيە-گە اتاعىن جايىۋ تالابىندا بولادى؛ بىرەۋ دۇنيەنىڭ سىرىن تانىپ، ادامنىڭ كوزىن اشىپ، ئىلىمىن ارتتىرىۋ تالابىندا بولپ، سونى مەن ۋمىرىن وتكىزەدى. بىرەۋ ادام بالاسىن تەككەرىپ، ارانىدا ادلىك ورناتىپ، دۇنيەدەن جۇماق جاساۋ تالابىندا بولپ، ۋمىرىن سونى مەن وتكىزەدى. بىرەۋلەر تەك دۇنيە جىيىۋ، باي بولۇ ماقسات بەن ۋمىر وتكىزەدى؛ ايتەۋىر تىلەۋسىز ماقساتسىز ادام چوق. از بولسىن، كوب بولسىن ەر كىمىنىڭ مۇدداسى بار؛ ۋلى بولسىن، ۋساق بولسىن ەر كىمىنىڭ مۇراتى بار. تىلەۋسىز، ماقساتسىز ادام بولماعان سوڭ، تالاسسىز، تارتىسسىزدا ادام چوق. ەر كىم الئە قاراي تالاسىدى، تارتىسادى. تالاسى، تارتىس تابىيعاتنىڭ نەگىزگى زاڭىنىڭ ئىرى.

Табійғат тас жүрек, қанша өтініб жалынсаң да, жағынсаң да, өзінің заңынан бұрылмайды. Табійғаттың заңы қатты, үкімі рақымсыз: жолы толыб жатқан кер мен кедергі; ісі шынжыр қатар тіркескен себеб бен салдар болыб, алды-артынды ораған шырмау. Өз еркім өзімде, өз ісіме өзім қожа, өзім себебін деб жүрген адам тұрмыс ісінің орауынан, шырмауынан әрі аса алмайды. Табійғат заңы мейірімсіз, мерзімсіз бір тағдыр: дауылды тоқтатуға, жазды ұзартуға, қысты қысқартуға, сұуды жоғары ағызуға еш адамның қолынан келмейді; сол сыйақты табійғат заңы адамда, адам әлеуметінде де бар. Адам қанша дана, білімді болса да, қанша қақарман, қайратты болса да, әлеумет оның мақсатын ұқбайтұн болса, қайраткер қамалға жалғыз шабқан батырдай әлек болмақ.

Ұстасыу әркімнің әліне қарай түрлі болады. Біреу ұстасыу жолында әлек болады, біреу азаб шегеді, біреу құр әуре болады. Кейбіреулердің айтқаны келіб, сөзі дұрыстыққа шығады. Осыны көрсететұн әдебіет түріне тек айтыс дегеннен айтыс-тартыс деген ат сәйкесірек болады деуіміздің мәнісі осы. Мұнан былай қарай иә айтыс-тартыс, иә ұстасыу деген атын қолданамыз.

Жоғарыда айтылған сөздерден көрініб тұр:

1) Ұстасыу – жалғыз тысқы ғаламды сөйлейтұн әуезе де емес екендігі, жалғыз ішкі ғаламнан қабар беретұн толғау да емес екендігі; бұл ішкі ғалам мен тысқы ғаламның ұстасыуынан шыққан – әуезе мен толғау екеуі де бар дүбара сөз болатұндығы;

تابىيەت تاس جۈرەك، قانشا ئوتىنىپ جالنىساڭدا، چاغىدە -
سالڭدا ئوزىنىڭ زاڭىنان بۇرلىمايدى. تابىيەتنىڭ زاڭى قاتتىق؛
ئۇكىمى راقىمىز: جولى ئولۇپ جاتقان كەرمەن كەدەرگى؛ ئىسى
شىنچىر قاتار تىركەسكەن سەبەب بەن سالدار بولۇپ، الدى ارتىڭ -
ئىدى ورراغان شىرماۋ. ئوز ەركىم وزىمىدە، ئوز بىسە ئوزىم فو -
جا، ئوزىم سەبەبىم دەپ جۇرگەن ادام تۇرمىس ئىسنىڭ وراۋ -
ئان - شىرماۋىنان ئارى اسا المايدى. تابىيەت زاڭى مەيىرىمىز،
مەرزىمىز ئىر تاعدىر، داۋىلى توقتاتىۋعا، جازدى ئوزارتىۋعا،
قىستى قىسقارتىۋعا، سۇۋدى جوعارى اغىزىۋعا مەن ادامنىڭ قول -
ئان كەلمەيدى؛ سول سىياقتى تابىيەت زاڭى ادامدا، ادام الەۋ -
مەتىندە بار. ادام قانشا دانا ئېلىمى بولسا، قانشا قارمان
قايراتتى بولسا، الەۋمەت ونىڭ ماقتىن ئۇقبايتۇن بولسا، قايدە -
راتكەر قامالغا جالعىز شاپقان باتىرداي الەك بولماق.

ئۇستاسى ئار كىمنىڭ انىنە قاراي ئۇزلى بولادى. بىرەۋ
ئۇستاسى جولىندا الەك بولادى؛ بىرەۋ ازاب شەگەدى؛ بىرەۋ قۇر
اۋرە بولادى كەي بىرەۋلەردىڭ ايتقانى كەلىپ سوزى دۇرىس -
تىققا شىعادى. وسىنى كورسەتتۇن ادەبىيەت تۇرىنە تەك ايتىس
دەگەننەن ايتىس - تارتىس دەگەن ات سايگەن سەرەك بولادى
دەۋىمىزدىڭ ئانىسى وسى. مۇنان بۇلاي قاراي يا ايتىس - ئار -
تىس، يا ئۇستاسى دەگەن اتىن قۇلدانامىز.

جوعارىدا ايتىلغان سوزدەردەن كورىنىپ تۇر.

1) ئۇستاسى - جالعىز تىسقى عالامدى سويلەيتۇن اۋەزەدە
مەس كەندىگى، جالعىز شىكى عالمان قاپار بەرەتۇن تولغاۋدا
مەس كەندىگى؛ بۇل شىكى عالام مەن تىسقى عالامنىڭ ئۇستا -
سىۋىنان شىققان - اۋەزە مەن تولغاۋ كەۋىدە بار دۇبارا سوز
بولاتۇندى:

2) Шығарма ұстасыу болыу үшін мазмұны адамның дүрілдеген, дұуылдаған, бұрқырақты дауылды ісі болыу тийістігі;

3) Ұстасыушының жана басқа ұстасыу бұрқағының ішінде жүрген адамның мінезі, құлқы, мұны, мүддесі, нийеті, мұраты, барша сыр-сыйпатүн байандайтүн болған соң, сөйлеген сөзінен, істеген ісінен, ұсқынынан, әлпетінен, әдетінен көрінерге тийістігі;

4) Ұстасыудың мақсаты тысқы ғаламға қарсы жұмсалған ішкі қайрат болған себепті, ол қайратты жұмсатыб отырған белгілі бір мақсат болған соң, ұстасыуда көрсететүн ғамалдар ойламаған жерден шыққан ұуақыйға сыйақты болмай, мақсатты қайраттан тұуған ғамалдар болыб көрінуге тийістігі.

Ескерту: Мақсатты қайраттан тұуған ғамал дегеннің мәнісі мынау болады: Әуелі мақсатты қайраттан тұуған ғамал болыу үшін, ол ғамал мұрат жолына жұмсалған ғамал болыуы керек. Олай болмаса, ғамал ойламаған жерден шыққан тек ұуақыйға ғана болады. Мәселен, екі адам сөзден ілінісіб, төбелесіб, біреуі өліб қалды. Бұл қайғылы ұуақыйға болады, бірақ ұстастыру шамасына сүрлеу бола алмайды.

Егерде жылқыға тійген ұрыны өлтірсе, ол ойламаған ұуақиға болмайды, үйткені ұрының мұраты ұрлықпен күн көру, ұрлық бен мал жыйыу еді. Оның жылқыға тійуі мұратының жолында істеген мақсат ғамалы болады да, өлуі мұратына қарай алған сыбағасы болады.

2) شىعارما ۋىستاسىمۇ بولمۇ ۋىشىن مازەۋنى ادامنىڭ دۇربىلەنگەن، دۇۋىلىداغان، بۇرقىراقتى داۋىلىدى ۋىسى بولمۇ تىبىستىگى.

3) ۋىستاسىۋىشىنىڭ جانا باسقا ۋىستاسىمۇ بۇرقاعىنىڭ ئىشىندە جۇرگەن ادامنىڭ مەنزى، قۇلقى مۇگى، مۇدداسى، نىبەتى مۇراتى بارشا سىر سىپاتىن باياندايتۇن بولغان سولڭ سويلەنگەن سوزىنەن، سىتەگەن سىنەن، سىقىنەن. الپەتىنەن. ادەتىنەن كورر نەرگە تىبىستىگى.

4) ۋىستاسىۋىدىڭ ماقساتى تىسقى علامعا قارسى جۇمساعان ئىشى قايرات بولغان سەبەبى، ول قايراتتى جۇمساتىپ وتىرعان بەلگىلى ۋىر ماقسات بولغان سولڭ، ۋىستاسىۋىدا كورسەتەتۇن عامالدار ويلا ماعان جەردەن شىققان ۋۇاقىيىغا سىپاقتى بولماي، ماقساتتى قايراتتان تۇۋعان عامالدار بولىپ كورىنىۋىگە تىبىستىگى. ەسكەرتىۋ. ماقساتتى قايراتتان تۇۋعان عامال دەگەننىڭ مانىسى مېناۋ بولادى:

اۋەلى ماقساتتى قايراتتان تۇۋعان عامال بولمۇ ۋىشىن، ول عامال مۇرات چولپنا جومسالغان عامال بولمۇ كەرەك. ولاي بولماسا، عامال ويلاماعان جەردەن شىققان تىك ۋۇاقىيىغا انا بو- لادى. ماسەلەن ەكى ادام سوزدەن بىلىنىسىپ، توبەلەسىپ، بىرەۋى ۋولبى قالدى. بۇل قايسىلى ۋۇاقىيىغا بولادى. ۋىراتى ۋىستاسىۋى شاماسىنا سۇرالمۇ بولا المايدى.

ەگەردە جىلقىغا تىيگەن ۇرنى ولتىرسە، ول ويلاماعان ۇوا- قىيىغا بولمايدى؛ ۇيتكەننى ۇرنىنىڭ مۇراتى ۇرلىق بىەن كۇن كورنۇ، ۇرلىق بىەن مال جىيىۋ ەدى. ونىڭ جىلقىغا تىيىۋى مۇراتىنىڭ چولپندا سىتەكەن ماقسات عامالى بولادى، ۇلنىۋى مۇراتىنا قاراي العان سىباعاسى بولادى.

Екінші, мақсатты қайраттан тұуған ғамал болуы үшін, кезіне келген шабыттың ғана ғамалы болмай, құмарлық, әуестік сыйақты мінез иә құлық табиғатында бар негізді, ынтасындағы мақсаттан тұуған ғамал болуы керек. Қайраткер жаны сол ынтасында болады.

Үшінші, ынта тек ынта күйінде йаки құмарлық, әуестік күйінде қалмай, іске айналса ғана мақсатты қайраттан тұуған ғамал болады. Ынтасына лайық мұраты болса, мұратына жетіуге істеген жеделді ғамалы болса, сол ғамал мақсатты қайраттан тұуған ғамал болады. Ынта ғамалға айналмаса, ішкі ынта болады да қойады. Ісі жоқ құр ынта кәдеге асбайтұн бұйым сыйақты. Нөл сыйақты мәні де, мағынасы да жоқ нәрсе оған мән мен мағына бел байлаб кірісіб, белсеніб істі істей бастағаннан былай қарай пайда болады. Ұстасыу осы бел байлағаннан басталады. Бел байламай, белсенбей тұрғанда, ынта көңілдің күйі ғана, ойлану, толғану ғана болыб отырады. Бел байлаб іске кіріскен соң, толғау қалады, ұстасыу басталады. Бір жағында қамалға шабқан батыр сыйақты қайраткер, бір жағында оның қайратына қарсы керме тартыб, кедергі қойыб, жолын боөгеген табиғат заңы, табиғат тағдыры, әлеумет әдеті, әлеумет бөгеті.

Ұстасыудың үш дәуірі болады:

1) Байланыс, 2) Шиеленіс, 3) Шешіліс; Ұстасыудың бұл үш дәуірі күресу дәуірлері сыйақты. Байланыс – палуандардың белдерін бұуыныб, білектерін сыбаныб,

ەكىنچى ماقساتنى قايراتان تۇۋغان عامال بولۇۋ ئۇشىن، كەزىنە كەلگەن شايىتنىڭ انا مالى بولماي، قۇمارلىق، اۋستىك سىياقتى مەنەز يا قۇلىق تابىعاتىندا بار نەگىزدى، نىئاسىنداى ماقساتان تۇۋغان عامال بولمىۋى كەرەك. قايراتكەر جانى سول نىئاسىندا بولادى:

ئۇشىنشى. نىئا تەك نىئا كۇيىندە ياعىنى قۇمارلىق، اۋستىك نىك كۇيىندە قالماي، نىكە اينالسا انا ماقساتنى قايراتان. ان تۇۋغان عامال بولادى. نىئاسىنا بلايق مۇراتى بولسا، مۇراتىنا جەتۋگە نىستەگەن جەدەلدى عامالى بولسا، سول عامال ماقساتنى قايراتان تۇۋغان عامال بولادى. نىئا عامالعا اينالماسا، شىكى نىئا بولادىدا قويادى. ئسى جوق قۇر نىئا كادەگە اسبايتۇن بۇيىم سىياقتى ئنول سىياقتى مانى دە، ماعاناسىدا جوق نارسە، وعان مان مەن ماعانا بەل بايلاپ كىرىسە، بەلسەنەب ئستى سىئەي باستاعاننان بۇلاي قاراي پايدا بولادى. ئستاسۇ وسى بەل بايلاعاننان باستالادى. بەل بايلاماي بەلسەنەي تۇرعاندا، نىئا كوئىلىنىڭ كۇيى انا، ويلانئۇ، تولعانئۇ انا بولسە وتىرادى. بەل بايلاپ نىكە كىرىسكەن سوڭ، تولعاۋ قالادى، ئستاسۇ باستالادى. ئبىر جاعىندا عامالعا شايقان باتىر سىياقتى قايراتكەر، ئبىر جاعىندا ونىك قايراتىنا قارسى كەرمە تارتىپ، كەدەرگى قويىپ، جولدىن بۇگەگەن تابىعات زاڭى، تابىعات تاغدىرى. الھۇمەت ادەتى، الھۇمەت بوگەتى.

ئۇستاسىۋدىڭ ئۇش داۋىرى بولادى:

(1) بايلىنىس، (2) شىمىلەنىس، (3) شەشىلىس؛ ئۇستا- سۇدىڭ بۇل ئۇش داۋىرى كۆرەسۇ داۋىرلەرى سىياقتى. بايلا- نىس. بالئۇاندردىڭ بەلدەردىن بۇۋىنىپ، بەلكەندىن سىبانىپ،

балтырларын түрініб, күреске шығыб ұстасқаны есебіндегі дәуірі; шиеленіс – балуандардың әдіс-амал, күш, өнері бәрін жұмсаб, қайрат қылыб, күресті қыздырған шағы сыйақты дәуір; шешіліс – балуандардың бірін-бірі жыққан мезгілі сыйақты дәуір.

Ұстасыу шығармалар қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді: 1) Әлектеніс, 2) Азаптаныс. 3) Әуреленіс.

1) Әлектеніс.

Ұстасыушы адам қас қайраткер болса, йағыни оқталғаннан қайтбайтүн, ұмтылғаннан тайынбайтүн, көздегенінен күдер үзбейтүн, азға айналмайтүн, зордан зорға, артықтан артыққа ұмтылатүн, жамандыққа жасымайтүн, мұқтаждыққа мұқалмайтүн иә қайнаған қайраттың адамы болса, ұстастыру, әлектеніс болыб шығады. Бұл сыйпатты адамдар тышыштық бен өмір сүре алмайды, үйткені көздеген мақсатының, ойлаған мұратының жолында неден де болса қайтыу жоқ, оның мақсат-мұратына өзгелердікі тұс келмейді. Тұс келмеген соң, оның бәрі де мұның жолына керме, кедергі болыб, қалаған жөнімен жүргізбейді. Қас қайраткер қайсарлығымен, ол бөгетке тоқтамай, бұзып өтемін дейді. Онысы өзгелердің жеріне түсу, жау іздеу болыб көрінеді. Тоббен күресуге күші жетбей, ақырында әлек болады. Асылында, әлек болыуына қайраткердің өзі жазалы: жазығы – бойға біткен қайраты, жігері, жетесі, ынтасы. Қайраткер басын бәйгеге тігіб іс қылуын айыб көрмейді, адамдық деб біледі. Басын қорғаб, мақсатын іздемей қалыу – оған өлім. Екі өлімнің қадірлісін таңдаб алмау масқаралық деб біледі. Қалайда әлектеніс қайраткері қатардан қара көрінім ілгері, артық адам болады. Қысқасынан айтқанда, әлектеніс қайраткері жанынан арын, намысын артық көріб, намыс үшін өлетүн, кезі келген жерде жанын арына садаға қылатүн адам болады. Енді ондай адамның ары мен намысына тийетүн дүніеде іс көб, сондықтан ондай адам ақырында әлек болмай қалмайды. Құмарпаз адамдар құмарлығының құлы болыб, соның дегенімен болыб, соның айдауымен жүріб, құмарлық құрбаны есебінде әлек болады.

بالتىرلار بىن ئۇرىنىپ، كۈرەسكە شىعب ۋىستاسقانى سەبىندە گى داۋىرى. شىبەنس - بالمۇنداردىڭ ادس - امال، كۇش، ونەر بارىن جۇمساب، قايرات قىلىپ كۈرەستى قىزدىرعان شاعى سىياقتى داۋىر.

شەشىلس. - بالمۇنداردىڭ بىرىن بىرى جىققان مەزگىلى سىياقتى داۋىر.

ۋىستاسىرىۋ شىعارمالار قايراتكەردىڭ تۇرىنە فاراي ۋشكە بولىندى.

(1) الەكتەنس، (2) ازىتانس، (3) اۋرەلەنس.

(1) الەكتەنس.

ۋىستاسمۇشى ادام قاس قايراتكەر بولسا، ياغىنى ۋقتالغانار قايتىبايتۇن، ۋىتلەننان تايىنبايتۇن كوزدە گەنىنەن كۈدەر ۋز - بەيتۇن، ازعا اينالمائتۇن، زوردان زورعا؛ ارتىقتان ارقىقا ۋىتىلا - تۇن. جاماندىققا جاسمايتۇن، مۇقتاجدىققا مۇقالمايتۇن ياقايناعان قايراتنىڭ ادامى بولسا، ۋىستاسىرىۋ، الەكتەنس بولىپ شىعادى. بۇل سىپاتتى ادامدار تىنىشتىق بەن ۋمىر سۈرە المايدى؛ ۋىتكەنى كوزدە گەن ماقساتىنىڭ، ويلاعان مۇراتىنىڭ جولىندا نەدەن دە بولسا، قايتىۋ جوق؛ ونىڭ ماقسات مۇراتىنا وزگەلەردىكى تۇس كەلمەيدى. تۇس كەلمەگەن سولك، ونىڭ بارىدە مۇنىڭ جولىنا كەر - مە، كەدەر گى بولىپ، قالاعان جونى مەن جۇرگىزبەيدى. قاس قايراز - كەر قايسارلىعى مەن ول بوگەتكە توقتاماي، بۇزىپ وتەمىن دەيدى؛ ونىسى وزگەلەردىڭ جەرىنە ئۇسۇ، جاۋىزدەۋ بولىپ كورىندى. توب بەن كۈرەسمۇگە كۇشى جەتبەي، اقىرىندا الەك بولادى.

2) Әуреленіс.

Әлектеністің қайраткері қатардан қара көрінім бйік адам болса, әуреленістің қайраткері қатардан қара көрінім төмен адам болады. Бйік нәрсе қандай сәулетті, көзге көрнекті, көңілге тамаша көрініб, сұқтандырса, таңдандырса, төмен нәрсе өзінің төмендігімен, ұсақтығымен көзге күйкі, көңілге олқы көрініб, күлкінді келтіреді. Сондықтан әлектеністің сүйінішті сүйіндіріб, күйінішті күйіндіріб, күштілігімен көңілді алыб кетеді де, әуреленістің сүйініші адамның арын кетіріб, ыза қылыб, күйдіреді, күйініші адамды мәз қылыб, күлкісін келтіреді. Сүйтіб, әуреленістің ұстаушылары ұсақтығымен, адамшылығы аздығымен адамның адам намысын келтіріб, арландырады да, әурешілігімен күлкінді келтіріб мәз қылыб, көңіліңді көтереді.

Әуреленістің қайраткері әлектеністің адамындай ұлы мақсатты адам емес, кемшілігі көб, адамгершілігі жоқ, қарапайым қалыбты адамдардың бірі болады. Оның таластартысында ұлы мақсат, үлкен істен болады. Еб қылмайтұн жерге еб жүргіземін деб, себ керек емес жерге себ іздеймін деб, сара істерге амал, айла, қулық, сұмдық қыламын деб, босқа арамтер, босқа әуре болады. Сондықтан да ұстастырудың мұндай түрі әуреленіс деб аталады.

Ұстастыру түріндегі сөздер әрқайсысына түр беретұн қайраткерлеріне қарай сыйпатталады. Әлектеністің қайраткеріне тек «қайраткер» деген ат қанша олқы көрінсе, әуреленістің қайраткеріне «қайраткер» деген ат сонша үлкен көрінеді. Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтұн, арамдықтан жййренбейтұн нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, сана саңылауы кем, босқа лаққыш, жокқа нанғыш, біитке пышақ сұуырғандай, көздей істі көлдей қылыб, босқа пысықсыб, босқа жаныб, қайратын, күшін, өнерін жокқа сарб қылыб, арамтер болыб, босқа бұусаныб, босқа.

Опечатано
в типографии
Восточного Отде-
ления Казакского
Государственного
Издательства.
Зак. № 1867.
Г. Ташкент.

*Әуреленіс тақырыпшасының төте
жазудағы нұсқасы табылмады.*

Ташоблит № 493

Тираж 3000

DU

10574119/11

БАСТАРЫ.

	Бет.
Аңдатыу.....	3
Сөз өнері.....	9
Шығарма сөз.....	11

Бірінші бөлім.

Сөз өнерінің ғылымы.....	20
--------------------------	----

I

Сөз қыйсыны «йаки лұғат қыйсыны».....	21
Сөз талғауы.....	25
1 Сөз дұрыстығы.....	25
2 Тіл тазалығы.....	25
3 Тіл анықтығы.....	26
4 Тіл дәлдігі.....	30
5 Тіл көрнектілігі, оның тараулары.....	31
1 Көрнектеу.....	32
2 Меңзеу, оның тармақтары.....	35
а) Теңеу.....	35
б) Ауыстырыу оның бұтақтары;.....	38
Бейнелеу.....	38
Алмастырыу.....	41
Кейібтеу.....	42
Бернелеу.....	44
Әсірелеу.....	50
3) Әсерлеу, оның тармақтары:.....	54
а) Арнау.....	54
б) Қайталау (йаки қайырыу).....	58

باستارى.

بەت.

- 3 ۱ شۇباتمۇ
- 9 ۲ سوز ونەرى
- 11 ۳ شعارما سوز

غېدىرىنىشى غېولىم.

- 20 ۴ سوز ونەرىنىڭ غىلىمى

I

- 21 ۵ سوز قىيىسنى «ياكى لۇعات قىيىسنى»

- 25 ۶ سوز تالعاۋى

- 25 1 سوز دۇرىستىمى.

- 25 2 غىل تازالىمى.

- 26 3 تىل انىقتىمى.

- 30 4 غىل دالىگى.

- 31 5 غىل كورنە كىلىگى، ونىڭ تاراۋلارى:

- 32 ۱ كورنە كىلىمى.

- 35 ۲ مەكزەۋ، ونىڭ تارماقتارى:

- 35 ۱ تەگەۋ.

- 38 ۲ ب اۋستىرىۋ ونىڭ بۇتاقنارى:

- 38 بەينىلەۋ

- 41 ۱ الماستىرىۋ

- 42 كەيىمىتەۋ

- 44 بەرنەلەۋ

- 50 ۳ اسىرەلەۋ

- 54 ۳ اسىرەلەۋ، ونىڭ تارماقتارى:

- 54 ۱ ارناۋ

- 58 ۲ قايتالاتناۋ (ياكى قايرىۋ)

- II-

Бет

п) Шендестіріу.....	64
т) Дамытыу (йаки үдетіу).....	68
ж) Түйдектеу.....	70
ш) Бүкбелеу.....	71
м) Кекесіндеу.....	72

II

Тіл әуезділігі (Йаки лұғат әуезділігі) әуезділіктің

жалпы шаттары.....	73
1) Сөз әуезділігі.....	74
2) Сөйлеу әуезділігі.....	76
1) Өрнекті сөйлемдер, оның түрлері.....	77
а) Себебті оралым.....	78
б) Мақсатты.....	80
п) Ұқсатпалы.....	81
т) Қайшы.....	82
ж) Шартты.....	83
ш) Жалғасыңқы.....	85
қ) Серібпелі.....	88
д) Айырыңқы.....	89
р) Қорытбалы.....	90
2) Өлеңді сөйлемдер.....	90
Сөздің өлең болатүн мәнісі.....	94
Өлең шығарыу.....	97
1) Өлеңнің айшықтары.....	102
2) Шұумақ түрлері.....	105
3) Тармақ түрлері.....	108
4) Бұунақ бұуындары.....	110
5) Ағындары.....	111
6) Тармақ кезеңдері.....	123
7) Ұйқастығы.....	124

بەت

64 (ب) شەندەستىرىۋ

68 (ت) دامىتىۋ (ياكى ۋدەتمۋ)

70 (ج) تۈيدەكتەۋ

71 (ش) بۇكەلەۋ

72 (م) كەكەسىندەۋ

II

غەتىل اۋەزدىلىگى (ياكى لۇعات اۋەزدىلىگى) اۋەزدىلىكتىڭ

73 جالپى شارتتارى

74 (1) عىسوز اۋەزدىلىگى

76 (2) سويلەۋ اۋەزدىلىگى

77 (ا) ورنەكتى سويلەمەنەر، ونىڭ تۈرلەرى:

78 (ا) سەبەبتى ورايمم

80 (ب) ماقساتتى

81 (پ) ۇقساتپالى

82 (ت) قايشى

83 (ج) شارنتى

85 (ش) جالعاسىڭقى

88 (ق) بىسرىپىلى

89 (د) ايسرىقتى

90 (ر) قورىتمالى

90 (۲) ولەڭدى سويلەمەنەر

94 عىسوزدىڭ ولەڭ بولاتۇن مانىسى

97 ولەڭ شىعارىۋ

102 (1) ولەڭنىڭ ايشىقتارى

105 (2) شۇۋماق تۈرلەرى

108 (3) تارماق تۇلعالارى

110 (4) بۇۋنانى بۇۋىندارى

111 (5) اعىندارى

123 (6) تارماق كەزەكەرى

124 (7) ۇيقاستىعى

III

Екінші бөлім.	Бет
Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі.....	127

I

Қара сөз оның тараулары.....	132
1) Әуезе, оның түрлері:.....	134
1) Шежіре.....	136
2) Заман қат.....	137
3) Өмірбайан.....	139
4) Мінездеме.....	139
5) Тарик.....	140
6) Тариқи әнгіме.....	141
Әлібтеме, әлібтеу тәртібі, жосбары, түрлері:...	141
1) Пәнді әлібтеме.....	143
2) Сәнді әлібтеме.....	143
3) Жол әліптемесі йаки жол қаты.....	144
3) Байымдама, байымдау әдістері, түрлері:.....	144
1) Пән.....	147
2) Сән.....	147
3) Шешен сөз оның түрлері.....	147
а) Сайасат шешен сөз оның түрлері.....	153
б) Білік шешен сөзі.....	153
п) Қошемет шешен сөзі.....	153
т) Білімір шешен сөзі.....	153
ж) Уағыз.....	153
ш) Көсем сөз.....	153

II

Дарынды сөз, оның тараулары.....	154
Әуезе.....	156
Толғау.....	157
Айтыс (йаки айтыс-тартыс).....	159

بەت ەكەنشى غوبولمىم

قارا غوسوز بەن دارىندى غوسوز جۇيەسى . . . 127

I

قارا غوسوز ونىڭ تاراۋلارى . . . 132

- 134 (1) اۋەزە، ونىڭ تۇرلەرى:
- 136 (۱) شەجىرە
- 137 (۲) زامان قات
- 139 (۳) غومىر بايان
- 139 (3) مەنەزدەمە
- 140 (۵) تارىيق
- 141 (۲) تارىيقىي انگىمە
- 141 الېتەمە، الېتەۋ عتارتمىي، جوسبارى، تۇرلەرى:
- 143 (۱) غپاندى الېتەمە
- 143 (۲) غساندى الېتەمە
- 144 (۳) چول الېتەمەسى ياكى چول قاتى
- 144 (3) بايىمىد: ما، بايىمىد اماۋ ادستەرى، تۇرلەرى:
- 147 (۱) غپان
- 147 (۲) غسان
- 153 (۳) شەشەن غسوز ونىڭ تۇرلەرى
- 153 (۱) ساياسات شەشەن غسوزى
- 153 (ب) بىلىك شەشەن غسوزى
- 153 (پ) قوشەمەت شەشەن غسوزى
- 153 (ت) غبىلىمىر شەشەن غسوزى
- 153 (۴) ۋاغىز
- 153 (۱) كوسەم غسوز

II

دارىندى غسوز، ونىڭ تاراۋلارى . . . 154

- 156 اۋەزە
- 157 تولغاۋ
- 159 ايتىس (ياكىي ايتىس-تارتىس)

IV

	Бет.
Ескертіу.....	161
I - Ауыз әдебиет	166
(Ауыз әдебиет жұмсалатұн орнына қарай жүйеленіуі)	
I - Сауықтама саласы, оның тараулары.....	168
1) Ермектеме оның түрлері:.....	168
1) Ертегі.....	168
2) Ертексімек аңыз әнгіме.....	170
3) Өтірік өлең мен сөз.....	170
4) Жұмбақ.....	170
5) Жаңылтбаш.....	172
6) Басқатырғыш.....	173
2) Зауықтама жана оның түрлері:.....	173
1) Ертеқ жыр (батырлар).....	174
2) Тариқи жыр.....	179
3) Айтыс өлең.....	179
4) Үгіт өлең	180
5) Үміт өлең.....	181
6) Толғау.....	184
7) Терме.....	189
II - Сарындама саласы, оның тараулары.....	191
1) Салт сөзі (салттама) оның түрлері:.....	192
1 Мыйсал.....	192
2 Ділмәр сөз.....	192
3 Тақбақ.....	195
4 Мақал.....	197
5 Мәтел.....	198
2) Ғұрыб сөзі (ғұрыбтама) оның түрлері	200.
1 Той бастар.....	200
2 Жар-жар.....	202
3 Неке қыйар.....	204
4 Беташар.....	205

بەت.	
161	ەسكەرتىۋ
166	I - اۋىز ادەبىيەت
	(اۋىز ادەبىيەت جۇمىسالاتۇن ورنىنا قاراي جۇيەلەنىۋى)
168	I - ساۋىقتا ماسالاسى، ونىڭ تاراۋلارى
168	1) ەرمەكتەمە، ونىڭ تۇرلەرى:
168	1) ەرتەگى
170	2) ەرتەكسىمەك اگىز انكىمە
170	3) وتىرىك ولەڭ مەن ءسوز
170	3) جۇمباق
172	5) جاڭلىتىش
173	6) باسقانغىش
173	2) زاۋىقتاما ونىڭ تۇرلەرى:
174	1) ەرتەك جەر (بانىرلار)
179	2) نارىيىقى جەر
179	3) ايتىس ولەڭ
180	4) ۇگىت ولەڭ
181	5) ءۇمىت ولەڭ
184	6) تولىعاۋ
189	7) تەرمە
191	II - سارىندا ماسالاسى، ونىڭ تاراۋلارى
192	1) سالىت ءسوزى (سالمتاما) ونىڭ تۇرلەرى:
192	1) مىيسال
192	2) ءدىلمار ءسوز
195	3) تاقىباي
197	4) ماقال
198	5) ماتال
200	2) عۇربىب عسوزى (عۇربىبتاما) ونىڭ تۇرلەرى
200	1) توي باستار
202	2) جار-جار
204	3) نەكە قىيار
205	4) بەت اشار

V

	Бет.
5 Жоқтау.....	206
6 Жарапазан.....	208
7 Бата.....	210
3) Қалыб сөзі (қалыптама) оның түрлері:.....	212
1) Жын шақырыу.....	212
2) Құрмет шақырыу.....	215
3) Деріт көшіріу.....	216
4) Бесік жыры.....	217
II - Жазыу әдебіет.....	218
(Жазыу әдебіетінің екі дәуірі)	
1. Діндәр дәуірі; ондағы шығарма түрлері:	222
1) Қисса.....	223
2) Қыйкайат.....	223
3) Насикат.....	227
4) Мінәжат.....	230
5) Мақтау.....	233
6) Даттау.....	233
7) Айтыс.....	236
8) Толғау оның түрлеріндегі дәуір әсері.....	237
9) Терме.....	243
2. Сындар дәуірі; жана ондағы шығарма түрлері: 247	
1 Әуезе түрлері.....	252
1) Ертегі жыр.....	252
2) Ұлы әнгіме.....	252
3) Әуезе жыр.....	258
4) Аңыз өлең мен әнгіме.....	260
5) Көңілді сөз	260
6) Мыйсал.....	260
II) Толғау түрлері	262
1) Сап толғау.....	264
2) Марқайыс.....	265
3) Налыс (мұңайыс).....	265

- بەت
- 206 (۵) چوقتاۋ
- 208 (۶) جارا پازان
- 210 (۷) باتا
- 212 (3) قالامب عسوزى (فالىمىتام)، ونىڭ تۇرلەرى:
- 212 (۱) جىن شاقىرىۋ
- 215 (۲) قۇرىت شاقىرىۋ
- 216 (۳) دەرت كوشىرىۋ
- 217 (۴) بەسىك جىر
- 218 II - جازىۋ ادەبىيەت

(جازىۋ ادەبىيەتنىڭ ەكى داۋىرى)

1. ۱. ۲۲۲. ۲۲۳ (1) قىيسا
- 223 (2) تىمىكايات
- 227 (3) ناسىقات
- 230 (4) مىناجات
- 233 (5) ماقتاۋ
- 234 (6) دانتاۋ
- 236 (7) ايتىسى
- 237 (8) تولعۇ، ونىڭ تۇرلەرىندەگى داۋىر اسەرى
- 243 (9) تەرمە
2. 247. 252 (1) اۋەزە تۇرلىلەرى
- 252 (1) ەرتەگى جىر
- 252 (2) ۇلى انگىمە
- 258 (3) اۋەزە جىر
- 260 (4) اكسىز ولەكشەن انگىمە
- 260 (5) كوڭىلكى عسوز
- 260 (6) مىيسال
- 262 (II) تولعاۋ تۇرلىلەرى
- 264 (1) ساپ تولعاۋ
- 265 (2) مارقايمىس
- 265 (3) نالىس (موڭايمىس)

4) Намыстаныс.....	266
5) Сұқтаныс.....	267
6) Ойламалдау оның түрлері.....	267
Сөгіс (даттау; масқаралау, наз).....	279
3 Күліс күлкілеу, оның түрлері.....	271
а) Мазақ.....	272
б) Мысқыл.....	272
п) Құулық оның түрлері.....	272
Жай құулық оның түрлері:.....	272
Сықақ.....	272
Әзіл.....	272
III Айтыс-тартыс түрлері	273
1) Әлектеніс.....	280
2) Өуреленіс.....	281
3) Азаптаныс.....	283
4) Зауықты айтыс-тартыс.....	283
5) Құулықты.....	283
6) Күлдіргі.....	283
7) Сыйқырсымақ.....	284

بەت	
266	4) نامىستانىس
267	5) سۇقتانىس
267	6) ويلامالداق، ونىك تۇرلەرى
269	۹) سەگىس (داتتاۋ، ماسقارالاۋ، ناز)
271	۲) كۈلىس كۈلكىلەۋ، ونىك تۇرلىمەرى
272	ا) مازاق
272	ب) مىسقىل
272	پ) قۇۋلىق ونىك تۇرلىمەرى:
272	جاي قۇۋلىق
272	سېقاي
272	۶) ازىل

III ايتىس - تارتىس تۇرلىمەرى

280	1) الەكتەنىس
281	2) اۋرەلەنىس
283	3) ازابتانىس
283	4) زاۋىقتى ايتىس-تارتىس
283	5) قۇۋلىقتى " " " " " "
283	6) كۈلدېرگى " " " " " "
284	7) سېيىقىر سېيىق

«و» - اقسى 1 سوم 35 تينين
«У» - Цена 1 р. 35 к.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

1926 жылы сол кездегі астана – Қызылордада беттеліп (әрине, цензурадан да өтіп), Ташкентте басылған Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» зерттеуі немесе оқу құралы – ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеттануы деңгейін көрсететін іргелі де ізашар еңбек.

Бұл маңызды кітап неге Ташкентте жарияланды?

Біріншіден, әрине, типография мәселесіне байланысты. Түркістан автономиясы (мұхтарияттан кейінгі) тұсында осы қалада төтеше қаріппен қазақша бірнеше газет-журнал жарияланып, баспахана толыққанды жұмыс істеп тұрды.

Екіншіден, осы қалада «Кирипрос» (сол кездегі атауы) негізінде 1926 жылы Қазақ университеті (жалпылама ныспысы – «КазПедВуз») ашылып, 1928 жылы Алматыға көшірілді. Бұл – Ташкенттегі осы оқу орнына қазақ ғылыми-ағартушылық әлеуеті топтасты деген сөз.

Үшіншіден, 1921 жылы А.Байтұрсынұлы Орынборда ашқан Академиялық орталық сынды құрылым және «Талап» мәдениетті көркейтушілер қауымы Ташкентте жұмыс істеп тұрды. Оның басы-қасында Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышбайұлы, М.Жұмабай, М.Әуезов, Қ.Кемеңгерұлы т.б. жүрді.

Біз, «Әдебиет танытқыш» зерттеуінің немесе оқу құралының жазылуы 1921–1922 жылдан басталды деп санаймыз. Себебі, А.Байтұрсынұлы 1920–1921 жылдары Халық ағарту комиссары (министр) қызметінде жүріп салалық оқулықтар мен оқу құралдарының жазылуына мұрындық болды. Ұлттық қауіпсіздік комитеті және басқа да архив деректерінде Ахметтің «мойнындағы тапсырмалар» тізімінде «Теория словесности» (кейде «Теория литературы») кітабы көрсетілген.

Енді еңбектің атауына келейік. Неге ол Ақаңның басқа кітаптарындағыдай «Көркем сөз қисыны» немесе «Әдебиет – құрал» емес? Бұл атау (Әдебиет танытқыш) Ахмет Байтұрсынұлының негізгі мақсатынан туындайды. Яки «қазақта бай әдебиет бар, соны таныту» дегенге саяды.

Бұл тұста мына мәселені де айқындап алайық. Бүгінде біз үшін ұлт өнер тануы мен мәдениет тануының басы болып ұғынылатын «Әдебиет танытқыш» тақыр жерге шыққан жоқ. Оны өмір жүзіне әкелген – адамзаттың ақыл ойы.

А.Байтұрсынұлы саналы, білікті, сауатты ағартушы ретінде көркем өнер туралы адамзат ғылымы ережелеріне қазақ мазмұнын бере алды. Ұлт әдебиеті ерекшелігін, сипатын көрсете білді.

Ізденгіш, сұңғыла ойлы А.Байтұрсынұлы Аристотель, әл-Фараби, ибн Сина, Ломоносов, Лессинг, Гёте, Гегель т.б. тұлғалардың өнер, көркем сөз туралы ой-пайымдарымен, өзіне дейінгі Эжен-Мельхиор де Вогиюэ («Le roman russe» / «Русский роман», 1886), Александр Потебня («Из записок по теории словесности», 1905), Александр Веселовский («Поэтика», «Поэтика сюжетов», 1913), Флориан Знанецкий («Cultural Reality» / «Реальность культуры», 1919) еңбектерімен, «Әдебиет танытқыш» жазылып жатқан тұста газет-журналдарда, түрлі басылымдарда үзіндісі басылған Борис Томашевский («Теория литературы. Поэтика», 1925), Виктор Жирмунский («Вопросы теории литературы», 1928), Григорий Винокур («Критика поэтического текста», 1927) зерттеулерімен біршама танысқан деуге негіз бар.

Түркі дүниесінен ХХ ғасырдың бас ширегіндегі өзі қоян-қолтық байланыста болған татар әдебиеттануы көшбасшылары Жамал Уәлиди, Ғалымжан Ибрагимов, Ғабдрахман Сағди, Ғалымжан Ниғмати, Ғазиз Ғұбайдуллин, Ғали Рахим т.б. пікірін шолғаны да байқалады.

Әлбетте, А.Байтұрсынұлы әдебиеттанушылық айналасы орыс, татар немесе орыс тіліне аударылған әлем классиктері еңбектерімен ғана өлшенбесе керек. Мұны осы «Әдебиет танытқыштың» өзіндегі мына жолдар айқын аңғартады: «Екінші тілдерде екпін буыны сөздің бәрінде бірыңғай бір орыннан табылады. Мәселен, пырансоз, шеқ* тілдерінде екпін буыны аяғына келеді... Екпін буыны аяғына келетін сөздерімен қазақ тілі пырансоз тіліне ұқсас, екпін буыны аяққа таяу келетін сөздерімен полак тіліне ұқсас» (1926

жылғы кітап нұсқасында осылай). Сонда Ақаң француз, чех, поляк тілі, көркем өнері ерекшелігін білген болып шықпай ма?

Біз Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мазмұн жағынан ұлттың көркем өнер ерекшелігін толық аша алғанын айтуға мүдделіміз. Ахмет осы еңбек хатқа түсіп жатқан кезеңде ел ақын-жазушыларының басын қосуды жоспарлағанын, бірақ ол объективті-субъективті жағдайға байланысты өтпей қалғанын түсіндіріп «Қалам қайраткерлері жайынан» атты мақала жазды (Еңбекшіл қазақ» газеті, 08.07.1922 жыл). Осында қаламгер: «Қазақ мәдениеті жәуіт, неміс, орыс, қатта ноғай мәдениетіндей болса, «қазақ», «қазақ» деп қайыра сөйлеп, ауыз ауыртып әуре болмай-ақ «көппен бірдей көрер» деп қояр едік. Қазақ айрықша сөз болатыны – халі айрықша болатындықтан», - деп жазады.

«Әдебиет танытқыш» – көркем өнердің болмысы мен құрылымын, қазақ әдебиетінің ерекшелігі мен сипатын, әдеби үдерістің мәнін, жанрлар қалыптасуының қоғам тағдыры мен талғамына қатысын, сөздің – өнерге, өнердің – пән ғылымына айналу жолын, сөз жүйесі мен ой жүйесінің мәйегін, өлең мен қара сөздің пішіндік, мазмұндық құрылысын, ауыз әдебиет пен жазу әдебиеттің дара соқпағын, басты жанрлар мен оның ішкі бөліністері қағидаттарын, әдебиет пен дәуір, әдебиет пен сана, әдебиет пен діл, әдебиет пен ой, әдебиет пен мүдде қарым-қатынасы жайын жік-жігімен түсіндіріп беретін ұлттық білім, таным, ғылым, әдістеме, әдіснама кешені.

Мұндағы әдебиеттану мен дүниетанымға байланысты 350-ден аса термин (пән сөзі) мен атаулар бәрі де ұлт ұғымына суарылған, халық түсінігіне жақындатылған. Автор фольклор мен авторлық әдебиетті ұлт парасатының, дүниені тануының кілті ретінде қарағанын және соған сай көркем өнер мазмұнындағы рәміз, белгі, тұспал т.б. айқын көргенін аңғарамыз.

А.Байтұрсынұлы: «Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз – зейін байлығына қарайтын нәрсе,

көркем сөз – қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әліпіне түсіріп айтады. Жалаң сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, хақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліштеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады», - дей отырып, сөз бен сана, сөз бен бейне арақатынасынан туындайтын ерекшелікті тұжырымдап жеткізеді.

Бүгінгі ғылым тіл білімі және әдебиеттану деп жіктеген филология нысанасын Ахмет қарапайым тілмен, сала мамандарына да, жалпы көпшілікке де ұғынықты сөзбен былайша байыптатады: «Шығарманың екі жағы бар: 1) тысқы тіл жағы; 2) ішкі пікір жағы. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы екіге бөлінеді: 1) шығарманың тілінің ғылымы; 2) шығарманың түрінің ғылымы. Тілінің ғылымы дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады. Түрінің ғылымы сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы шығарманың тіл өңі жағынан – тіл иә лұғат қисыны болып, мазмұн жағынан – кара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді». Мұны «тіл – әдебиет әліппесінің әліпті ережесі» деуге де болады.

Әдебиеттану көшбасшысының: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3)көңілге. Ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау», - деп әдебиеттің мәні мен арқауын нақты жеткізуін де әрі шеберлік, әрі тапқырлық дер едік. Аз сөзге көп мағына сыйдыру осындай-ақ болар.

Сөз өнерін ғылым ретінде қарай келе, Ахмет: «Сөз өнерінде жұмсалатын зат – сөз. Сөз шумағы – тіл деп аталады. Сөз өнеріне жұмсалған сөз шумағы да – тіл я лұғат деп аталады. Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) ақын тілі;

2)әншейін тіл. Ақын тілі – айрықша өң беріліп айтылған сөз. Әншейін тіл – ондай өң берілмей, жай айтылған сөз», - деп түйіндейді. Осы анықтамадағы «зат» деген ұғым тіл мен өнердің мән-мазмұнын, көркемдігін ашатын жанды тетікке айналғанда, түсінік пен таным ауқымы кеңейе түседі.

«Әдебиет танытқыш» – бүгінгі әдебиеттанудағы жанрлық жіктеудің яки бөлудің басында тұрған еңбек. Мұнда фольклор («ауыз әдебиет») жанрлары, «діндар дәуір» әдебиеті жанрлары, «сындар дәуір» әдебиеті жанрлары айқындалып, іштей сараланған. Осы жіктеуді – ұлт ғалымына, тіпті Түркі дүниесі әдебиеттануына А.Байтұрсынұлы енгізген жаңалық деп ауыз толтырып айта аламыз.

«Қазаққа жазу дінмен бірге келген. Қазақ ішінде молдалық қылып, дін үйретушілер – бала оқытушы қожалар, ноғай молдалар болған себепті жазба сөзді шығарушылар да – бастапқы уақытта солар» деген Ахметтің астарсыз сөзі қазақ әдебиеттануы атеистік заманда айта алмаған ақиқатты дөп белгілейді. Мұны ағартушы тілге де қатыстырып орайлы жеткізе алды. Қазақ жазуы мен тілінің реформаторы, ағартушы-жәдитшіл Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақ дінге нашар күйден өткен, енді қазақты басқа дінге ауыстырам деу құр әурешілік. Қазақты діннен айыруға болмаса, жазуынан да айыруға болмайтын жұмыс», - деп тұжырымдады (Бастауыш мектеп // «Қазақ» газеті, 09.05.1914 жыл). Ағартушы айқындаған әдебиетіміздегі «Діндар дәуірі» – ұлт көркем өнер, парасат санасындағы, дүниетанымдардағы шынайылық айнасы. Санаткердің міндеті – барға немесе болғанға анық баға беру.

Бұдан шығатын қорытынды: Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» арқылы ұлт әдебиетінің (тілінің де) табиғи қалыптасып-даму үдерісіндегі тұтас дәуірді, оның пішіні мен мазмұнын сипаттайтын ерекшелікті бағамдап берді. Зерттеуші-ағартушы анықтаған осы діндар дәуірінің «қисса, хикаят, насихат, мінәжат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, намыс яки соғыс толғауы, марқайыс толғауы, терме» сынды ішкі түрлерін замана аясында түсіндірудің

де, кейінгі әдебиеттанудың даму кезеңінде «бөлек отау алып шыққан» жүйесін байыптаудың да жөні бар. Бізге бағалысы – әдебиеттанушы ғалымның танымы мен түсінігі және оған негіз болған алғышарттар.

Біз қазір роман, повесть, поэма, новелла деп жүрген жанрларды Ахмет Байтұрсынұлы ««сындар дәуірінің» ертегі жыр, ұлы әңгіме яки роман, әуезе жыр, тарихи жыр, ұзақ әңгіме, аңыз өлең, әңгіме, көңілді сөз, мысал» сынды әуезе түрлері ретінде ажыратады. Сондай-ақ бүгінгі әдебиеттануда поэма жанрына енетін шығарма түрлерін әдебиеттанушы «ертегі жыр, тарихи жыр, әуезе жыр, аңыз өлең» деп жіктейді. Бұл да – жанрды анықтау мен жіктеудің табиғи талғамы, көркемдік тұжырымға ұлттық мазмұн беру деуге келеді. Ахметтің осы ұстанымы толғау түрлерін «сап толғау, марқайыс толғауы, налыс, намыстаныс, сұқтаныс, ойламалдау, сөгіс толғау, күліс» деп бөлуінде де айқын аңғарылады.

Әдебиеттің пән сөздері айқындалып, ішкі мазмұн мен атау бірлігі үйлесімге түсіп жатқанда «айтыс-тартысты» (еуропаша «драма») сындар әдебиетінің елеулі түрі ретінде белгілеп, ол (жанр ерекшелігі) «ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенінен» шығатынын дәлелдеуі де ұлт зерделік танымына сәйкес шыққан. Ал сол жолдағы «ұстасуды – байланыс, шиеленіс, шешіліс, ұстастыруды – әлектеніс, азаптаныс, әуреленіс» деп жіктеуі халық дүниетанымының ішкі қуатын дөп басады.

Ахмет Байтұрсынұлы өз тұсындағы әдебиет немесе әдебиеттанудың түрлі алаңдарындағы ой-пікірлерді де қаперінен тыс қалдырмайды. Еңбегінің бір жерінде: «Ауыз шығарманы (анайы әдебиетті) ауыз сөз деп қана атап, жазба шығарманы (сыпайы әдебиетті) ғана танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі» деп, ала-құла таным үдерісінен хабар берсе, тағы бір жерде экспериментшіл футуристерді (1910–1920 жылдардағы «жаңашыл» өнер түрі) «жорғаға келмегендерді жорға деуге болмайды» дей отырып: «Бұл заңнан тысқары

бағытпен жол саламыз дейтін «пұтыршылар» деген бар, бірақ олардікі – әлі жол санына кірмеген жоспар сияқты нәрсе» деп, түйреп өтеді.

Енді бірауыз сөз «Әдебиет танытқыш» текстологиясы мен кітапта А.Байтұрсынұлы пайдаланған мәтіндер мен олардың авторлары туралы.

Осы тұста ахметтанушыларға әлем тәжірибесінде бар мынандай ой тастағымыз келеді: қазір негізгі қолданыста жүрген нұсқаны «түпнұсқа» деп атамай, «Әдебиет танытқыш»-тың Қызылорда–Ташкент нұсқасы» деу қисынды. Өйткені, түпнұсқа болатындай Ахметтің өз қолжазбасы әзірше табылған жоқ. Ал, «Қызылорда –Ташкент нұсқасынын» түпнұсқа бола алмайтыны – мәтінінде біршама техникалық қате кездеседі яғни теруде, көшіруде, басуда кеткен объективті факторлар бар. Оны ақылдаса отырып түзету – уақыт талабы.

Бұған үш-төрт мысал келтірсек, қарапайым оқырманның өзіне де түсінікті болады.

1).Ахмет түйдектей сөйлеуге мынандай мысал келтіреді: «Бақ – ерікте, ерік – ерлік пен бірлікте, ерік – ұранымыз, бірлік – құранымыз болсын (Шырша)». Осында біз бөлектеген (курсив) екінші «ерік» – «ерлік» болып жазылуы тиіс екені бесенеден белгілі. «1926 жылғы нұсқанының» 71-бетін қарасақ, онда да техникалық қателікпен қайталана «ерік» болып қатталыпты.

2).«Сарындаманың» салт сөзі – ділмар сөзіне Мырзан би тапқырлығы мысалға алынған. Соның астына дерек көзі ретінде «Ыбырайұлы Тұрман жинағынан» деп көрсетілсе («1926 жылғы нұсқа» бойынша 193-бет), бір мысалдан кейін-ақ сол дерек берушінің ныспысы «Шорман» болып кетеді (««Ыбырайұлы Шорман жинағынан» 194-бет). Бұл да – техникалық қате.

3).«Тақпаққа» 4-мысал ретінде берілген «құрастырылып қосылған мақалдарды» қарайық («1926 жылғы нұсқа» бойынша 197-бет):

«Дауыл болмай жауын болмас,
Жауын болмай қауын болмас,
Ит баласы сауын болмас.
Екі дау адағы ауыл болмас,
Ауыл болса да тәуір болмас...».

Осындағы курсивпен жазылған жолдан не түсіндіңіздер? Қазіргі замандағы «Әдебиет танытқыш» нұсқаларының бірінен-біріне көшіп жүрген «екі дау адақ» жұмбағының шешуі халықтың қаймағы бұзылмаған қара өлеңі мен мақалында тұр («Екі жалқау ауыл болмас, Ауыл болса да тәуір болмас»). Яғни 1926 жылы басылуда техникалық қате кеткен. Енді сондай қателікті қайта жариялай бергеннен май шықпасы анық. Ең бастысы, ол Ақаң өсиетіне – ұлт сауаттылығына қиғаш.

1.«Ғұрып сөзіне» мысал ретінде «Кете Шернияз ақынның Баймағамбет пырабайтылдың қызы Ақыл Қаныкейдің тойын бастаған» өлеңі ұсынылған. Осындағы мына үзіндідегі жол кейінгі жинақтарда әр қилы жазылып жүр:

«Құдайым қуат бергей таңдайма,
Әр түрлі өлең келді жағдайыма.
Тойында Байекеңнің сөз сөйлейін,
Бітпесе есек қылы маңдайыма...»

(1926 жылғы нұсқада 201-бет).

Осындағы «есек қылы» не? Ахметтің 1989 жылы қайта басылған жинағында да осындай (251-бет). Ал, 2003 жылғы жинағында (304-бет) – «өсек қылы». Ал, Шернияз Жарылғасұлы өлеңдері енген мұрада (Алматы: «Нұрлы Press» баспасы, 2014.-214 бет) – «есек желі». Көрдiңiздер ме, ойланатын-ақ мәтiндiк мәселе. Сұрақ туады: бәлкiм бұл да «1926 жылғы нұсқада» кеткен техникалық қате ме екен? Шернияз арнауының сатиралық реңкi басым. Сондықтан әлгi «есек қылы», «өсек қылы», «есек желi» болып құбылған тiркестiң түпнұсқасы – «есек жемi»-ау деп ойлаймыз. Себебi, терi ауруының бiр түрiн – «есекжемi» (орысша «крапивница») деп атайды. Өлеңнiң логикасына қарасаңыз, жара екенi шамаланады. Қыл бiтпейдi, жабысады немесе түседi...

Ақыры текстология деп қалдық, онда ең басты мәселені де айтуға пейілдіміз. Бұл – жалпы алаштанушыларға (ішінде біз де бармыз), соның ішінде нақты ахметтанушыларға қарата айтылған сын. А.Байтұрсынұлының «ақталғанына» 32 жылдай уақыт өтті, неге осы тұлғамыздың басты кітабының бірі – «Әдебиет танытқышты» әлі толық және ғылыми түсініктерімен жариялай алмай жүрміз. М.Дулатұлының «Жаңа мектеп» журналының 1927 жылғы №6(21) санына қосымша ретінде шығарылған «Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші. 2-бөлім» атты мұраны шолсақ (Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы), 1926 жылдың қаңтарынан 1927 жылдың маусымына дейін шыққан еңбектер ішінде: «Байтұрсынұлы Ақымет. «Әдебиет танытқыш». Қызылорда – Ташкент. 284 бет. Бағасы 1 сом 35 тиын» деген дерек шығады. Енді қолымыздағы «Әдебиет танытқыштың» 1926 жылғы нұсқасының ксеро-көшірмесіне қараймыз. Мұнда (бас-аяғы яки титулдық беті мен мазмұны жоқ) – 282 бет. Тағы сұрақ кес-кестейді: екі бет – «Сөз бастары» («Мазмұны») ма, жоқ бірер беттей материал табылмай тұрма? Мұны бір деңіз.

Екінші, біз кейінгі нұсқаларда көп нүкте қойылып кеткен жерлерге (мысалдардан кейін) таңғалатынбыз. «1926 жылғы нұсқаны» қарап, сол көп нүктелерді тағы көрдік. Жұлдызшамен («келесі мәтін» деген сөз) бөлгеннің өзінде 4 жолдан 8 жолға дейінгі шумақтарға нүкте қойып кете берген. Барлық жазбасына мұқият Ақаң бұл жердегі мысалдарды ұмытып кетуі мүмкін бе? Біздіңше, мүмкін емес. Баспаның әр қарпі, әр беті қаржыға тірелетін заманда «бұл не деген батпан күйрек»? Сондықтан біз бұл «көп нүктелердің» бәрін «цензорлар жұлып тастаған мәтін» деген тоқтамға келдік. Әлем баспасөзі тарихындағы «ақтаңдақ» деген – осы.

А.Байтұрсынұлының әдебиеттануға қатысты кітабында мысал алынған мұралар, авторлар (ақын-жазушылар) шығармалары өте көп.

«Қобыланды батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар» эпостарынан, «Зарқұм», «Сал-сал», «Сейфұл-Мәлік» киссаларынан, тарихи «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» жырларынан, «Кеншімбаи мен Ақсұлу», «Жанақ пен бала», «Есентай мен Балық», «Жарылқасын мен Айқын» айтыстарынан, Мөңке би, Шортанбай, Мұрат, Ақмолда, Жүсіпбек қожа, Әбубәкір, молда Мұса, Сүгір, Шернияз, Нысанбай, Мәделі, Байтоқ, Досқожа, Бұдабай, Шоқан Уәлихан, Ыбырай Алтынсары, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхамеджан Серәліұлы, Нұржан Наушабайұлы, Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай, Мұхтар Әуез, Смағұл Садуақасұлы, Бейімбет Майлыұлы, Сәкен Сейфуллаұлы, шет жұрттан - Эзоп, Федр, Лафонтен, Крылов, Пушкин, Толстой, Ядринцев, Потанин т.б. шығармасынан үзінді, есімдеріне сілтеме үзінді, дәйек беріледі. Бұл – иен рухани байлық. Тіпті бұл мысалдар – теңіздің тамшысы ғана. Мұратанушылардың бәрі іздеп жүрген, Ақаң осы еңбегінде сілтемесін көрсетіп қоятын «Нұсқалыққа» (хрестоматия) десте-дестесімен енгенін шамалауға болады.

«Әдебиет танытқыштың» 1989 жылдан басталатын кейінгі нұсқаларында есім-сойы «Ыбырай Алтынсарин» деп көрсетілген тұлғамыз «1926 жылғы нұсқада» - Ыбырай Алтынсары (58-бет). Мұны техникалық қате деп ойламаймыз. Ақаң қазақ тілі заңдылығымен Лафонтенді – «Лабүnten», Крыловты – «Қырилоб» дейді (сол нұсқа, 262-бет). Бірақ сол бетте бір техникалық қате кеткен. Ол – Лафонтеннің туған-қайтқан жылы. «1926 жылғы нұсқада» 1763-1844 деп көрсетілген. Әлбетте, кітап сөресінде Брокгауз бен Ефрон энциклопедиясы тұратын Ақаң француз мысалшысының 1621 жылы туып, 1695 жылы қайтқаны белгілі еді (Немесе: Лафонтеннен кейін бір автордың аты-жөні түсіп қалған, мынау соның туған-қайтқан жылы).

Мәтінтануда ұсақ-түйек деген болмайды. Тіпті қайбір таңба-дәйектердің де тарихи, рәміздік орны бар. «1926 жылғы нұсқада» ұғымдарды бөлектеп көрсету, жіктеу белгісі ретінде Ақаңның өзі түзген әліпби реті (бүгінгіден мүлдем басқа), рим цифры пайдаланылған. Өкінішке қарай, «Әдебиет танытқыштың» 1989 жылдан басталатын кейінгі нұсқаларында соның көбісі дерлік жоқ. Сондай-ақ құрастырушылар неге олай жасағанына түсінік те бермеген.

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» - әр буын қайта оралып рухани нәр алатын, ұлт өнерін дәстүрлі таныммен, білікке суарылған парасатпен байытатын еңбек. Мұны тек әдебиетші ғана емес, әлеуметтік ғылымдардың барша саласы өкілдері оқып, зерделей алады.

Махатма Гандиден қалған керемет бір сөз бар: «Егер әлемнің, айналамыздың өзгеруін қаласақ, біз сол өзгеріске айналуымыз керек!». Алаш тұлғаларында, соның ішінде А.Байтұрсынұлында да мұндай ұлтты серпілтуге жұмылған ой-пікірлер аз емес. Соның бір парасы «Әдебиет танытқышта» тұнып тұр.

«Халық басына қайғылы күндер туған заманда қайрат көрсетпеген азамат – азамат емес» (1989 жылғы нұсқа, 180-бет), «Жағатын опа сияқты тек көрік үшін ғана керек нәрсе шындықтың жүзін күнгелейді» (210-бет), «Балалықтан шыққан адамға қайтадан балалық күйге түсуге мүмкін емес болса, анайылық күйден шыққан халықтарға анайылықтан туған нәрсеге ден қойып, иман келтіру мүмкін емес» (228-бет), «Молдалардан шыққан жазу әдебиет дінге қызмет қылса да, тілге қызмет қылмаған» (262-бет), «Күн сайын істеліп жатқан ұсақ істің ұлы іске ұласарлығы да, ұласпастығы да бар» (281-бет), «Бағындырған патшадан басын босатын алу – жұртқа соғыспен бірдей дәрежелі қиын іс» (288-бет). Үзінділер – дарияның тамшысы ғана. Бірақ оның әрбірінен біздің тарихымыз, бұралаң жолымыз көрінеді. Ғылым Ахметтен мұндай мәнді сөздер мен пікірлердің мыңмыңын тауып, қазіргі және болашақ ұрпақ үшін құнттап байыптаса, тек ұтады.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» кітабы арқылы мынандай нәтижеге қол жеткізді: Біріншіден, қоғамның әлеуметтік-мәдени түсінігін, талғамын жетілдіріп, әдеби үдеріс, рухани мұра халық парасатымен, ішкі мүмкіндігімен, сарқылмайтын қазынасымен өзектесетінін нақты мысалдармен дәлелдеді. Екіншіден, бай дәстүрі бар, шығыс пен батыс құндылықтарын мейлінше игерген қазақ әдебиетіне ғылым нысанасымен қарады, тұңғыш рет әдіснамалық, теориялық қағидаттарды қалыптастырып, ішкі түзлісі мен мазмұндық-пішіндік ерекшелігіне баға берді. Үшіншіден, өнертанудың, әдебиеттанудың қызметін айқындап, қоғамдағы өнердің және әдебиеттің мақсат-міндетін, орнын дәйектеді. Төртіншіден, өнер мен әдебиетке қатысты ана тілімізде жаңа да орайлы пән сөздерін тауып, қазақ тілінің ғылым тілі ретінде мүмкіндігіне жол ашты. Бесіншіден, әдеби үдерісті, жеке тұлғалардың шығармашылығын, рухани мұраның әдебиет тарихындағы рөлін түрлі ғылымдар (тіл білімі, философия, психология, әдебиеттану, жаратылыстану т.б.) ықпалдас-тығымен зерттеуді бастап, таптаурындыққа бармауды аманаттады. Алтыншыдан, ғылымдағы жүйелілік, сабақтастық, шынайылық қағидатын ұстанып, қазақ әдебиеті мен фольклорына тұтас құбылыс ретінде қарай алды. Жетіншіден, салыстырмалы талдау әдісіне иек артып, ұлт тағдырының айнасы саналатын өнері мен әдебиетінің асыл арқауын, негізгі ерекшелігі мен сипатын бағамдады.

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ,
ҚР ҰҒА академигі

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Тоғызыншы том

ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ

Жауапты редакторы: *Райхан Сахыбекқызы*

Жауапты шығарушы: *Сұлтан Хан Аққұлы*

Редакторы: *Орынбек Бердібек*

Корректоры: *Жансая Құрманәлі*

Техникалық редакторы: *Әділ Бауыржанұлы*

Көркемдеуші редактор: *Жамила Айдос*

Суретші: *Дархан Айтжан*

ISBN 978-601-337-723-0

9 786013 377230

ИБ №271

Теруге 18.03.2022 ж. берілді.

Басуға 19.09.2022 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108¹/₃₂.

Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 30,45.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 7076.

Тапсырыс берушінің файлдарынан

Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат»

ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.